

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

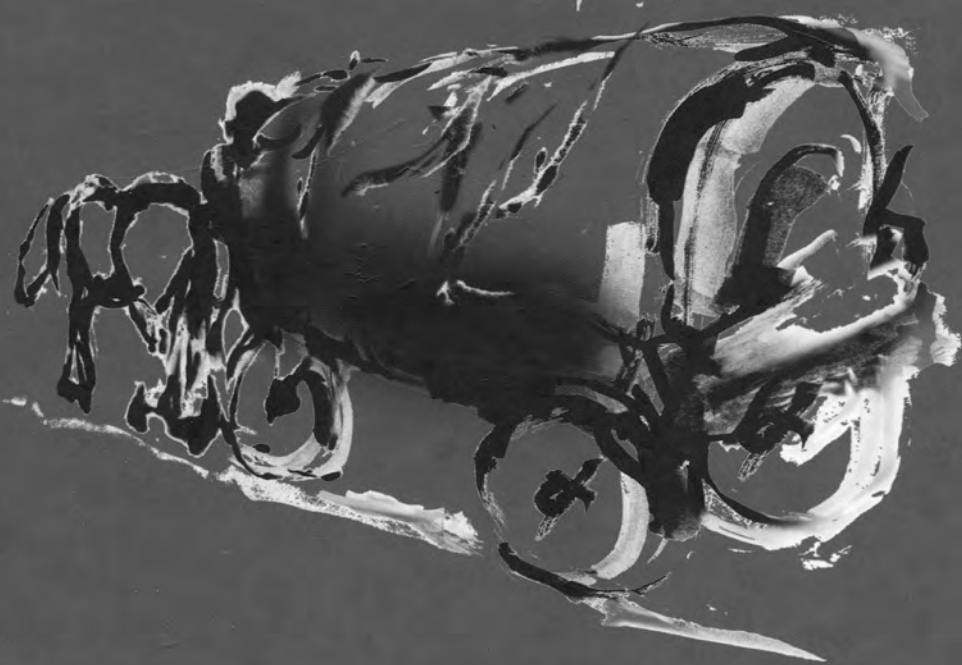
A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Purcsi Barna Gyula

A CIGÁNYKÉRDÉS

„GYÖKERES ÉS VÉGLEGES MEGOLDÁSA”

A Porrajmos, a II. világháborús cigány népiirtás évfordulójára

Purcsi Barna Gyula

A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”

Purcsi Barna Gyula

A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”

Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből

FSZEK Központi Könyvtár

A PORRAJMOS,

a II. világháborús cigány népirtás 60. évfordulójára

Csokonai Kiadó

8-2019 55
KÜ
2012
126

A kötet megjelenését támogatta a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Puresi Barna Gyula
© Csokonai Kiadó, 2004

Lektorálta: Gyáni Gábor

HU ISBN 963 260 196 3

Csokonai Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: a Csokonai Kiadó igazgatója
Nyomdai előkészítés: Abakusz Stúdió '95
Borító: Gergely Attila
Technikai szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó	9
--------------	---

I. A CIGÁNYKÉRDÉS „GYÖKERES ÉS VÉGLEGES MEGOLDÁSA”

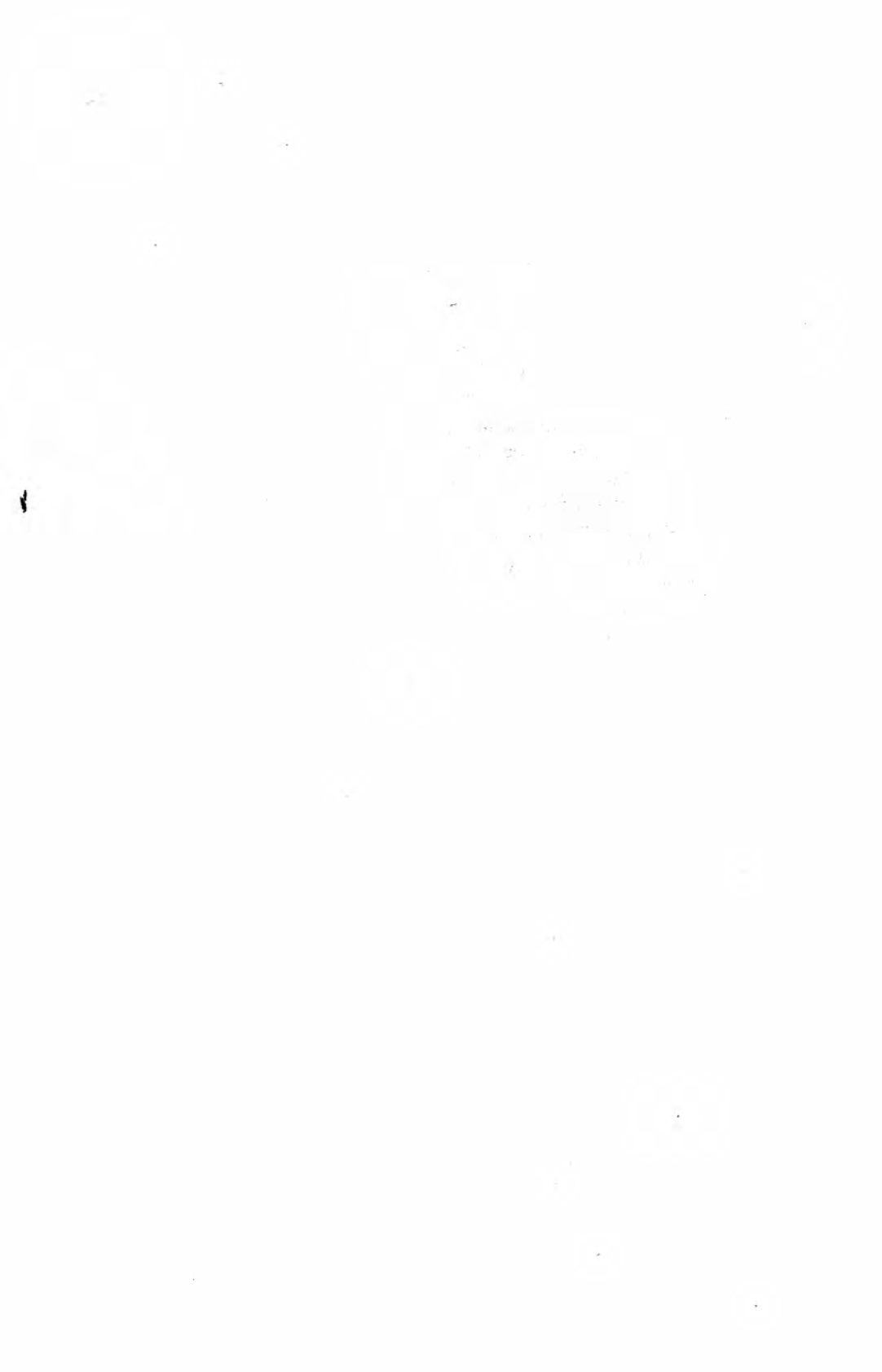
1. AZ ADMINISZTRATÍV MEGOLDÁS ELVE MAGYARORSZÁGON (1907–1928)	15
A kóborlás problémája a századelőn	15
A dánosi per (1907)	16
A „cigányrazzia rendelet” (1928)	22
A miniszteri rendelet tervezet	24
Diszkrimináció és cigányüldözés Európában	27
„A cigány elemek elleni küzdelem”	27
A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Nemzetközi Központja	30
A cigánynyilvántartások jelentősége	31
A Pest megyei tisztikar javaslatai a miniszteri rendelethez	33
Internálás vagy elkülönítés?	36
Jegyzetek	39
2. A „GYÖKERES ÉS VÉGLEGES” MEGOLDÁS KÖVETELŐI	42
„Fajtudományi” kitekintés	42
Fajbiológia	45
Kriminálbiológia	48
Fajhigiénia	51
Hazai javaslatok cigány koncentrációs táborok felállítására	53
Endre László alispáni-rendelete és cigányrazziái	56
Az 1941. évi razziák	62
A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldásának” hívei	66
A vegyesházasságot megtiltó s a kényszersterilizációs törvénykiegészítés elvetése a Felsőházban	69
Az 1942. évi tavaszi razziák	72
Az 1942. évi őszi razziák	74
Az 1943. év razziái	77
Kísérlet a cigány újszülöttek összeírására?	79
Az 1944. év razziái	80
Német megszállás. Endre László és baráti köre a Belügyminisztériumban ...	82
Jegyzetek	84

II. „PORRAJ MOS”
CIGÁNY NÉPIRTÁS KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN (1938–1945)

1. KÖZÉP-EURÓPA	90
Románia	90
Szerbia, Koszovó	99
Horvátország, Bosznia-Hercegovina	106
Kitekintés: Olaszország	117
Ausztria	118
Az Anschluss után	119
Zsidó és cigány „rezervátum” terve	123
A Kripo és a rendőrségi cigánytáborok.....	129
Cseh- és Morvaország	134
Szlovákia	136
Lengyelország	138
Német és csatlós rendőri alakulatok Lengyelországban	138
A Birodalmi Bünyügyi Rendőrség és az Eutanázia program	143
Az „Aktion Reinhard”. Megsemmisítő táborok	145
Auschwitz (Oswiecim)	152
Jegyzetek	161
2. SZOVJET TERÜLETEK	170
A támadó Wehrmacht	170
A rendőri erők	172
Parancs a cigányok kivégzésére	173
A népiirtásban résztvevő alakulatok	180
Jelentések a likvidálásokról	185
A cigányok legyilkolásának szolgálati és ideológiai alapjai	194
Balti államok	201
Belorusszia és Oroszország	206
Szmolenszk	209
Ukrajna	210
Babij Jar	212
Dél-Ukrajna és a Krím	213
Szimferopol	214
A „gyanús”, „aszociális”, „kém”, „szabotőr” stb. camouflage nyelvi elemek szerepe	217
Mordkonzept	223
A germanizációs program	227
Következtetések	235
Jegyzetek	238

III. FEKETE SZEMÉLYI IGAZOLVÁNY ÉS MUNKATÁBOR

Kísérlet a „CIGÁNYKÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA” AZ ÖTVENES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN	248
A személyi igazolvány rendszer bevezetése	248
Az igazolványok funkciója	248
„Kóborszemélyek” igazolványa	251
Lenini elvek és munkatáborok	253
„Forradalmi” és „fejlődésben elmaradt” népcsoportok	255
Titkos rendőrségi cigányösszeírás (1953)	256
„Kóborszemély telepek” és kényszerfertőtlenítések	259
Fekete igazolvány helyett: „különleges bejegyzések”	260
Nemzetiségi politika és cigánykérdés a Szovjetunióban	264
A „lenini nemzetiségi elvek”	264
Személyi igazolványok a Szovjetunióban	267
Terror, áttelepítés, népirtás	268
Az „olvadás” kora	278
Jegyzetek	281

ELŐSZÓ

*„Könnyen legyőzzük a banditákat az erdőben,
a bennünk lévő banditát azonban nem.”*

(Takuan)

A torz gondolkodás, öltson magára bármilyen tudományos talárt nem más, mint „démoni megszállottság” – vélik Keleten. Ha a tévképzetek tettekké válnak, elveszítik addigi, legfeljebb önvészélyes sajátosságukat: az aktív téveszmék közveszélyesek. E kötet címadó gondolata, „a cigánykérdés gyökeres és végleges megoldása” a XX. században Magyarországon talán először a Népszínház volt igazgatójának, az egykori Pesti Hírlap publicistájának tollából került papírra 1907-ben, a dánosi per idején. 'Zsolt' Kálmán (Porzolt Kálmán) cikkét különös apropó: az idegenforgalom pangása inspirálta.

„...Kultúrállam lehet az az ország, ahol egy tolvaj és rablógyilkos népfajt megtérnek? Mert az oláh cigánynak ez a jellegzetessége. [...] Kultúrállam az ilyen fajt a saját területéről – *kiirtja. Kiirtani!* Igenis, ez az egyetlen mód. Hiszen miből áll tulajdonképpen a civilizáció? A civilizációra nem hajló és nem alkalmas emberfajoknak a *kiirtásából!* A legcivilizáltabb nemzetek Európán kívül mindenütt, Amerikában, Afrikában, Ázsiában és Ausztráliában is civilizálatlan és civilizálhatatlan emberfajokat *irtanak ki.* És az *irtó háború* állandó. S mi Európa közepén magunk közül nem tudunk *kiirtani* egy emberfajt, mely minket rabol és gyilkol, a vándor oláh cigányt! Ez szégyene Magyarországnak!”

Akár ennyiből is látható, hogy mekkora a Jóisten „Jurassic Parc”-ja. Hogyan jutott el a népszínművektől, az operettektől, Blaha Lujzától, Fedák Sárítól egykori igazgatójuk e gondolatokig: a faji szelekcióig, a szociál-darwinizmusig? Rejtély. Természetesen e glossza írója még nem helyezkedett tisztán biológiai, „fajhigiéniai” alapokra, mint később a náci rassztudomány, mert úgy látszik, azt tudta, hogy pl. az endogámia csak az állattenyésztésben lehet hasznos, ott is csak egy ideig.A muzsikus cigány nem hoz szégyent Magyarországra sehol, mert jól muzsikál. A magyar ember föl sem tudja fogni azt az Isten csodáját, hogy közöttünk él egy félvér magyar néptörzs, amely a természetes zenei tehetségével századokon át fenntartja számunkra legerősebb nemzeti vonásunkat: a magyar dalt [...] Hála és tisztelet a magyar cigány zenei geniének!¹ Szerencsére a hét magyar törzs mellett a nyolcadiknak, e „félvér magyar néptörzsnek”, a muzsikus cigányoknak is megkegyelmezett a szerző.

A magánszemélyeknek a cigánykérdés megoldására tett javaslatai között előkelő helyet vívott ki magának a „Correspondence de Hongrie” szerkesztőjének 1903-ban Széll Kálmán miniszterelnökhöz intézett levele, amelyben azt indítványozta, hogy a „hazai cigányságot telepítsék ki Szomáliába”, akiket azután – mint írja – az ottani „...mullah szabadon és nagy örömmel fogadna, mint valóságos kultúrvezetőket és azok ott annál inkább megszoknának, mert hasonló arcszínűek és fajból lévén (!), a

parasztként nem lennének, mint itt visszataszítva, mint alsóbb rendű és megvetendő lények, hanem ellenkezőleg: az ottani fekete középosztályává (sic!) nőné ki magát [...] Mily álomnak a megvalósulását vinné keresztül az Ön kabinetje, azt amire Mária Terézia hiába vállalkozott!”

Mária Terézia és II. József rendelkezései idejéből, szellemdúsabb honatyáink rábukkanhattak arra a törvényhatósági javaslatra, mely előírta volna, hogy semmi esetben sem engedélyezzék, „...hogy a cigány a maga fajtájabelivel kössön házasságot”. 1908-ban Gabányi Miklós képviselő, a Ház előtt előbb a cigány férfiak besorozását javasolta „örökös katonának”, majd a „purdék menhelybe hordását”, végül: „a cigányleányok-asszonyok férjhez adását parasztlegényekhez”.² A képviselőtársak nem fogadták kellő komolysággal ezt a – mind honvédelmi, mind szociális szempontból – kolosszális javaslatot. Az olümposzi kacajra fakadó Ház lelki szemei előtt bizonyára felsejlett azoknak a parasztlegényeknek az arca, akiknek már csak egy-egy pipás öregasszony jutott volna.

A genocídium, emberek tömegének „kiirtása”, etnikai, faji, vallási vagy nemzeti alapon, nem a XX. század találmánya: minél távolabb megyünk vissza a történelemben annál „természetesebb” elintézési módja ez a problémáknak. A „sokattírt”, „fényes” Odüsszeusz így mesél hőstetteiről a phaiákok előtt:

*Rajta, viszontagságos utam hadd mondok el immár,
mit Zeusz mért rám, hogy Trójából útnakeredtem.
Ilion aljáról a kikön nép Iszmaroszához
vitt el a szél. Azt földültem, leölettem a népet:
omnan az asszonyokat, sok kincset kézrekerítve
osztottunk, hogy senki jogán csúfcsorba ne essék...*

(Homérosz, *Odüsszeia*. IX. 37–42. Fordította Devecseri Gábor)

A kikönök jogai Odüsszeusz fejében még csak fel sem merülnek. Teljes népek kiirtása kormányok és politikai rendszerek programjává, a politikai hatalom tudatos és következetes kivitelezésében „módszerré” igazán csak a XX. században vált, amikor a technikai fejlődés lehetővé tette akár több nép kiirtását is egyszerre. A „Népirtásról szóló egyezményt” az ENSZ közgyűlése 1948. december 9-én fogadta el, s 1951. január 12-én lépett életbe. Az egyezmény második bekezdése szerint népirtásnak minősül minden olyan cselekmény, amelyet azzal a szándékkal követnek el, hogy „...Részben vagy egészben megsemmisítsen egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot; a) A csoport tagjait megöljék; b) Súlyos testi vagy mentális károsodást okozzanak a csoport tagjainak; c) A csoport életfeltételeiben szándékosan olyan változást okozzanak, amely kiszámíthatóan annak részben vagy egészében való megsemmisüléséhez vezet; d) Olyan rendszabályokat hozzanak, amelyekkel megakadályozzák gyermekek születését a csoporton belül; e) Erőszakkal elszakítsák a csoport gyermekeit szüleiktől és egy másik csoportnál helyezték el őket.” A harmadik bekezdés büntetendőnek minősítette: „a) A népirtást; b) Az összeesküvést népirtás elkövetésére; c) A népirtás elkövetésére felszólító közvetlen és nyilvános izgatást; d) A népirtás elkövetésére való kísérletet; e) A népirtásban való bűnrészeséget.”

E büntett folyamata, főbb tendenciái (utólag persze) elméletileg is formulázhatók-ká váltak. Gregory H. Stanton, a State Departement-ben – kambodzsai tapasztalatai

alapján – 1996-ban körvonalazta a genocidium folyamatát, amely szerinte nyolc előre kiszámítható, de nem feltétlenül bekövetkező szakaszban bontakozik ki. (Stanton 1999-től, hágai megalakulása óta a több székhellyel rendelkező „Genocide Watch” nemzetközi szervezetének vezetője.) Ezek a szakaszok az ENSZ égisze alatt – különböző intézmények bevonásával, amelyre itt nem térünk ki – Stanton szerint megelőzhetők, a folyamat megszakítható vagy a társadalmi-politikai változások következtében maguktól is elhalhatnak. A kibontakozó szakaszokat – állítja Stanton – egy megelőző vezeti be és teszi lehetővé kifejlődését, s minden megelőző szakasz később is tovább működik. Az állomások a következők: osztályozás, szimbolizáció, dehumanizáció, szervezés, polarizáció, előkészítés, megsemmisítés és végül: a tagadás.³

Az *osztályozás* művelete egyidős az emberiséggel. Minden kultúra meghatározott kategóriákat állított fel, hogy megkülönböztesse az „őket és a minket”, etnikai, faji, vallási vagy nemzeti hovatartozás szerint. A *szimbolizáció* folyamatában az osztályozott, (megkülönböztetett) csoportok, kategóriák nevet vagy más szimbólumot kapnak, megkülönböztetik bőrszínük, ruházatuk, vallásuk, szokásaik stb. alapján, s az egyéneket e csoportok tagjaiként könyvelik el. Az osztályozás és szimbolizáció természetes, emberi logikai művelet és nem szükségszerű, hogy genocidiumhoz vezessen, ha csak nem lép át egy dehumanizációs szakaszba. Amikor az osztályozás és szimbolizáció gyűlölettel keveredik, akkor a szimbólumokat erőszakkal kényszerítik rá a „páris csoportok” vonakodó tagjaira: pl. sárga csillagot, „Z” jelű karszalagot, megkülönböztető barna és kék csíkos igazolványokat stb.

A *dehumanizációs* szakaszban az egyik csoport megtagadja a másik ember voltát, s azokat az állatokkal, férgekkel, rovarokkal, betegekkel vagy bűnözőkkel tekinti egyenértékűnek. A dehumanizáció segít túllépni az isteni parancsolatokon, a kategorikus imperatívuszon vagy az emberöléstől elretentő, természetes emberi iszonyon. Ebben a szakaszban a gyűlöletkeltő propaganda a modern médiumokat felhasználva becsmérli s járhatja le az áldozatul kiszemelt csoportot. A népirtás mindig szervezett formában valósult és valósul meg, rendszerint az államok által megszervezett formában, néha informális úton is. Speciális katonai, rendőri vagy paramilitáris egységeket képeznek ki és fegyvereznek fel, a tömeggyilkosságokra akciós és operatív tervekkel készülnek fel. A *polarizációs* szakaszban a félrevezető propaganda felerősödik, törvények szülehetnek, amelyek pl. megtiltják az üldözött csoporttal való érintkezést, a velük való házasságot, s különböző jogfosztó intézkedéseket léptetnek életbe vele szemben.

Az *előkészítéskor* az áldozatokat azonosítják, nyilvántartják és elkülönítik etnikai, vallási vagy kulturális identitásuk alapján és halállistákat készítenek róluk. Az áldozatcsoport tagjait megkülönböztető szimbólumok viselésére kötelezik, gettókba, internáló és koncentrációs táborokba zárják, lakóhelyükről elűldözik, elszállítják vagy pl. éhség sújtotta területekre szorítva, az éhhalálnak teszik ki, illetve halálra dolgoztatják őket. A *megsemmisítés* szakasza gyorsan a tömeggyilkosságokba, azoknak jogilag is népirtásnak minősülő cselekményeibe vált át. A tömeggyilkosság ebben a fázisban már csak „megsemmisítés” a gyilkosok számára, mert már nem hisznek abban, hogy áldozataik egészen emberek. A megsemmisítésnek különböző módoszatai vannak: a fagy- és éhhaláltól a „munkával való megsemmisítéstől”, a sterilizáción át, az agyonlövésig s az elgázosításig. Ha az állam támogatja a megsemmisítést, a katonai alakulatok a

rendőri és paramilitáris erőkkel, nem ritkán a civil lakosság között felszított pogromokkal végzik el a gyilkos munkát. A tömeges megsemmisítések az áldozatcsoportban hasonló bosszút válthatnak ki, s mintegy bűvös körben kettős népiirtást indukálhatnak, mint az pl. Afrikában előfordult (Burundi). Végül a sorrendben a nyolcadik szakasz: *a tagadás* következik, amely törvényszerűen követi a genocidiumot, s egyik legfontosabb ismérve az ilyen típusú bűncselekményeknek. A tömeggyilkosságok végrehajtói kihantoltatják a tömegsírokat, elégetik a holttesteket, igyekeznek elfedni a bizonyítékokat, megfélemlíteni a szemtanúkat, tagadják, hogy bűnösen jártak volna el, sőt! – még ők igyekeznek befeketíteni az áldozataikat.

A kötet tanulmányai nem követik ezt az utólag elvont, s némileg merev rendszert, de mivel valós történelmi folyamatok alapján állt össze, az olvasóra bizzuk, hogy maga azonosítsa a fenti állomásokat az elbeszélt eseményekben. Az egyes szakaszok talán azt is segíthetnek felismerni, hogy a második világháború alatt, a tárgyalt földrajzi területeken (a német megszállástól eltekintve, amikor ott a megszállók érvényesítik többé-kevésbé akarataikat), mely szakaszáig jutott el, hol torpant meg vagy hol vittek végig a folyamatot. Különös jelentősége van ennek Magyarországon, ahol a német megszállásig az „osztályozás” és a „szimbolizáció” elemei jelennek meg a közigazgatási intézkedésekben. A közhivatalnokai réteg egy részének szélsőséges, a cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldását” sürgető javaslatai nem érvényesülhetnek.

A cigánykérdés „megoldására” a XX. század elején a modern európai társadalmak az egyszerűbbnek és hatásosabbnak vélt utat választották. Az integrációs feladatok hosszú távú, szociális, gazdasági s kulturális kezelése helyett az állam elnyomó eszközeit, a rendészeti és bűnüldözési módszereket alkalmazták. Nemcsak az állampolgári kötelességeket kikényszerítő, néhol drasztikus adminisztratív intézkedéseket tartották hatékonyabbnak, – amelyek a nehezen beilleszkedő rétegek, vagy az ún. „kóborlók” életmódjának megváltoztatását célozták –, hanem ezzel együtt a cigányok „letelepítése” vagy „megrendszabályozása” érdekében az elemi emberi jogok csorbitását is megengedhetőnek tartották.

A cigány népiirtás náci ideológiai alapja, a faji alapokra helyezett kriminalizáció, a „cigányveszély leküzdése” néven, mint program a Harmadik Birodalom létrejötte előtt már megjelent (l. az 1926-os bajor törvényt). A későbbi megsemmisítési potenciál azonban még nem kapott teret ezekben a rendelkezésekben és a civil szférára kiterjesztett bünyügyi módszerekben. A nemzetiszocialista vezetés már nem érte be a kérdés korábbi adminisztratív kezelésével. Az „egységes árja néptest” elvére épülő náci állam-rezon a „népidegen”, ún. „cigánykeverékeknek” (a „fajtisztá” kivételektől eltekintve), a zsidóknak, a színesbőrűeknek, és az „árja vértől fajilag különböző kisebbségeknek”, előbb az állampolgári jogoktól való megfosztását, nyilvántartását, elkülönítését, majd megsemmisítésének folyamatát vitte végig. A meghódított területek germanizálendő és rabszolgasorsra szánt „nemzetközi népközösségébe” a cigányok és az ún. „alacsonyabbrendű fajok, faji alkatuknál fogva” nem fértek bele. Rájuk a megszállók helyszíni kivégzései, a megsemmisítő táborok, a „munkával való megsemmisítés” s később – a germanizációs „Große Planung” alapján – mint germanizálhatatlan elemekre a kipusztítás várt volna az Urálig terjedő megálmodott „Ezer éves nemzetiszocialista birodalomban”.

Himmler 1938-as körrendelete után a cigánykérdést faji kérdésként kezelték. A birodalmi és a megszállt területeken, (valamint a fajelmélettlől és a német politikai befolyástól infiltrálódott államokban) azoknak a cigányoknak a jogfosztására és elpusztítására is sor került, akik már régen beépültek vagy beépülőben voltak az adott társadalmakba. A cigány népirtásért felelős háborús bűnösök védekezését (ld. a stantoni „tagadást”), akik az áldozatokból megpróbálták bűnösöket kreálni, és amely szerint „csak” a „bűnöző, csavargó, kémkedő” cigányokat üldözték és likvidálták, a háborús bűntetteket kivizsgáló törvényszékek elutasították. Az első német kártérítési törvény meghozatalakor (1949–1950) még a legtöbb prominens bürokratának az volt az álláspontja (amit a szövetségi állam igen későn revidéált), hogy „csak” az „aszociális és bűnöző” elemeket üldözték legális, rendőri intézkedések keretében. Talán úgy gondolták, hogy az „aszociálisok” a homoszexuálisok, prostituáltak, nemi- és más fertőző betegek, alkoholisták, csavargók – és az eleve, faji alapon ezen „aszociálisok” közé sorolt cigányok – likvidálása mégiscsak eléggé jogszerű volt. E bürokraták nem vették figyelembe a náci stigmát, amely azokat is aszociálisoknak bélyegezte (bűnelkövetés nélkül), akiről feltételezték, hogy nem „kivánnak alkalmazkodni a nemzeti-szocialista állam természetes fegyelméhez”, vagy 16 felmenőjük közül kettőt cigánynak minősítettek „fajbiológiai” kiértékelésükkor.

A Landesarchiv Berlin őrzi az Oberfinanzdirektion 250 dobozra terjedő vagyonteltárát, amelyeket a berlini cigányok „evakuálásakor” vettek fel, amikor a deportálandó cigányok értékeit „állam- és népellenes vagyonnak” deklarálták (ingatlanokat, pénzt és ékszereket, értékes hangszereket stb.), s javaikat elkobozták. A burgenlandi cigányokat évek módszeres munkájával és összeírásaival fosztották meg földjeiktől, házaiktól, bankbetétjeiktől, ingóságaitól. Ebben az államilag irányított rablásban érdekeltté tették az ausztriai helyi önkormányzatokat is. Az egzisztenciával és vagyonnal bíró szintiket és romákat előbb kifosztották, és úgy küldték a halálba. Azonban a vagyontalanok, csavargók (hajléktalanok), prostituáltak, homoszexuálisok, politikai és más szempontok alapján „aszociálisnak” nyilvánítottak tömeges megsemmisítése is emberiségellenes bűntettnek minősült a különböző nemzeti és nemzetközi törvényszékek előtt és semmi másnak.

A Magyarország határaihoz közelebb vagy távolabb élő cigányok sorsára kitekintve a náci faji politikát követő államok különböző elbírálást kívánnak abban a tekintetben, hogy saját, cigánynak született állampolgáraikkal szemben az erőszakos megoldáshoz megszállás alatt kényszerűen vagy önkéntesen, saját erővel folyamodtak. A megszállás az adott állam politikai önállóságát megszüntette, kormányaik önálló lépéseit korlátozta, de még így is, a relatív önállósággal rendelkezőknek volt valamennyi lehetőségük arra, hogy a cigánykérdés nemzetiszocialista „megoldásának” példáját öntevékeny módon kövessék vagy megpróbálják elkerülni.

A Közép- és Kelet-Európa eseményeire kitekintő tanulmányunk geográfiai sorrendben halad Magyarország határai mentén, ezért az utóbbi szempontra figyelniünk kell. A megszállt államok mellett, ahol a német rendőri alakulatok helyi csatlósáikkal együttműködve szisztematikusan megszárolják le vagy deportálják a helybéli cigányságot, a „szövetséges” Antonescu-rezsim német katonai vagy politikai nyomás nélkül hozza meg a cigánykérdés „megoldására” irányuló intézkedéseit, önállóan telepíti ki, és pusztítja el a romániai cigányok jelentős hányadát; a tisoista szlovák állam ennek az

útnak a kezdeti szakaszaira lép rá jogfosztásaival, kitelepítéseivel és helyi pogromjaival; a megszállt Horvátországban az usztasa állam a németektől kapott „független” horvát államiságnak köszönhetően, saját maga kívánta likvidálni a horvátországi cigányokat, zsidókat és szerbeket, és ezt a legkegyetlenebb módszerekkel végbe is vitte. A szövetséges, fasiszta Olaszország, amely nem vette át a Harmadik Birodalom faji politikáját, a megszállásig csak a cigányok internálását rendelte el és hajtotta végre, az ország részleges megszállása után pedig a német rendelkezéseket az egyre romló hadihelyzet következtében az olasz rendőrség és a közigazgatás szabotálni tudta.

A cigányok korabeli magyarországi helyzetét csak a határok mentén közelebb és távolabb lezajló eseményekkel összefüggésben értékelhetjük igazán. Magyarországon a német megszállásig az „adminisztratív megoldás” elve és az intézményes diszkrimináció maradt érvényben: a népiirtást megelőző feltételeket (a stantoni értelemben vett előkészítő szakaszokat) a magyar törvényhozás és közigazgatás nem teremtette meg. A köztisztviselők vagy a hazai egészségügy egyes képviselőinek „dehumanizációs”, „polarizációs”, és népiirtást „előkészítő” követeléseit (pl. cigány faji törvények meghozatalára, országos cigánynyilvántartásra, az elkülönítésre, a részleges vagy általános sterilizációra) a parlament és a különböző kormányok a német megszállásig nem valósították meg. A diszkriminatív rendeletek és intézkedések nem érték el – mint a zsidóság esetében – a megsemmisítést megelőző, előkészítő szakaszokat. E „hátrány” leküzdését a megszállók és hazai segítők – egyes lokális akcióktól s kezdeményezésektől eltekintve – hatékonyabb formában csak a vidéki zsidóság deportálása és a nyilas kormány hatalomra juttatása után kezdhették meg, de ekkor már lényegesen rosszabb feltételek között, mint azt a megszállás elején tehették volna.

Záró tanulmányunk az ötvenes évek magyarországi kísérletét mutatja be a cigánykérdés megoldására, amelyben tapasztalhatjuk, hogy a „lenini nemzetiségi politika” jegyében hogyan köszönnek vissza a háború előtti cigánypolitika elemei, az „osztályozás” és a „szimbolizáció” ismérvei, hogyan szándékozik az új Belügyminisztérium – alig hét évvel Auschwitz után – a cigánykérdést munkatáborok felállításával a „szovjet példa” nyomán megoldani. A tanulmány bemutatja a szovjet nemzetiségi koncepció fordulatait, a sztálinista elnyomó politika kialakulását és terrorintézkedéseit.

A kötetünkben szereplő tanulmányok nem tárgyalhatták a XX. századi cigányüldözés teljes, szerteágazó problémakörét. Belátjuk, hogy hiányzik a magyarországi nyilas korszak tárgyalása a kötetből. Erre részben rajtunk kívül álló okok, részben a kutatásaink jelenlegi állása miatt (egyelőre) nem kerülhetett sor. Az érdeklődő olvasó azonban kézbe vehet más, Magyarországon korábban megjelent, e tárgyra vonatkozó hazai munkákat (l. Karsai László, Szita Szabolcs, „Porrajmos”),⁴ s kiegészítheti ismereteit. A Jegyzetben megtalálhatók ezeknek a műveknek bibliográfiai adatai.

Köszönet illeti a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Nemzeti Kulturális Alapprogramját a könyv megvalósulásának elősegítéséért és a Soros Alapítványt, hogy kutatásaimat fél éven át támogatta. Reméljük, hogy a kötetben szereplő tanulmányok a tudomány eszközeivel hozzájárulhatnak az európai cigányság II. világháborús tragédiája, a „Porrajmos” 60. évfordulójára való méltó megemlékezéshez, s általában az ismeretek hiányán alapuló előítéletek feloldásához is.

I. A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”

1. AZ ADMINISZTRATÍV MEGOLDÁS ELVE MAGYARORSZÁGON (1907–1928)

A KÓBORLÁS PROBLÉMÁJA A SZÁZADELŐN

A magyarországi cigányok egy részének „vándorló életmódja” vagy alkalmi kóborlásai megakadályozására a belügyi kormánysszervek már a dualizmus korában tettek lépéseket. Az immigrációs, bűnmegelőzési és közbiztonsági szempontok reális alapja nem lehetett kérdéses, hiszen pl. Romániában – ahonnan a legnagyobb számban folyt az elvándorlás – a rabszolgaság intézménye jogilag 1856-ban szűnt meg, valójában azonban ennél tovább állt fenn, tovább mint az Amerikai Egyesült Államokban. Az újkori történelem utolsó, európai rabszolgái a román bojárok, az ortodox kolostorok és az állam tulajdonát képező cigányok voltak. Ez alávetettség elől menekülve rajzottak ki tömegesen, még a XIX. században a szabad világot jelentő Erdély, Magyarország s tovább Nyugat-Európa felé. Jelentős volt a bevándorlás délről, a Balkánról is. Magyarországon öt évszázada jelen voltak ekkor már – mint az 1893. évi cigányösszeírás kimutatta – a többségükben letelepedett, és anyanyelvükben is magyar cigányok. A bevándorlással és a kóborlással együttjáró egészségügyi, szociális problémákat (amelyek a már meglévőket csak súlyosbították) a belügyi intézkedések nem oldhatták meg, még ha a letelepítésre vagy valamely átfogóbb megoldásra való törekvések meg is mutatkoztak a XIX. század végén (ma is ismertek József főherceg alcsúti kísérletei). Az európai államok „programja” a cigányprobléma megoldására a századfordulón és a század első negyedében a polgári berendezkedésű államokban a rendészeti és bünyügyi módszerek alkalmazása volt a gazdasági, kulturális, megoldások helyett ez egyszerűbbnek tűnt, s főleg gyorsabb eredménnyel kecsegtetett.

A közigazgatás három kategóriába sorolta a magyarországi cigányokat: a *letelepedettek*re, a *félkóbor* és a *kóbor* cigányokra. Így közigazgatási problémát egyedül ez az utóbbi réteg jelentett, őket kivánták a különböző intézkedések letelepíteni, integrálni a magyar társadalomba. Széll Kálmán 1902-ben cigányügyi tudományos ankétot hívott össze, amelynek eredményei két irányban csúcsosodtak ki: 1. A vándor- vagy oláh-cigánykérdés elsősorban adminisztratív kérdés, 2. Annak sikeres megoldása egyes szabadságjogoknak bizonyos mérvű – legalább átmeneti korlátozása nélkül el sem képzelhető. A tanácskozás optimista kicsengésű volt, a résztvevők szerint a rendőrhatalóságok és a községek aktív segítségével a vándorcigányok csekély számát figyelembe véve elérhető a siker.¹

A cigányok vándorlásai soha nem igazodtak az államhatárokhoz. A magyar területek felé – s a határokon belül – kóborló csoportok elsősorban a Magyar Királyi

Csendőrséggel találkozhattak. A csendőrség feladata volt (az 1910-es évek rendelkezéseit alapul véve) valamennyi határon – Ausztriát is beleértve – az átkelők figyelemmel kísérése, az államellenes nyomtatványok becsempészésének megakadályozása, az idegen politikai ügynökök megfigyelése, a külföldiek bejelentkezési kötelezettségeinek ellenőrzése, a határszéli magyar állampolgárok és a határvonalat jelző tárgyak védelme. Fel kellett tartóztatniok a belépni kívánó csavargókat, rendszeres keresettel nem rendelkezőket, a közbiztonságra veszélyes vagy gyanús egyéneket, a büntetendő cselekményekkel gyanúsítottakat, körözötteket és a hadköteleseket, akik a határon át kísérelték meg a szökést. Feladatuk volt a kitoloncolt személyek kísérete, fegyverzet, lőszer kivitelének és behozatalának ellenőrzése, a csempészet és a leánykereskedelem megakadályozása, az útlevelek s a kivándorlás ellenőrzése. Ezen felül a csendőrség feladatköréhez az állategészségügyi rendszabályok betartatása is hozzá tartozott, ellenőrizniük kellett – a járványokat megelőzendő – hogy a behozott állatok vagy állati termékek csak a kijelölt útvonalakon kerüljenek szállításra.² A gazdák által rettegett száj- és körömfájás vagy a takonykór s más járványok évszázados tapasztalatok alapján kelet-nyugati irányban terjedtek.

Kóbor cigánynak a korabeli rendelkezésekben még csak az minősült, akit kóborlásra értek és állandó lakhelyet igazolni nem tudott. Az 1893. évi cigányösszeírást elrendelő körrendeletet kísérő utasítása szerint: „...Állandóan letelepedett cigányoknak azok tekintendők, akik állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idején saját községükben voltak-e s ott vétettek-e számba vagy más községben. Huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó cigányok azok, kik bizonyos foglalkozás, pl. teknővájás, aranymosás stb. végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak, a nélkül, hogy ott állandóan megtelepednének. Végre vándorcigányoknak azokat tekintjük, kik családostól, sátorostól faluról falura kóborolnak.” Az összeírás végeredménye szerint (amely egyébként a népszámlálásokkal ellentétben nem az anyanyelv, hanem az eléggé bizonytalan, – de nem bevallás szerinti – „származás” alapján vette fel adatait), a kimondottan „vándorcigányok” száma a történelmi Magyarország területén összesen 8938 fő volt. Az „állandóan letelepedettek” száma 243 432 fő, a „huzamosabban egy helyben tartózkodó” 20 406 fő volt.³

A DÁNOSI PER

1907. július 21-én a Pest megyei Albertirsa és Dánospuszta között, a Szarvas csárdában kirabolták és meggyilkolták a tulajdonos Szarvas Istvánt, feleségét, leányukat és a csárda kocsisát. A többszörös gyilkosságot különös kegyetlenséggel követték el, a nők brutális kéjgyilkosságnak estek áldozatul. Az első jelentések szerint a gyilkosok ettek áldozataik húsából, a lakást kifosztották, majd a csárdát felgyújtották. A belügyi szervek detektívek tucatjait és egy egész század csendőrt vezényeltek ki a helyszínre. Az eset igen kinosan érintette a Belügyminisztériumot, mivel a csárda Wekerle Sándor miniszterelnök dánosi birtokának közelében volt. Az első vallomások arra utaltak, hogy az előző este kóbor cigányok jártak a környéken.

Az Újság 1907. július 23-án hírül adta: „...Bár az egész ország csendőrsége és a budapesti detektívek tömege nyomoz a dánosi rablógyilkosok után, még mindig semmi pozitív eredményre nem jutottak. De az már kétségtelen, hogy a gaztettet, amely az egész ország lakosságát izgalomban tartja, cigányok követték el. A cigányok kivétel nélkül gyilkosok, rablók, tolvajok és gyújtogatók! Itt az ideje, hogy visszatérjünk, elővegyük és megvalósítsuk azt a régi és nagy költségbe kerülő tervet, amely szerint a cigányokat az egész országban összeszedik, a Hortobágyra telepítik őket és állandó őrizet alatt tartják.” Az egyedi, súlyos bűnügyből így terebélyesedett ki a magyarországi kóborcigányok „nagy pere”. A csendőrség ezrével fogta el a cigányokat asszonyostul, gyerekestül, megteltek velük a börtönök, a csendőrségi lak-tanyák s őrszobák.

A boncorvosi jegyzőkönyvből közben kiderült, hogy a rablógyilkosok mégsem ettek áldozataik húsból, a harapások kéjgyilkosságra és dulakodásra utaltak. A jegyzőkönyv eredményeit azonban nem hozták nyilvánosságra, így a közvélemény sokáig megmaradt abban a hitben, hogy valóban kannibalizmus történt. Országos hajsza indult az elrabolt értéktárgyak és az elkövetők után. Több mint húszezer cigányt fogtak el néhány hét alatt, a „szóra bírás” eszközeül a csendőrség a súlyos fizikai bántalmazásokon túl, az éheztetést és a vízelvonást is alkalmazta, majd sebtében felállították a lapok által szorgalmazott gyűjtő tábort a Hortobágyon. Az egyik elfogott csoportban egy férfin lött sebet találtak. Ezt a komániát 16 napig éhezgették, inni csak öt naponként kaptak, ám hamarosan kiderült, hogy mégsem ők voltak a gyilkosok.

A magyar kriminalisztika történetében a dánosi nyomozati eljárás próbálták ki először az újjelenomatvételt, amelyet hírül véve a cigányok, nem tudván, hogy ez a módszer mire is szolgál, félelmükben tömegével összevagdosták, s százával fejszével vágták le ujjjaikat. A vád – éppen a daktiloszkópia segítségével – mindössze egyetlen gyanúsítottól tudta csak megállapítani, hogy jelen volt a gyilkosság helyszínén: a váci fegyházból nemrég szabadult Balog Tutáról, aki öt évet ült ott rablás miatt. A törvényszéki tárgyalást 1908. április 23-án kezdték meg, összesen 27 vádlottal.

A tárgyaláson több védő felröta az eljárás hiányosságait és a közvélemény lincshangulatának felkeltését. „...Az egész vád nincs konkretizálva – mondta az egyik védő beszédében – hanem csupán általánosságban hangzik a vád: a cigányok tették ezt, a cigányok tették azt! [...] Közhangulatnak engedett a vád, annak a közhangulatnak, amely létrehozta a hortobágyi tábort, annak a közhangulatnak, amelynek a nyomán több mint huszonötezer cigány fajú embert gyűjtöttek össze, kínoztak meg, s éheztetnek a mai napig is, holott ez a közhangulat, amely mögött a társadalom áll, semmit sem tesz a cigánykérdés rendezésére [...] Csodálatosnak tartom, hogy az ügyész úr azért kéri a vádlottak elítéltetését, akiket egy rettenetes bűn közös elkövetésével, rablógyilkossággal vádol, hogy az esküdt urak elretentő példát statuáljanak.”

A védő emlékeztetett az 1742-es Hont megyei cigányperre, ahol 164 cigányt vádoltak gyilkossággal (és ugyancsak kannibalizmussal). Akkor a vádlottak közül az ítélet után 41 főt (ebből 11 nőt) felkoncoltak. Tanúvallomás, tárgyi bizonyíték (még a holttest sem) állt a törvényszék rendelkezésére, csak a részben kivallatással kicsikart beismerő vallomások, ezek után a környéken 10 évre visszamenő összes gyilkosságot a cigányok nyakába varrták. Az elítéltekből nyolcat kerékbe törtek, négyet

felnégyeltek, a többit felakasztották. Az ítélet végrehajtását a kivégzettek családjával, az öregekkel, asszonyokkal és a gyermekekkel végignézették. A családtagoknak segédkezniök kellett a hóhéroknek, s a holttesteket pusztá kézzel kellett elkaparniok. Az elítéltek gyermekeit ezután különböző parasztgazdáknak adták ki gyámságba. II. József a közvélemény nyomására megelégtelte és felfüggesztette a procedúrát, az eljárási szabályok megsértéséért a vármegye főispánját felmentette tisztiségéből, s a per felülvizsgálatát rendelte el.⁴ Korabeli külföldi lapok ezek után az egész per eredményét kétségbe vonták, olyan hírek is megjelentek, hogy a „felfalt” áldozatot később egy másik vármegyében épségben megtalálták.

A dánosi perben már nem került sor közvetett uralkodói közbelépésre, mint a Hont megyei vagy a tiszzaeszlári perben. A bizonyítási eljárás elégtelen volta dacára – egyedül Balog Tuta esetében alapozhatott a vád az ujjlenyomatok helyszíni meglétére –, a bíróság hat halálos ítéletet mondott ki, a többi vádlottat 15 évtől életfogytig terjedő fegyházra ítélte. A perrel foglalkozó több szaktanulmány zárta ki később, hogy mind a hat felakasztott vádlott gyilkos lett volna. Természetesen még kevésbé lehetett minden cigány „gyilkos, rabló, tolvaj és gyújtogató”. Azonban a büntény brutalitása, és a hírek körül kialakuló, szájról szájra terjedő legendák még hosszú időn át a felszínen tartották a cigányok „kollektív bűnösségének” sztereotípiáját a magyar társadalmi tudatban.

Az egész országot felzaklató ügyre a magyar szellemi élet nagyjai is reagáltak. Ady Endre Vészi József lapjában, a Budapesti Naplóban jelentkezett a gyilkosság után, 1907. július 23-án. Ady az esetet ekkor még politikai támadásra használja fel a vármegye és vezetői: a főjegyző, a főispán és az alispán ellen: az „aranytollú” főjegyzőt szólítja fel jelentéstételre a gyilkosság ügyében, miközben a megye közbiztonságát Afganisztánéhoz hasonlítja. Bár Pest vármegyét még Afganisztán sem fogadná el – írja –, mert: „...Ölni például Bácsbodrogból, Dunántúlról, sőt messzebb-ről is Pest vármegyébe jönnek manapság az ölk. Pest vármegye egy új Bakony lesz bakonyi rengetegek nélkül mihamar... És milyen alaposan, jól, henteselvekkel ölnek itt Pest vármegyében. A nagyvárosi, úgynevezett rémgylkosságok elkövetői leckét vehetnének. És még azt mondják, hogy a vármegye a maradiság fészke.”

Három nappal később már a csendőrség módszereit kritizálta. „...Emlékszem egy régi gyilkosságra – írta. A vádlottak elmondták, hogy ők hordókban vallottak a csendőröknek a nyomozásnál. Hordókba tették őket, a hordókat újra befenekelték, s úgy gurították le sok száz méternyire a hegyről. Ilyenkor az ember akkor is vall, ha süketnéma... Erkölcstelenség volna elhallgatni, hogy a mi csendőrségünk négyszer-ötször elfogja és vallomásra bírja a gyilkosokat olyankor, amikor esetleg a gyilkosok, az igaziak, valahol a markukba röhögnek.” Július 28-án arról tudósított, hogy a Monorról, Debrecenből vagy Dabasról visszatérő újságírók a hatóságok embertelen brutalitásáról számoltak be. „...Pedig az oláh cigányok mégsem afféle cigányok mint ők [mármint az újságírók]. De sokallják a buzgóságot a fiúk. Haragjukban még talán többet is látnak a kelletténél, s mint amennyi történik. Például igaz, hogy a csendőrök megvasalták az apró gyermekeket, a purdékat is. De talán az mégsem igaz, hogy az egyik purdékat eltávolították a szemét. Azt se akarjuk hinni, hogy külön besózták a heringet, melyre a vallomásra bírándó cigány két napig se kap inni. Hasonlóképpen

túlzásnak véljük azt is, hogy a cigánynak a csontját válogatás nélkül törik a csend-örök. Bizonyosan okkal-móddal törik... Az Egyesült Államok csinált egy indián terítoriumot. Itt civilizálja a maga rézbőrű oláh cigányait. Ha vad marad, vigyáznak Sólóym szem úrra (sic!). Nem engedik Washington mellé, hogy az elnök lakásától pár kilométerre öljöessen. Ha gentleman lesz, akkor mehet, ahova csak akar. No de mi ettől, egyelőre, ami a Szarvas csárdát illeti, elkéstünk. Holott mi arra sem mer-nénk megesküdni, hogy csakugyan a cigányok gyilkoltak.⁵ A per idején újra fel-színre került a cigánykérdés baljós „megoldási” kísérlete: a cigányok internáló tábo-rokba, rezervátumokba való összegyűjtése, egy hortobágyi gyűjtőtábor azonnali fel-állításának követelése. Ady maga is bizonytalan volt az amerikai „rezervátumok” követésének kérdésében. Az indián rezervátumokra, az amerikai indiánok kiirtásá-nak hatásos eszközeire egyébként még sokan fognak hivatkozni a század folyamán (pl. Endre László is nem egy alkalommal).

A Nyugatban Ignotus reagált a per körül zajló eseményekre. „...Egy bünper tart-ja izgalomban ezt az amúgy is izgatott Budapestet, bünper melyből kifüled a vér-szag, kicsap a gyújtogatás pernyeszaga, kibűzlik a gyilkolva nőszés tigrisi kandúr-büze. Felvetődik rendjén a cigányprobléma... Ahol a törvény főtisztje azt mondhat-ja, hogy nincs cigány, akit ártatlanul ítélnének el, mert nincs aki láthatatlanban rá ne szolgált volna az akasztófára: ott egy kicsit valamennyien rászolgáltunk... És kivált azt ne mondják, hogy a túlhajtott emberség oka minden bajnak, mellyel a cigányság a nyakunkra nőtt. A renyheség s az élhetetlenség még nem emberség, ahogy a ci-gánnyal bánunk, ahogy csendör és kisbíró kényére adjuk s ami jusztiemordokat (sic!) elkövetünk rajt’, az mind nem emberségesebb, csak ügyefogyottabb, mint vol-na, ha gyereket elszednék tőle vagy egész fajtáját amerikai mód zárt terítorium ak-lába terelnék, hogy ott éljen, dögöljön, pusztítva egymást, ahogy tudja... Az ameri-kai, ő a megmondhatója, igaza van-e, a kultúrára teljesen képtelen fajtának vallja az indiánust, s nem akar, mert nem tud más módot a problémája megoldására, mint az egész fajta lassabb-gyorsabb kihallatását.” Ignotus találó kritikája azonban váratlan fordulatot vesz. Lehet – fejeződik be a cikk kissé talányos módon – hogy az ún. „ter-ítorium-megoldás” e népet „...amire a kényszerítés nem tudta, a kényszerűség rá-kapatná a munkára, s az idegeiben lappangó úri múlt lassanként kiütöknék nemcsak pusztításban, hanem termékenységben is. Am ha nem, s ha tönkremenne és elpusz-tulna: legalább nem mi adnánk meg az árát s nem a mi lelkünket nyomná.”⁶

A közvélemény felkavaró történethez és a korabeli Budapest erkölcsrajzához hozzátartozott, hogy „a vérszag és a gyilkolva nőszés tigrisi kandúrbüze” nem hatott olyan riasztólag némely pesti ún. „úrino”re”, mint azt hinnénk. Társaságban és társa-ságon kívül Balog Tuta egyaránt kedvelt beszédtema volt, a törvényszéki tárgyalást a közönség felfokozott érdeklődése kísérte: az unalomtól ernyedt hölgyek egy része – a perverz kíváncsiságon túl – leveleiben elárasztotta a börtönben ülő, kéjgyilkos-sággal gyanúsított vádlottat szerelmi ajánlataival.⁷ A per azon nyomban érezte ha-tását a közigazgatásban. Nógrád vármegye törvényhatósága ebben az évben határo-zatot hozott, s a cigányokat kitoloncoltatta területéről. „...Nógrád vármegye már megoldotta a cigánykérdést – írja Ady – nagy körültekintéssel, röviden, urasan, ele-gáns módon. Nógrád vármegye a maga cigányait kitoloncoltatja a maga területéről...

Eddig van és tovább nincs ez a bölcsesség... Ha minden magyar törvényhatóság átkergeti a határon a cigányokat, akkor Magyarországon nincs cigány, mert Magyarországot a törvényhatóságok alkotják.”⁸

A Budapesti Hírlap nyíltan kimondja, hogy nincs meglepődve a hat halálos ítéletet hozó törvényszéki döntés szigorúságával. „...Itt semmiféle beteges szentimentalizmus meg nem állhat, mert az ördögbe is, ezek a cigányok egy szikrát sem érzelgetek sem Gyónon, sem a dánosi csárdában. Ezek lopnak, gyilkolnak, rabolnak és gyújtogatnak s azt tartják, hogy ehhez nekik jussuk van... A dánosi pör adatai és tanulságai alapján azt kell mondanunk, hogy a garázdaságnak véget kell vetni és a cigánykérdést gyökeresen meg kell oldani... Mert nem igaz az, amit az érzelmősök mondanak, hogy itt emberekről és embertársainkról van szó. Ezek a dánosi cigányok – meg a fajtájuk – a fejlődés során valamiképp visszamaradtak s ma egy középfajt alkotnak az ember és az állat között, de nem olyat mint a majom, amely hozzájuk képest szelíd és jámbor, hanem emberformában olyat, mint a farkas és a sakál, amely vérengző és kegyetlen, zabolálhatatlan (sic!) rabló és gyilkos...A társadalom vétene önmaga ellen és, ha a dánosi cigányokat (és kóbor rokonaikat) emberi mértékkel és emberséges érzelmekkel mérné. Ezek ellenségei a rendnek és a társadalomnak, ezek vérszomjas vadak, ellenségei a rendnek, az életnek és a biztonságnak: eszerint nem lehet velük szemben másképp védekezni és nem szabad velük másképp bánni, mint ahogy a gonosz ellenséggel és fenevadakkal szokás. A cigány-kérdést akképpen kell megoldani, hogy a kóborcigánynak nyoma se maradjon az országban.”

A kérdés „legkézenfekvőbb” gyökeres rendezéséről, a „vándor” – vagy „oláh” cigányok „kiirtásáról”, ekkor éppen egy operett-igazgató (az Előszóban már idézett Porzolt Kálmán) acsargott a sajtó hasábjain. Az eset kapcsán azonban nemcsak a szenzációra éhes napilapok, hanem jogi szakfolyóiratok is sűrűn bizonygatták a cigányokkal szembeni legkíméletlenebb módszerek, köztük a statáriális eljárás bevezetésének szükségességét. Különösen azt a kriminálpolitikai követelést hangsúlyozták, hogy az összes cigányt össze kell fogni és életfogytiglani kényszermunkában kell tartani.⁹

A per után a törvényhatóságoknál is megjelennek a szélsőséges elképzelések. 1909-ben fogadta el Moson vármegye törvényhatósági bizottsága Danilovics Gyula előterjesztését, „A kóborcigányok ügye” címet viselő javaslatát, amely a cigányok „megfékezésére” munkatáborokba való internálásukat ajánlja, akik pedig állandó lakhelyvel rendelkeztek, azokat rendőri felügyelet alá helyeztetné. A gyermekeket 1-től 12 éves korukig lelencházban nevelteté, 12 éves koruk után visszautalná őket a szülőkhöz a munkatáborba. Itt megnyírják, fertőtlenítenék, ruhával látnák el őket, mindegyiket lefényképeznék és ujjlenyomatot vennének tőlük. Nem sok ilyen cigány munkatáborra lenne szükség – írta „szellemesen” a szerző –, mert ezek hírére „a cigányok kiszökénének az országból”. [Ezt a javaslatot, (amelyből akkor természetesen nem lett semmi), a társmegeyké törvényhatóságainak többsége feliratilag támogatta.]¹⁰

A dánosi pernek szinte alig maradt nyoma a Képviselőházban. Ivánka Imre képviselő kért „országos akciót”, törvényhozási intézkedést s azt tanácsolta, hogy az érdekelt közép-európai államok közösen próbáljanak fellépni a társadalmi baj gyógyítása érdekében. Bozóky Árpád pedig törvénytervezetet tett a Ház asztalára, amelyre Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter azonnal reflektálva önmagához és hivatali

elődeihez híven sürgős orvoslást fogadva kérte, hogy Bozóky javaslatát vessék el. Bozóky többek között sürgeti, hogy „...a cigányok kóborlásait a közbiztonság érdekében kivételes módon és radikális eszközökkel kell megakadályozni.” A kényszerű letelepítésen túl a javasolt szankciók a törvény megsértéséért az elkövetőt kihágás miatt egy évig terjedő elzárással és 1000 koronáig terjedő pénzbüntetéssel rendeli büntetni. A kihágásért elítélt személlyel egy háztartásban élő, legfeljebb 16 éves kiskorút a tervezet állami gyermekmenhelybe vagy javítóintézetbe utalta volna.

Később, 1911-ben Samassa János készített törvénytervezetet „Törvényjavaslat a vándorcigányok letelepítéséről” címmel. Samassa letelepítési elképzelései valóban a letelepülést irányozták elő kényszerítő rendszabályokkal ugyan, de pl. a kényszerletelepítéssel együtt az adott községet kötelezte volna 200 négyszögöles házhely biztosítására is.¹¹ Tulajdonképpen az 1893. évi cigányösszeírásnak is a kóborló csoportok letelepítése volt a legfőbb célzata, de 1908-tól kezdve a helyi rendeletek, belügyi intézkedések fokozott súlyt fektettek a kóborcigányok kényszerű letelepítésére, sok esetben szigorú rendszabályokat alkalmaztak, (a tolonceljárást, a kényszer-dologház intézményét), ugyanakkor egyes közigazgatási előterjesztések olyan javaslatokkal bombázták a belügyi kormányzatot, amelyek kényszermunka-telepeket, vagy ún. „kivánatosá tett munkatalepeket”, a cigánygyermeknek a szüleitől való elszakítását (pl. Munkács várába való összegyűjtését) követelték, amelyeket a minisztérium nem vehetett és nem is vett figyelembe.¹²

A világháború a cigányügy kezelésében is szigorúbb rendszabályokat hoz. „A cigányok letelepítéséről” szóló 15.000/1916.B.M. eln. sz. rendelet meghatározása szerint: „...kóborcigánynak kell tekinteni mindazt a cigányt, aki nem tudja beigazolni, hogy rendes lakóhelye van”, egyúttal kimondta a kóborlások megakadályozása céljából, hogy: „...ha van rendes lakóhelye, de másutt tartózkodik és ott tartózkodása nem kellően indokolt, a rendőrhatalóság őt rendes lakóhelyére utasítja, esetleg toloncúton oda kísérteti” (1. §.). Elrendelte a kóborlásra ért személyeknek a lakhelyükön való nyilvántartását (családostól), s e nyilvántartásba kerültek részére a 12. életéven felülieknek a községi előjáróság, városi hatóság által kiállított névre szóló és személyleírást is tartalmazó, „cigányigazolvány” kiadását. (10–11. §.). (Meg kell itt jegeznünk, hogy csak a kóborlásra ért személyek nyilvántartásáról volt szó, a nyilvántartás nem volt országos, a lakhely szerinti községi, városi hatóságok feladata volt. A nyilvántartó lapok másolatát nem az országos bünyügyi nyilvántartásnak, hanem a m. kir. Központi Statisztikai Hivatalnak kellett megküldeni.) A rendelet a honvédelmi köteleknek megfelelően intézkedett a katonaköteles férfiaknak népfölkelő-szemle, illetőleg sorozó bizottság elé állításáról (5. §.). A visszaesők és súlyosabb vétségek elkövetőivel szemben (mint a hatóság elleni erőszak, megrögzött bűnözés stb.) lehetővé tette (erős megszorításokkal, s csak kivételes esetekre alkalmazható eljárásrenddel), hogy ezen személyek „...állami kényszermunka-telepre utalása (internálása) iránt a járási (városi) hatóság – felettes hatósága útján – a belügyminiszterhez indokolt felterjesztést tehet” (13. §).¹³

A május 17-én kihirdetett rendeletet követően – egyes helyi túlkapasok miatt – a belügyminiszter jónak látta július 10-én kiadni a 101.052/1916.B.M.sz. körrendeletét, amelyben arra figyelmeztetett, hogy „...a 15.000/1916. B.M. eln. sz. rendelet

rendelkezései a bevezető részben foglaltak szerint nem vonatkoznak a letelepült, vagyis azokra a cigányokra, akiknek rendes lakóhelyük van, akik tehát a helyi hatóságok előtt ismeretesek. Az eljáró rendőrhatalóságoknak mindenkor gondos feladatát képezze annak megvizsgálása és megállapítása, hogy a rendelet kikkel szemben alkalmazandó, nehogy a letelepült, nem kóbor cigányok a fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak és sok esetben súlyos anyagi károsodásnak legyenek kitéve.”¹⁴ Az 1917. december 16-án kihirdetett, „A nyilvántartott cigányokkal való eljárásról” szóló, 151.041/1917. B. M. sz. körrendelet nagyjából megerősítette a fentieket, elrendelte a kóborcigányok ill. családok (tehát csak a kóborlók) folytatólagos nyilvántartásba vételét, s ezeknek az összeírási íveknek a kiegészítését azokkal a változásokkal, amelyek a „...múlt összeírás óta a létszámban (születés, halálozás, megszökés, kóbor minősítés alóli feloldás, áttelepítés folytán) előállottak” (VII./1.).¹⁵

A „CIGÁNYRAZZIA RENDELET” (1928)

A dualista Magyarország a cigánykérdésen kizárólag a kóborcigány-kérdést értette, amelyet rendészeti, igazgatási úton vélt megoldhatónak. A Horthy-korszak sem kezelte a kérdést másként, azonban a módszerek változtak. A kényszerű letelepítést szolgáló intézkedések mellett – mint pl. az úti okmányok elvétele, a vonóállatok elkobzása – kitiltották őket a vásárokból, vagy korlátozták az iparüzést, sokszor éppen a beilleszkedés ellenében hatva a cigányok létalapjait veszélyeztető lépésekkel. A törvényi szintű szabályozás elmaradásával az egész cigányprobléma és a cigányigazgatás rendeleti szintre süllyedt vissza, amelyben a Belügyminisztérium játszotta a főszerepet. Az intézményes diszkrimináció abban nyilvánult meg, hogy főként rendészeti ügyvédek deklarálták az egész cigányügyet, s nem fektettek súlyt más területekre, mint a foglalkoztatottság, szegényügy vagy az oktatás kérdése, amelyek egymással szorosan összefüggtek és komplex kezelést igényeltek volna.¹⁶

A kóborcigányok felkutatására rendszeres, nagyobb területekre kiterjedő, szervezett akciók e korszakban 1928-ig nem történtek, a csendőrség és a rendőrség által foganatosított előállítások, visszatoloncolások ad hoc-jellegűek voltak. E téren alapvető változást az 1928-ban kiadott, „A kóbor cigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről” szóló 257.000/1928. B. M. sz. körrendelet” hozott. Ez a belügyminiszteri körrendelet vezette be Magyarországon az évenkénti, rendszeres, több vármegyére kiterjedő *cigányrazziák* intézményét: „...Kötelességévé teszem a másodfokú rendőrhatalóságok vezetőinek, hogy az 1. pont értelmében teendő intézkedésekkel (szükség esetén több törvényhatóság területén egyszerre foganatosított razziákkal is) évenként állapítsák meg a hatóságuk területén talált kóbor cigányok számát, és azt ide jelentsék. E jelentésben a cigányügyet érintő egyéb körülményekre is részletesen ki kell terjeszkedni.”¹⁷ „...A kóbor cigányok és más hasonló elbírálás alá eső elemek közrendet, közbiztonságot és közegészséget veszélyeztető kóborlásának és üzelmeinek meggátlása, és ezzel kapcsolatban a cigánykérdésnek gyökeres megoldása nem odázható állami feladat. Ezért elhatároztam, hogy e kérdést – az eddigi, részben hiányos, részben teljesen végre sem hajtott

közrendészeti rendelkezések egyidejű hatályon kívül helyezése mellett – minden részletre kiterjedően újból szabályozni, illetőleg véglegesen rendezni fogom.”

Scitovszky Béla 1926 októberétől 1931 augusztusáig állt a minisztérium élén – előtte 1922-től a Nemzetgyűlés elnöki tisztét töltötte be. (Az „el nem odázható” állami feladat rendezéséhez azért mégiscsak két év múltán fogott hozzá). Az 1. és 2. pontban a miniszter meghatározta az intézkedés célját s azt, hogy az kikre is vonatkozik. Az első két pont így fogalmaz: „1. A rendőrhatóságoknak kötelességévé teszem, hogy az országban tartózkodó kóborcigányok felkutatása iránt a szükséges intézkedéseket hatóságuk területén haladéktalanul tegyék meg. Ezeket az intézkedéseket a szükséghez képest időnkint meg kell ismételni. 2. A kóborló cigányokat, akár munkakerülésből üzik a vándorlást, akár munkakeresés vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, kötelesek a közbiztonsági szervek, bárhol találják is őket, azonnal feltartóztatni és fegyveres kísérettel a legközelebbi rendőrhatósághoz előállítani.”

A szabályozás egyik valószínű okára egy népjóléti miniszteri körrendelet ad magyarázatot. Az 102875/1927. sz. körrendelet arról tudósított, hogy: „...Az utóbbi időben ismételten érkeztek hozzám panaszjelentések, hogy Csehszlovákiával határos községekben tömegesen idegen, eddig soha nem látott cigánycsaládok jelennek meg, faluról falura kóborolva, ami úgy a közegészség, mint a közbiztonság szempontjából rendkívül hátrányos. Értesüléseim szerint a csehszlovák állam tömegesen tiltja ki területéről a vándorcigányokat, akiket a határ egyes kevésbé figyelt pontjain áttesznek, s azok onnan szóródnak szét, legelsősorban a határmenti falvak területén.”¹⁸ A csehszlovák állam az 1926-os bajor törvény után – amely a többi német tartomány számára is példaként szolgált – 1927-ben hozott törvényt a vándorcigányokról. A bajor törvény széles körű lehetőségeket adott a tartózkodási engedélyek megvonására és az országból való kitiltásra.

A háború előtti korszak magyarországi pozitívista jogszemléletéhez képest – melynek alapelve az volt, hogy kóbor cigány az, aki kóborol –, az 1928-as rendelet meghatározása már nem ilyen egyszerű: kóborlónak számítanak nemcsak az állandó lakhellyel nem rendelkező személyek, hanem a „munkakerülők”, az állandó munkahellyel nem rendelkezők és a „valamely foglalkozás címe alatt” vándorlók vagyis a vándoriparosok is, akik a cigányfoglalkozások ekkor még igen jelentős részét művelik (kolompár, teknővájó, köszörüs, szénégető, favágó stb.), így tulajdonképpen ezek lába alól is kihúzza a talajt e kiterjesztés, hiszen a korábbi korszakban e foglalkozási ágak üzését a belügyi rendelkezések biztosították.¹⁹ A cigány vándoripart 1931-ben azután további korlátozásoknak vetette alá egy kereskedelemügyi és egy belügyi rendelet, melyek az önálló, fogatolt járművel üzött, ma úgy mondanánk „családi vállalkozásokat” lehetetlenítették el oly módon, hogy előírásaiba azok mindenképpen beleütközzenek.²⁰ A cigányok kényszerű integrációját biztosítani kívánó rendszabályok jó része a kitűzött céllal ellentétes eredményhez vezetett. A korlátozó rendszabályokkal az önfenntartó foglalkozások elsorvasztását is előidéztek, és ezzel éppen a beilleszkedést s az ahhoz szükséges anyagi gyarapodást is sikerült megakadályozni.

A MINISZTERI RENDELET TERVEZETE

A „razzia-rendelet” júliusi kihirdetéséig több hónapos előkészítő folyamat vezetett. A miniszter tervezetét 1928. január 13-i kelettel valamennyi vármegye alispánjának, s a m. kir. rendőrség valamennyi kerületi és budapesti főkapitányának megküldte, s értesítette őket, hogy a szabályozás főbb irányelveinek megtárgyalása végett március 1-jén és az azt követő napokon a Belügyminisztériumban (az I. ker. Országház u. 30. sz. alatt) értekezletet tart, s felhívja a címzetteket, hogy az értekezleten való képviseltetéséről gondoskodjanak és kiküldöttjük nevét hozzá jelentsék.²¹

A tervezet a „Cigányok és más személyek csoportos kóborlásának megszüntetése” címet kapta, s a probléma lényegét jelölő „kóborlás” fogalmát „egzakt” formában így határozta meg: „...Kóborlás alatt állandó, helyhez kötött foglalkozással nem rendelkező cigányoknak és más személyeknek – nomád életmódhoz hasonló – szokásos helyváltozását kell érteni, akár munkakerülésből úzik azt, akár munkakeresés vagy valamely foglalkozás címe alatt. Csoportosan kóborlóknak kell tekinteni azokat a megállapíthatóan egy társasághoz tartozó személyeket is, akik egymástól kisebb-nagyobb távolságban ugyanazon irányban (!) kóborolnak.”²²

Az előzetes tervezet a később kiadott, s megvitatott körrendelethez képest számos ponton eltérő felfogást jelez. A 4. § intézkedik a kóborló személyek okmányairól, értéktárgyairól, melyeket a hatóság elvenne, őrizetbe helyezne, s az eljárás befejeztéig letétként kezelné, esetlegesen birtokolt fegyvereiket (az 1920. évi 9862. M. E. sz. rendelet értelmében) elkobozná, ami a fegyvertartás korábban már szabályozott voltát tekintve indokoltnak látszik. Kevésbé érthető azonban az az „állategészségügyi” rendszabály, amely szerint a „kóborcsoport” ragályos beteg vonóállatain kívül „...kutyáit és keresetre szolgáló más állatait (majmokat, medvéket stb.) ha állatkert vagy más hasonló intézmény részére nem értékesíthető – ki kell irtani.” A magántulajdon és a tulajdonnal való szabad rendelkezés alkotmányos jogával sem igen fér össze az az előírás, hogy „...a kóborláson ért cigányok és más személyek kötelesek hatósági állatorvos megállapítása szerint egészséges vonóállataikat és járóműveiket hatósági ellenőrzés mellett haladéktalanul értékesíteni. Ha ezt nem tennék, említett ingóságaikat a hatóság értékesíti. Az előbbi bekezdés szerint értékesíthető ingóságok vételára az ingók tulajdonosait illeti, abból azonban elsősorban az őrizet alatt felmerült élelmezési költségeket kell fedezni.”²³

A miniszteri javaslatok – a „nomád életmódhoz hasonló” megfogalmazás, az egészséges (nem igavonó) állatok kiirtása, az ingóságok, a vonóállatok és járművek kényszerértékesítése, s azok vételárának az ideiglenes őrizet rabkosztjába való beszámítása – a júliusban kihirdetett rendeletbe nem kerültek be. De nem került be még a miniszter egy sor más elképzelése sem, így az, amely szerint az előállított „kóborcigányokat és más személyeket”, „...kellő fertőtlenítés és szükség esetén hajatuknak eltávolítása után (!) orvosilag meg kell vizsgáltatni.”²⁴ A „személyazonosság megállapításának” érdekében pedig „...a központi bűnügyi nyilvántartó hivatalnál ujjlenyomatok kíséretében” kellett volna tudakozódni. Ez nemcsak a körözött vagy gyanús elemekre vonatkozott volna, erről meggyőz bennünket a 7. §: „...A rendőrhatalom tartozik minden egyes kóborlás miatt előállított és 15. életévét betöl-

tött cigányról és más személyről a mellékelt mintának megfelelő és ujjlenyomattal ellátott nyilvántartó lapot kiállítani, s azt az országos központi bünyügyi nyilvántartó hivatalnak megküldeni.”²⁵ Ez a tétel szigorításnak számít a korábbi rendelkezésekhez képest, amely a nyilvántartott kóborlók adatait a Központi Statisztikai Hivatalhoz rendelte elküldeni.

A tervezet a kóborlás vétségét elkövetők szüleit dologházba, s 15 éven aluli gyermekeiket állami gyermekmenhelyekbe utalja. „...A rendőrhatalóság – ha a kóborlás miatt előállított cigányok és más személyek illetőségi helyét vagy lakóhelyét nem tudja megállapítani – további csoportos kóborlásuk és a társaságukban lévő gyermekek elzüllesztésének megakadályozása végett a következő intézkedéseket fogantatosítja: A) a csoport 15 éven felüli tagjait meg nem határozott időre közigazgatási dologházba utalja; B) a csoport 15 éven aluli tagjait a legközelebbi m. kir. állami gyermekmenhelybe beszállíttatja s annak igazgatóságát az 1925. évi 2000 N.M.M. számú rendelet 7. §-a alapján megkeresi, hogy azokat elhagyottá nyilvánítsukig ideiglenesen vegye fel. A megkeresésben a gyermekek létérdekét fenyegető veszély fennforgását igazoló körülményeket és a gyermekekre vonatkozó mindazokat az adatokat közölni kell, melyeket a hatóság ismer. Gyermekeket sohasem tolonc úton, hanem megbízható polgári egyének vagy polgári ruhás rendőri alkalmazottak felügyelete mellett kell a menhelybe beszállíttatni. Az életkort – ha annak igazolásához szükséges bizonyítékok nem állnak rendelkezésre – a hatósági orvos véleménye alapján kell megállapítani.”²⁶

Ezt az eljárást korábbi rendelkezések kifejezetten tiltották. A Belügyminisztérium 86.471/1916. B. M. sz. rendelete hivatkozva a 15.000/1916. B. M. sz. rendeletre, (melynek 4. §-a szerint a kellő gondozás alatt nem álló, 7 éven aluli kóbor cigánygyermek állami gyermekmenhelybe történő elhelyezéséről a rendőrhatalóság vagy a városi hatóság gondoskodik) nyomatékosan figyelmeztetett. „...Ezt a rendelkezést némely hatóság úgy értelmezi, mintha a kóbor cigányoknak valamennyi vagy legalább is legtöbb gyermekét állami gyermekmenhelybe kellene küldeni még akkor is, amikor azoknak a kóbor cigányok életmódjához viszonyított kellő gondozása kétségtelen. Azonban a fent idézett rendeletnek nincs ilyen célzata [...], hogy a kóbor cigányok vagy gyermekeik indokolatlanul erőszakos vagy a szülei érzést ok nélkül sértő elbánásban részesíttessenek [...] Már pedig a cigánycsaládoknak gyermekeiktől való indokolatlan és erőszakos megfosztása bennük az elkeseredés és a dac érzését váltaná ki és őket a társadalmi rend ellen való harcra, nem pedig az ahhoz való alkalmazkodásra ösztönöznék [...] Felhívom ennél fogva Alispán / Polgármester urat, [...] gyermekmenhelyekbe csak olyanokat utaljanak, akiket a kóbor cigányok viszonyai szerint is elhagyottaknak kell tekinteni [...] más szóval: akiknek a menhelyekbe való felvétel nélkül életük fogogna közvetlen veszélyben.”²⁷ 1901-ben egy belügyi rendelet hozza létre a „*jogi elhagyottság*” fogalmát, amit akkor alkalmaztak, amikor eltartásra illetőleg nevelésre készíthető hozzátartozója a gyermeknek nem volt, s ezeket a gyermekeket állami gyermekmenhelyekbe utalták be. 1907-ben módosították a rendelkezést úgy, hogy elhagyottak minősítették azokat a gyermekeket is, akik addigi környezetükben erkölcsi romlásnak vagy züllesztésnek voltak kitéve. Sok olyan cigánygyermek került így menhelybe, akiknek még éltek a szülei.²⁸

A Belügyminisztérium 86.471/1916. B. M. sz. kiegészítő rendelkezésének a jelentőségét s szellemét akkor értékelhetjük igazán, – mivel megtiltotta a gyermekek menhelybe utalását, ha szülői vagy rokoni gondozásukra lehetőség volt – ha összevetjük azzal a svájci gyakorlattal, amelyet ott ugyan később, 1926-ban vezettek be, de amelynek során a „vándorlók” letelepítésének céljából a cigánygyermeket erőszakkal elszakították szüleiktől, és nevüket megváltoztatva (az olvasó emlékeztében valószínűleg felötlik József Attila, „Pista” neve) árvaházakba, pszichiátriai intézetekbe és az egyébként jelentős karitatív tevékenységet ellátó Pro Juventute Alapítvány nevelőintézeteibe utalták őket. Volt olyan gyermek, akít nyolc hónapos korában választottak el az anyjától, és csak 20 éves korában láthatta viszont. Első találkozásukkor anyjától – mint egy idegentől – kellett értesülnie arról, hogy tíz testvére él még valahol. Az 1920-as 30-as években Svájcban katonai szolgálatuk letöltése után, a leszerelő cigány apák nem találták otthon elhurcolt gyermekeiket. Az elkeseredett harcba kezdő szülőkre börtön vagy elmeógyógyintézet várt. A Der Schweizerische Beobachter 1972-ben leplezte le ezt a botrányos eljárást, amelyet csak 1996-ban (!) tártak fel részletesen a hivatalos szervek. Az intézményesített gyermekrablás jogi lehetősége 1973-ig volt érvényben Európa mintaállamában.²⁹

Az 1928-as, magyar razzia-körrendelet kiadott szövegéből a gyermekek menhelybe adásáról szóló részletek kimaradtak – a *dologházba való utalás* említésének kivételével (4. pont), amelyet büntetésként az 1913. évi XXI. tc. tett lehetővé, (ez a törvény vezette be Magyarországon a közveszélyes munkakerülés fogalmát,) de csak az illetékes bíróság ítélete alapján s nem a „cigánykóborlás” büntetére, hanem a munkakerülő életmódra, rendszeres bűnözésre, tiltott szerencsejátékok üzésére, különböző csalásokra, „kéjő” vagy „tiltott kéjelgésből élő nő által kitarottakra” volt alkalmazható. A miniszteri tervezet azon része is elmaradt, amely a kóbor csoport minden 15 éven felüli tagját azonnal, „...meg nem határozott időre *közigazgatási dologházba* utalja.” A miniszter a már a XIX. században is meglévő kényszerdologházak mellett létre kívánta hozni a speciálisan „ebben a rendeletben megjelölt veszélyes elemek” (vagyis: „cigányok és más személyek”) számára a „közigazgatási dologház” intézményét, amely a belügyminiszter felügyelete alatt állt volna, az itt letöltendő „örizet” leghosszabb tartama a tervezet szerint 3 év, a szabadlábra helyezés feltételelesen egy évre szóló rendőri felügyelettel, nem munkás és rendes életmód követése esetén a rendőrhatalóság [tehát nem az illetékes bíróság] az intézménybe való visszaszállítást rendelhette volna el.³⁰

A kiadott rendelet szövegében azonban mindez módosult: „...A kóborlás miatt előállított cigányok és más személyek közül azokat, akiket az 1913: XXI. tc.-ben, akár más jogszabályban meghatározott büntetendő cselekmény gyanúja terhel, az illetékes bíróság elé kell állítani. Azokat a terhelteket, akiket dologházba nem utaltak, vagy akiknek javítónevelését nem rendelték el, a büntető eljárás befejezte, illetőleg a büntetés elszenvedése után az illetékes rendőrhatalóság további közigazgatási eljárás alá vonja.”³¹ [Valószínűleg ez az út vezetett a „kóbor cigányok és más személyek” számára létesítendő közigazgatási dologház büntető intézményébe, amelybe a „beutalót” az illetékes rendőrhatalóság állította volna ki.] A rendelkezésre álló statisztikai adatok azt mutatják, hogy a rendszabály nem volt a gyakorlatban megvalósítható: a

kényszerdologházba utaltak száma e körrendelet után nemhogy növekedett, hanem elenyésző mértékűre csökkent, még a korábbi évekhez viszonyítva is. (A jegyzetben közölt adatok az összes, tehát nem cigány elítéltek számát is tartalmazzák, a cigány elítéltek száma ebből következően ezeknél is kevesebb.)³² Végül, a kiadott körrendelet mégsem helyezte hatályon kívül a Belügyminisztérium 1916. évi 15.000 B. M. sz. rendeletét, valamint a kőborcigányokra vonatkozólag kiadott, összes korábbi rendészeti természetű kormányrendeletet, noha ezt a 15. §-ában ugyancsak elrendelte volna. A júliusban kihirdetett körrendelet lefaragottabb és enyhébb hangvételű volt, mint vitára bocsátott változata, mégis anakronisztikus benyomást kelt. Jelentőségét abban láthatjuk, hogy a fegyveres rendvédelmi szervek részleges vagy több megyére kiterjesztett, a „kőborcigányokra” vonatkozó, összehangolt eljárását vezette be.

DISZKRIMINÁCIÓ ÉS CIGÁNYÜLDÖZÉS EURÓPÁBAN

A „CIGÁNY ELEMELLEN KÜZDELEM”

A magyar közigazgatás bizonyára tájékozódott afelől, hogy a cigányügyi szabályozás terén mi történik a kontinensen. A húszas évek törvényei Németországban – földrajzi adottságainál fogva Bajorország volt leginkább érintve a kérdésben – szigorúan tiltották a „hordákban való vándorlást”. „Hordának” számított már két család is, vagy egy család, s annak házas leszármazói. A bajorországi törvényhozás által alkotott, „A cigányok, csavargók és munkakerülők elleni küzdelemről” szóló, 1926. július 16-i törvény csak rendőrileg kijelölt területen, s a rendőrség megszabta időtartamra adott lehetőséget ideiglenes tartózkodásra, hogy elvegyék a cigányok kedvét a községekben való megállástól, „sötét céljaikat” megelőzendő. Éjszakai szálláshelyükön jelentkezniük kellett a rendőrségen, s tartózkodásuk idejére igazolványaikat le kellett adniuk. A német rendőrségnek a cigányoknak a helyiségben való pusztá megjelenésükkor értesítenie kellett a kerületi parancsnokságot és a legközelebbi csendőrsőt, az esetleges bűncselekményt pedig az illetékes bíróságnak a lehető leggyorsabban jelenteni voltak kötelesek. A csendőrségnek a szomszéd kerület határáig kellett kísérniük a cigányokat, amíg a szomszéd őr át nem tudta venni a megfigyelést. Aki nem tudta bizonyítani német állampolgárságát, kiutasították az országból. *Tilos volt cigányoknak kordékban utazni, iskoláskorú gyermekeket magukkal vinni. Járműveiken „jól látható módon” fel kellett tüntetniük a tulajdonos nevét, születési és illetőségi helyét, ellenkező esetben a járművet a rendőrség elkobozhatta.* Külföldi, akire a legkisebb gyanú vetődött, hogy cigány származású, *vándoriparos engedélyt* nem kaphatott. Német cigányok sem kaphatták meg azt, ha nem volt állandó lakhelyük. Akik pedig (a német állampolgárság igazolása, a bűnügyi nyilvántartás kivonatának bemutatása és tisztiorvosi vizsgálat után) megkapták, annak a kiállító hatóság *ravezette az iparigazolványára, hogy az illető cigány származású.* Ezek a kezdetben Bajorországra, majd egész Németországra kiterjedő, egységesülő rendelkezések sértették a német alkotmányt (pl. annak 109. szakaszának 1. bekezdését, mely szerint „minden német egyenlő a törvény előtt”, ill. a 111. szakaszt, amely biztosítja minden

német szabad költözködési jogát Németország területén belül), ezért azután voltak olyanok a bírói karban, akik az említett előírásokat vonakodtak végrehajtani.³³

Az 1926. július 16-i bajorországi törvény miniszteri végrehajtási utasítása a „cigány” fajelméleti definícióját is beveszi az állami repertoárba: „...A cigány fogalma általánosan ismert és nem igényel további magyarázatot. A fajelmélet felvilágosítást nyújt afelől, hogy ki tekintendő cigánynak.” A bajor törvény például szolgált a többi német tartomány és a környező országok pl. Csehszlovákia számára is.³⁴ Az 1928-as magyar razziarendelet sok tekintetben hasonló intézkedéseket tartalmaz, azonban kerüli a kóborcigányok faji alapú meghatározását, amikor „cigányok és más személyek csoportos kóborlásának megtiltását” irányozza elő.

Az 1926-os törvényt követő, a Bajor Belügyminisztérium 1927. november 3-i körrendelete szerint minden 6 évesnél idősebb cigányt nyilvántartásba kellett venni, ujjlenyomat vétellel együtt, amelyet a Tartományi Bűnügyi Rendőrségen keresztül a Münchener Rendőrfőkapitányság Cigányügyi Szekciójához (Zigeunerpolizeistelle bei der Polizeidirektion in München) továbbítottak. Ott a személyi és ujjlenyomat-lapokat az *Alfred Dillmann* által 1899-ben létrehozott, „A cigány elemek elleni küzdelem központja” nyilvántartásába sorolták be (*Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerwesens*). Dillmann 1899–1904-ig 3350 dossziét gyűjtött össze egyénenként és családként, az ezekből levont „következtetéseit” „Cigánykönyvében” (*Zigeunerbuch*) publikálta. Dillmann a Bajor Belügyminisztérium megbízásából hatályos jogszabálygyűjteményt állított össze „A cigány elemek elleni eljárásról”. Ebben az 1816-tól 1903-ig terjedő időszakból a cigányügyben hozott német törvényeket és rendeleteket kompilálta. A kriminálpszichológus Alfred Dillmann és Anton Obermayer a cigányok vándoriparosságát, mint „aszociális magatartásuk fedőleplet” írták le, „faji jellemzőiket” pedig „tipikus antiszociális” és „bűnözői” magatartásban látták.³⁵

A tartózkodási engedély korlátozását Németországban 1926-tól éppoly széles körben alkalmazták, mint a tolonceljárást. A dologházat kezdetektől fogva a „cigányok elleni küzdelem” egyik fő eszközének tartották. „A közbiztonsági okokból elrendelt kényszerdologház” büntetését szabályozó, 1926. július 16-i törvény alapján minden olyan 16 év feletti cigányt, aki nem rendelkezett állandó munkaviszonnyal, az illetékes rendőrhatalóság a „közbiztonság érdekében” két évig terjedő időtartamra dologházba utalhatta. Ugyancsak e törvény alapján 1927. november 23. és 26. között Poroszországban több mint 8000 cigánytól vettek ujjlenyomatot életkortól függetlenül. 1930-ban a Württembergi Igazságügyi és Belügyminisztérium is elrendelte *a minden vándorcigányra vonatkozó ujjlenyomat-vételt korra és nemre való tekintet nélkül*. Egy 1928-as törvény megtiltotta a cigányoknak lőfegyverek tartását. Egy 1928. április 12-i birodalmi törvény és azt kiegészítő rendelet pedig rendelkezett *minden, a Német Birodalom területén élő cigány állandó rendőri felügyeletéről*.

1929-ben Hessen Népi Államban az akkori belügyminiszter Wilhelm Leuschner előterjesztette *„A cigányprobléma leküzdéséről”* szóló törvényt. A törvény célja az volt, hogy a „cigánycsapás” „központosított leküzdését lehetővé tegye” mivel – úgymond – a múltban „energikus intézkedések ellenére sem volt lehetőség a baj kiirtására.” A törvény a végrehajtási utasításában már egyenesen a „cigányok elleni harcra” van szó. Az indoklás egy viselkedés elleni „harcból” személyek elleni „harc-

cá” változik és a személyek körét végül nem jogilag, hanem fajelméletileg határozták meg.³⁶ Azonban a weimari Németország rendelkezései még nem tartalmazták azt a megsemmisítő potenciált, amely a Harmadik Birodalomban a fajelméletnek, az új jogrend alapjának bevezetésével mint az üldözés új minősége jelent meg. A náci párt hatalomra jutása után, az 1933. április 24-i, „A veszélyes visszaeső bűnözőkről” szóló törvény előírta az ebbe a kategóriába sorolt elítéltek koncentrációs táborokba való szállítását. A törvénynek sok cigány esett áldozatul, a nemzetiszocialista állam bűnözőkként kezelte őket és a törvény alkalmazásához elég volt a lakhely kötelező bejelentésének elmulasztása.³⁷

Az 1926-ban hozott bajor törvény után megszülettek az újabb, faji alapú rendelkezések is. Az 1935. szeptember 15-i, ún. „Nürnbergi Törvények” (a „Törvény a német vér és becsület védelméről” és a „Birodalmi állampolgári törvény”) nem említették ugyan szó szerint a cigányokat, de a törvényértelmezésekbe, amelyek ezeket interpretálták, a cigányokat is belefoglalták a „zsidókkal”, a „négerekkel”, s az „árja vértől fajilag különböző kisebbségekkel” együtt.³⁸ Kevésbé vált ismertté a háború utáni társadalmak közvéleménye előtt, hogy a Nürnbergi Törvények alsóbb szintű utasításai a szintiket, romákat és a zsidókat egyaránt a „népidegen” kategóriába sorolták. Frick belügyminiszter 1936-ban, „A vér tisztaságáról szóló törvény” alkalmazásáról szóló bizalmas közleményében, amelyet eljuttatott minden tartományi kormánynak, anyakönyvi hivatalnak, közigazgatási hatósági szervnek és közegészségügyi hivatalnak, a következő figyelmeztető megjegyzéssel élt: „...A népidegen [artfremd] fajok közé tartozik minden más faj; ezek Európában rendszerint a zsidókon kívül csak a cigányok. A népidegen fajok közé tartoznak... a cigányok.” Itt tűnik fel először, hogy egy nemzetiszocialista igazgatási dokumentum a zsidók és cigányok azonos bánásmódban való részesítését hivatalosan is elrendeli.

A „Birodalmi állampolgársági törvény” és „A vér tisztaságát” védő törvény alkalmazásának következtében, a zsidó állampolgárokkal együtt a szintik és romák is elvesztették állampolgárságukat. Megtiltották a házasságkötést a szintik és romák, illetve az ún. „árják” között. 1937-ben és 1938-ban elkezdődött az *iparosok és alkalmazottak* eltiltása bizonyos foglalkozásoktól. Düsseldorfban pl. 1934-től nem adtak ki többé vándoriparos engedélyeket, 1936-tól pedig *zenészként* sem lehetett elhelyezkedni. A Birodalmi Zenészkamarából 1940 februárjától általánosan kizártak minden szintit és romát.³⁹ Az általános jövedelemadó mellett bevezették a cigányokat sújtó különleges *faji adót* is (*Rassensordersteuer*). Bevezetését az NSDAP pártkancellárja a következőképpen indokolta meg: „...a cigányok bizonyos faji hasonlóságokat mutatnak a zsidókkal.” A 30-as évek vége felé az IG Farbennél egy zsidó munkás maximum 60 Pfennig órabért kaphatott, ami önmagában is siralmas összeg volt, de ebből 15% „adót” még levontak. A cigányokkal ugyanígy jártak el.⁴⁰ A faji törvények és végrehajtási utasításaiak nemcsak a „fajtudományra”, hanem a faji előítéletekre is építettek. Századokkal korábban, a németországi lakosság körében a cigányokkal szembeni előítéletek között élénken élt, hogy „pestist, kolerát és patkányvést” terjesztenek, „török kémek”, a „zsidókkal keveredtek” (*jüdisch versippt*), s „boszorkányságot űznek”. (A háború után Raoul Hilberg bukkant rá Hitler magánkönyvtárának egy részére a NSDAP müncheni központjában. Hilberg Johann Cris-

toph Wagenseil, XVII. században élő német szerző művére lelt rá, amelyben Wagenseil a korabeli tudományosság eszközeivel, görög latin és héber nyelvészeti egybevetésekkel a cigányoknak nem indiai, hanem zsidó eredetét igyekezett bizonyítani.)⁴¹ A tudat alatti félelmek, előítéletek nem egy elemét a náci „fajtudomány” és politikai propaganda is alkalmazza a cigányok eliminálására.⁴²

A CIGÁNY ELEMELLEN KÜZDELEM NEMZETKÖZI KÖZPONTJA

A magyarországi, németországi (és az európai) cigányügyi szabályozást hivatali kapcsolatok is befolyásolhatták. A Porosz Belügyminisztérium 1906-ban, a Bekämpfung des Zigeunerwesens („A cigány elemek elleni küzdelem”) címmel kiadott útmutatója 9 európai országgal, így az Osztrák–Magyar Monarchiával, Belgiummal, Dániával, Franciaországgal, Olaszországgal, Luxemburggal, Hollandiával, Oroszországgal és Svájcjal megkötött, „A cigány elemek elleni küzdelem” (a cigányok kitoloncolásáról szóló) kölcsönös egyezményéről számolt be.⁴³ Az első világháború után 1923-ban alakult meg Bécsben az Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission (az Interpol elődje), hogy elősegítse a bűnügyi rendőrségek nemzetközi együttműködését. 1923 és 1928 között a Bizottság 14 ülést tartott különböző európai országokban. Az évek folyamán a szervezet tagjainak száma fokozatosan emelkedett, 1940-re a tagországok száma elérte a 40-et, beleértve a legbefolyásosabb európai országokat, mint Franciaország, Németország, Olaszország és egyes nem európai országokat, mint Bolívia, Irán és Kuba. 1934-ben olasz javaslatra a szervezet állandó központjává s az elnökség székhelyéül a Bécsi Rendőrigazgatóságot jelölték ki. A Bizottság elnöke Michael Skubl, Bécs rendőrfőnöke lett. 1938-ban az Egyesült Államok képviselőjében az FBI is csatlakozott a szervezethez.

Németország igyekezett befolyását az IKPK-n belül – és azon keresztül – minél erősebben érvényesíteni. A náci stratégiának a német rendőrségen belül három fő jellemző eleme volt: a nem kívánatos személyek kiiktatása, a rendőrség és az NSDAP szervezeti kapcsolódásának kiépítése (SS), és a rendőrségi intézmények centralizálása. Ennek a folyamatnak volt szimbolikus beteljesedése Heinrich Himmler kinevezése 1936 júniusában az SS birodalmi vezetője s egyben a Német Rendőrség főnökének posztjára. Náci rendőrtisztek nem vettek részt az IKPK értekezletein a tizenegyedik, 1935-ös koppenhágai értekezletig. Ekkor már a birodalmi politika fontosnak tartotta a nemzetközi kapcsolatrendszer fenntartását, a koppenhágai értekezlet német résztvevői nem egyszerű rendőrtisztek, hanem a náci rendőrség szervezetének legfőbb kiépítői voltak, mint Arthur Nebe, Hans Palitzsch, Karl Zindel, Wolf von Helderorf vagy Kurt Daluge. Arthur Nebe a Birodalmi Bűnügyi Rendőrség, a Kripo főnöke „Reichskriminaldirektor” címet kap 1937-ben, ő lesz a németországi cigányügyek legfőbb referense. Kurt Daluge rendőrtábornok az Ordnungspolizei, az Orpo főnöke, ő és Nebe részt vesznek a „békebeli” cigány- és zsidóüldözésben, majd – a háború kitörése után –, a rendőri alakulatok tömegkivégzéseiben a megszállt területeken.

A koppenhágai értekezleten Kurt Daluegét az IKPK megválasztotta alelnökévé, és határozatot hozott egy a náci által támogatott ún. „Cigány Elemek Elleni Küzdelem Nemzetközi Központja” tervezetének elfogadásáról. A terv egyik fő kezdeményezője Bruno Schulz, az akkori osztrák rendőrfőkapitány helyettes volt. Koppenhágában Schulz listába vett beszéde a következő címet viselte: „Internationale Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerwesens, Internationale Bureau an Sitze der Bundespolizei-Direktion in Wien”. A „Cigány Elemek Elleni Küzdelem Nemzetközi Központját” még az Anschluss előtt, 1936-ban létre is hozták, s ugyanebben az évben 29 európai ország csatlakozott hozzá. Az IKPK Internationale Polizeifunk néven nemzetközi rádióhálózattal rendelkezett.

Az 1935-ös konferencián az egyik német küldött odáig ment, hogy felvetette, hogy „a javithatatlan cigányokat” erőszakos sterilizációnak kellene alávetni.⁴⁴ A „cigány elemek elleni küzdelem” programja mintegy „európaizálódott”, a nemzetközi bűnügyi bizottság pedig csaknem teljesen német befolyás alá került. Ausztria 1938-as annektálásával befolyásuk tovább erősödött az IKPK-n belül, csak azok az osztrák rendőrtisztek maradhattak a posztjukon, akik hajlandók voltak a megszállokkal együttműködni. 1938 nyarán az IKPK Bukarestben ülésezett. A szervezet folyóirata az „Internationale Kriminalpolizei” a „faji alacsonyabbrendűségről” és „faji bűnökről” közölt cikkeket, a faji törvényeket dicsőítő könyveket szemlézett, s a „védőrizetről” (vagyis a bírói eljárás nélküli koncentrációs táborba utalásról) közölt írásokat. 1940 augusztusában azután maga Reinhard Heydrich lett az IKPK elnöke. A vezetés ezek után már a szervezet székhelyének Berlinbe, a Reichskriminalpolizeiamt hivatalába való áttelepítését határozta el. Az FBI ekkor úgy döntött, hogy tovább nem vesz részt a szövetség munkájában. Az SS rendőrmagazinja a „Die Deutsche Polizei” arról tudósít 1940-ben, hogy az IKPK küldöttek hozzájárultak a szövetség Berlinbe való áttelepítéséhez, mert úgymond: „Németország a legjobban szervezett és a legpéldaadóbb rendőri szervezettel rendelkezik” a világon. A Heydrich elleni, 1942. június 4-i merénylet után Arthur Nebe lesz az IKPK elnöke, 1943-ban Ernst Kaltenbrunner veszi át a helyét. Kaltenbrunner kinevezésekor nagyformátumú célt vázol fel a szervezet számára: kifejezi reményét, hogy elnökként megerősítheti a Bizottság „nemes kultúrmunkáját”.⁴⁵

A CIGÁNYNYILVÁNTARTÁSOK JELENTŐSÉGE

A bajorországi, Alfred Dillmann-féle kezdeményezések nyomán, a vándorcigányok nyilvántartására több európai ország már az első világháború előtt intézkedéseket tett. A Francia Köztársaság 1912. július 16-án alkotta meg azt a törvényt, amely előírta, hogy a vándoripar üzését mindenkinek be kell jelentenie, s a francia állampolgárokat, akik nem rendelkeznek állandó lakhellyel, személyazonosító igazolvánnyal kell ellátni. Azoknak akiket korábbi rendelkezések alapján „nomád”-nak minősítettek, (egy parlamenten kívüli bizottság 1895-ben készült jelentése azt állította, hogy: „húszezer bandákba verődött nomád jár lakókocsikon az utakon”) ún. antropometriai igazolványt állítottak ki (carnet anthropométrique) – amelyet a franciaországi cigá-

nyok csak „baro lil” (nagy levél) néven emlegettek. Ez az igazolvány egy a bűnügyi nyilvántartás módszereivel felvett, személyazonosító dokumentum volt. A 16 éven felüli korosztályoknál (a bűnözőkéhez hasonlóan) tartalmazta tulajdonosa személyleírását, sorszámmal ellátott fotográfiáját szemből és profilból, kocsija „rendszámát”, valamint számozott ujjlenyomatait. Az igazolványt a helyi közigazgatási szerveknek kellett bemutatni érkezéskor és távozáskor. Az „anthropometriai” igazolványt elrendelő törvényt a Francia Köztársaság Parlamentje 57 év után, 1969-ben szüntette meg. A jogszabály megszületése és érvényességének tartama sajátos „rekordnak” tekinthető.⁴⁶

Svájc 1909-ben, a müncheni, Alfred Dillmann-féle modellt követő, országos cigánynyilvántartást vezetett be és megtiltotta a beutazást a cigányok számára. A Kantonok Tanácsa 1910-ben évi 2000 frankot irányzott elő egy cigánynyilvántartás finanszírozására. Az antropometriai módszerrel felvett kartonok eredeti példányát a központi rendőrkapitányságnak, másolatát pedig a központi cigánynyilvántartásnak kellett megküldeni. A nyilvántartás szorgalmazója Eduard Leupold (Adjunkt der Polizeiabteilung) volt. Svájc 1926-ban csatlakozott az IKPK-hoz, a német rendőrséggel a kiépített kollegiális viszonyt a háború alatt is megtartotta, olyannyira, hogy – még 1944-ben is, saját regisztere alapján – német kérésre rendelkezésre állt a Birodalom területén előállított cigányok azonosításában. A Svájcból Németország területére visszatoloncolt cigányok közül sokan a koncentrációs táborokban pusztultak el. A neves jazz-gitárművészt, Django Reinhardtot és családját, akik 1944-ben Genf-be akartak menekülni, a svájci hatóságok július 12-én Chancynál – mint „12 tagú romanichel családot” – visszatoloncolták Franciaországba.⁴⁷ A svájci rendelkezések után a skandináv országok is megtiltották cigányok beutazását. A tilalom Svédországban 1914-től 1954-ig érvényben maradt. A fasiszta Olaszország 1926-tól tiltotta meg a „nomádok” beeresztését a határon. Belgiumban az idegenrendészet 1933-ban bevezette a „vándorlók” számára a fényképes és ujjlenyomatokkal ellátott igazolványt, és 1940. december 12-én úgy döntött, hogy a „carte de nomade” igazolványt kiegészítik egy külön cigányigazolvánnyal is (Zigeunerkaart).⁴⁸

A „cigányigazolványok” a nemzetiszocialista államban, a vándorlók nyilvántartásán kívül, már más célokat szolgáltak. A Dillmann–Ritter-féle cigányregiszteren kívül a Harmadik Birodalom területén élő cigányok koncentrációs táborokba hurcolásának megkezdésekor, 1939 márciusában a Birodalmi Belügyminisztérium speciális személyazonosító igazolványokat bocsátott ki. Ekkor azok a cigányok, akiket a Fajhigiéniai és Népeességbiológiai Kutató Intézet „tiszta”, vagyis nem „keverék” cigánynak minősített, barna színű igazolványt kaptak, az ún. „kevert vérűek” kék csíkos barnát, a nem cigány csavargók pedig szürkét.⁴⁸ (Dillmann a kriminalisztikai módszereket ugyan 1899 óta alkalmazta cigánynyilvántartásában, de ezek rendeleti szintre csak jóval később, a húszas években emelkedtek Németországban. Dillmann nyilvántartó központját, amelynek munkája és kartotékjai fő szerepet játszottak a németországi szintik és romák elpusztításában, hivatalosan 1970-ben szüntették meg.)⁴⁹

Magyarországon – noha javaslatok születtek erre nézve –, nem sikerült keresztül vinni sem az általános, minden cigányra kiterjedő „cigányigazolvány”, sem az országos cigánynyilvántartás megvalósítását. Az 1916-os magyar rendelkezés megho-

zatalakor – a 12 éven felüli, kóborlásra ért cigányok igazolvánnyal való ellátásáról –, amelynek személyleírását és ujjlenyomatvételt is kellett volna tartalmaznia, a fennálló egyezmények alapján akár a német, akár a svájci, akár az 1912 óta érvényben lévő francia szabályozás is hathatott.⁵⁰

A PEST MEGYEI TISZTIKAR JAVASLATAI A MINISZTERI RENDELETHEZ

Az 1928-as magyar belügyminiszteri rendelet tervezetének büntetési elképzelései ugyan sok helyütt súlyosabbak, mint német megfelelői, eljárásrendje pedig ha lehet, még szigorúbb – a járművek kényszerértékesítése, az egészséges állatok kiirtása, a 15 éven aluli gyermekek menhelybe adása, a 15 éven felüliek dologházba utalása stb. –, de a miniszteri javaslat egésze nem emelkedett rendeleti szintre. A tervezet a magyar alkotmányosság szellemébe ütközött – ha a chartába nem foglalt magyar alkotmány tradíciójára gondolunk – „alkotmányellenes” volt, de – mint ma mondanánk – nem volt „törvényellenes”. Egy első világháborús törvénycikk, az 1914:50. tc. 10. §-a lehetőséget adott a végrehajtó hatalomnak arra, hogy az állam biztonsága érdekében rendeleti úton intézkedhessék polgárai mozgásszabadságáról. A kommun bukása után megjelenő 1920. március 20./4352. korm. sz. rendelet (elejét óhajtván venni a sok helyütt tapasztalható túlkapasoknak), felsorolta az internálás, a rendőri felügyelet, az őrizetbe vétel s a lakóhelyről való kitiltás alapjául szolgáló okokat.⁵¹ Tudatosan hivatkozott tehát az 1928-as (kihirdetett) belügyminiszteri rendelet a „...kóbor cigányok és más hasonló elbírálás alá eső elemek közrendet, közbiztonságot és közegészséget veszélyeztető kóborlásának és üzelmének megállítására”. Ezek voltak azok a szempontok, (a fenti kormányrendelet alapján), amelyek a személyes szabadságjogok korlátozását megengedték. E rendelkezések érthetőbbé teszik – ha nem is elfogadhatóvá – azokat a „megoldási javaslatokat”, amelyeket a korabeli vármegyei tisztviselői kar megfogalmazott.

Mi a helyi igazgatás felfogása a cigánykérdésről? Vannak-e használható javaslataik e tárgyban? Ez iránt érdeklődött a belügyminiszter, amikor rendlettervezetét véleményezésre kiadta az alispáni hivataloknak. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja 1928. január 17-én körlevelet intézett valamennyi járás főszolgabírájához és a vármegye tisztii főorvosához. „...A belügyminiszter úr közölte velem, hogy a cigányügyet főként annak közrendészeti és azzal kapcsolatos közegészségügyi szempontból való fontossága miatt – újból szabályozni kívánja és ezen ügyben értekezletre hívott meg. Felhívom, hogy ezen ügyben gyakorlati tapasztalataik alapján tegyenek hozzám javaslatot.”⁵² A járási főszolgabírák a kiadott határidőre megküldték jelentéseiket, javaslataikat, miközben magánvéleményüknek is hangot adtak, végtére is ezek semmire sem kötelezték őket: az alispánnak feladata volt azokat közvetíteni vagy sem.

A ráckevei járás főszolgabírája válaszában tömören intézte el a kérdést: „...Tisztelettel jelentem, hogy a 15.000/1916. évi B. M. rendelet, mely a kóborcigányokra hozott, nézetem szerint teljesen megfelelő, újabb szabályozása a cigányügynek nem szükséges, kívánatos és szükséges volna azonban fent hivatkozott B. M. rende-

let szigorú végrehajtására a községeket utasítani.”⁵³ A pomázi javaslatban újra feltűnt a kóbor cigányok fényképes igazolvánnyal való ellátásának előírása. „...Szükségesnek tartanám – írta a pomázi főszolgabíró – hogy a kóborcigányok telepítése, helyhez kötöttsége törvényhozási úton mondassék ki, minden cigány fényképes igazolvánnyal volna ellátandó és állandóan rendőri felügyelet alatt tartandó. Lakásváltoztatás csak indokolt esetben és a rendőrhatalóság előzetes beleegyezésével volna megengedhető.” Az állandó felügyelethez szükséges rendőri erők biztosításáról, feltételeinek megteremtéséről a javaslat nem szólt, de egy másik elképzelésről igen: „...Ha arra elegendő anyagi eszközök állnának rendelkezésre, úgy közegészségügyi szempontból kívánatos volna a cigánytelepeknek rendes lakóházakból való létesítése.”⁵⁴

A dunavecsei járás vezetője főként közegészségügyi szempontból tartotta volna kívánatosnak ellenőrzésüket, vándor iparengedélyt „cigánynak csak igen kivételes esetben” adna ki, s „azon vándoripar igazolvánnyal ellátott cigányok vándorlásuk közben a sátorozástól és a faluvégeken való tanyázástól tiltassanak el.”⁵⁵ A központi járás főszolgabírája (a ráckeveihez hasonlóan) nem sok értelmét látta a cigányügy újraszabályozásának. Február 8-án, járási tisztértekezleten a jegyzői karral együtt megvitatta a kérdést, de – mint írja – „...Ennek során nem merült fel olyan eszme, amely gyakorlatilag várható eredményre vezetne. Felvetődött az a gondolat, hogy a cigányoknak szabad költözködését kellene elsősorban korlátok közé szorítani, természetesen az egyéni szabadság lehető sérelme nélkül. Némelyek a cigánygyermkeknek gyermekmenhelybe való utalását és felvételét tartanák célravezető eszköznek [...] Véleményünk szerint a szabad költözködés meggátlása, főleg közegészségügyi szempontokra való tekintettel – még az egyéni személyes szabadság némi korlátozásával is – fontosabb érdekekre való tekintettel megengedhető lenne.”⁵⁶

Az abonyi főszolgabíró egész elaborátumot terjesztett az alispán elé, bár gyakorlati tapasztalatai ez ügyben egyáltalán nem voltak, mert – mint írta – a járásban kóbor cigányok „igen ritkán tartózkodnak”. Javaslatai a cigányok nyilvántartásba vételére, igazolvánnyal való ellátására, a mezőgazdasági munkákba való bevonására vonatkoztak, ezáltal a kóborlási kedv „...ha nem is egészen mert erről szó sem lehet, a vér nem tagadja meg magát (sic!), minimálisra lenne redukálható.” Eredeti elképzelést mutatott be az abonyi javaslat arra nézve, ha a cigányok mégsem tudnának megélni a járáson belül. Ez esetben átmenetnének a szomszéd járásokba is „...adás-vevés eszközzése végett, de már erre a járás főszolgabírája lépne érintkezésbe azon szomszéd járás főszolgabírájával, akinek járása területére az illető átlépési engedélyt kér. Ez esetben a két főszolgabíró között előzetes tárgyalás folytatódna le, ha pedig egyik vármegyéből a másikba igényeltetnék az átlépési engedély, úgy a két érdekelt vármegye alispánjai között történe meg az előzetes tárgyalás.”⁵⁷ Sajnos, nem maradt nyoma, hogy az alispánnak mi volt a véleménye erről a diszkrét diplomáciai eljárásról, de láthatólag a kiadott rendeletbe mindez nem javasoltatt.

A nagykátai főszolgabíró jelentette, hogy nagyobb számmal a járásban cigányok Nagykáta, Tápiószele, Tápiógyörgye, Tápiószecső és Kóka községben élnek. „Jelenthetem – írja –, hogy ezeknek nagy része letelepült községi illetőséggel bír, házuk és kis ingatlanuk is van, foglalkozásuk zenélés, vályokvetés (sic!) és teknővájás, a hatóságnak sok dolgot nem adnak. *Vándor cigányok az utóbbi időben nem vonultak*

keresztül a járáson, úgyszólván teljesen eltűntek.” A kiemelt részt idegen kéz, valószínűleg az alispán vagy referense húzta alá a jelentés beérkezésekor. Problémát a nagykátai főszolgabíró az egészségügy és a higiéné területén jelzett, de – mint írja – „...erélyes ellenőrzéssel és a cigányok tisztán tartásával sikerült mindég a bajnak elejét venni.” A saját jelentésében írottaknak ellentmondva azonban hozzáteszi: „...Munkára a cigányok szoktathatók nem lesznek, a vályokverés (sic!) és teknővájáson kívül munkát soha végezni nem fognak, amihez részben hozzájárul az is, hogy a napszámos munkásság nem veszi szívesen maguk közé a cigánynapszámost. De a cigány nem is alkalmas a munkára, mert legnagyobb részét (sic!) vérbajjal fertőzött, satnya, munkát nem bír, [...] vérbajjal fertőzött lévén a magyar fajú lakosságot fertőzi, s ezen a téren eredményt csak akkor tudunk elérni, ha [...] a lakosság másik részétől teljesen elkülönítjük.”⁵⁸

Hogy e fertőzés mi módon „eszközölhető”, a nagykátai főszolgabíró nem firtatta. Az ő javaslatát az alispán egyszerűen „ad acta” helyeztette. De a cigányok elkülönítésére Németországban egy évtized múltán, egy 1939-es náci párthatározat mondta ki, hogy: „a cigány fajt egyszer és mindenkorra el kell a német nemzettől választani, a fajkeveredést megakadályozandó.” Ugyanebben az évben a Fajhigiéniai Kutató Intézet bocsátott ki nyilatkozatot, mely szerint „minden cigányt úgy kell kezelni, mint aki örökletes betegséget hordoz – az egyedüli megoldás az elkülönítés. Célul ezért ennek a fertőző elemnek minden ingadozás nélküli eliminálását kell kitűzni a népesség többi részétől.”⁵⁹

A kiskőrösi jelentés írója a cigányügy újra rendezésével, úgy látszik, egy másik legyet is ütött volna egycsapásra: megtakarította volna a községekre háruló költségeket, s a belügyi vagy a népjóléti tárcára hárította volna át azokat. Az 1916-os rendelet megszigorításával együtt szükséges lenne – írja –, hogy „...az államra és társadalomra úgyszólván improduktív, tehát veszélyes népfajnak megrendszabályozásával felmerülő költségek viselése nem elsősorban a mindenkor vitás községi illetőség szerint történnék, hanem vagy a belügyi, vagy a népjóléti minisztériumi tárcát terhelné legelső sorban.” A cigánycsaládok számára állandó jellegű lakásokat kellene építeni, így helyhez kötöttségük fokozottabban érvényesülne. A lőtartástól pedig el kéne őket tiltani: „...visszaéléseiknek nagy hányada ugyanis a lovakkal való üzerkedés körül felmerült fondorlatos eljárásukra vezethető vissza, s [...] egyik községből a másikba való vándorlásuk is meg volna nehezítve.”⁶⁰ A kiskunfélegyházi járás jelentése a valós helyzetből kiindulva, a létfeltételek megjavítását tűzte ki célul, rendészeti és közbiztonsági szempontokkal nem kívánt foglalkozni, annak beható ismerete híján. „...Közegészségi tekintetben a járási tisztiorvos véleménye szerint jelentem, hogy [...] a járás cigányai két részre oszthatók. Vannak az úgynevezett muzsikus cigányok, kik teljesen polgárosult életet élnek, benn a községben rendes házakban laknak, akiknek életmódja semmiben sem különbözik a környező lakosságtól. A másik része a cigányoknak a lakosságtól elvonulva, kis földből vert putrikban lakik és alkalmi munkákból él. Ez utóbbiak életmódja egészségi szempontból sok kifogás alá esik. Putrijukban zsúfoltan laknak, a putrikat sem levegő, sem napfény nem járhatja át. A cigányoknak felső ruhájuk alig van, fehérneműjük még kevesebb. Táplálkozásuk úgy mennyiségileg, mint minőségileg hiányos [...]. Lakóházakat kellene részük-

re építtetni, őket ruhával, fehérneművel ellátni stb., stb. De mivel mindez a cigányok igénykörén kívül esik, nagyon valószínű, hogy még oly nagy áldozatok árán nyújtott felségélyezésük is gyümölcsötlen maradna.”⁶¹

Az alsódabasi főszolgabíró a cigányügy rendezésekor elsőnek a lakhely, így a községi illetőség folyó év január 1-jei állapota szerinti törzskönyvezését vezette volna be. A községek jogait bővítette volna az irányban, hogy még nem teljes jogosultsággal is felvehessen olyan személyeket, akikkel mindazon munkát elvégeztethetik, „...amely munkát a többi községbeli polgár nem végez (pecérség, állati hullák elásása, állati boncolásoknál segédkezés, szükségsszék tisztítása stb.)”. A főszolgabíró a törzskönyvezéssel együtt kötelezővé tenné a polgári házasságkötés teljesítését is, s lehetővé tenné a községek, városok számára a közegészségügyi, közbiztonsági szempontból hátrányos elhelyezésű cigányok „megfelelő helyre” való kitelepítését. Lajosmizse példája nyomán cigánybíró kijelölését is hasznosnak tartaná, aki jelentené, ha a cigánytelepre idegen cigány jönne be, s akit a hatóság elsősorban vehetne elő s vonhatna felelősségre.

Az alsódabasi főszolgabíró további megoldásokat is kínált pl.: évenként megújítandó arcképes igazolvány 12 éves kortól, nemre való tekintet nélkül a haj rövidre vágandó, a ruházat fertőtlenítenendő, törvénytelen, természetes „balkezűházasság” kiküszöbölendő, a házasságkötésnél a 20.000/1906 I. M. anyakönyvi rendelet 7. §-a alkalmazandó, hogy „...az eddigi állatias természet lassanként belőlük [mármint a cigányokból] kiküszöböltessék.” A lőtartástól szintén eltiltotta volna őket, s hogy e szolgabírói falanszter teljes legyen, kijelenti, hogy amíg a cigányok „el nem polgáriasodnak”, addig „...nem jelenhetnek meg közhelyeken korcsmákban s legfeljebb a korcsmahelyiségen kívül, futólagosan szolgáltatható ki részükre a szükséglet.” Súlyt helyezett az iskoláztatás kérdésére is: addig amíg országosan nem rendeztetik, „...a cigánygyermek részére járásonként cigányiskola lenne kijelölendő, hogy így a gyermekvédelmi törvények emberséges alkalmazásával és megfelelő hatósági szigorral a cigányok polgáriasodása terén nagy haladást érhetnek el.”⁶² Az előterjesztés egésze, szóhasználata, a javasolt jogfosztó és megkülönböztető intézkedések azonban a „polgárosítás” helyett inkább az apartheid felé mutatnak, mintsem valamely pozitív és megvalósítható elképzelés irányába.

INTERNÁLÁS VAGY ELKÜLÖNÍTÉS?

A monori járás a cigányok megélhetési problémáit is figyelembe vevő jelentése után – amely a kóborlást úgy kívánta megakadályozni, hogy az engedéllyel utazókat is a helyi rendőrhatalóságoknál jelentkezésre kötelezte volna⁶³ – érdekes kontrasztot mutat a kalocsai járás főszolgabírájának válasza. Néhány századeleji, a dánosi per körüli hangulatban született törvényhatósági kuriózum után, a kalocsai javaslat újra felvetette a koncentrált, „internáló jellegű” táborokba való kényszertelepítés (egyébként meglehetősen zavaros) elképzelését. A miniszteri szóhasználatához hasonlóan „gyökeres” intézkedések folyamatba tételét javasolta. „...A cigánytársadalom a polgári elemektől teljesen elkülönítve, külön telepeken összpontosíttatnék, amidőn is neve-

zetteket megfelelő közegészségügyi és közrendészeti ellenőrzés alatt lehetne tartani. Megjegyzem, hogy ily rendszer mellett őket közérdekű munkálatoknál csapatostul fel lehetne használni. A letelepítésnél a Földművelésügyi miniszter úr által kijelölendő kopár legelő területek volnának alkalmasak, ahol és amikor is őket megfelelő közigazgatási és csendőri felügyelet mellett, külön községi szervezetekbe lehetne tömöríteni. Ide őket az ország minden részéből koncentrálni kellene letelepíteni és bolyongó hajlamaik kielégítésére őket innen csapatostul kirendelni.” Ezután a lőjárattásra vagy rabsétára emlékeztető eljárás után, a kollektív diszkrimináció elvének megfogalmazását is szükségesnek tartotta: „...Mínt hogy pedig ők [a cigányok] állampolgári kötelezettségeiknek semmiféleképp eleget nem tesznek, ennél fogva nem egyenként, hanem csapatostul kell őket ennek teljesítésére szorítani. Hogy ez az ő jogállásuk szempontjából is helytálló legyen, ennél fogva az ő tartózkodásuknak internálás jellegét kell adni, ami indokolva volna a honpolgári kötelezettségek teljesítésének elmulasztása és közbiztonsági szempontból való aggályos magatartásukkal.”⁶⁴ A javaslat meglehetősen homályos jelentésű „cigánytársadalomról” beszél, az intézkedési terv: koncentrált kényszertelepítés, (a vándorcigányok?), internálás s az állampolgári kötelezettségek kollektív kényszere, az adminisztratív lehetőségek teljes kimerítése mellett az állandó csendőri felügyelet is megtalálható itt, amely már minden jogi alapot nélkülözött.

Azonban a kalocsai előterjesztés csak átmeneti jellegűnek mondható a gödöllői járás főszolgabírójának felfogásához képest, akinek a neve ismerős: Vitéz dr. Endre László – ez időtájt gödöllői főszolgabíró – ugyancsak megírta a maga javaslatát. Különös, de kétszer is. Február 14-i kelettel még ezt jegyezte fel és küldte el az alispáni hivatalba: „...Mélt. Alispán Úr! Tisztelettel jelentem, hogy járásom területén aránylag kevés a cigány, hogy e téren érdemleges tapasztalatokkal nem rendelkezem. Véleményem szerint azonban kettő van (sic!), mellyel a cigányt rendre és munkára vagy ami valószínűbb, kivándorlásra szorítani lehetne. 1. Az igazolás kérdése. Minden cigánynál arcképes igazolványnak, s szül. akvi kivonatnak kell lennie, mellyel minden községen átvonuláskor jelentkezniök kellene. Minél gyakoribb fertőtlenítés és hajszakkáll nyírás. 2. A nem dolgozó cigányok közmunkára, útépítés stb. befogása.”⁶⁵

Endre László 1923 novemberében lépett az elhunyt gödöllői főszolgabíró helyébe, az akkor 28 éves Endre az ország legnagyobb és – tekintettel a kormányzói nyári rezidenciára – az ország talán legfontosabb járásának került az élére.⁶⁶ A fenti rövid feljegyzés után, rejtélyes okból egy hét múlva egy újabb, részletes előterjesztését juttat el az alispánhoz. „...Fenti számú rendeletre pótlólag az alábbi javaslatokat teszem: 1. Kényszeríteni törvényes házasságra az addig vadházasságban élő családokat, mi által a községi illetőség tisztázódik és az eddigi erkölcstelen életnek vége vettetik s nem szolgálnak esetleges például a község egyéb lakosságának. 2. Egészséges, az építési követelményeknek megfelelő lakóház építésére kötelezni, aminek anyagi szempontból akadálya nincsen, mert az őszi hónapokban elégséges pénzüsszeggel térnek haza, s bevételi forrásuk még a lovaik eladási ára is. 3. Lovak tartása alól való eltiltás, melynek két célja van: az állatok megkíméltetnek a rossz tartástól, mert csak szenvedés azoknak a szegény párának az élete, amikor a legerősebb télben is egy ronggyal letakarva töltik a napot és éjjelt, etetés nélkül a szabadban. Ren-

desen beteg, sérült lovakat vesznek 10–15 P összegért, melyek ha megdöglenek, titokban megeszik a gazdáik, ha pedig megélnék látványnak is rettenetes, amint pókos, kehes testüket vonszolják, és terjesztik a ragályt és kiölik az emberekből az állat iránti szánalmat...” E Raszkolnyikov álmára emlékeztető képek után javaslatait Endre László folytatta.

„...4. Kényszeríteni, hogy rendszeren ruházkodjanak és ne botránkoztassák a járókelőket teljes meztelenségükkel (sic!) ami megint csak a szeméremérzetet öli ki a gyermekekből.”⁶⁷ 5. Minden héten kétszer köteleztessenek orvosi vizsgálatra megjelenni és a községi orvos díjtalanul behatóan vizsgálja meg őket, ne csak tisztatartatlansági, hanem egészségi szempontból is. Hajuk és szakáluk (sic!) hatóságilag vágassanak le. Koldulástól a legszigorúbban tiltassanak el, és a csendőrség ellenőrizze a cigányokat minden héten legalább egy ízben. 6. A korcsmárosok a legszigorúbban eltiltandók attól, hogy a cigányoknak szeszes italt kiszolgáljanak, kétszeri kihágás italmérési engedély elvonásával büntetessék. 7. Mészárosok eltiltandók attól, hogy a cigányok részére azon piszkosan és bélsarasan a levágott állatok belső részét kiadják. 8. A mezőőrök közül annak a kötelességévé tétessék, hogy a dögtérre felügyeljen, amelyiknek a járásába tartozik és abban az esetben, ha az elásott állatot a cigányok kiásnák, rögtön jelenteni tartozik a községi előljárásának [...] 9. Minden cigány a legapróbbtól a legnagyobbig arcképes igazolvánnyal látandó el [...] ezen igazolványba az illető neve, születési helye, ideje, személyleírása, ismertető jelei és lakóhelye, valamint illetőségi községe beírassék. Feltüntetendő a kiállott büntetések neve és ideje. 10. Abban az esetben, ha a kóborcigányok nem hajlandók törvényes házasságot kötni, az idegenből ideszakadt és vadházasságban élő asszonyok illetőségi helyükre lennének toloncolandók.”⁶⁸

Endre, aki közegészségügyi intézkedéseivel a járásában kiemelkedő eredményeket tudott felmutatni, a cigányokra vonatkozó javaslatában elég messze rugaszkodik a valós lehetőségektől. Hol vannak a „vándor, kóbor, oláh” cigányok rendeletileg üldözhető kategóriái, ha „a legapróbbtól a legnagyobbig” mindenkire vonatkozik a bünyői nyilvántartás módszereivel kiállított igazolványok kényszere? Endre maga írta az alispánnak szóló első levelében, hogy cigányokkal kapcsolatos gyakorlati tapasztalatai nincsenek. Majd meggondolta magát, s a kérdést – legalább elméletben – mégis meg kívánta „oldani”. Ezt szolgálta volna ez az 1928-as alkalom, a belügyminiszteri rendelettervezetre reagáló „kiérleletlen”, ám annál radikálisabb javaslata.

Az 1928-as cigány razziarendeletre vonatkozó szolgabírói-főszolgabírói javaslatok többsége a kényszerítő adminisztratív intézkedések szigorú végrehajtása mellett teszi le a garast. Alig fordul elő olyan elképzelés, amely más szempontokat is figyelembe vesz – mint a szociális, egészségügyi, foglalkoztatási vagy oktatási problémákat –, egy részük teljesen feleslegesnek tartja újabb rendelkezések meghozatalát, és általában még az elkülönítés felé hajló türelmetlenebbek is megmaradnak az adott rendeleti keretek határainál a koncentrált letelepítést és a szeparációt emlegetve. Ezeket a lépéseket azonban a belügyi kormányzat nem teszi meg.

JEGYZETEK

[Megjegyzés: a Jegyzetben az Internet hivatkozásoknál megadjuk az Internet lelőhelyet és a könyvészeti adatokat is. Így az olvasó, ha az egyiket nem éri el, eljuthat a másikhoz. Az Internet adatok 2001. 12. 28–2004. 09. 01. között kerültek rögzítésre.]

1. Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris–Századvég, Bp. 1995. 77–78. p.
2. Csapó Csaba: A magyar királyi csendőrség története 1881–1914. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs, 1999. 129, 122. p.
3. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 1895. Magyar Statisztikai Közlemények (Új folyam) IX. kötet. Budapest. Az összeírás elemzését I. Pomogyi, i. m. 7–53. p.
4. Szabó László: Koncentrációs tábor egy bűnügy nyomán. In: Bűnügyi panoptikum... és A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Kossuth, Bp. 1986. (A továbbiakban MCD) 120–121. p. továbbá: Pomogyi, i. m. 35–39. p.
5. Ady Endre: A Szarvas csárda körül. Budapesti Napló, 1907. július 23., Dánoson sok a gyilkos. BN, 1907. július 26., A hering és a többi. BN, 1907. július 28.
6. Ignorús: Cigányok. Nyugat, 1908. 9. sz.
7. Szabó László, i. m. 16. p.
8. Ady Endre: A vármegye bölcsessége. BN 1907. augusztus 14.
9. Pomogyi, i. m. 36–37. p.
10. Danilovics Gyula, Moson Vármegye Hivatalos Lapja, 1909. december 2. In: Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. Oktatási CD ROM. Bp. 1986. 2. 3. 3.
11. Pomogyi, i. m. 61, 72–76. p.
12. Pomogyi i. m. 81–83. p.
13. A cigányok letelepítéséről szóló 15.000/1916 B.M. eln. sz. rendelet. In: MCD 183–191. p.
14. A cigányoknak illetőségi vagy lakóhelyükre való utasításáról szóló 101.052/1916. B. M. sz. körrendelet In: MCD 193. p.
15. A nyilvántartott cigányokkal való eljárásról szóló 151.041/1917. B.M. sz. körrendelet. In: MCD 194–200. p.
16. Pomogyi László: A cigányság történelme közigazgatási vonatkozások tükrében. „József főherceg történeti szimpózium”. [<http://www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=tortenelem>]
17. A 257.000/1928. B. M. sz. körrendelet. A kóborcigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről. In: MCD. 200–201. p.
18. Pomogyi, i. m. 11. p.
19. A 151.041/1917. B. M. sz. körrendelet, VII. feje. „...Azoknak a nyilvántartásba vett cigányoknak, akik időlegesen helyhez kötött, rendes vándor-foglalkozást űznek, mint a teknővájók, fávágók, kosárfonók, szénégetők és egyéb hasonló munkásoknak, minden lehető módon segítségére kell lenni, hogy a tél folyamán foglalkozásukat – megfelelő igazolvánnyal ellátva – kellő ellenőrzés mellett akadály nélkül folytathassák.”
20. A letelepült cigányok vándoripari és hálalási tevékenységének korlátozásáról szóló 141.113/1931. K. M. sz. rendelet. Ld. még: A cigányok vándoripari és hálalási engedélyéről szóló 192.304./1931. B. M. sz. rendelet. MCD 207–208. p.
21. Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban PML) IV. 408-b Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispáni ált. iratok, 1928. 3405. (M. kir. Belügyminiszter/VIII. Szám: 159.200/1927/VIII.)
22. Uo. „Tervezet. Cigányok és más személyek kóborlásának megszüntetése.” (1. §)
23. Uo. 4. §.
24. Uo. 5. §.

25. Uo. 6–7. §.
26. Uo. 9. § „B” pont.
27. „A kóbor cigányok gyermekeinek állami gyermek menhelyekbe való elhelyezéséről” szóló 86.471/1916. B. M. sz. rendelet; l. még: 76. 334/1908. sz. belügyminiszteri határozatot. MCD 210, 211. p.
28. Pomogyi, A cigányság történelme... i. h.
29. Fraser, Sir Angus: A cigányok. Osiris K. Bp., 2000. 229. p. és Jourdan, Laurence: Long Pursuit of Racial Purity. (Gypsy Hunt in Switzerland.) Le Monde Diplomatique, October, 1999. [<http://www.monde-diplomatique.fr>]
30. Tervezet... PML uo. 12. §.
31. 257.000/1928. B. M. sz. körrendelet „A kóborcigányok hatékonyabb megrendszabályozásáról és újabb adatgyűjtés elrendeléséről.” (4. pont) MCD 200–202. p.
32. In: Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris–Századvég, Bp. 1995. 152. p.

Dologházra ítélt elkövetők Magyarországon 1923–1940 között

Év	Jogerősen elítéltek száma	Dologházba utaltak száma	Ez %-ban
	összesen	összesen	
1923	58 839	25	0,042
1924	59 479	38	0,063
1926	40 537	24	0,059
1929	42 696	11	0,025
1932	45 115	9	0,019
1935	48 570	13	0,026
1938	50 948	6	0,011
1940	56 351	11	0,019

33. Hohmann, Joachim S.: Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland. Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1981. 77–82. p.
34. Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a légerekig. Centre de recherches tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 22. p.
35. Roma History. Roma National Congress. The beginnings of the National Socialist policies. [http://www.romnews.com/4_1.html]
36. Sinti & Roma: Victimes of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher's guide to the holocaust. [<http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM>]
37. Krausnick, Michail: Der Völkermord der unterschlagen wurde oder: Der Bericht des Hermann W. In: Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg. [<http://www.lpb.bwue.de/publikat/sinti/sinti6.htm>]
38. Fraser, Sir Angus: i. m. 226. p.
39. Lucassen, Leo: A „cigányok” üldözése Hollandiában a második világháború alatt. Thalassa, (5) 1994, 1–2., 261–273. p. 6. sz. jegyz. [<http://www.mtapi.hu/thalassa>]; 2001. 03. 22. és Roma History... The Beginnings of National Socialist Policies. Deflem, Mathieu: The Logic of Nazification. The Case of the International Criminal Police Commission (‘Interpol’) International Journal of Comparative Sociology 43 (1):21–44, 2002. [<http://www.mathieudeflem.net/>]
40. Deflem, Mathieu: i. h.
41. XXP Spiegel TV Programm: Punkt X Magazin, Hintergründe und Fakten aus Berlin und der Welt. Gast: Raoul Hilberg. Samstag – 13. Dezember 2003. 19:30 Uhr.

42. Debilly, Isabelle: Un Camp pour les Tsiganes. Saliers. 1942–1944. Approche-Croiser, Extraits du Dossier Pédagogique.
[<http://fr.groups.yahoo.com/group/approches-croisees>] és Hancock, Ian: Jewish Responses to the Porrajmos (The romani Holocaust) [Ian Hancock, The University of Texas at Austin and International Roma Federation],
[http://chgs.hispeed.com/Histories_Narratives_Documen/histories_narratives_documen.html]
Ld. még: Hancock, I.: The Pariah Syndrome. The German Treatments of Gypsies in the Twentieth Century. Ch. IX.
[<http://www.geocities.com/Paris/5121/pariah-ch9.htm>]
43. Fraser, Sir Angus: A cigányok. Osiris K. Bp., 226. p.
44. Deflem, Mathieu: The Logic of Nazification. The Case of the International Criminal Police Commission ('Interpol') International Journal of Comparative Sociology 43(1):21–44, 2002.
[<http://www.mathieudeflem.net/>]
45. Deflem, Mathieu: uo.
46. Les Tsiganes au XXe Siècle.
[<http://grauduroi.free.fr/traditions/gitans/20.html>]
47. Huonker, Thomas: Schweizer Polizeil-Instanzen, Interpol und die Verfolgung von Roma, Sinti und Jenischen im 20. Jahrhundert. Neue Wege, Zürich, Nr. 10, Oktober 2000, S. 295–303.
[<http://www.thata.ch/thatanewewegeinterpol.htm>]
48. Fraser, Sir Angus: A cigányok. Osiris K. Bp., 236. p.
49. Fraser, i. m. 228. p. és Debilly, Isabel: uo.
50. Fraser, 228. p. és Les Tsiganes au XXe Siècle.
[<http://grauduroi.free.fr/traditions/gitans/20.html>]
51. Magyar alkotmánytörténet. Osiris K. Bp. 1999. 247–248. p.
52. PML IV. 485-b. 1928. 3405. (3905/1928. kig. sz. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja. Tárgy: A cigányügy szabályozása. Határidő: február 15.)
53. Uo. (506/1928. kig. sz. 1928. febr. 1. A ráckevei járás főszoigabirája)
54. Uo. (608/1928. kig. sz. 1928. márc. 7. Pomázi járás főszoigabirájától)
55. Uo. (348/1928. kig. sz. 1928. jan. 23. A dunavecsei járás főszoigabirájától)
56. Uo. (1169. sz./kig. 1928. 1928. febr. 10. A központi járás főszoigabirája)
57. Uo. (388/1928. kig. sz. 1928. febr. 8. Abonyi járás főszoigabirájától)
58. Uo. (413/1928. kig. sz. 1928. febr. 1. A nagykátai járás főszoigabirájától)
59. Hancock, Ian: A Brief Romani Holocaust Chronology. Open Society Institut, Budapest.
[<http://www.osi.hu/rpp/holocaust.html>]
60. PML, uo. (642/1928. kig. sz. 1928. febr. 22. A kiskörösi járás főszoigabirája)
61. Uo. (3905/1928. kig. sz. 1928. febr. 11. A kiskunfélegyházi járás főszoigabirájától)
62. Uo. (406/1928. sz. 1928. mácius 10. Alsódabasi járás főszoigabirájától)
63. Uo. (828/1928. kig. sz. 1928. febr. 28. A monori járás főszoigabirájától)
64. PML. Uo. (602/1928. kig. sz. 1928. jan. 23. A kalocsai járás főszoigabirájától)
65. Uo. (635/28 kig. sz. 1928. február 14. A gödöllői járás főszoigabirájától).
66. Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemizmus. In: Tanulmányok a Holokausztról. Szerk.: Randolph L. Braham. Balassi K., Budapest, 2002. 98. p.
67. Mária Terézia 1769-es rendelkezésében a gyermekek meztelenségéről olvashatunk: „...Szin- tén ugyanazon fent említett császári és királyi felség akarja, hogy a cigányok gyermekei ne merészeljenek lakásukból meztelenül kijönni, ellenkező esetben elrendeli, hogy a szülöket tes- ti fenyítékben részesítsék, a gyermekeket pedig fogják be és vesszőzzék vagy korbácsolják meg.” MCD 85. p.
68. Uo. (635/1928. február 21. A gödöllői járás főszoigabirájától)

2. A „GYÖKERES ÉS VÉGLEGES” MEGOLDÁS HÍVEI

„FAJTUDOMÁNYI” KITEKINTÉS

Sir Francis Galton angol biológus és matematikus, (Charles Darwin unokaöccse) 1883-ban alkalmazta először az emberi fajnemesítés módszerére az ún. „eugenikát” mint terminust. Galton még az intellektuális képességek öröklődésének tendenciáit kívánta vizsgálni statisztikai módszerek segítségével. Houston Stewart Chamberlain (Richard Wagner veje) azonban már a „tisza rasszt” az emberiség szisztematikusan és tudatos szelekciójával akarta elérni: a rasszizmus nála lépett házasságra az eugenikával.

Georges Vacher de Lapouge a „Társadalmi kiválasztódás” c. (1896) művében azt állítja, hogy a darwini biológia alapelvei irányítják a társadalom fejlődését is. Az öröklődés, a kiválasztódás és a létért való küzdelem elvei határozzák meg a nemzetek fennmaradását vagy pusztulását – s a nemzetek éppoly szigorú törvényeknek vannak alávetve, mint az egyedi organizmusok földi életük során. Lapouge „antroposzociológiának” nevezte elméletét, a történelmet a biológia elvei alapján kívánta értelmezni. Az ún. „biológiai szociológia” központi kategóriája a „faj”. A fizikai antropológia mennyiségi módszereire alapozva Lapouge a mérhető fizikai mértékek és a pszichológiai karakter összefüggését vallotta, a jellemnek szerinte anatómiai meghatározottsága van. Az intellektuális képességek a koponya hosszúságától függenek, a koponya méretei mellett a testmagasság és a bőrpigmentáció is osztályozásának alapelvei voltak.

A társadalmi mechanizmusok Lapouge szerint ellentétesek a természetes kiválasztódás elveivel. A katonai, politikai, jogi, vallási, erkölcsi, gazdasági, urbanizációs folyamatok az „alkalmatlan” egyedek szaporodását segítik elő, míg a legkiválóbbak eltűnnek a háborúkban, vallásos cölibátus alatt görnyednek vagy az urbanizáció alacsony szaporulatának alávetve sorvadnak el. A létért való küzdelemben nem a legkiválóbbak a nyertesek, hanem azok, akik a legjobban alkalmazkodnak a környezethez. Az emberi civilizáció halálra van ítélve. Az egyetlen lehetséges társadalmi modell, a biológiailag öröklődő kasztok társadalma, egy „arisztokratikus szocializmus”, amely vagy szelektív lesz – vagy megszűnik létezni – egy antiliberális, antidemokratikus, egyenlőség ellenes szocializmus, „...amely a francia forradalomnak (a laicizált kereszténységből eredő) jelszavaira: Szabadság! Egyenlőség! Testvériség! – azt feleli: Determinizmus! Egyenlőtlenség! Szelekció!”¹

Az eugenikusok felfogásában a társadalmi válság és a társadalmi rend kérdése a faji állapot kérdése volt. Nagy-Britannia urbanizálódása, a vidéki lakosság városokba áramlása, a társadalmi osztályok eltérő mértékű szaporodása, az ázsiaiak és

szinesbőrűek bevándorlása „faji degenerációval fenyegetett” és a Brit Birodalom és az uralkodó faj hegemoniáját veszélyeztette. Különösen aggasztónak tartották a reprodukciós ráták eltérő értékeit a népesség különböző szektoraiban. Az ezt értékelő tanulmányok „degenerálódott családokról”, az „alkalmatlan egyedek termékenységről”, „szexuális gátlásaik és társadalmi felelősségük hiányáról” értekeztek. Különösen vonatkozott ez a visszaeső bűnözők „faji szaporaságára”. (Darwin, 1914).

Angliában a radikális eugenikusok számára az „alkalmatlanok” közé számítottak az elmebeli, erkölcsi és fizikai defektussal rendelkezők, a bűnözők, a földönfutók, az idióták és imbecillisek, az elmebetegek, az alkoholisták, a torzszülöttek és a betegek. (Chapple, 1904). Egyúttal javasolták a leprások, a rákbetegek, epilepsziások, idióták, imbecillisek, kretének, az elmeógyógyintézetbe utalt gyengeelméjűek, az elmebetegek, a prostituáltak, a mentális és szexuális degeneráltak, csavargók, koldusok és a – dologházak vezetői és a rendőrség által minősített – bűnözők sterilizálását (Rentoul 1903). Az eugenika és a kriminológia összefonódása a mentális tulajdonságok testi kivetítéséből következett. 1904-ben a brit Parlamentben, W. A. Chapple, a sterilizációs politika mellett érvelve, így emlékezett meg a bűnözőkről: „...Terrorizálnak bennünket, ellopják tulajdonunkat, elfoglalják házainkat, megerőszakolják asszonyainkat s megölik gyermekeinket”. Lydstone ugyanebben az időben „szociális excrementumokról” beszélt, akiknek „totális elszigetelését” követelte. Boies (1893) – Lombroso és Ferri nyomán – a következőképpen festette le az ún. bűnözői karaktert és határozta meg a velük való, szükséges bánásmódot: „...Emberi torzszülöttek és szörnyűszülöttek, fizikai fogyatékosok, gyengék, betegesek, rendellenes arcvonásokkal, vészjóslo, aljas és alattomos arckifejezéssel. Kiegyensúlyozatlan és eltorzult koponya, alacsony intelligenciaszint, látható módon mentesek a nemesebb érzelmektől, eltorzult, ha csak nem teljesen hiányzó morális érzék és lelkiismeret.” Bois mindebből levonja a következtetést: „... El kell őket különíteni és be kell zárni, amíg ki nem lesznek irtva.” Burleigh és Wippermann kimutatta, hogy hogyan tért vissza ez a szemlélet és terminológia szélesebb skálán Hitler Mein Kampfjában és a nemzeti-szocialista faji államban, ahol pl. a zsidók esetében az „alkalmatlanok” és „visszaeső bűnözők” kifejezéseket felváltja a „par excellence degenerált faji típus” – s mint látjuk – a cigányokét az „aszociális, népidegen faj” stigmája.²

A két háború közötti Németországban Hans Friedrich Karl Günther volt a rassz-tudományi bestsellerek szerzője. Az ő művei lettek a náci faji antropológia fő forrásmunkái. Günther személyesen is közreműködött a Frankfurti Zsidókérdéskutató Intézet „kutatásaiban”. Günther a fajt, mint a „pszichológiai és fizikai jellemzők kollektív és öröklött tulajdonságainak együttesét” határozta meg. A különböző fajok elkülönült és megszilárdult „biokulturális világokat” alkotnak, életvitelük determinált. Az európai rasszokat hierarchikus rendbe sorolva hat fő kategóriát különböztetett meg. Az első és uralkodó rassz az ún. nordikus típus (jellemzői: magas termet, szőke haj, világos szemek, szorgalom, energia, intelligencia, bátorság, szabadságigény és kötelességtudat, a nordikus típusok a nagy civilizációk leszármazottjai, akik egy nép valódi értékét adják). A keleti típus azonban mindenféle negatív tulajdonsággal rendelkezik (alacsony termet, kövér, lusta, szűklelkű, hősiességre képtelen, stb.) ráadásul e faj a demokrácia egalitarizmusára törekszik minden erejével s negatív jellem-

zöivel együtt. A többi faji kategória e kettő közötti átmeneti fokozatokat képviseli. Günther tipológiájából következően kitűzte a „renordifikáció” programját, a nordikus faj szaporodásának elősegítését, amely Németországot véleménye szerint újra nagygyá tehetné. E cél érdekében egy autoriter, a leszármazáson és a faji hovatartozáson alapuló eugenizmust hirdetett meg. A faji megtisztulás az ára a végső szupremáciának, amely a fajok közötti harc formájában megnyilvánuló történelem majdani végpontját fogja jelenteni.

A „faj- és vérkeveredésből” származó „degeneráció” elve az agresszív politikai rasszizmus alapjait rakta le, s lehetővé tette a sterilizálás, az eutanázia, a „munkával való megsemmisítés”, a tarkólövés és a gázkamrák rendszerének megvalósítását. Hitler Európa lezüllésének okát a „fajkeveredésben” látta, melynek legszorosabb következménye, hogy „...a természet mindenképpen igyekszik ez ellen védekezni és élénk tiltakozása vagy a kevertvérűnek további nemzőképességének megszűnésében nyilvánul meg, vagy pedig csökkenti az utódok termékenységet, legtöbbször azonban megsemmisíti a kevert vérű egyedek betegségekkel és ellenséges támadásokkal szembeni ellenálló erejét.” Nemcsak a fajok harcában, de a társadalmi életben is meghirdette a „fogak és a bendő Evangéliumát”. „...A mindennapi kenyérért folyó küzdelemben – írja – a gyenge, beteges és határozatlan egyed a vesztes és a himnek a nőstényért folytatott küzdelme is csak a legegészségesebbnek adja meg a nemzés jogát... Ez a küzdelem azonban a faj egészségének és ellenálló képességének fejlődését szolgálja, arra való tehát, hogy a fajt nemesítse... Ijesztő határozottsággal mutatja a történelem, hogy az árja fajoknak alacsonyabb rendű népekkel való vérkeveredése mindig a kultúrnívó süllyedését jelentette... Minden faji kereszteződés eredménye röviden összefoglalva tehát a következő: a) a magasabb rendű faj színvonalának csökkenése, b) testi és szellemi visszafejlődés és az ezt kísérő, talán lassú, de biztos pusztulás... Majdnem kizárólag az árja faj alkotásának eredménye mindaz, amit ma a művészet, a tudomány és technika terén elértünk... A magasabb kultúrák keletkezésének egyik leglényegesebb előfeltétele az alacsonyabb rendű ember, aki a technikai segédeszközök hiányát – amely nélkül magasabb fejlődés elképzelhetetlen – pótolni tudja... Hiszen először a leigázott rabszolga vona az ekét, és csak később várt ez a feladat a lóra.” E gondolat később Hitler és Himmler kelet-európai „germanizációs programjának” egyik vezérelvévé válik.³ (Praktikusan valósították meg az ember, mint igavonó hasznosítását a Gulágon. Szolovki-szigetén – írja Szolzsenyicin. Rabokat fogtak a szánok és szekerek elé, a lágerhumor elnevezést is talált e szerencsétlenek számára: „Ideiglenesen megbízott ló”).⁴

A legbizarrabb hatás talán a 20-as években a müncheni, ezoterikus Thule Társaságon keresztül éri Hitlert és a későbbi SS vezetőjét, Heirich Himmlert. A Münchenben megismert ezoterikus tanok Himmlert csaknem egész életében elkísérik. Ebből az időszakból származik az SS-nek is, mint egy „Új Templárius Rend”-nek a gondolata – amely az osztrák, önmagát nemesi címmel felruházó Lanz „von Liebenfels” ötlete volt, egy ugyancsak sajtószerű „teológiával”: az ún. „teozológiával” együtt. Lanz „Ostara” c. füzetei igen jelentős hatást fejtettek ki Ausztriában és Németországban. Lanz a Jó és a Rossz küzdelmét a kékszemű, szöke „Istenképmások” és a szodomia bűne következtében létrejött (!) „Állatemberek” közötti ellentétként

mutatta be. A szodomia felbukkanásával jelent meg a „fajgyalázás” (a fajkeveredés) „ösbüne”. A fajgyalázás cselekménye – Lanz interpretálásában: „... a sötét, szexuál-démonikus szörnyetegek véréhez szőke, kékszemű vért kever, melynek következménye az előbbieket csak még veszélyesebbé teszi!”. E korai, a *Führerre* és magára a *Reichsführer SS*-re is ható „eszmék” Himmlert és a Gestapót nem akadályozták meg abban, hogy a Lanz-féle „új-templárius rendet” 1942-ben szétverje. A fordított svasztika, a horogkereszt, a náci párt legfőbb jelképe, (amelyet a Thule társaság ősi árja szimbólumnak tartott), ugyancsak e korszakból veszi eredetét.⁵

Az SS ezoterikus elképzeléseinek egyik fő forrása a magát látnoknak és mágusnak tartó Karl Maria Wiligut volt, akinek gondolatai az SS vezetőinek jó részét befolyásolták. Az ő javaslatára indították be az ún. „Ahnenerbe” programot és intézetet, amely pl. számos archeológiai expedíciót finanszírozott Görögországtól Dél-Amerikáig és Tibetig. Fő „tudományos” célkitűzésük az volt, hogy bebizonyítsák, hogy a nagy civilizációk mind „árja eredetűek” voltak, és hogy a germán rúnák tulajdonképpen az „írott nyelv legősibb alkotóelemei”. Wiligut gyorsan emelkedett a ranglétrán a dandártábornoki (vezérezredesi) kinevezésig. 1939-ben azonban váratlanul derékba tört pályája, mert kiderült – bizonyára a természetfeletti erők összefogása eredményeként –, hogy a dandártábornok 1924-től paranoid skizofréniával három évig elmeegógyintézeti kezelésben részesült, s így sürgősen nyugállományba kellett vonulnia.⁶ Himmler sokáig bizonytalan volt a cigányok árja eredetének a kérdésében, s az ún. „tisztavérű, nem keverék” egyedek megtartásában. E kétségek Robert Ritter és a Fajhigiéniai Intézet „tudományos eredményeinek” birtokában a megszállt területek cigányainak helyszíni lemészárlásával és a megsemmisítő légerekbe való deportálásokkal értek véget.

FAJBIOLÓGIA

Magyarországon Méhely Lajos 1927-ben európai példákra hivatkozva sürgette egy Magyar Nemzetbiológiai Intézet megalakítását, amelyre azonban csak 1940-ben kerülhetett sor. „...A vérörökségben kristályosodik ki az ember egész lénye – írta a nagytekintélyű biológia professzor – s ez az örökség oly élesen jellemzi őt, mint cselekvéseinek egész világa, igazolván egyúttal, hogy csak az azonos vér tud nagyot, egységeset és maradandót létrehozni, ellenben a ’vérkeveredés csak zürzavart, önzést, alacsonytságot és széthullást eredményezhet’ – mondja Günther mély belátással, s nem csekélyebb életbölcesség nyilvánul D’Israeli eme szavaiban: »A fajta minden s ezenkívül nincs más igazság... Elpusztul az a nép, mely gondtalanul kaput tár a vérkeveredésnek.«” Méhely Lajos többek között a svéd példára is hivatkozott. „...1922-ben ismét egy nagy kultúrálkotással lepték meg a világot, amidőn Lundborg professzornak fáradhatatlan buzgalommal sikerült kivívnia, hogy a svéd országgyűlés mindkét háza a király egyenes utasítására megszavazhatta az Uppsalában felállítandó fajbiológiai intézet költségeit...»A fajbiológia feladata, hogy a népeket megvédelmezze belső ellenségeik ellen, amelyek megsemmisítésére törnek« – mondja a nagyérdemű Lundborg, miért is semmiféle áldozattól sem szabad visszariadni, ha arról van

szó hogy néptünk constitutionális erejét növeljük”. Méhely felidézte Galtont, az eugenika szülőatyját, aki Londonban állítólag egész vagyonát áldozta egy fajbiológiai tanszék és laboratórium felállítására, mert meg volt győződve róla, hogy a fajvédelem nem egyéb, mint „megszentelt nemzeti vallás” s talán „egyáltalán a jövő vallása”. Amerikában néhány évvel ezelőtt – folytatta a példákat Méhely – egy »Race Betterment Fond« létesült, amelynek ülésén 300 000 dollár folyt be fajnemesítés céljaira, a múlt évben pedig Julius Klauss, egy vagyonos svájci polgár milliós adományral sietett hazája fajvédelmi törekvéseinek támogatására.⁷

Németország viszonylag elől járt a fajbiológia intézményesítésében. 1936-ban a Német Birodalmi Belügyminisztérium megalapította a *Genetikai Tudományok Kutató Központját* Robert Ritter vezetésével, amely azután 1937-től *Fajhigiéniai és Népelesség-biológiai Kutató Központ* néven folytatta működését Berlin-Dahlem-ben. Az intézet célja, mint azt Ritter egyik 1939-ben készült beszámolója meghatározta – „...a szociológiai jelenségek biológiai, tehát végső soron az öröklődés törvényeiből levezethető gyökereinek exakt módszerekkel történő kimutatása.” 1935-ben Ritter már nyílt támadást intézett a cigányok ellen a berlini Nemzetközi Népelességtudományi Kongresszuson. Saját munkájára, a „Genetikai vizsgálatok tapasztalatai a cigánykeverékek reprodukciós köre és az aszociális pszichopatak között” c. tanulmányára hivatkozva követelte ezeknek a társadalmi csoportoknak az *erőszakos sterilizálását*. Ritter már ebben a korai munkájában az aszociális és a bűnözői viselkedési módok okát a „cigányok és az őslakosság (és annak legrosszabb elemei) keveredésében” látta. E gondolatot fogja „tudományosan” megalapozni és variálni Kutató Központjában, s *tulajdonképpen ezt avatja a náci faji politika a cigányok megsemmisítésére szolgáló kulcsteóriává*.

Ritter Németország teljes cigány lakosságának nyilvántartását tervezte, mert a „cigánykeverékek felkutatása és dokumentációja az előzetes eszköze a cigánykérdés megoldásának”. Ritter és munkacsoportja (Eva Justin, R. Ehrhardt, K. Maravek, H. Arnold) valamint a velük együttműködő antropológusok, Sophie Erhard és Adolf Würth (Würth Himmler személyes tanácsadója volt faji kérdésekben), publikációikban körvonalazták a „megoldást”, amelyek közül Ritter 1937-es, az „Egy népfaj” című cikke tulajdonképpen a cigány nép halálos ítéletét jelentette. Ritter a cigányokat holmi „legyőzött törzsek” leszármazottjainak sorolta be, akik nem lehetnek „árják”. A cikk szerzőjét és megállapításait rangos rendőrminisztériumi tisztviselők, valamint freiburgi és rottenburgi egyházi testületek is támogatták. A Dillmann által megalapított müncheni Cigánynyilvántartó Központ Főhivatalát a Münchener Rendőrfőkapitányságtól 1938-ban Himmler utasítására Berlinbe, a Birodalmi Bűnügyi Rendőrség kereteibe vonták, a *Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központja* néven, Ritter közvetlen felettese ekkor Arthur Nebe Reichskriminaldirektor, SS-Oberführer lett. 1939-ben pedig maga a Kripo is beolvadt a Heydrich (és Himmler) vezette Birodalmi Biztonsági Főhivatalba (RSHA), annak V. osztályaként (Amt V.).⁸ A szervezeti megújítás célja az „intézményi munka megkönnyítése” volt.

A cigányügy az RSHA-nál a hivatásos tömeggyilkosok karmai közé került. (A Bűnügyi Rendőrség – mint majd beszámolunk róla – egyáltalán nem az a polgári rendvédelmi szervezet volt, amelynek sokan a háború után vagy később megpróbál-

ták beállítani, amely a cigányokkal szemben „csak a dolgát tette”. A Kripo legalább olyan fontos részévé vált a náci gyilkoló gépezetnek, mint az SS vagy a Gestapo.) A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központja kb. 19 000 egyéni és családi kartotékkal rendelkezett. Egy 1938. december 16-i SS rendelkezés tovább könnyítette Ritter munkáját, miután elrendelte, hogy „...mindazoknak a személyeknek, akiknek nincs állandó lakhelyük, mint pl. a cigányoknak, jelentkezniük kell a rendőrségen és meg kell őket vizsgálni fajbiológiai szempontból.” Egy másik, 1939. december 17-i határozat megtiltotta, hogy elhagyják az aktuális tartózkodási helyüket.

Robert Ritter intézete munkacsoportokat küldött ki, hogy „genealógiai” és „fajbiológiai” tanfolyamokat tartsanak Németország egész területén. Az adatfelvétel iránt bizalmatlan cigányokat engedetlenség esetén a sterilizáció vagy a koncentrációs táborba való deportálás fenyegette. Ritter egyik legközvetlenebb munkatársa, Eva Justin a Gestapo számára is tevékenykedett, Ritter pedig személyesen látogatta meg azokat a koncentrációs táborokat, ahová cigányokat deportáltak. A Fajhigiéniai és Népeségbiológiai Kutató Központ munkáját a nagy tekintélyű Német Tudományos Kutatási Tanács finanszírozta, s 1938. és 1942. között gyűjtő munkája közel 19 000 szinti és roma adatainak rögzítéséhez vezetett a régi birodalmi területeken, ezen túl 11 000 főt vettek nyilvántartásba Ausztriában és Szudéta-földön. A teljes adatfelvétel összesen 30 000 embert érintett. A 19 000 fő „fajilag kiértékelt” ember közül csupán 1072 főt minősítettek „tisztá fajú” cigánynak, (mint pl. a „lalleri”-törzs 500 tagját), a többséget, 90%-ukat „cigánykeverékként” határozták meg. 1800 főt, mint nem németországi (ausztriai) cigányt a „zsidókkal azonos szintűnek” minősítettek, bár azokat Burgenlandban még mint „félvér, keverék populációként” írták le.⁹

Ritter egyik fő célja volt, hogy az ún. „egynegyed- és egynyolcadrés” cigánykeverékeket is kimutassa. A legtöbben ezek közül az emberek közül még azt sem tudták, hogy valamelyik ükszülőjük valaha is cigány lehetett, hiszen teljesen integrálódtak – mint pl. a szintik – a német népességbe. Sokan éppen a Wehrmachtban töltötték szolgálati idejüket, amit azután 1940-ben meg is tiltottak. Ritter a „részben-cigányokat” vagy „cigánykeverékeket” „alacsony értékű genetikai tulajdonságokat hordozó”, „rendkívül instabil, jellemtelen, kiszámíthatatlan, megbízhatatlan, problémás, felületes” emberekként írta le. Az e kategóriába soroltaknak az általa kimondott „veszélyessége” később százezrek elpusztítását vonta maga után. Németországban, akinek csak az egyik nagyszülője volt zsidó, az ún. „félzsidónak” minősült, s a nemzetiszocialista üldözések nem érintették.¹⁰ *A cigányoknál fordított volt a helyzet, náluk a keveredést negatív értékelték: akkor is „cigánykeveréknek” számított valaki, ha (8-8) tehát 16 felmenője közül kettőt cigányként soroltak be, ez pedig 1943-ban egyenértékű volt az Auschwitzba történő deportálással.* [E felfoghatatlan vérmítosz és keveredési matematika alapján, pl. a „keveredést” pozitívan értékelve, a legtisztább „nordikus” rasszhoz kellett volna besorolni azokat a cigányokat, akiknek 14 ükszülője volt ugyan cigány, de kettő mégis ún. „nordikus”.]

A cigánygyermek eképpoly jogfosztottak lettek, mint szüleik, azokkal együtt internálták a „városi táborokba”, s „rassztudósok” tanulmányozták és osztályozták őket. 1933 és 1939 között a hatóságok sok gyermeket elszakítottak szüleiktől és speciális gyermekotthonokban helyezték el őket, mint állami gondozottakat. Cigány-

gyermekeket iskolakerülésért bűnözőnek minősítettek, s különleges ifjúsági nevelőintézetekbe zártak – azokat pedig, akik nem tudtak németül, gyengeelméjűnek bélyegezték, s a szellemi fogyatékosok „speciális iskoláiba” kényszerítették. A cigány fiúk és lányok is ki voltak téve társaik inzultusainak és gúnyolódásának, mint a zsidó gyermekek, egészen addig, amíg 1941-ben a rezsim ki nem tiltotta őket az összes állami iskolából.¹¹

Érdemes nyomon követni a Fajhigiéniái Kutatóintézet egykori fő munkatársai, Robert Ritter, Eva Justin vagy dr. Hermann Arnold pályáját a háború után. Robert Rittert 1947-ben Majna-Frankfurtban az Egészségügyi Hivatalban mint gyermekorvos dolgozik, s ebben a funkcióban tevékenykedik egészen 1950-ig, amikor perbe fogják, és öngyilkos lesz. Eva Justint, aki a háború után háborítatlanul mint pszichológus és „szociális munkás” dolgozik, a cigányokkal kapcsolatos tevékenységéért, amely ezreknek a koncentrációs táborokban való elpusztításához vezetett, soha nem büntetik meg. A náci időkben gyűjtött adatait feldolgozó tanulmányában még kifejezte azon reményét, hogy kutatásai hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a „méltatlan, primitív elemek” nagyobb mértékben árásszák el a német nemzetet. Sophie Erhardt a Tübingeni Egyetem antropológiai fakultására kerül, és folytatja Ritter adatainak feldolgozását a háború után is. Intézeti kollégája, dr. Hermann Arnold a nagy tekintélyű „cigányszakértő”-től a bonni Családügyi Minisztérium „cigányügyi konzultánsának” pozíciójáig emelkedik. Himmler antropológus tanácsadója, Adolf Würth pedig a Baden-Württembergi Statisztikai Hivatalnál dolgozik egészen 1970-ig.¹²

KRIMINÁLBIOLÓGIA

Cesare Lombroso gondolatai akkor teljeseznek ki, amikor a fajtudomány virágkorát éli Európában. A veronai antropológus elmélete megalapozásához Gall freneológiai elméletéhez nyúl vissza, illetve August Morel deviancia-elméletéhez (1857), mely szerint „a „degenerációk” „devianciák” a „normális” embertípushoz képest, amelyek öröklődnek és fokozatosan egy faj megsemmisüléséhez vezetnek. A bűnöző antropológiai szempontból valamely atavizmus vagy degeneráció áldozata, melyeket Lombroso alapvető elemeknek tekintett a bűnözői természet determinált-sága szempontjából. Az atavizmusok és degenerációk Lombroso szerint bizonyos alkati, fizikai sajátságokban is megmutatkoznak.

A bűnözés antropológiájának atyja a „Bűnöző ember”-ben (L'uomo delinquente, 1876) frenológiai és antropometriai következtetésekre támaszkodva rasszista következtetéseket von le, s éppen a cigányokkal kapcsolatban. A cigányok Lombroso szerint „deviáns fajként” megjelenítik a bűnözők „minden sajátságát és szenvedélyét: a lustaságot, hanyagságot, az orgiák kedvelését, a féktelen haragot, a kegyetlenséget és hiúságot. Könnyen gyilkolnak nyereségvágyból, az asszonyok viszont a lopásban járatosabbak és erre nevelik a gyerekeiket is.” Ezek az „antropológiai bűnözők” nem a szabad akarat tudatos és szabad döntése alapján lettek bűnözők, hanem azért, mert „rossz hajlamaik vannak, melyek a normális

emberétől eltérő fizikai és pszichológiai szervezetben jelennek meg.” Természetes vonzalmuk van a bűnözéshez, mely feljogosítja az érintett államokat, hogy megelőző intézkedéseket tegyenek a cigányprobléma ellen. A társadalom védelmében Lombroso olyan megelőző intézkedéseket tart már szükségesnek a cigányokkal szemben, mint az életfogytiglani börtönbüntetés, a deportálás, a kényszermunka és a halálbüntetés, és hogy meg lehessen akadályozni ennek a „született bűnöző népnék” a szaporodását. Ezekkel a kijelentésekkel szörnyű elméleti rendszert alkot a feltételezett bűnözők, a cigányok elleni minden erőszakos megnyilvánulás igazolására és támogatására. Az antropológia tudományának és a rasszizmusnak ez a keveréke figyelemre méltó egyetértésre talált egész Európában. Korábban a legnagyobb elismerést szülőhazájában vívta ki. Olaszországban, mely mélyen belemerült a pozitívizmus elképzeléseibe, a kriminológia, az etnológia, az antropológia és a pszichológia rendkívüli sikernek örvendett a kutatás tárgyának központi szerepe miatt. Noha Lombroso elméletét már kortársai is bírálták, a náci Németország fajtudósai számára kapóra jön a cigányok megsemmisítésének elméleti megalapozásához.

A náci felfogás szerint az „aszociális” és a bűnözői viselkedést nem az egyén döntése vagy a szociális környezet determinálja, hanem veleszületett, örökletes tulajdonság. „A bűnöző karakterrel rendelkező elemeket – jelenti ki Hans Frank 1930-ban – folyamatosan ki kell rekeszteni a nemzeti közösségből”. A nemzetiszocializmus számára a kirekesztésnél sokkal fontosabb szempont volt, hogy ezeknek az elemeknek a szaporodását meggátolja, ezért vezetői úgy döntöttek, hogy sterilizálni vagy kasztrálni kell őket. „*Csak ezen az úton lehet fenntartani erkölcsünk és fajunk tisztaságát*” – mondta Frank, az NSDAP akkori jogi szakértője. Frank elgondolását igen hamar ültették át a gyakorlatba.

A nemzetiszocialista állam hatalomra kerülése után szinte azonnal megkezdte az ún. „aszociálisok és bűnözők” kérdésének a „megoldását”. A „kriminábiológusokkal” karöltve a hatóságok harcot indítottak a bűnözés ellen, „kriminábiológiai kritériumok” alapján. Akiket aszociális vagy bűnözői magatartással vádoltak „A születendő utódok örökletes betegségektől való védelméről” szóló törvény alapján kényszersterilizálásnak vetették alá. Erre a törvény maga ugyan nem adott módot, de az Egészségügyi Minisztérium kiegészítő értelmezése kimondta, hogy a törvényben szereplő „gyengeelméjűség”-nek létezik egy ún. „rejtett vagy álcázott” válfaja, az ún. „szociális gyengeelméjűség”. Ezen az alapon már erőszakos sterilizációnak lehetett alávetni azokat is, akik a törvényben szereplő egyetlen betegségben sem szenvedtek vagy az előírt intelligenciateszteket tökéletesen kitöltötték, mint pl. a „deviáns viselkedéssel” vádoltakat, akik a „Volk egészséges ösztöneitől” a társadalmi és szexuális viselkedésformák tekintetében eltértek. A nők különösen hátrányos megkülönböztetésben részesültek. Sokkal több nőt minősítettek „szociális vagy morális gyengeelméjűnek” mint férfit, mert pl. gyakran változtatták szexuális partnereiket (ezért a férfiakat érdekes módon nem marasztalták el), vagy mert törvénytelen gyermekük volt.

Nemcsak a „bűnöző karakterrel rendelkező elemeket”, hanem az ún. „aszociálisokat” is igyekeztek kizárni a „nemzeti közösségből”. A „koldusok” és a „csavargók”

(hajléktalanok) ellen az első szervezett razziaira 1933 szeptemberében került sor „Németország idegenektől való megtisztítása” címén. A rendőrség mintegy 100 000 koldust és csavargót helyezett „védőőrizetbe”, többségüket azonban el kellett engedniük, mert egyelőre nem tudták őket elhelyezni. Ezt a problémát a koncentrációs táborok felállításával később „megoldották”. Mindenesetre a hajléktalanok mozgását igyekeztek megnehezíteni. Az ún. „rendes csavargókat” a Csavargók Regisztrációs Könyvébe jegyezték be, ahol az igénybe vett éjjeli menedékhelyek folyamatos nyilvántartásával rögzítették mozgásukat. A „rendetlen” csavargókat pedig, akiknek mozgását nem tudták nyilvántartani, feltartóztatták és kényszermunkára vagy börtönbe küldték. A helyi hatóságok igyekeztek hajléktalan statisztikájukat megfelelően kozmetikázni és minél gyorsabban s minél távolabbi koncentrációs táborba juttatni hajléktalanjaikat vagy egyszerűen „munkakerülőkként” besorolni őket, s így megspórolni a segélyezésüket. „Bonyolultabb ügyek” esetében mód volt arra, hogy szegényházakba utalják őket, ahonnan azután az „Eutanázia Programba” bekerülve csendesen és észrevétlenül eltűntek az Eutanázia-központok gázkamráiban és gázautóiban, a nemzeti-szocialista állam szociális gondoskodásának új típusú eszközeiben.

„A veszélyes visszaeső bűnözőkről” szóló 1933. november 24-i törvény kiterjedt a „rendetlen csavargókra” is, s lehetővé tette, hogy két vagy több büntetés után meghatározatlan idejű „védőőrizetbe” vegyék őket. Egy kriminálbiológiai szakértői jelentés alapján döntöttek afelől, hogy kit kell letartóztatni és az illetőt kasztrálni kell-e vagy sem. Mind az ítélet, mind a börtönbeli „kezelés” a kriminálbiológia tudósaitól függött. 1935-től minden büntető intézet köteles volt foglyain kriminálbiológiai vizsgálatot elvégeztetni. 1937 januárjától ugyanez vonatkozott a fiatakorúakra is. Speciális „Kriminálbiológiai Gyűjtőpontokat” létesítettek Berlin, Freiburg, Münster, Leipzig, Halle, Hamburg és Königsberg területén, ahol a vizsgált személyekkel az előírt tesztekert hajtatták végre. Robert Ritter Kriminálbiológiai Kutató Egysége a Közegészségügyi Minisztérium kereteiben működve döntött a kétes ügyekben.

1936-tól amikor Himmlert, az SS Birodalmi Vezetőjét kinevezik egyben a Német Rendőrség Főnökévé is, ezeknek a társadalmi rétegeknek a helyzete súlyosbodott. Himmler le kívánt számolni az „aszociális-problémával”, átvette annak kezelését a bíróságoktól és a hagyományos büntető-javító intézményektől. 1937. február 23-án Himmler elrendelte 2000 hivatásos vagy visszaeső bűnöző letartóztatását, akiket a „társadalmi rendszabályok” megsértésével vádoltak, rendőrségi védőőrizetbe helyezte. A „rendőrségi védőőrizet” – éppúgy mint a korábbi védőőrizet – előzetes bírósági eljárás nélkül rendelték el, s mindkét kategóriába esők a bíróságok helyett a koncentrációs táborokban találták magukat, ahol a védőőrizetek is az SS gazdasági birodalma rabszolgáiként dolgozhattak.

Az igazságügyi és bírói szervek kritizálták e törvénytelen gyakorlatot, ezért Himmler rendezni kívánta a helyzetet az 1937. december 14-én kiadott, a „Bűnözést megelőző harc”-ról szóló Birodalmi és Porosz Belügyminiszteri körlevelével. A körlevél azokat a személyeket minősítette „aszociálisoknak”, akik olyan viselkedést tanúsítottak a német társadalommal szemben, „...amelyek önmagukban nem bűncselekmények, de arra vallanak, hogy az illetők nem kívánnak alkalmazkodni „a nemzetiszocialista társadalom természetes rendjéhez...” például (sic!): a „koldusok, csa-

vargók (a cigányok), a „szajhák”, az alkoholisták és a fertőző betegek, különösen a szexuális úton fertőző betegek, akik elkerülik az egészségügyi szervek intézkedéseit és azok a személyek, akik két esetben elutasították a felajánlott munkát ésszerű indok nélkül, vagy akik elfogadva egy munkát rövid idő múltán újabbat kértek ésszerű indok nélkül.” Az utóbbiakat egyszerűen „munkakerülőkké” minősítették. De koncentrációs táborba utalta a körlevél azokat is, akik „nem bűncselekmény elkövetésével ugyan, de ellenségesen viszonyultak a nemzetiszocialista társadalomhoz vagy kimutatták, hogy nem kívánnak e társadalom tagjai lenni”.¹³

Az ún. „aszociálisokat” tehát általánosan kriminalizálták és bűnözőkké, a „társadalom és a nép ellenségeivé” minősítették. A cigányokat azonban fajelméleti alapon bélyegezték aszociálisnak, és a rájuk ragasztott „átöröklött faji jellemzők” és az „öröklődő bűnözői karakter” ötvözésével, nemkívánatos, „nép- és közösségidegen” faji degradáltak, mégpedig az aszociálisokra vonatkozó rendelkezések büntetendő cselekményei, az ott felsorolt betegségek vagy egyéb kritériumok nélkül is. Megteremtették az alapot az „egységes és egészséges árja néptestnek” a cigányoktól való megtisztítására. A szélsőséges eugenikusok századeleji álmát, a nemcigány (és cigány) „aszociálisok kiirtását” a koncentrációs lágerekben és a front mögöttes területein, Himmler és Thirack igazságügy-miniszter hajtatta végre az 1942-ben megkötött megegyezésük alapján, Hitler intencióinak megfelelően. Az aszociálisok nyilvántartását, koncentrálását és deportálását a Bünyügyi Rendőrség végzi el. A Kripo 1943 végéig 70 000 aszociálisnak és bűnözőnek minősített személyt utalt koncentrációs táborokba.¹⁴

FAJHIGIÉRIA

A „faj vagy a nemzet egészségét és minőségét” javítani kívánó „fajhigiéniái” elképzelések jóval a náci párt hatalomra jutása előtt kezdték meg térhódításukat. Ezeket a tanokat nemzetközi eugenika-konferenciákon hirdették, s igen jelentős táboruk volt az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban és szerte Európában, Svédorszáig, Norvégiáig bezárólag. Az első európai *sterilizációs törvényt* – amely az elmebetegeket sújtotta –, Svájcban, Vaud kantonban hozták meg 1928-ban. 1934-ben Norvégia és Svédország is kötelező sterilizációs törvényt alkotott. Egy évvel később Dánia és Finnország is követte ezt a példát. Ezek a törvények kiterjedtek az elmebetegekre, az értelmi fogyatékosokra, az epilepszásokra és az öröklött betegségben szenvedőkre, majd azokra a szülőkre is, akiket alkalmatlannak minősítettek gyermekeik felnevelésére. Norvégiában az erőszakos sterilizációknak 40 000, Dániában 6000, Svédországban kb. 63 000 áldozata volt. Svédország volt az első olyan ország Európában, – mint Méhely Lajos is hivatkozott rá – amely 1921-ben Állami Fajbiológiai Intézetet hozott létre. A svéd parlament csak 1998. május 19-én döntött a korábbi erőszakos sterilizációs rendelkezések áldozatainak kárpótlásáról, ezek a rendelkezések egyébként 1934-től 1975-ig hatályban voltak. A náci Németország sterilizációs programja – többek között – az Egyesült Államokban jóval korábban alkalmazott sterilizációs gyakorlatra hivatkozott. Az Egyesült Államokban 1907 óta alkalmazták egyes szövetségi államokban az ún. „önkéntes” sterilizációt, 1926-tól pedig bírósági precedens alapot adott a kényszersterilizációra is.¹⁵

A német Birodalmi Belügyminisztérium Egészségügyi Részlegének vezetője, Leonardo Conti, a cigányok sterilizálásának célját a következőképpen határozta meg: „...A cigányok további szaporodásából származó minden veszély megelőzhető, ha a [...] ma rendelkezésünkre álló radikális megoldást választjuk az örökléstanilag alacsonyabb értékű utódok létrejöttének megakadályozására, [...] meg kell próbálni különleges intézkedésként a cigányok és cigánykeverékek terméketlenné tételét azonnal végrehajtani.”¹⁶ A németországi, 1933. júliusi, az 1933. szeptemberi, „Öröklött rendellenességgel rendelkező utódok elleni védekezésről” szóló törvények, az 1935 szeptemberi „Vérvédő” Birodalmi polgári törvény, s az 1935 októberi „A házasság egészségességéről” szóló törvény alapján már hajtottak végre tömeges sterilizációkat. *1934-ben 62 436 főt sterilizáltak, egy évvel később 71 760 beavatkozásra került sor. 1945-ig Németországban mintegy 200 000–350 000 személyt sterilizáltak.* Sterilizálták azt a több száz – egyébként teljesen egészséges – színesbőrű német állampolgárt is, akik az antant gyarmati alakulatok által megszállt körzetekben születtek német anyáktól az első világháború utáni időkben. Hitler így fakadt ki ezekkel kapcsolatban „...Zsidók voltak azok, akik a négereket a Rajna partjaira hozták azzal a határozott célkitűzéssel, hogy az ebből folyó vérfertőzés tönkre tegye a gyűlölt fehér fajt, letaszítsa kulturális és politikai magaslatáról és önmagát tegye e faj urává.”¹⁷

Körülbelül 5000 gyermeket gyilkoltak meg táplálékkelvonással vagy kemény drogokkal az öröklődő és veleszületett betegségek náci „kutatói”. A gyermekek között nemcsak fogyatékosok, hanem olyan „betegek” is voltak, akiknek betegsége csupán faji hovatarozása, magyarán cigány és zsidó származása volt.¹⁸ Az így megölt gyermekek pontos számát máig nem lehet tudni. Ausztriában még napjainkban, (2002-ben) is kerültek elő kórházakból és szanatóriumokból olyan gyermekek preparátumai, akiket a háború után is nagy szaktekintélynek örvendő orvosok és kisegítő személyzetük ölt meg.

Az ausztriai Stájerország adminisztrátora 1938-ban memorandumot juttatott el a cigányok sterilizációjának szükségességéről a Kancellária vezetőjének, dr. Lammersnek, amelyben így ír: „...Mivel a cigányok örökléstanilag különösen terheltek, továbbá mivel megrögzött bűnözők, akik parazitaként élőködnek népünk kebelén, ezért helyén való először is alaposan megfigyelni őket, szaporodásukat megakadályozni, valamint munkatáborokban kényszermunka kötelezettségnek alávetni őket.” Meissner, grazi főügyész, 1940-ben hasonló módon javasolta valamennyi burgenlandi cigány sterilizálását. „...A cigányok tömege külsőleg még mindig primitív afrikai vagy ázsiai népekre hasonlít [...] Az ezzel az erkölcsileg és lelkileg alacsonyabb rendű néppel való kereszteződés szükségszerűen az utód értékének a csökkenését fogja jelenteni. Ugyanakkor a kereszteződés lehetőségét növeli az, hogy a fiatal cigány férfiak szexuálisan igen agresszívok, a cigánylányok pedig szexuálisan gátlástalanok [...] Az egyetlen módját annak, hogy Burgenland lakosságát megszabadítsuk ettől a nyúgtól, valamennyi cigány egyetemes sterilizálásában látom [...] Ezek az idegen fajú, munkakertülő csavargók sohasem lesznek hűek a Birodalomhoz és mindig veszélyeztetni fogják a német lakosság morális színvonalát.”¹⁹

Az „Auschwitz-per” során derült ki, hogy a Wehrmachtól 1940-től faji okokból elbocsátott cigányokat azonnal koncentrációs táborokba irányították. Benno Adolph,

aki rövid ideig SS lágerorvosként tevékenykedett Auschwitzban, vallomásában jegyzőkönyvbe mondta, hogy német cigányok teljes Wehrmacht-uniformisban, háborús kítüntetéseikkel ékesítve érkeztek meg a lágerba, más szemtanúk első osztályú vaskereszttel is láttak egyenruhában érkező cigány katonákat. Később, a gazdasági és a hadi helyzet romlásával a katonai szolgálatra alkalmasnak minősített szintiket és romákat *előbb sterilizálták, majd a Volkssturmköba sorozták be*. A munkaképtelen és idős férfiakat elgázósították. A nem cigányokkal házasságra lépett cigányasszonyokat a Düsseldorf-Lierenfeld-i kórházban vetették kényszersterilizáció alá. Sokan áldott állapotban voltak és behaltak a műtétbe. Az igazán nagy munka a koncentrációs táborokban folyt, ahol *az összeomlásig folyamatosan hajtottak végre sterilizációkat férfiakon, nőknél és gyermekeken egyaránt*. 1944–45-ben a cigány nők és férfiak sterilizációjának felgyorsítását rendelték el. Az auschwitzi koncentrációs táborban (majd Ravensbrückben) tevékenykedő prof. Clauberg 1943 júliusában tíz fő asszisztenciával naponta 1000 ember sterilizálására volt felkészülve.²⁰

A náci fajtudomány által felvázolt történelem vége a felsőbbrendű faj uralmának megvalósulása. A faji ideológia szociáldarwinista eszméihez jól illik az a kritika, amelyet Hamvas Béla a világháború után megfogalmaz. „...Az ember imaginációjának középpontjába az ember származásának elméletével az állatot helyezte, és ezzel természetesen nem idézhetett elő mást, mint amit valóban idézett, vagyis az emberiségnek a történet folyamán még nem tapasztalt elállatiasodását. Az a baromi horda, amely ma imaginációjában az állat ösképét tartja, s amely nem tesz egyebet, mint őszitőneinek korlátlan kiélésére mentségeket keres, kizárólag a természettudomány (élettan, származástan, pszichoanalízis stb.) által az imaginációba helyezett látomás egyenes következménye és eredménye... Az ember nem animális lény, nem valamely faj a többi között. De az ember nem is természeti lény, s ezért hazája nem a kozmosz. Ezért az embert nem lehet és nem szabad mikrokozmosznak tartani. Az ember mikrotheosz. Az antropológiai alapállás a theandria (istenemberség).”²¹

HAZAI JAVASLATOK CIGÁNY KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK FELÁLLÍTÁSÁRA

Endre László A kóborcigány-kérdés rendezése ügyében 1934-ben a Magyar Közigazgatás hasábjain több ponton bővülő, az 1928-as javaslatához képest „kiérleltőbb” elképzeléseket tesz közzé. „...A cigánykérdés megoldása elsőrendű állami *feladat*” – visszhangzik az 1928-as „razzia-rendelet” bevezetője írásában, amelynek nagy része nem eredeti, majdnem mindnek megvolt az előzménye, belügyi rendelkezésekben, közigazgatási előterjesztésekben vagy a korábbi magyar sajtó hasábjain, de egyes követeléseivel a javaslat újszerű és már egy más hangnemet kezd megszólaltatni.

Az egész ország kóborcigányait – írja Endre László – „...az ország megfelelő pontjain, ahol barakktáborok vagy internáló táborok már voltak, koncentrációs táborokba kell gyűjteni, gyermekeiket kivétel nélkül erre a célra rendelt külön menhelybe vagy épületbe beutalni, esetleg teljesen megbízható vidékeken földműves családokhoz egyenként kiadni s a cigányok munkába állítását a fentemlített táboron belül megkísérelni. Erre megfelelő apparátust és igazgatást lehet biztosítani [...]. Az állami kon-

centrációs táborokban a kiadások is a legalacsonyabbra csökkenthetők a tömegélelmezés útján, a közegészségügyi ellenőrzés is a leghatályosabb”.²²

„Keresztülvihető – folytatódik az írás – az az elengedhetetlenül szükséges eljárás, hogy a generációkon át kimutathatóan rovottmúltú, aljas ösztönökkel terhelt rablógyilkos, valamint vérbajos, tuberkolotikus stb., betegségben szenvedő cigányok sterilizáció, magtalanítás alá kerüljenek. A Csonka-Magyarországnál sokszorta nagyobb Egyesült Államok területén [...] szükségesnek tartották az indiánoknak bizonyos territóriumokhoz való kötését. Pedig ott az indián az őslakosság, és a fehér faj a betolakodott jövevény. Mi éppen fordítva állunk a cigányokkal [...] Nekik köszönhetjük azt, hogy a külföld nagy része bennünket – műveltségben, erkölcsi és szellemi értékekben magasán fölöttük álló kultúrnemzetet – ma is cigánykeveréknek, az európai kultúrközösségbe nem tartozó alacsonyrendű népfajnak tart. Ez az állapot sokáig nem tűrhető és éppen azért elsődrendű feladata kell, hogy legyen kormányzatunknak a kérdés végleges, gyökeres és eredményes megoldása.”²³ A cikkben két új „megoldó-képletet” fedezhetünk fel: a koncentrációs tábort (mint kényszermunka-tábort) s a megsemmisítés egyik konkrét eszközét: a sterilizálást e táborokon belül. Feltételezhető, hogy Endre – aki üdvözli a nemzetiszocialista párt hatalomra kerülését 1933-ban, járt Németországban, s magával Hitlerrel is találkozott –, valamennyire tájékozott volt a német bűnügyi és szociális intézkedések, valamint az „aszociálisok ellen indított harc” felől.

A Magyar Közigazgatás 1936-ban egy újabb megoldási javaslatot adott közre. Vassányi István szolgabíró *Cigánykódex* címmel jelentetett meg egy írást (e kódex összeállítását Fejér megye hozta ekkor javaslatba, hogy egy a cigányokra vonatkozó hatályos jogszabály gyűjteménnyel hatékonyabbá tegye az ellenük való fellépést). Ez az írás Endréénél nem kevésbé durva, de annak valószínűleg német gyökerű, „praktikus” ideáival szemben Vassányi István gondolatai már a józan elme elborulása irányába mutatnak. Vassányi szerint minden cigányt letelepedésre kellene kötelezni, s hogy ez könnyebben menjen, elkobozná és elárvereztetné a birtokukban lévő járműveket. Visszavonatná a birtokukban lévő lókereskedői igazolványokat, vándoripari engedélyeket. Munkakényszert (vagy kényszermunkát?) rendelne el velük szemben, s természetesen csak fizikai munkát végezhetnének. Az ezért járó munkabért úgy maximálná, hogy az csupán a legszükségesebb javak megvásárlására legyen elegendő. Minden cigányt rendőri felügyelet alá helyeztetne, emellett a testi fenyegetést ajánlja „mint igen alkalmas eszközt a cigányok megrendszabályozására”. A férfiaknál botbüntetés alkalmazását javasolja, a nőknél pedig kalodát, a haj lenyírását, s sötétzárkát bőjtellel szigorítva. A cigányokat, szerinte hat éves kortól, nemre való tekintet nélkül – eltávolíthatatlan vegyszerrel kellene megjelölni. Pl. „F.m.” = Fejér vármegye, móri járás. „...A megjelölést nem feltűnő, de mégis könnyen hozzáférhető helyen pl. a bal felsőkar belső, test felőli oldalán kellene alkalmazni [...] a megjelölés a cigányra rögzítőleg (!?) fog hatni.”²⁴

E szolgabírói jurisdikciónak megvoltak korábbi történelmi korszakokban az előzményei. A cigányoknak nem megkülönböztető ruházatot vagy jeleket kellett hordozniuk, mint pl. a zsidóságnak – ezeket csak a náci időkben kapták meg, bőrszínük korábban ettől „megkímélte” őket –, hanem sok esetben *testi bélyeget* kellett hor-

daniok, az állatoknak, rabszolgáknak és a bűnözőknek kijáró megjelölést – bűncselekmények nélkül is, vándorló életmódjuk vagy egyszerűen cigány mivoltuk miatt. Ilyen bélyeg volt az Angliában alkalmazott, egy hüvelyk átmérőjű izzó vas, amelyet a „gypsy-hez tartozó személyeknek” – ez elégséges indok volt – a jobb fülén égettek keresztül. Német területeken az akasztófa alakú billogot alkalmazták, amelyet az elfogott „kóborlók” hátára vagy a nők homlokára égettek rá; az egyik fül levágását pl. egy 1726-os magyarországi rendelkezés írta elő. A 20. században, (az 1916-os már idézett BM rendelet alapján) a háromszög alakban bekarcolt hímlőoltások, a csendőrségi felügyelettel végrehajtott lekopaszítások, a fanszörzet lenyírása, a légerekben alkalmazott tetoválások, a „Z” betűvel ellátott, sárga vagy fehér karszalagok, (de ideértve a későbbi, helyi tanácsok „kényszermosdatásait” és lekopaszításait is), tulajdonképpen a múlt kódéba vesző testi bélyeg kései, „civilizált” változataiként élnek tovább.²⁵

Vassányi István 1936-ban a tüzes billogot már nem hozta javaslatba, „csak” a botbüntetést, kalodát, sötétzárkát és a vegytinta kitörölhetetlen bélyegét. A szabgábi- rő azonban ezeket a „reformokat” saját maga, az első részletek megjelenését követő felháborodást követően „az általános felfogásra való tekintettel” revideálta. *Vassányi István nevét azonban jól jegyezzük meg: Endre László oldalán még fogunk vele találkozni.* Vassányi gondolatai Auschwitzban betűről betűre meg fognak valósulni. Ott a megbélyegzést a gyermekeknel a bal alsó karon, tetoválva alkalmazták. Vassányi ajánlott módszerére emlékeztet az az eljárás is, amellyel 1940 májusában a Harmadik Birodalomban egy ún. „letelepítési” akcióban alkalmaztak. Ebben német állampolgárokat, – 2500 szintit és romát – „idegen fajúságuk” miatt a régi birodalmi területekről a lengyel Főkormányzóság területére deportáltak, *az előkészítő szakaszban a 6 évesnél idősebb gyerekektől ujjlenyomatot vettek, a 14 évesnél idősebbeket le kellett fényképezni.* A szintik és romák *bal alsó karját színes vegytintával folyamatos számozással látták el,* mely számnak meg kellett egyeznie a fénykép számával és a folyószámos rendben vezetett fölistán szereplő számmal. *A családok szerint rendezett fölistának ugyancsak tartalmaznia kellett a személyek nevét és adatait.* Minden szintiről és romáról rendelkezésre kellett állnia egy ún. „fajdiagnosztikai” szakvéleménynek is.²⁶

Az internáló táborokba történő elkülönítés gondolatának előzményei a dánosi per idején – mint emlékezhetünk rá – már megjelentek a sajtóban vagy a törvényhatóságok felterjesztéseiben. Hirtelenjében akkor fel is állítottak egyet a Hortobágyon. Az internálótáborok alkalmazását az első világháború után (amikor a „kihasználatlan” barakktáborok ilyen célra való felhasználását javasolja Pozsony vármegye alispánja),²⁷ először Győr vármegye javasolta a belügyminiszternek 1921. november 21-én. „...A társadalomra nézve veszélyes elemek internálásának megvan a lehetősége [egy a világháború idején született rendelet alapján] – szölt a győri felirat – és mi a kóbor cigányt a legveszedelmesebb elemnek tartjuk, a munkát nem ismeri, dologtalanságával rossz példát mutat a kommunista tanoktól megmetyelvezett falusi szegény néposztálynak.” Győr vármegye támogatás végett megküldte felterjesztését a többi törvényhatóságnak. De Komárom és Vas azon melegében elvetette ezt a javaslatot, míg Zala vármegye differenciált: eszerint csak a kóborcigányok internáltassanak, míg a társadalomra kevésbé veszélyes és káros magatartást tanúsító cigányok lakóhelyükön

rendőri felügyelet alatt tartassanak. Heves, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok sem zárkózott fel Győr vármegyéhez, még ha egyéb részletekben volt is egyetértés.

Veszprém vármegye felterjesztésében 1934-ben újabb felirat sürgette Keresztes Fischer belügyminisztert a kérdés megoldására, mert mint írták „...ezeknek a hordáknak az országon keresztül-kasul vándorlása nemcsak kulturális szempontból nem engedhető meg, hanem közbiztonság és közegészségügy tekintetében is nagy veszélyt rejt magában.” 1936-ban Fejér megye ún. „Cigánykódex” összeállítását javasolta, amely az eddig elszórta megjelent jogszabályokat összegyűjthetné és ezzel a közigazgatási hatóságok működését megkönnyíthetné és hatékonyabbá tehetné.²⁸ Fentebb idéztük Vassányi István ezzel kapcsolatos elképzeléseit. (A kódex ötletét valószínűleg Alfred Dillmann-nak a bajor Belügyminisztérium megbízásából készült „A cigányveszedelemmel kapcsolatos eljárásról” szóló hatályos jogszabálygyűjteménye adhatta, amely 1816-tól 1913-ig gyűjtötte egybe a cigányokra vonatkozó német törvényeket és rendeleteket.) 1938-ra azután Magyarországon megszületett az a 66.045/1938. B.M. sz. belügyi rendelet, amely szerint minden cigányt gyanús egyénként kell kezelni.²⁹ A törvényhatóságok cigánykérdésben tett, kényszerítő jellegű adminisztratív javaslatainak köre is lezárult 1938. szeptember 13-án, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének a kormányzathoz szóló felterjesztésével.³⁰ A kérdés sürgős rendezésének a megyei Közigazgatási Bizottság által elfogadott indoklása Endre László a Magyar Közigazgatás hasábjain 1934-ben megjelent cikkének szinte szó szerinti átvétele, a cigányok számára létesítendő állami koncentrációs táborok szükségességéről.

A gödöllői főszolgabíró időközben nagy lépéseket tett a vármegye alispáni széke felé. Endre László 1937-es, a Fajvédő Szocialista Pártban vitt politikai szerepét – ahol képviselőjelöltként indult – sem az akkori főispán, Preszly Elemér, sem helyettese Erdélyi Lóránt nem voltak hajlandók tolerálni. Még ebben az évben, a Szálasi Ferencsel megkötött „életszövetség” után, Endrével megalapították a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot. Amikor Endre úgy dönt, hogy indul az 1938-as helyhatósági választásokon, a megyei közgyűlésen az első fordulóban a szavazatok 48,4%-át, a második fordulóban 65,4%-át megszerezve fölényes győzelmet aratott a kormányhoz közelállónak tartott gróf Szapáry Lajossal (24,6%), (aki már az első fordulóban megbukott) és Horváth János váci főszolgabíróval szemben (34,6%).

ENDRE LÁSZLÓ ALISPÁNI RENDELETE ÉS CIGÁNYRAZZIÁI

Az alispán mint a vármegye első választott tisztségviselője, a vármegyei közigazgatás vezetője és a vármegyei tisztviselői kar főnöke volt. Végrehajtotta a törvényhatósági bizottság és a közgyűlés határozatait, s intézkedett minden olyan ügyben, amely nem volt egyéb szerv hatáskörébe utalva. Átvette és végrehajtotta a kormányrendeleteket, aláírta a törvényhatóság nevében kiállított okmányokat. Ő képviselte a vármegyét elsősorban a kormányzat és minisztériális apparátus valamint más országos vagy helyi hatáskörű, közigazgatási, társadalmi gazdasági szervezetekkel szemben, rendelkezett a vármegye tisztviselőivel és a kezelőszeméllyel.³¹

Az 1938. szeptemberi javaslat után Pest Vármegye Közigazgatási Bizottsága fél év múltán egy újabb javaslatot terjeszt Keresztes-Fischer belügyminiszterhez, amely a kóbor cigányt „vadnak”, „bünözőnek” mutatja be, aki „idegen a néptől, idegen a tisztességes muzsikáló és letelepedett cigányfajtától” – s a cigánykérdés országos rendezését sürgeti a miniszternél.³² Endre továbbra is foglalkozik a kérdéssel. Nemcsak javaslatokat, de határozott intézkedéseket is tesz. Az új alispán 1939-ben, a cigánykérdést kézbe véve, az éves cigányrazziák számát saját hatáskörében megduplázza, s ezzel rákényszeríti a társ megyéket is az ahhoz való igazodásra.

Az 1939. április 22-én kiadott alispáni körrendelet utasítja a járási főszolgabírákat: „...Valamennyi járás főszolgabírájának. Utalással hivatali elődömnök 47051/1928, számú körrendeletére (V.H.L. 1928. évf. 434. old.) a kóborcigányok felkutatása és számbavétele céljából tartandó razzia időpontjául a vármegye területén – a m. kir. rendőrség hatásköri területét kivéve – f. évi május hó 8. napjának és f. évi október hó 2. napjának reggeli 6 óráját tűzöm ki. Elhatározásomról a szomszédos vármegyék alispánjait mint II. fokú rendőrhatalóságokat, a m. kir. rendőrség budapesti és vidéki főkapitányságát, valamint a budapesti és pécsi m. kir. csendőrkörületi parancsnokságokat egyidejűleg értesítem. Felhívom a járási főszolgabírákat, hogy a m. kir. csendőrség számparancsnokságukkal lépjenek érintkezésbe és velük karöltve az általános razziát egész járásuk területén pontosan foganatosítsák. A járásuk területén talált kóborcigányok számát a nem és kor, továbbá a kocsik és lovak számának feltüntetésével jelentsék be és ezzel együtt a cigányügyre vonatkozó esetleges javaslataikat is tegyék meg. Megjegyzem, hogy Nógrád vármegye alispánja az általános razziát f. évi május hó 20-ra tűzte ki. [Aláírás:] Alispán helyett: Dr. Blaskovich s.k. vm. főjegyző.”³³

Dr. Blaskovich Lajos, vármegyei főjegyző, Endre László vármegyei házi, közvetlen munkatársa nevét nem csak az alispán helyett kiadmányozott a cigányok „megrendszabályozását” szolgáló rendeleteken, intézkedéseken fogjuk még viszontlátni. A vármegyei házi Endre László alispánja alatt kezdett működésbe 1942-ben *Bosnyák Zoltán* is, aki itt kezdte szerkeszteni szélsőséges, antiszemita szellemű röpiratait. Bosnyák Endre László pártfogoltja marad a német megszállást követően, vele is, de *Vassányival és Blaskovichcsal is még találkozni fogunk*.³⁴ Endre baráti köre meghatározó szerepet játszott az antiszemita és nyilas mozgalmakban. *Bosnyák Zoltán* az ún. „Kártékony Rovarok Ellen küzdő (vagy irtó) Egyesületben” ismerkedett meg a harmincas évek elején, ugyanitt találkozott *Levatic Lászlóval* is. Ez a baráti kör valamely belső munkamegosztás alapján, egyre erősebb nyomást fejtett ki a magyar belpolitikára. Méhely Lajos volt a fajbiológiai és antiszemita nézetek „tudományos” propagátora, Bosnyák Zoltán a zsidókérdés történeti és külföldi szakirodalmát gyűjtötte össze és a statisztikus *Kovács Alajos* és a közgazdász, országgyűlési képviselő *Matolcsy Mátyás* statisztikai és a közgazdasági adatait használta fel antiszemita értekezéseiben. Levatic Lászlónak, a Kártékony Rovarok stb. – kör vezetőjének jó kapcsolatai voltak a németekkel, az 1939-es választások után a baráti körből Endre legjobb barátja, *gróf Serényi Miklós*, Pest vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, a nyilaskeresztes párt képviselőjeként bekerült az Országgyűlésbe. Serényi, aki pártjában a zsidóügyekkel foglalkozó osztály vezetője volt, még a nyilasok között is szélsőségesnek számított.³⁵

Endre hivatalba lépése kezdetén, 1938 novemberében – egy 1935-ös belügyminiszteri rendelet alapján – utasította a főszolgabírákat, hogy évente legalább kétszer (januárban és július hó 15-én) tartsanak razziát az ország területére bezivárgott „külföldiek” – vagyis a menekült zsidók – felkutatása céljából. A főként lengyel állampolgárságú zsidókat a BM és a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Hatóság) elvárásai alapján kiutasították az országból, bár az eljárás több évet vett igénybe, s addig a menekültek viszonylagos biztonságban élhettek a megye területén. 1941-ben azonban ezeknek az intézkedéseknek az eredményeként, Kamenyec Podolszkij környékén a Magyarországról kiutasított 17–18 ezer nem magyar állampolgárságú, „hontalanná” nyilvánított zsidót a megszálló német rendőri egységek kegyetlenül lemészárolták.³⁶

Endre 1939. április 24-én kiadott körrendeletében „hivatali elődjének”, az előző alispánnak egy több mint tízéves utasítására hivatkozva – amely az 1928-as B.M. „razziarendelet” bevezetésekor született –, a következőket írja: „...Közbiztonsági, közegészségügyi, közerkölcsi szempontból rendkívül aggályosak a vármegye közönségére – különösen a vándorcigányok [...]. Ezzel a súlyos körülménnyel foglalkozott Törvényhatóságom Közigazgatási Bizottsága is és felirattal fordult a Kormányhoz, azzal a kérelemmel, hogy a cigánykérdést országosan rendezze. Addig is, míg ez a kormányintézkedés megtörténik, saját hatáskörömben óhajtom ezt rendezni, ezért a következőket rendelem el.

- I. Írják össze hatóságuk területén letelepedett oláh (vándor) cigányokat és olyan zenész cigányokat, akik a cigány részen laknak és akik zenével magukat fenntartani nem tudják. A továbbiakban ezt az összeírást helyesbitsék úgy, hogy az elhalálózást, az elvándorlást töröljék, a születéseket pedig jegyezzék be.
- II. Az előbbi összeírásból állapítsák meg, hogy hány mindkét nembeli 14 éven felüli vándorcigány van és ezt hozzám jelentsék.
- III. Jelentsék azt is, – helyben – egy arcképes igazolványba való fényképnek mi a legalacsonyabb ára? Jelentését 14 nap alatt tegye meg.”³⁷

Vándorcigányok e rendelet szerint a letelepedett vagy azok a muzsikus cigányok is, akik zenével magukat fenntartani nem tudják. Az egész koncepciót, az újszülöttekre is kötelező összeírástól az arcképes igazolványig, szerzőjük többször is megfogalmazta már a Magyar Közigazgatás hasábjain s a megyei Közigazgatási Bizottság által elfogadott határozatban is. Endre kiterjesztő „fogása” az, hogy a meglévő rendeletek alapján, de meglehetősen tágan határozza meg a „vándorcigányok” fogalmát s belefoglalja a letelepedett oláh (vándor)(?) cigányokat, s azokat a zenészeket is, akik állandó munkájuk nem lévén, magukat eltartani nem tudják.

A megyei közigazgatás az alispán utasításának végrehajtását megkezdi. Pest vármegye központi járásának főszolgabírája május 5-én érintkezésbe lépett az illetékes csendőr őrsparancsnokságokkal.

„...A m. kir. Csendőr őrsparancsnokságnak. Soroksár, Dunaharaszti, Pestszentimre, Rákoskeresztúr,

A szárnyparancsnoksággal történt megbeszélés alapján értesítem, hogy Dunaharaszti és Soroksár községek részére Soroksár községben, míg Rákoshegy és Cinkota

községekben Cinkota község területére állapítom meg az esetleg előállítandó kóborcigányok gyülekezőhelyét. Tekintve, hogy minden község központi kapcsolású távbeszélő vonallal van felszerelve, az esetleges előállítások előtt az őrsparancsnok hatóságommal lépjen érintkezésbe, hogy a szükséges eltoloncoláshoz fogalmazási tisztviselő kiküldése iránt intézkedhessek. Egyidejűleg felhívom, hogy a cigányügyre vonatkozó esetleges javaslatait az ellenőrzés megejtése után, hatóságomnak javaslat formájában terjessze be.”³⁸

Május 8-án a csendőrőrök megtartották a razziákat. A *pestszentimrei* őrs jelentette a főszolgabírónak, hogy „...1939. május 8-án az őrs által, az őrskörletben megtartott cigány razzia alkalmával, kóborcigányok nem találtak.”³⁹ A *dunaharaszti* őrs jelentésében azt olvashatjuk, hogy: „...a razzia alkalmával 6 felnőtt és 2 gyermekből állott (!) cigány találtak. A cigányok Soroksár községben kijelölt gyűjtőhelyre lettek kísérve és ott átadottak. Aznap éjjel ezen cigányokat a soroksári őrs járőre ide vissza kísérte azzal, hogy a tekintetes Címnek folyó hó 8-án kelt 8291/1939. kig. számú felhívása értelmében a kiskunlacházi őrsparancsnokságnak adandók át. Így a járőr a cigányokat az említett őrsparancsnokságnak átadta. A cigányügyre vonatkozólag az őrsnek semmilyen javaslata nincs.”⁴⁰ A *rákoskeresztúri* csendőrőrök azt jelentette, hogy a 8-án megtartott razzia alkalmával három felnőttet és a velük lévő Szelenc, Ilona és Piroska nevű gyermekeiket Rákoshegy község déli részén a járőr elfogta, és „...f. hó 8-án dr. Hazay Főszolgabíró úr által távbeszélőn adott felhívása alapján a mai napon [9-én] a kispesti rendőrkapitányságnak átadta. Több kóborcigány az őrskörletben nem volt található. A cigányügyre javaslatom nincs.”⁴¹

A soroksári őrs jelentésében némi türelmetlenség érezhető az elrendelt végzaturáért. „...Hivatkozott számú felhívás alapján a fenti őrskörletben folyó hó 8-án 6 órától 18 óráig, a kóborcigányok ellenőrzése és számba vétele céljából 3 rendes, 2-2 főből és 1 ellenőrző 1 főből, összesen 7 főből álló csendőr, razziát tartott eredménytelenül. A fent írt razzia alkalmával Soroksár község egyben mint gyűjtő állomás lett kijelölve, s így a dunaharaszti őrs járőre által az ottani őrskörletben talált 3 felnőtt cigányt 5 gyermekkel előállította a soroksári községhez. Mely előállításról a tek. Címhez hason szám alatt távbeszélőn jelentést tettem és ugyancsak távbeszélőn dr. Hazay tb. főszolgabíró úrtól azt a felhívást kaptam, hogy a cigányokat kísértessen a dunaharaszti őrsparancsnoksághoz azzal, hogy a cigányok illetékes helyeikre való kísérését foganatosítsa és a lakhelyük szerint illetékes főszolgabírói hivatalhoz a feljelentést ellenük tegye meg. Mivel a fenti őrskörletben kóborcigány nem volt található, ennél fogva azokra vonatkozólag javaslatot sem tudok tenni.”⁴²

A *központi* járás főszolgabírája május 16-án kiadott körlevelében felszólította a községi előljáróságokat, hogy az alispánnak a Pest vármegye Hivatalos Lapjában megjelent rendeletében foglaltaknak határidőn belül, sürgetés bevárása nélkül tegyenek eleget.⁴³ Még aznap megküldte jelentését az alispánnak is: „... Méltóságos Alispán Úr! Tisztelettel jelentem, hogy f. hó 8-iki cigányrazzia alkalmával Rákoshegyen és Dunaharasztn volt előállítás. Javaslataim Méltóságod 22.659/1939. kig. számú rendeletével tárgytalanná váltak.”⁴⁴

Endre László május 17-én körlevelben közölte valamennyi járás főszolgabírájával „...Utalással a f. évi április hó 24-én kelt ad I. 14059/1939. kig. számú rende-

temre, értesítem, hogy Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja a 257000/1938. B.M. számú rendelet alapján foganatosítandó razziát f. évi május hó 22. napjára; Bács-Bodrog vármegye alispánja pedig f. évi június hó 5. napjára tűzte ki.”⁴⁵ Május 27-én pedig Csongrád vármegye döntéséről értesíti a főszolgabirákat, mely szerint ott, május 22-éről 26-ára halasztották a cigányraziát.⁴⁶ Ezek az értesítések jól illusztrálják a „dominó-elven” működő rendszert, amelyet az 1928-as razziarendelet tett lehetővé. Évenként több törvényhatóság területén is foganatosíthatók egyeztetett raziák „szükség szerint”, ezek számát a rendelet nem korlátozza.

A központi járás főszolgabirája május 16-i utasítására beérkeztek a községi előjáróságok jelentései is. *Rákoshegy* község főjegyzője jelentette, hogy a községben vándorcigány nincs.⁴⁷ *Pestújhely* főjegyzője szerint: „...községemben olyan oláh (vándor) cigányok, akik folytonosan községről községre vándorolnak és állandó lakhellyel nem bírnak – nincsenek. Hasonlóképpen nincsen olyan cigányrész sem községemben, ahol olyan zenész cigányok laknak, akik magukat zenével fenntartani nem tudják. Községemben állandó lakóhellyel bíró cigányok vannak, akik itt állandóan letelepedve ingatlannal is bírnak, nagyobb része azonban szabályellenesen felépített vískóban lakik, s így ellenük csak építésrendőri úton lehet eljárni.”⁴⁸ *Pestszentimre* és *Csepel* ugyancsak közölte, hogy a községben vándorcigányok „egyáltalán nincsenek”, amelyhez a csepeli jegyző hozzáfűzi még, hogy egy-egy fényképnek az ára Csepelen a fényképészeknél 1.50 – pengőbe kerül.⁴⁹ *Soroksár* főjegyzője is azt jelentette a főszolgabíróknak, hogy a községben „...vándor (oláh) cigány egyáltalán nincsen. A községben van ugyan egy pár cigány család ezek azonban állandóan a községben laknak, egyik részük gyári munkás, legtöbbje alkalmi munkából, szegkóvácsolásból, edény- és üstfoltozásból tartja fenn magát. Egy arcképes igazolványba való fénykép legalacsonyabb ára helyben 50 fillér.”⁵⁰ *Sashalom* és *Rákosszentmihály* válasza lakonikusan „nemleges” volt.⁵¹

Az alispánnak júniusban elfogyott a türelme. A szolgabírák és csendőrség jelentései nem igazolták a „közbiztonsági, közegészségügyi, közkerékesi szempontok” alapján kivetített aggodalmait. Június 9-én sürgetést ad ki a központi járás főszolgabírájának. „...Felhívom, hogy a folyó évi április hó 22-én ad I. 14059/1939. szám alatt kiadott rendeletemben foglaltaknak haladéktalanul tegyen eleget.” A „központi járás főszolgabíráját” piros irónnal húzza alá, nem túl udvarias gesztussal a „haladéktalanul” felszólítást duplán kiemelve. Dr. Hazay főszolgabíróknak július 5-én újabb sürgetést küld – még erélyesebb formában – aki hiába jelenti, hogy május 13-án az alispáni rendeletre jelentését már megtette. „Felhívom hogy [...] a vármegye hivatalos lapjának 17-ik számában megjelent rendeletemnek haladéktalanul feleljen meg vagy a fennforgó akadályról tegyen jelentést.”⁵²

A központi járás főszolgabírájának be kellett látnia, hogy itt másként fognak menni a dolgok, mint a korábbi évi rendes cigányraziák megtartásakor. Július 15-én haladékot kért „...Méltóságos alispán úr! Tisztelettel kérek 30 napi haladékot jelentésem megtételére.” Ezután már ő is sürgetéseket küldött ki a községi jegyzőknek. Augusztusra csak *Cinkota* és *Dunaharaszti* jelentett 16 cigány férfit és 28 nőt, illetőleg 4 férfit és 4 nőt, ezen kívül a fényképek árát közölte még: *Cinkota*, *Csepel*, *Dunaharaszti*, *Mátyásföld* és *Soroksár*.⁵³ Figyelemre méltó, hogy a jegyzők egyetlenegy

„vándor (oláh) cigányt” vagy olyan „zenész cigányt, aki a zenéből megélni nem tud” nem jelentettek Cinkota kivételével. A cinkotai főjegyző viszont arról számolt be, hogy: „...Összeírtam és nyilvántartást fektettem fel a községemben lévő olyan zenész cigányokról akik a cigány részen laknak s magukat zenével fenntartani képtelenek. Ezek jelenlegi létszáma 84 fő.”⁵⁴ A főszolgabíró pontot téve erre az egész ügyre – s mellőzve a cinkotai jegyző jelentését – szeptember 29-én elküldte végleges beszámolóját: „...Méltóságos Alispán Úr! Tisztelettel jelentem, hogy járásom területén csupán zenész cigányok vannak, és pedig 14 éven felül, Cinkotán 16 férfi, 28 nő. – Dunaharasztin 4 férfi és 4 nő, ezen községekben a fényképek ára 80 fillér.”⁵⁵

A razziaik eredménye – ahhoz a „kóbor cigány veszélyhez” képest, ami az alispáni rendeletben megjelenik – meglehetősen halovány képet mutatott. Azonban hátra volt még az októberi razzia. 1939. október 2-án a csendőrörsök megtartották az áprilisban elrendelt második razziait is. A *dunaharaszti*, a *soroksári*, a *pestszentimrei* és a *rákoskeresztúri* örs parancsnokai egyöntetűen jelentették, hogy az örskörletükben kóbor cigány nem találtatott. Cigányügyben javaslataik sincsenek.⁵⁶ A soroksári csendőr szakaszparancsnok azonban jelentéséhez javaslatot is mellékelte a főszolgabírónak, amelyben kifejtette, hogy semmiképpen sem hatékony az az eljárás (a vonatkozó rendeletek szerint), hogy a „*kóborcigányt*” a csendőrrörök a közigazgatási hatóságokhoz kísérik, s *azok legtöbb esetében, büntetés kiszabása nélkül*, illetőségi helyükre való kísértetésüket rendelik el. Véleménye szerint az örsök járőreit fel kéne hatalmazni arra, hogy „*a cigányt*” hatósági orvossal megvizsgáltassák, s amelyik fertőző betegségben szenved, a helyhatóság által kórházba szállíttatnék. Az olyan cigány pedig, „amelyik tetves, a községi előljárásság rendeletére megnyíratnék.” [Ez az eljárás is rendeletileg biztosított, de gondoljunk csak bele ennek a csendőrség által végrehajtott gyakorlatába. A „minél gyakoribb” haj- és szakállnyírás, mint emlékezhetünk rá, az alispánnak is kedvelt vesszőparipája.]

„...*A cigány* – írja Magossányi cső. szakaszparancsnok – ugyanis hajzatára nézve érzékeny, így ha egy cigány 2-3 esetben megnyíratnék, köztisztasági szempontból kényszerítve lenne a tisztaságra, másrészt ez a jogszerű eljárási mód a kóborcigányok között köztudomásossá válnék, s így a kóborlást nem mernék folytatni [...] Véleményem szerint ez az eljárás emberi szempontból bár sértő cselekmény ugyan, de nemzeti egészségi és tisztasági szempontból a közérdeknek előnyére válna, mert *a cigány* vándorlásai kapcsán sok helyen megfordul és tetvével a betegség minden fajtáját terjeszti [...] *A cigány* így kényszerülve lenne állandó helyben lakáshoz és a henyé életmód megszüntetésével rendes munkát kellene folytasson, hogy a megélhetését biztosítsa. Ugyanis az a cigány, aki helyben lakó, annak életviszonyát a lakosság jól ismeri [...] *A cigány* több nevet használ, de a letelepült cigányt a lakosság a megkülönböztető nevről is ismeri, ellenben a kóborcigány ál-, gúny-, és megkülönböztető cigánynevet a lakosság nem ismerheti...” A „benti eljárás” – mármint a lekopaszítás – olyan univerzális eszközt adna a „hatósági közegek” kezébe, „...amellyel a kóborcigányokat hathatósan kézben tarthatnák, mert *a cigány* habár kevés jogtudással is bír, azzal mégis tisztában van, hogy a csendőr (hatósági közegek) a szolgálati jogukon kívül, vele szemben más rendszabályt nem alkalmazhatnak.”⁵⁷

A soroksári „cső. őrsparancsnoknak” [korabeli rövidítés] megvolt a maga képe „a cigányról”, nem kellett róla gondolkodnia. A csendőrség állományát túlnyomórészt abból a földműves rétegből verbuválták, amelynek általában a legtöbb konfliktusa akadt a cigányokkal, s akiknek tradicionális életmódja, a magántulajdonhoz való viszonya, a honvédségnél kiküzdött altiszti előmenetele, s a csendőrség szolgálati drillje a legélesebben állt szemben a „kóborcigányok” ugyancsak hagyományos, ám merőben különböző életmódjával. A csendőrség vezetői a próbacsendőrök kiválasztásakor – politikai szempontok alapján – úgy gondolták, hogy a falusi földművesek kevésbé fertőzöttek a destruktív eszméktől. Minden jelentkező felvételének ügyében – ami a jelöltek számára a társadalmi ranglétrán nem kis előrelépést jelentett – az erre külön rendszeresített csendőrtiszti bizottság döntött, s az előírt környezettanulmány elvégzése és a politikai alkalmasság megállapítása után kerülhetett csak sor az ideiglenes állományba való felvételre. Csak azok lehettek próbacsendőrök, akik a hadseregben már altiszti rendfokozatot értek el. Véglegesítéskor így minden csendőr „szakaszvezetői” rendfokozatot kapott.⁵⁸

Az 1939-es cigányrazziák során, a központi járás főszolgabírája a második razzia alkalmával sem úszta meg a sürgetést. Október 23-i kelettel az alispán felhívja, hogy: „...a fenti tárgyban f. évi április hó 22-én, ad I.14.059/1939. kig. szám alatt kiadott rendeletemben foglaltaknak haladéktalanul tegyen eleget.”⁵⁹ A főszolgabíró november 20-án kénytelen elküldeni összesített jelentését és javaslatát, amely eredményeit tekintve még az előzőnél is silányabb képet mutat. Javaslatában is csupán az alispáni rendelet megismétlésére szorítkozik.

„...Tisztelettel jelentem, hogy a megtartott ellenőrzés alkalmával előállítás nem történt. Javaslatom az alábbiakban teszem meg. A cigánykérdés közbiztonsági és közegészségügyi tekintetben oldandó meg. [Itt a főszolgabíró elhagyja az alispán „közérkölcsei” aggályait.] Méltóságod elgondolása szerint is fényképes személyazonossági igazolvánnyal ellátásuk (sic!). Ezt a csendőrhatalóság állítaná ki. A letelepedési község előljárósága által havonta láttamozandó az igazolvány. Ennek keretébe tartozna a havi orvosi vizsgálat. A községből eltávozást előzőleg történt bejelentés alapján, a község előljárósága engedélyezi. A fényképes igazolvány több lapot tartalmaz feljegyzések számára és kétévenként cserélendő. Ebbe jegyzendő be az orvosi vizsgálat, eltávozás, esetleg szabadságvesztés büntetés. 10 évi helybenlakás és büntetlen előélet esetén a korlátozások megszűnnek, amennyiben ingatlanszerzés által az állandó helybenlakás biztosítva látszik.”⁶⁰

AZ 1941. ÉVI RAZZIÁK

Endre László 1939-es hivatali lépései a kóborcigányok megrendszabályozására nem voltak sikeresnek mondhatók. A következő évek intézkedései azt jelzik, hogy ezt az ügyet továbbra is melegen kívánta tartani. 1940-ből nem maradtak fenn a razziák iratai, kivéve a kunszentmiklósi járás főszolgabírájának nemleges jelentését. E jelentés velős javaslatot is tartalmazott, valószínűleg ennek köszönhetően maradt meg. „...A cigányügyre javaslatom az, hogy a cigányokat internáló táborba kell gyűjteni,

ahol önellátásra kell őket bírni, hogy az Államnak költségbe ne kerüljenek és mégis szem előtt legyenek.”⁶¹

1941. május 10-i kelettel az alispán értesítést küldött ki valamennyi járásnak, hogy a cigányrazziák időpontját május hó 19. napjának és október hó 13. napjának reggel 6 órájára tűzte ki. Felszólítja a főszolgabírákat, hogy: „... a járásuk területén talált kóborcigányok számát *a nem és kor, továbbá a kocsik és lovak számának feltüntetésével jelentsék be és ezzel együtt a cigányügyre vonatkozó esetleges javaslataikat is tegyék meg.*” Értesítését egyidejűleg a következő szervezeteknek küldte meg.

- „...1. A m. kir. Budapesti I. Csendőrkerületi Parancsnokságnak! Budapest.
2. A m. kir. Pécsi Csendőrkerületi Parancsnokságnak! Pécs.
3. A m. kir. Szegedi V. Csendőrkerületi Parancsnokságnak! Szeged.
»...A járási főszolgabírákhoz intézett körrendeletemet szíves tudomásvétel végett megküldöm azzal, hogy az az alárendelt parancsnokságokat megfelelő utasítással ellátni szíveskedjék.«
4. A m.kir. Rendőrség Budapesti Főkapitányságának! Budapest.
5. A m.kir. Rendőrség Vidéki Főkapitányságának! Budapest.
6. Bács-Bodrog vármegye Alispánjának! Baja.
7. Csongrád vármegye Alispánjának! Szentes.
8. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Alispánjának! Szolnok.
9. Nógrád vármegye Alispánjának! Balassagyarmat.
10. Esztergom vármegye Alispánjának! Esztergom.
11. Fejér vármegye Alispánjának! Székesfejérvár.
12. Tolna vármegye Alispánjának! Szekszárd.
13. Heves vármegye Alispánjának! Eger.
14. A m.kir. Kecskeméti Rendőrkapitányságnak! Kecskemét.
15. A m.kir. Budafoki Rendőrkapitányságnak! Budafok.

...A m.kir. Belügyminiszter úrnak 257.000/1928. számú körrendelete értelmében a kóborcigányok létszámának megállapítása céljából f. évi május hó 19. és f. évi október hó 13. napjára – a m. kir. Rendőrség működési területének kivételével – vármegyém egész területére razziát rendeltem el. Midőn erről értesítem, egyidejűleg felkérem, hogy az általános razziák megtartásánál az általam megjelölt időponthoz lehetőleg alkalmazkodni szíveskedjék.

A m. kir. Rendőrség: Kispesti, Pestszenterzsébeti, Csepeli, Váci, Ceglédi, Kiskunhalasi, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Nagykőrösi, Rákospalotai, Kecskeméti, Hatvani és Mátyásföldi Kapitányságának! ...Szíves tudomásul végett megküldöm.”⁶²

A központi járás főszolgabírája az alispáni rendeletet kézhez véve, május 13-án felszólította az illetékes, gödöllői csendőr szárnyparancsnokságot. „... A Budapesti IV. számú, Gödöllői csendőr szárnyparancsnokságnak. Hivatkozással a Vármegyei Alispán úr 28202/1941. kig. sz. alatt a fenti tárgyban a csendőrparancsnokságnak is megküldött és hozzám is leadott rendeletére tisztelettel kérem, hogy az alája rendelt csendőr őrsparancsnokságokat a szükséges utasításokkal ellátni szíveskedjék [...]

megjegyzem, hogy az előjáróságokat a mai napon a szükséges utasításokkal elláttam.” A főszolgabíró egyúttal utasította a községi előjáróságokat is: „...Községi Előjáróság, Dunaharaszti, Pestszentimre, Soroksár, Rákoshegy [...] Felhívom [...], hogy a razziát végző csendőrajőröket ezen akció keresztülvitelében a legmesszebbmenő módon támogassa [...] Dunaharaszti, Pestszentimre és Soroksár községek gyűjtőhelyeül Soroksár fogdáját, Rákoshegy község számára pedig a rákoshegyi községi fogdát jelölöm ki gyűjtőhelyeül. A csendőr számparancsnokságot megfelelő intézkedések megtételére a mai napon megkerestem. Végül felhívom, hogy a névjegyzékkel együtt a cigányokra vonatkozó esetleges javaslatát f. évi június, illetve okt. 22-ig tegye meg.”⁶³

Az alispán a saját hatáskörben évi két alkalomra kitűzött razziákat következetesen végrehajtatta, a szomszédos vármegyéknek pedig (az 1928-as alaprendelet értelmében) egyeztetniök kellett akcióikat, erről szóló értesítésüket Pest megyének meg is küldték.

A nőgrádi és az esztergomi alispán május 19-ére rendelt el razziát – az északi megyékkel együttműködve. Jász-Nagykun-Szolnok június 9-ére ill. október 8-ára tűzi ki időpontjait. A szolnoki alispán értesítést a Budapest, Eger, Gyula, Szentes, Debrecen, Nagyvárad székhelyeken működő alispánoknak, ill. Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Szolnok, Mezőtúr, Túrkeve rendőrkapitányságainak küldi meg hivatalból. Tolna május 17-ét jelöli ki, Csongrád június 9-ét és október 8-át adja meg. Heves vármegye alispánja június 9-ét jelöli ki a főszolgabírának a razzia megtartására, s egyidejűleg közli, hogy Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod és Nógrád vármegye alispánja a razziát ugyanazon a napon tartja meg. Rendeletét a m. kir. csendőrség egri és miskolci Osztály-parancsnokságának, továbbá a m. kir. rendőrség vidéki főkapitányságának, s az egri, gyöngyösi és hatvani kapitányságának is megküldi és kéri a megfelelő intézkedések megtételét. Fejér vármegye alispánja május 21-én küldte meg értesítését Pest megyének, hogy a folyó évi cigányrazziát törvényhatósága területén május hó 29. napján tartja meg. Erről a járási főszolgabírákat székhelyeiken, a m. kir. csendőr osztályparancsnokságot és a m. kir. rendőrséget helyben, valamint Pest, Komárom, Veszprém és Tolna vármegyék alispánjait egyidejűleg értesítette. Május 23-án Bács-Bodrog vármegye alispánja küldte el értesítését Pest megyének, hogy június 9-ére rendelte el a „kőbor-cigányok hatékonyabb megrendszabályozása” céljából a razziát.⁶⁴

A cigányrazziák láncszerűen működő rendszere nem kelti azt a benyomást, hogy a korabeli magyar közigazgatás nem tudott volna egyetlen országos cigányrazziát sem megtartani. Az országos razziának nem volt törvényes alapja, de értelme sem. Az 1928-as „Razziarendelet” is csak „akár több törvényhatóság területén is” egyeztetett razziákat írt elő, de ezek is a megcélzott, masszív, „kőbor (cigány) bűnöző” elemeket felmutatni nem tudták. A társ megyék alispánjai ismertették razziáik időpontjait a Pest megyei alispánnal, – az értesítések mindkét fél részéről megjelennek az iratanyagban – a vármegyék a cigányrazziák egyeztetésére kötelesek voltak és ezt be is tartották.

A Pest vármegyében lefolytatott razziákról a járási főszolgabírák 1941. június 17. és július 14-e között megküldték jelentéseiket. A gyűjtőíven fennmaradt adatok szerint a 17 jelentéstételre kötelezett járásból 13 nemleges, a cigányösszeírásra vonatkozó jegyzékből pedig 16 nemleges vagy el nem küldött jegyzéket könyvelhetett el az alispáni hivatal. Milyen eredményt mutattak fel a pozitív jelentések? A budakör-

nyéki járás május 22-én kelt jelentése „12 fő lefogott kóborcigányról” számolt be. Nevezettek az alábbiak voltak: 1. K. Júlia 37 éves – 2. K. Lina 12 éves – 3. K. József 8 éves – 4. K. Krisztina 7 éves – 5. K. Mancsi 3 éves – 6. K. Ferenc 9 hónapos – 7. V. Margit 21 éves – 8. V. József 1 éves – 9. V. Hermina 17 éves – 10. K. S. György 21 éves – 11. B. Júlia 22 éves – 12. K. Teréz 19 éves. „...Nevezettek fertőtlenítés után illetőségi helyükre toloncoltattak” – tájékoztat a jelentés.⁶⁵ „Nevezettek” így megismerkedhettek az alispán által oly hasznosnak tartott „kényszerfertőtlenítési” eljárással (amelyet jóval később még a szocialista korszak helyi tanácsai is alkalmaznak. L. a Fekete személyi igazolvány és munkatábor c. tanulmányt.).⁶⁶

A *dunavecsei* járás főszolgabírája május 28-án azt jelentette, hogy „... a csendőrség Solt község határában 29 főből álló cigánykaravánt vett őrizetbe és a náluk talált lovakat minthogy azok tulajdonjoga kétségen kívül megállapítható nem volt, lefoglalta. Az egyik cigány lova takonykórral gyanús volt, azt a m. kir. állatorvossal megvizsgáltattam, ki is vizsgálati anyagot vett a lótól. A vizsgálat eredménye még nem ismeretes.” Ezek után rejtélyes iratváltás következett a főispán és a szolgabíró között. A főszolgabíró július 17-én – az alispán június 30-i sürgetésére azt jelenti, hogy jelentését még május 28-án megtette. Endre azonban nem hagyja annyiban a dolgot, és a főszolgabíró kénytelen újra beszámolni. „...Méltóságos Alispán úr! Folyó évi július hó 31-én fenti sz. alatt kelt másodszori sürgetésére immár másodszor jelentem, hogy Méltóságodnak ez év május hó 10-én [...] kelt rendeletének még ez év május hó 28-án, tehát a határidő előtt jóval eleget tettem. Jelentettem, hogy rajtaütészerű ellenőrzés alkalmával 29 főből álló cigánykaravánt vett a solti csendőrőrs őrizetbe s a náluk talált lovakat, minthogy a tulajdonjog megállapítható nem volt, lefoglalta. A lovakat ezt követőleg elárvereztettem. Dunavecse, 1941. augusztus 8.”⁶⁷ Láthatóan a *dunavecsei* szolgabírónak elege volt az egész ügyből, amit meg lehet érteni. Azonban a sürgetés sem volt alaptalan – a főszolgabíró ugyanis nem számolt be a kocsik és lovak számáról, valamint a kényszerárverésből befolyt összeg felhasználásáról.

A *monori* járás főszolgabírája beszámolója is pozitív volt. „...A razzia során Üllő községben két férfi, egy kocsival és 4 lóval, Vecsés községben egy férfi és egy nő találtatott, kik ellen az eljárást folyamatba tettem. Jelentem, hogy a monori, a gombi és az albertyi csendőrőrs körletében közbejött fontos és sürgős szolgálat miatt, a razzia május 19-én megtartható nem volt. Az albertyi őrs pótlólag a razziát május 20-án tartotta meg.” A *ráckevei* járás főszolgabírája egy a járás területén idegen 36 éves és egy 16 éves nőt és az előbbivel lévő 5 éves gyermeket említ jelentésében. Ló és kocsik nem voltak velük. A többi csendőrőrs jelentése nemleges.⁶⁸ A gyűjtőíven szereplő kiskőrösi adatok mellett furcsa nemleges bejegyzés áll. Itt valószínűleg nem cigányok akadtak a csendőrök útjába. A razziák „célszemélyeit” az 1928-as rendelet „kóborcigányok és más, hasonló elbírálás alá eső elemekben” határozta meg. A kiskőrösi főszolgabíró – jelentését alátámasztandó – megküldte a csendőrőrsök beszámolóit is az alispáni hivatalnak.⁶⁹ Az így fennmaradt jelentések arról tájékoztatnak, hogy a csendőrök a cigányrazziák során nem csak cigányokat igazoltattak.

A *soltvadkerti* őrs jelentette a *kiskőrösi* főszolgabírónak. „...Soltvadkert község és annak határában megtartott razzia (!) alkalmával az alábbi egyéneket igazoltatta (!) [10 fő] ... Igazoltatás alkalmával az őrs járőrei egyet sem fogtak el és így a bíróság-

nak nem adott át senkit. Kitiltásra illetve internálásra javasolni valóm nincs. Cigányokat, lovakat, az örs nem vett őrizetbe.”⁷⁰ A *prónayfalvi* lovas örs azt jelentette, hogy „...az örskörletben a cigányrazziát megtartották mely alkalommal [8 fő] ... idegen egyéneket igazoltatták, kik magukat elfogadható módon igazolták. Elfogva nem lett senki.” A *kiskőrösi* lovas örs pedig beszámolt, hogy kóborcigány „egy sem volt található”, s a razzia során „...az örskörletben megfordult 34 idegent igazoltatták, kik azonban itt tartózkodásuk okát és személyazonosságukat kétségtelenül igazolták, így a járőrök továbbengedték.”⁷¹ A *fülöpszállási* lovas örs két napszámot, egy földművest és egy asztalossegédet igazoltatott, a *csengődi* gyalogos örs pedig egy csengődi lakos internálását javasolta – egyébként kóborcigányokkal egyik sem találkozott. A *keceli* gyalogos örs és a *kiskunhalasi* lovas örs jelentése minden tekintetben nemleges volt.⁷²

Az 1941. évi őszi razzia jelentései közül egyedül a *monori* járás főszolgabírája írhatta meg magvas beszámolóját, hogy „...Csak Vecsés községben talált a csendőrség egy 34 éves, egy 25 éves, egy 21 éves és egy 17 éves cigány férfit s a férfiakon kívül, egy 42 éves és egy 21 éves, valamint 20 éves cigány nőt. [...] Kocsit és lovat nem találtak. A cigányügyre vonatkozólag tisztelettel azt a javaslatot tudom tenni, hogy nevezettek helyhez köttessenek és munkára szoríttassanak.” A kóborcigányok összeírására vonatkozó jegyzékek nem szerepelnek a beérkezett jelentések mellett. [A jelentések jelzeteit ld. a jegyzetben.]⁷³

Az 1941. évi razziákról Endre 1942 februárjában megírta jelentését a belügyminiszternek. „...Nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Ur! Hivatkozással Nagyméltóságodnak fenti tárgyban kiadott 257.000/1928. számú rendeletére, tisztelettel jelentem, hogy a kóborcigányok felkutatása és megrendszabályozása céljából 1941. évi május 19-re és október 13-ra hatóságom területén razzia tartását rendeltem el. A razzia során 59 férfit, 18 nőt, 6 lovat és 2 kocsit találtak. A járási főszolgabírák a razzia eredménye alapján a szükséges intézkedéseket megtették. Bp. 1942. febr. 3-án.”⁷⁴ Ezekben a számokban benne voltak a gyermekek és a csecsemők is. Minden jelentésből hiányzott azonban valami (beleértve a csendőrség, a főszolgabírák vagy a községi jegyzők jelentéseit is): az előállított cigányoknak a saját védelmükre felhozott indokai utazásuk célja felől.

A CIGÁNYKÉRDÉS „GYÖKERES ÉS VÉGLEGES MEGOLDÁSÁNAK” HÍVEI

1941-re Magyarországon megerősödni látszik a cigánykérdés radikális megoldását sürgetők tábora. *Gesztelyi Nagy László* a Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara igazgatója, országgyűlési képviselő, 1940-ben, Kecskeméten jelentet meg tanulmányt, amely tanúsíthatja, hogy a Pest megyei alispán nem volt egyedül a kérdés radikális rendezését követelők táborában. *Gesztelyi Nagy* írásában mindazok az elemek alapos kifejtést nyertek, amelyekkel egyes vidéki törvényhatóságok vagy Pest vármegye javaslataiban, rendeleteiben korábban találkoztunk: mindazt kimondja, amit Endre politikai célzatú javaslataiban követelt ugyan, de amelyeket mint köztisztviselő távolról sem érvényesíthetett.

Gesztelyi Nagy László a „cigánykérdés végleges, radikális és közmegnyugvást keltő elintézését” követelte. Ehhez – mint állítja –, elsősorban a cigányság számbeli megállapítása szükséges, tehát a statisztikai adatfelvétel. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságán – az országos bünyügyi nyilvántartás mellett – 1940 augusztusától kísérletet tettek egy saját cigány nyilvántartásra: kilenc hónap alatt azonban összesen 2475 nevet regisztráltak ujjlenyomat felvétellel együtt, de az akció abbamaradt.)⁷⁵ „...Az olyan emberi érzést nélkülöző – írja Gesztelyi –, állatiasságig lealacsonyodva élő, minden, a legnagyobb és legelvetemültebb büntettek végrehajtására képes, tunya, dologtalan, buja, életkörülményeihez konokul ragaszkodó” népréteg átalakításához, „a szív szavára nem hallgatva”, a „legradikálisabb eszközökhöz kell nyúlni.” A kóbor cigányokat „koncentrációs munkatáborokba” kell összegyűjteni, „további szaporodásukat feltétlen megakadályozni”. „Vagy hasznos és munkás egyede lesz a társadalomnak vagy elpusztul... Hihetőleg ez utóbbi fog bekövetkezni.” „...Hasonló eszközökkel kell a cigánynőket és leányokat táborokba összegyűjteni, munkára kényszeríteni, mint a férfiakat.”⁷⁶

Gesztelyi Nagy László gondolatai már egy új erkölcsiség szellemében fogannak. Karl Binding jogász és Alfred Hoche pszichiáter professzorok 1920-ban közösen jelentetik meg az *„Engedély, hogy elpusztítsuk az életet, amely nem méltó arra, hogy éljen”* című értekezésüket. Ez a számozott bekezdésekkel ellátott kötet, hagyományos „filozófiai értekezés” formában, nemcsak a gyógyíthatatlan betegeket minősítette „életre méltatlannak”, hanem az elmebetegek nagy részét, a gyengeelméjűeket és a fogyatékos gyermekeket is. Ezenfelül a szerzők az elgondolást orvostudományi szempontból vizsgálva kimondták, hogy az „életre méltatlan élet elpusztítása nem más mint egyszerű gyógyászati kezelés”. Hoche így ír: „...Az orvosnak semmi kétsége sem lehet a szelekció száz százalékos helyességéről... Eljő egy új kor, amely egy magasabb erkölcsiségen alapulva nem ad helyet a humanitás kifáradt gondolatának és annak, hogy az élet értékét túlbecsüljék.”⁷⁷ A szerzők „magasabb erkölcsisége” elérkezett az egyetemes emberi morál és kultúra visszavételéig, a náci megsemmisítő táborok és a Gulág lágerbirodalmáig. A mai és az elkövetkezendő nemzedékek fülében sokáig fog visszhangozni még az „Arbeit macht frei” s az „Aki nem dolgozik, ne is egyék” jelmondata.

Gesztelyi Nagy a már letelepülve élő, de szerinte „életük legnagyobb részét dologtalansággal töltő” cigányokkal kapcsolatban kifejti, hogy a cigányok „...a kéregetéstől, a lótarastól, ezek eladásával foglalkozástól a legnagyobb szigorúsággal eltiltassanak [...] Ha másként nem megy, büntetés alá kell vonni azokat is, akik nekik alamizsnát adnak [...] ha alamizsnát nem kap, vagy munkára kényszerül vagy elpusztul [...] A magyar társadalom e kényes, de annál veszedelmesebb fekélyét feltétlenül ki kell vágni [...] Reájuk különleges törvényt, különleges szabályt kell hozni [...] Ezekből a szabályokból nem kell kimaradni a botbüntetésnek, sőt esetleg a kasztrálásnak sem, hogyha enélkül a kérdést megoldani nem lehet.”⁷⁸ A korabeli román fasiszta propagandairódlalom egyébként hasonló, emelkedett stílusban a „román társadalom fekélyének” titulálta a cigányokat. Mindenesetre érdekes lett volna megismerni Gesztelyi Nagy László véleményét az általa javasolt büntető eszközök (botbüntetés, kasztrálás) alkalmazásának jogszerűségéről: pl. az „emberiség elleni büntettek”, a „népirtás” vagy az arra való „felbujtás” megvalósulásának eseteiben is.

Egyik legnagyobb budapesti közgyűjteményünk vezetőjének özvegye, akit a napirendre kerülő cigánykérdés nem hagyott nyugodni, levelet intézett Endre Lászlóhoz, amelynek közlése talán nem lesz érdektelen. E levél jól érzékeltetheti, hogy hogyan keveredhettek egyetlen lélekben a jószándékú pedagógia, a „fajbiológiai”, „faj-nemesítési” „tudományos” sarlatanizmus; Mária Terézia, II. József reformjai, a rajkőzenekar, mint megoldás „és minden!” – kiálthatnánk fel Szomory Dezsővel. Íme, az alispánhoz intézett levél:

„...Méltóságos Uram! Engedje, hogy a cigánykérdéshez, melyet most akarnak megoldani hozzá szólnak. Már a nagy háború alatt sok galibát okoztak és nem léptek fel a hatóságok energikusan; akkor a Belügyminisztériumhoz benyújtottam egy memorandumot, de nem valósítottak meg belőle tudtommal semmit. Ismerve Méltóságod nagy energiáját ténykedéseiből, azt hiszem ezúttal megfelelőbb helyre jövök. Az én nézetem az a cigányokra vonatkozólag, hogy legcélszerűbb lenne legalul megfogni az ügyet és már csirájában elfojtani a rossz hajlamokat. A 6 hetes gyermekeket [anyujuktól el kell különíteni?] külön csecsemővédőbe tenni őket, cuclín gondosan felnevelni. *Így nem szívják magukba az anya cigány tejét, máris hajlamosabbak lennének a normális, kulturális életre.* – Innét kisedővőkba kellene őket tenni, hol már zsenge korukban megtanulnák a rendet, és nem fejlődhetik ki bennük a kujtorgás- és dologtalanságra való hajlandóság, már ott megtanulnak kézügyességet és kiténik, ki, minő tehetséget rejt magában. Lehetne már ott zenére fogni a muzikálisokat és rajkőzenekart szervezni, melyből az államnak haszna is származna és megtérülne valami a neveltetésükre. Olvastam, hogy Amerikában van több ilyen csodagyermek [...] Ezek mellékesen elvégzik iskolájukat, zeneakadémiát és jó zenészek lesznek. A többi tanul mesterséget és rendes emberek lesznek. Szüleikkel a kapcsolatot fenntarthatják, de nem mehetnek hozzájuk vissza és nem szabadna cigánylányt feleségül venni. A cigány jó faj, tehetséges és mindenre való, csak szigorú nevelést igényel; egészséges is, – szerintem a magyar fajjal keveredve, szép és jóvérű utódaik lennének. Ez röviden elgondolásom a cigányokra vonatkozólag. Letelepítéssel és felnöttek nevelésével már nem sokra mehetnek velük, mert a nomád életet nem lehet belőlük kiirtani [...] Igen örülnék, ha hasznára lehetnék az ügynek és Alispán úr jónak és kivihetőnek találná előterjesztésemet.” [Kiem. a szerző.]⁷⁹

Endre László ezt a levelet irattározta, így maradt ránk egyfajta kordokumentumként. De nemcsak külön magánteóriák születtek e tárgyban. Az *Erdélyi Párt* kolozsvári székhelyű országos központja 1942-ben ugyancsak a cigánykérdés megoldására tett javaslatot a miniszterelnöknek: „...*Nagyméltóságú Miniszterelnök Ur! Kegyelmes Urunk!* A cigánykérdés egyike a legnehezebbeknek, amelyek hazánkban és különösen Erdélyben megoldásra várnak. A székelyek közt élő nagyszámú cigányság alkalmazkodik úgy-ahogy a székely életformához, azonban dologkerülő, élösködő, tisztátalan és vérbajjal terhelt fájának minden rossz tulajdonságát vérében hordva, megállapíthatóan kedvezőtlen hatást gyakorol a vele együtt élő székelysége.” Az előterjesztés hat kategóriába sorolta a cigányokat: 1. kóborló, úgynevezett sátoros cigányok, 2. a cigány lókupecsek, 3. kártyavető cigányok és kéregető gyermekek és asszonyok, 4. vályokoló (!) és téglavető cigányok, 5. patkoló cigányok és cigánykovácsok, 6. cigányzenészek. A vályogvető és patkoló kovács cigányokkal

kevesebb baj van, értesülhetünk az iratból, a cigányzenészek életmódja pedig a legtöbb esetben nemigen esik kifogás alá.

„...A leghelyesebb lenne – javasolja az előterjesztés –, ha a cigányokat valahová mind ki lehetne telepíteni. Ez azonban nem megvalósítható, senki sem akadna, aki befogadná őket. Külföldön, több országban kasztrálás útján gondolják a cigányoktól megszabadulni, további szaporodásukat megakadályozni, de ez megvalósíthatatlan [...] A cigánygyermekeket az állam kellene kivegye a nevelésre nem alkalmas szülők kezéből, az őket megrontó környezetből és az állam kellene elhelyezze őket menhelyszerű intézményekben [...] Elhelyezésük, tanításuk és nevelésük költsége kevesebbe kerülne az államnak, mint amennyi kárt okoznak vagyoni- és közbiztonságunknak [...] A rendes foglalkozást űző zenész, patkoló és vályogvető stb. cigányok kivételével az összes munkakerülő cigány népséget munkatáborba kellene vinni sűrűn. Fel kellene állítani azonnal a cigány munkatáborokat. Úgy a férfiak, mint az asszonyok részére, ahol kellő felügyelet mellett munkára lehetne szorítani őket, hogy eltartásuk ne jelentsen terhet az államnak.”

Ezt az elképzelést a Miniszterelnökség – azzal a megjegyzéssel, hogy a kérdés megoldását maga is fontosnak tartja –, az I.b. osztálynak továbbította, amelynek véleménye a „pro domo” szerint az, hogy „...a cigánykérdés rendezése a honvédségen belül nem oldható meg. Ennek rendezése elsősorban belkormányzati feladat.”⁸⁰ A labda tehát a harmadik (belügyi) térféltre került, amely eddig sem sietett eleget tenni az efféle „rendezési” követeléseknek. Az Erdélyi Párt 1942. augusztus 7-én kelt felirata azonban felébreszti gyanúinkat, hogy *szervezői értesülhettek a Romániában az év júniusában meginduló intézkedésekről*, s nem egy ponton hasonló javaslatokkal álltak elő. Azt is látni fogjuk, hogy az erdélyi magyarság és az ottani, magukat magyarnak valló cigányok együttéléséről egészen más képet mutat pl. a választói református lelkész levele a magyar hatóságokhoz. (L. a Románia c. fejezetben.)

A VEGYESHÁZASSÁGOT MEGTILTÓ S A KÉNYSZERSTERILIZÁCIÓS TÖRVÉNYKIEGÉSZÍTÉS ELVETÉSE A FELSŐHÁZBAN (1941)

Endre László – mint láttuk – 1934-ben, a Magyar Közigazgatás hasábjain Magyarországon is követelni kezdte a cigányok számára a koncentrációs kényszermunkatáborok létesítését és az ezekben „könnyebben végrehajtható sterilizációk” alkalmazását. A Népegészségügy c. lap hasábjain 1942-ben kibontakozó vitában már komoly táborra volt – közöttük több hippokratészi esküt tett orvos akadt – a magyarországi cigányok számára felállítandó koncentrációs táboroknak és a minden cigányra kiterjedő sterilizációnak.

Dr. Székely József cikkében riadót fűjt, mert mint „szaknyelven” megfogalmazza: „...magyar fajtánk e rosszindulatú daganatát végleg el kell távolítanunk!” *Okályi Ágost* körorvos hozzászólásában már tempósabban fejtette ki, hogy „...Ha már sterilizálás, akkor az összes cigányok (sic!) sterilizálása szükséges... Hogy a belviszonyokat nem ismerő vagy „ab ovo” ellenséges külföld barbarizmussal vádolhatja, nem olyan ellenérv, amely célirányosnak tartott intézkedéseink végrehajtását meg-

akadályozhatná. A németországi sterilizációs törvény is nagy port vert fel annak idején, ma azonban már napirendre tértek fölötte.” Egy másik hozzászóló – egyébként maga is a cigányok „kivétel nélküli” sterilizálásának híve – elveinek ellentmondva azt írta, hogy „...neves zenészcsaládokból származó, családtagostól együtt mindössze 2500–3000 kiváló cigányzenészt mentesítenék a kitelepítés, munkatábor és magtalanítás alól”, mert „...jogosan várható..., hogy ez a nagy zenei hajlamú és előadókészségű faj – bár alkotótehetség nem sok van közöttük – a jövőben is értékes elemeket termel (!).”⁸¹

A cigánykérdés a magyar politikában – e követelések dacára –, hosszú évekig nem játszott szerepet: még felszólalás vagy interpelláció formájában sem került a Parlament elé. *Drózdny Győző* 1939. január 25-én, a belügyminiszterhez intézett interpellációjában ugyan „...a magyar falu fáját pusztító élősdű fagyöngyöknek” nevezte a cigányokat, de kijelentette, hogy Magyarországon a cigányok talán „a legtisztább árják” s a zenészcigányok iránti elismerését kifejezve megemlítette, hogy Dankó Pista méltán kapott szobrot Szegeden. Drózdny azonban külön cigány népszámlálás megtartását is javasolta, mivel szerinte „fajvédelmi szempontból” is fontos ez a kérdés. Drózdny talán nem volt egészen tisztában azzal, hogy a cigánynyilvántartások szolgálták a Bűnügyi Rendőrség, és a csendőrség számára halállisták-ként a Német Birodalomban s később a megszállt államok területén. Ahol nem voltak ilyenek, a megszállók maguk rendelték el a cigányok összeírását, de pl. Románia vagy Horvátország rendőri szervei maguk vették nyilvántartásba, s küldték a halálba a számukra nemkívánatos cigányokat.

A Drózdny interpellációjára válaszoló *Keresztes-Fischer Ferenc* a következőket jegyezte fel: „...A képviselő aggodalmai túlzottak. Az 1930-as népszámlálás szerint Csonka-Magyarországon mindössze 24 314 cigány él s a közülük több gondot okozó cigány anyanyelvűek csak 7463-an vannak”. Ezzel Drózdnyak be kellett érnie.⁸² 1939 áprilisában a 2. zsidótörvény felsőházi vitája során *Balogh Jenő* akadémikus, az Akadémia főtitkára, (Tisza István egykori igazságügy-minisztere) visszautasította a zsidóságra vonatkozó „kollektív felelősség” elvét, s példának felhozva kijelentette, hogy ha a „cigányfajra” általánosító intézkedést tesznek és pl. a muzsikus cigányokat a kóborcigánnyal, „...a tyúkot lopó, a faluvégi kóborcigánnyal teljesen egyformán kezelik, az lehet közigazgatási elbánás, agyondorongolás, lincselés, vagy nem tudom micsoda, csak nem jogszolgáltatás, csak nem törvényhozás és semmi köze a jogtudományhoz.”

1941 elején *Forster György* Nógrád megyei földbirtokos sürgette interpellációjában a kóborcigányok munkatáborba zárását és statárium kihirdetését a vándor rablógyilkosokra. [Érdemes összevetni e követelést a cigányrazziák eredményeivel.] Forster szerint „...a cigánykérdés a falu szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a nemzet szempontjából.” *Bárczay János* földművelődésügyi államtitkár az interpellációra válaszolva megígérte, hogy szorgalmazni fogja a belügyminiszternél, hogy a cigánykérdés megoldásával komolyan foglalkozzék, amikor *dr. Incze Antal* képviselő (Magyar Élet Pártja, neves szemorvos) közbeszólása: „Ennél fontosabb kérdés nincs?” vagy egy másik a szélsőbalról: „Jön az első cigánytörvény!” nagyjából érzékeltette a Háznak az interpellációval kapcsolatos hangulatát. A már ismerős

Gesztelyi Nagy László (Magyar Élet Pártja) azonban pár nappal később felhívja a Ház figyelmét, hogy miközben a magyar faj pusztul „...a cigánynegyedekben viszont megvan a szaporodás. Szóval nem minőségben, hanem csak mennyiségben szaporodunk.” „És ezek az emberek lesznek a társadalom nyomorultjai és páriái” teszi hozzá, sajnálkozva a politikus.⁸³ Mi a teendő? – implikálja *Gesztelyi* felszólalása a kérdést. Az ő válaszait: a botbüntetést, a sterilizációt, a lassú kipusztítást előző évi „tanulmányából” a képviselők már megismerhették.

1941-ben *Orsós Ferenc* törvényszéki orvos, (aki később tagja volt annak a nemzetközi bizottságnak, amely a katyni tömegsírok titkát tárta fel 1943-ban) az Orvosi Kamara képviselőjeként szólalt fel a Felsőházban. A 3. zsidótörvény gyászos emlékeztető vitájának napján, *Orsós Ferenc* a napirenden lévő törvénytervezet, a „harmadik zsidótörvényként” ismert „házassági törvény fajvédelmi kiegészítésére” tett javaslatot. Ebben nemcsak a zsidó, hanem egyúttal a cigány és magyar vegyesházasságok megtiltását is javasolta. *Orsós Ferenc*, aki ekkortájt „Európa biológiai veszélyeztetettségének leküzdéséről” értekezik, németországi tanulmányútja után a német cigányvizsgálatokat állította példának a magyar Felsőház elé. Minden ellenkező társadalmi tapasztalatot félresöpörve kijelentette, hogy amíg a cigányok egymás között házasodnak, addig csak apró bűncselekményekre hajlamosak, de mihelyt keverednek az ivadékok, a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki.” *Orsós Ferenc* felszólalásának forrásai valószínűleg olyan német rendeletek vagy „fajtudományi eredmények”, mint *Himmler* 1938-as *Bekämpfung der Zigeunerplage* [A cigányveszedelem (csapás) elleni küzdelem] c. körlevele, amely kimondta, hogy a „kevert vérű” cigányok a leghajlamosabbak a bűnözésre; vagy pl. *Robert Ritter* 1940-ben készült jelentése, melyben azt állapította meg, hogy a németországi cigányok 90%-a „kevert vérű”, s a cigánykérdés csak úgy oldható meg, „...ha az aszociális, semmirekellő, és »kevert vérű« cigányok zömét munkatáborba gyűjtjük, ahol munkára fogjuk őket, valamint egyszer és mindenkorra véget vetünk e »kevert vérű« népesség további szaporodásának.”⁸⁴

A szónok konkrétan felhívta a Felsőház figyelmét, hogy: „...A németek a cigányházasságot éppúgy tiltják, mint a zsidóházasságot. Ausztriában internálótáborokkal gondoskodnak arról, hogy a falukat végigjáró cigánylegények ne gondoskodhassanak e faj fenntartásáról.” Az utókor nagy kárára nem elemezte pl. a cigány-zsidó vegyes házasságok „következményeit”, e „keveredési” lehetőségtől talán már visszadöbrent.

Szüllő Géza örökös felsőházi tag, (felvidéki magyar kisebbségi politikus, a Népszövetségi Kisebbségi Konferencia egykori elnöke) azonban kiábrándítólag szólt közbe *Orsós* előadását hallva: „...tisztá árja a cigány, minden tudomány szerint”. *Szüllő Géza* közbeszólása emlékeztethette a felsőházi tagokat (és *Orsós Ferencet*) azokra a korabeli német filmekre, amelyek arról tájékoztattak, hogy az „indogermán-árja” gyökereket az SS kiküldött expedíciók útján próbálta meg régészeti kutatásokkal s antropológiai vizsgálatokkal igazolni. Ezek egyike – a Brit-India területére nem mehetvén – 1939-ben a Tibeti-fennsíkon kereste az indiai árja törzsek maradványait s régészeti nyomait, ott, ahol a germán törzsekkel ellentétben a cigányok nagyobb valószínűséggel „kóborolhattak” egykoron.⁸⁵ A Felsőház *Orsós Ferenc* javaslatát a „cigánylegények” inkriminált ausztriai „tevékenysége” ellenére sem fogadta el.

A magyarországi cigányságnak a Képviselőház és a Felsőház elutasító magatartása a létbiztonságot jelentette a német megszállásig és a nyilas hatalomátvételig. De nem lehet lebecsülni a fenyegető veszélyt. A kapuk előtt voltak már olyan, koncentrációs táborba gyűjtést, a kényszersterilizációt s a német példa követését sürgető, egyes magán-, közigazgatási s törvényhatósági javaslatok, amelyek jelezték, hogy a vármegyei tisztviselő réteg egy része (még ha távol is voltak attól, hogy ők határozzák meg az egész közigazgatás szellemét) fogékony a cigánykérdésnek nemcsak erőteljesebb adminisztratív, de az ún. „gyökeres és végleges megoldására”, a koncentrációs táborok létesítésére és a sterilizációkra is. A legnagyobb fenyegetést azonban az jelentette, hogy ebben az időszakban az ország határai körül szinte mindenütt (a német megszállókkal együttműködve vagy megszállás nélkül is) előkészítették, megkezdték, de többnyire már javában folytatták a cigányok tömeges megsemmisítését.

AZ 1942. ÉVI TAVASZI RAZZIÁK

1942-ben a Pest Vármegye Közigazgatási Bizottsága újra javaslatot tesz a belügyminiszternek a „cigánykérdés megoldására”. A javaslat felhívja a miniszter figyelmét: „...Mivel a cigánykérdés minden eddigi megoldási kísérlete csak a baj tüneti kezelésének bizonyult, tisztelettel kérjük Nmsgodat, hogy a kóbor cigányoknak koncentrációs ill. munkatáborba való helyezését minél hamarabb lehetővé tenni méltóztassék.”⁸⁶ Endre és a befolyása alatt lévő Közigazgatási Bizottság tehát napirenden tartja a cigány koncentrációs és munkatáborok kérdését. Az 1942-es évre vonatkozó cigány razziákról szóló utasítását Endre László április 1-jei kelettel adta ki. Május 19-ére és október 13-ára tűzte ki végrehajtásukat, s megküldte értesítését a szomszédos vármegyék alispánjainak s az illetékes csendőri és rendőrségi szerveknek.⁸⁷

Az év elején Komárom vármegye alispánja értesítette, hogy március 23-án razziát tart. Heves május 6-ra és október 7-ére tűzte ki razziáit, erről értesítette a járási főszolgabírákat valamint a m. kir. Rendőrség egri, gyöngyösi, hatvani kapitányságát, az egri Csendőr Osztályparancsnokságot, Debrecen város polgármesterét, s Hajdú, Borsod, Gömör, Nógrád, Pest és Jász-Nagykun-Szolnok alispánjait. Jász-Nagykun-Szolnok is május 6-ára és október 7-ére tűzte ki a razziákat, s értesíti a (főszolgabírákon kívül) a m.kir. Rendőrség karcagi, szolnoki, jászberényi, kisújszállási, mezőtúri és türkevei kapitányságát, valamint Hajdú, Borsod, Heves, Békés, Bihar és Pest megye alispánjait. Nógrád május 6-ára, Bács-Bodrog pedig május 19-ére és október 13-ára jelezte időpontjait, Csongrád és Fejér vármegye ugyancsak megküldte értesítését razziáiról Pest megyének. A főszolgabírák a szokott módon vették fel a kapcsolatot a csendőr szárnyparancsnokságokkal, (azok pedig a csendőrörsökkel), s kérték, hogy az őrsparancsnokságokat utasítsák, hogy a területükön talált kóborcigányok számát nem és kor, továbbá az összes személyi adataikat, a kocsik és lovak számának feltüntetésével jelentsék. Ilyen értelemben értesítették a községi előljáróságokat is.⁸⁸

A tavaszi razziára vonatkozó főszolgabírói jelentések májustól augusztusig futnak be a megyeházára. [A jelentések jelzeteit ld. a jegyzetben.]⁸⁹ A gödöllői főszolgabíró 9 cigány férfit és nőt jelentett, javaslata pedig sommásan így szól: „...A ci-

gánykérdés rendezésére legmegfelelőbbnek tartanám a cigányoknak munkatáborokba való internálását.” A monori főszolgabíró szerint az „...1942. évi május hó 19. napján megtartott razzia alkalmával csak egy kóbor cigányt talált a csendőrörs, akit a kihágási eljárás lefolytatása és büntetésének kiállása után illetőségi helyére juttatta.” A nagykátai járás főszolgabírája beszámolt arról, hogy kóbor cigányok csak Nagykáta községben találtak, akik ellen a kihágási eljárást lefolytatta, számukról azonban nem tudósított. Egyúttal azonban jelentette, hogy járásában három községben, Pánd, Tápiószele és Tápiószecső községekben vannak nagyobb számban cigányok, „akik kevés kivétellel haszontalan, munkakerülő és a közrendre káros életet” folytatnak. „...Véleményem szerint kívánatos volna, hogy ezen népség (mely a közre oly veszélyes), egy zárt területen létesített cigányközségben helyeztetnék el [...] Szükségesnek tartanám, hogy legalább a vármegye területén szabályrendelettel felfüggesztesse a cigányok szabad költözködési joga és rendezést nyerne az egész cigány ügy. De kívánatosnak tartanám, egy külön cigány munkatábor felállítását, ahová a dologtalan és biztos megélhetéssel nem rendelkező cigányok lennének elhelyezve.” A nagykátai főszolgabíró nem hallja meg (vagy nem akarja meghallani) a különbséget a munkakerülés, (a századelőn bevezetett „közveszélyes munkakerülés”) és a „kényszerű munkanélküliség” fogalmi között. A kunszentmiklósi főszolgabíró véleménye is beleillik ebbe az attitűdbe: „...Az eredmény nemleges. Tisztelettel javaslom, hogy az összes cigányok munkatáborba gyűjtsenek.”⁹⁰

A központi járás főszolgabírája jelentéséhez mellékelte a rákoskeresztúri csendőrörs jelentését, amelyből megtudjuk, hogy az őrs a május 19-én megtartott razzia során elfogta K. Jolánt, aki egy rákoshegyi lakos sérelmére elkövetett csalás büntette miatt a Pestvidéki Kir. Ügyészségnek átadott, K. Istvánt, (emennek élettársát) és leányát K. Erzsébetet, mivel Rákoskeresztúr községben bejelentés és engedély nélkül L. János cigány lakásán tartózkodtak, a gödöllői járás főszolgabírájának ugyancsak átadattak.⁹¹ Ezek voltak a tavaszi razziák eredményei.

1942 júliusában azonban némi fordulat következett be cigányügyben: a csendőrség váratlanul kezdeményezőleg lépett fel a közigazgatással szemben. A m. kir. Szegedi V. Csendőrkerületi Parancsnokság június 16-án kiadott, 753/sgt. 1942. sz. parancsa a kóborcigányok fokozottabb ellenőrzését rendelte el. A kecskeméti osztályparancsnokság Pest megyéhez átirat hivatalos megkeresésében felszólította az alispánt, hogy szíveskedjék a járási főszolgabírákat utasítani „...a cigányoknak az 1876. évi XIV. t.c. és az 1908. évi. XXXVIII. t.c. 1.§-a értelmében közegészségügyi szempontból való ellenőriztetésére, különösen a 47.083/ 1924. sz. B.M. rendelet szerinti hetenként egyszeri orvosi megvizsgálásra az egészségi állapotra és a tetveségre nézve, a tetveseknek találtaknak fertőtlenítésére, szörtelenítésére és elkülönítésére; a 198.892/1935. sz. B.M. rendelet szerinti lakóhely kijelölésére; a 15.000/1916. sz. B.M. rendelet 7. §-a szerinti himlő elleni beoltásra, s az oltásnak a bal vállon való eszközésére, ugyanezen rendelkezés 10. §-a értelmében az egészségügyi vizsgálatnak veneriás bajra, hólyagos himlőre, tuberkulózisra való kiterjesztésére s a heveny fertőző betegségben szenvedő cigányok elkülönítésére; valamint ugyanezen rendelet 3. §-a értelmében a cigányok vonóállatainak – különösen lovainak – állatorvosi vizsgálat alá vonására. Végül kérem arra is utasítást adni, hogy a járási főszolgabírák a

csendőrörsök által megtartandó cigányrazzia alkalmával előállított cigányoknak a fent hivatkozott rendelet betartásával egészségi és tisztasági szempontból még a helyszínen való megtartása iránt tegyék meg a szükséges intézkedéseket.”⁹²

A csendőrség a „kőborcigányok fokozottabb egészségügyi ellenőrzését” szorgalmazta 1942 nyarán. A szegedi V. csendőrkerülethez tartozott ekkor az 1942-ben a visszatért Délvidéknek a Szerbiával határos Dráva, Duna és Tisza által határolt háromszöge (a kerület egyben határos az ekkor Romániához tartozó Dél-Erdéllyel, éppúgy mint a VI. a IX., és a X. csendőrkerületekkel, Debrecen, Kolozsvár és Marosvásárhely központokkal). Feltételezhető, hogy a szegedi és pécsi kerületeknek, mint a honvédség mellett a határok őrizetét is ellátó szervezeteknek a romániai, horvátországi és szerbiai cigányok fokozott mozgásával kellett számolnia a magyar területek felé, ugyanúgy mint Szlovákia irányából a Felvidéken, amit egyébként konkrét utalásból is tudunk. A szegedi csendőrkerület parancsa valószínűleg e várt menekülthullámra való felkészülésnek tudható be.

AZ 1942. ÉVI ŐSZI RAZZIÁK

Endre László Pest megyében az év őszi cigányrazziáit október 13-án hajtja végre. A szegedi csendőrkerület kecskeméti osztálya ennek kapcsán szeptember 20-án kelt átiratában értesítést küld az alispáni hivatalnak. „...Előljáró kerületi parancsnokságom rendelkezése folytán a razzia eredményesebbé tétele érdekében folyó hó 9-én a kiskunhalasi szárnyparancsnoksággal szemben úgy intézkedtem, hogy a razziát folyó évi október 12., 13., és 14-én, tehát 3 napon át tartsa meg, mely célból a szárny területén a razzia 3 sávban fog lefolyni [...] Kérem Cim oly irányú intézkedését, hogy a harmonikus együttműködés biztosítása érdekében Kiskunhalas megyei város területén az ottani rendőrkapitányság folyó évi október hó 12-én, Kalocsa város területén pedig a kalocsai rendőrség október 14-én tartsa meg a razziát, mert a fenti két város környékén a csendőrség által lefolytatandó razziának ez az idő felel meg. Tett intézkedéséről szíves értesítését kérem.”⁹³ Az átirat egyik érdekessége, hogy egy kecskeméti csendőrtiszt hogyan „kezeli” a közigazgatás magasságaiban székelő alispánt, akire egyébként rossz idők járnak.

Keresztes-Fischer belügyminiszter az alispánt fegyelmi eljárás alá vonta. 1941 februárjában (113.373/941/III.a számon) vizsgálatot indít ellene, mert február 15. és 19-e között hivatalát önkényesen elhagyta. Az említett időpontra esett a Pest megyei árvízveszély legsúlyosabb időszaka, s ebben az időben az alispán helyettese is beteg volt. A miniszter Fejér megye közigazgatási bizottságát, mint fegyelmi választmányt bízta meg az eljárás lefolytatásával. Endre beismerte mulasztását, de édesanyja gyógykezelésére hivatkozott. Azonban a fegyelmi választmány vétkesnek mondta ki súlyos kötelességmulasztásban, és 500 pengő pénzbírságra ítélte. Endre a vármegye 1941. május 13-i közgyűlésén valóságos ellentüntetést szervezett híveivel, és szavazásra bocsátotta, hogy fellebbezzék-e meg a határozatot. A *törvényhatósági tagok óriási többségben* szavaztak a fellebbezés mellett. A belügyminiszter azonban e „demonstrációval” mit sem törődve a fellebbezést elutasította, s a fegyelmi ítéletet helybenhagyta.⁹⁴

1941 májusában újabb botrányt kavart az intézkedés, amellyel Endre az „izraelitákat” egy alispáni rendeletében eltiltja a vármegyei fürdők látogatásától. E döntését Keresztes-Fischer néhány hét múlva személyesen kénytelen hatálytalanítani. 1941. október 25-én Endre alispáni rendeletében – egy újabb fordulattal – a zsidókat élelmiszer felhalmozással vádolva kizárta a sertéshús, a sertéshús-készítmények, valamint a sertézsír ellátásból. A békásmegyeri zsidók panaszait elismerve, a főispán felszólította Endrét rendelete visszavonására. Ő azonban – a közellátási miniszterrel történő állítólagos megbeszélésére hivatkozva – megpróbálja a főispánt „megrevolverezni”, aki erre az egész ügyet megküldi dr. Halász Károly belügyminiszteri tanácsosnak. A belügyminiszter szeptember 3-án kelt „szigorúan bizalmas” leiratában Endre Lászlót most már rövid úton rendre utasította.⁹⁵

Közben az őszi „cigány razzia-szezon” beindulásával Komárom megye értesítést küld, amelyben jelzi, hogy október 26-ára rendel el razziát, valamint Nógrád megye, amely egyúttal közli, hogy a járási főszolgabirákat, Bars és Hont, Gömör és Kishont, Borsod és Heves megye alispánjait valamint Losonc, Balassagyarmat, Salgótarján m. kir. rendőrkapitányságait tudomásul vétel és esetleges intézkedések megtétele végett értesíti.⁹⁶ Kissé megkéskve érkezik Esztergom polgármesterének október 31-iki átírata, aki arra kéri az alispán urat, hogyha hatósága területén általános razzia tartatnék őt is szíveskedjék értesíteni, „...mert sajnálatosan észlelt körülmény mindenütt az, hogy az ország területén kóborló s a közrendet és erkölcsöt veszélyeztető cigányok azon esetben, ha valamelyik törvényhatóság területén szigorúbb ellenőrzés alá vonják őket, a szomszédos törvényhatóságok és városok területére tódulnak át.”⁹⁷

Esztergom szabad királyi város korabeli polgármestere és önkormányzata azonban komolyabb diszkriminációs programot is kidolgozott. A város 1942-ben alkotott szabályrendelet-tervezetet „Az esztergomi illetőségű cigányok életviszonyainak rendezéséről”. A tervezet zárt cigánytelep létesítését írta elő. „Cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él” – szövelt a meghatározás. A cigánytelepen a terv szerint csak a városi cigánykataszterben szereplő cigányok tartózkodhatnak, felügyelőjük a városi hegymester, vezetőjük és egyben magatartásukért a cigányvajda a felelős. Előírja a rendszeres orvosi ellenőrzést, az idegen cigányok azonnali kitoloncolását, a cigánygyerekek kötelező iskoláztatását, mesterségre adását is, ám a cigányok a cigánytelepet csak „munkavégzés céljából hagyhatják el”, a „városi sétányokon nem vonulhatnak át”, a városban felállított „padokra nem ülhetnek le”. Rendszeres razziák tartását rendelik el, kocsis és lótarasztól s minden olyan foglalkozástól eltiltják a cigányokat, amely élelmiszerek kezelésével vagy szállításával kapcsolatos.⁹⁸ Szlovákiában már 1940-ben kitiltották a cigányokat a parkokból, éttermekből, megtiltották a tömegközlekedési eszközök használatát, Szerbiában 1941-ben, a német megszállás után hoztak hasonló intézkedéseket, a fasiszta Horvátország ugyancsak 1941-ben tiltotta meg a cigányoknak a nyilvános helyek látogatását. A német városok – 1935-től kezdődően szórványosan, s 1938-tól általánosan – létrehozták a maguk elkülönítő „cigánytáborait”. Az esztergomi intézkedési terv azonban nem aratott sikert a belügyi kormányzatnál. Keresztes-Fischer Ferenc a hozzá felterjesztett javaslatot válasza sem méltatta.⁹⁹

(*Megjegyzés:* A németországi cigányokat 1935-től kényszerítették őrizet alatt tartott, városi táborokba. A cigánytáborok létrehozását a helyi hatóságok vagy az alárendelt rendőri szervek kezdeményezhették anélkül, hogy ennek meglett volna a formális jogi alapja. Az intézkedés elsősorban a lakóocsi- vagy barakktelepeken lakókat érintette, azok pedig akik már beilleszkedtek lakókörnyezetükbe, akkor kerültek sorra, amikor fajilag cigányként regisztrálták őket. A hatóságok célja azonban az volt, hogy az egy városhoz vagy egy területhez tartozó cigányokat gyűjtsék egybe. A táborokat általában a városokon kívül rendezték be (hogy „kópár legelő területeken”-e mint azt az 1928-as magyar főszolgabírói javaslat ajánlotta, nem tudjuk), hogy ezzel lakóit a népesség többi részétől elszigeteljék. Korlátozták a szabad mozgást, a tábor lakóit őrizet alatt tartották. Ez a helyi szintű internálás további lehetőséget adott a minél teljesebb regisztrációhoz és a faji szelekcióhoz. A legkorábban Köln létesített ilyen tábort 1935-ben. Berlin egyik külső kerületében, Marzahnban, az olimpiai játékok előtt, 1936-ban gyűjtik össze a tartományból a cigányokat, de voltak hasonló táborok Essenben, Düsseldorfban, Frankfurtban s más városokban is. Az internáló táborok gyorsan átalakultak kényszermunkástelepekké. 1939-ben Berlinben gyakorlatilag az összes munkaképes szintit és romát a mélyépítésben vagy a gyárakban dolgoztatták. 1939-ben született meg a döntés a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban a szintik és romák „letelepítésére” – a Weimari Köztársaság ezirányú rendeleteit felhasználva –, vagyis a nemrég megszállt lengyel területekre való deportálására. Mielőtt az általános deportálás megindulhatott, szükség volt átmeneti gyűjtőtáborok felállítására, ezeket helyi szinten 1939-ben mint „rendőrségi cigánytáborokat” először az annektaált Ausztria területén szervezték meg (Fischamend, Salzburg, Lackenbach), később ezek is átalakultak kényszermunka- és megsemmisítő táborokká. Auschwitzba és a nagy megsemmisítő lágerekbe is általában ezeken keresztül vezetett az út.)¹⁰⁰

Az 1942. évi, Pest megyében lefolytatott októberi razziák annak rendje s módja szerint lezajlottak. [A jelentések jelzeteit l. a jegyzetben.]¹⁰¹ Az októberi eredményeket várva Endre már november 7-én sürgető rendeletet adott ki, (56.506/1942. kig. számon) „...valamennyi járás főszolgabírójának, a dunavecsei kivételével”. Határidőül 10 napot szabott meg, amelynek következtében a főszolgabírák hivatkozni kényszerültek a többnyire már elküldött jelentésükre. Többen szó szerint idézték postázott beszámolójukat (mint pl. az abonyi, a gyömrői vagy a ráckevei főszolgabíró), mármár gyógypedagógiai hatást keltve. A pozitív jelentések szerint a központi járásban, Rákoskeresztúr községben egy K. Rozália vépi születésű hajadon volt a „fogás”, aki bejelentés nélkül tartózkodott rákoskeresztúri „cigány rokonánál”. A központi járás főszolgabírája egyedül ezt a Rákoskeresztúron elfogott hajadont jelenti, akit a gödöllői járásnak átadott, de érdekés, hogy a Soroksáron lefogott egyetlen cigányt, akit a csendőrök hozzá vittek be, még csak meg sem említi az alispánnak.¹⁰²

A *kiskőrösi* jelentésben az olvasható, hogy Kiskőrös községben a csendőrök 9, magukat igazolni nem tudó cigányt találtak, „...ez azonban annak tudható be, hogy a kérdéses napon vásár volt a községben, egyébként a járás területén, de Kiskőrösön se szoktak kóbor cigányok megfordulni [...] Az elfogott cigányok birtokában kocsi

vagy ló nem volt.” Intézkedést a kiskőrösi jelentés nem említ, a főszolgabíró ebből következőleg valószínűleg nem is tesz. A *dunavecsei* járás jelentésében 6 férfi 18 és 50 év közötti életkorral, egy asszony, aki 31 éves s 3 leány, 14 és 31 év közötti életkorral szerepel. „...Az őrizetbe vett 6 kóbor cigány férfi ellen – írja a főszolgabíró – büntetésük letöltése utánra internálásukat, illetve munkatáborba való munkára szorításukat el fogom rendelni.”¹⁰³

Endre László az 1942. évi cigányrazziákról 1943. január 22-én írja meg összesítő jelentését a belügyminiszternek. „...Nagyméltóságú M. Kir. Belügyminiszter Úr! Hivatkozással Nagyméltóságod 257.000/1928. számú rendeletére, tisztelettel jelentem, hogy a kóborcigányok megrendszabályozása céljából 1942. évi május 19-re és október 13-ra hatóságom területén razzia tartását rendeltem el. A razzia során 21 férfit, 18 nőt találtak. A járási főszolgabírák a razzia eredménye alapján a szükséges intézkedéseket megtették.”¹⁰⁴ A jelentés ennyi, s nem több. Javaslatot vagy további részletezést Pest vármegye alispánja nem terjeszt fel a belügyminiszternek.

AZ 1943. ÉV RAZZIÁI

Az 1943. március 31-i kelettel kiadott alispáni rendelet május 17-ére, valamint október 13-ára rendeli el az éves cigányrazziák megtartását. A járási főszolgabíróknak kiadott utasítás a szokásos formában utal arra, hogy a kiadással egyidejűleg értesíti a szomszédos vármegyék alispánjait, mint másodfokú rendőrhatóságokat, a m. kir. rendőrség budapesti és vidéki főkapitányát, valamint a budapesti és a szegedi csendőrkerületi parancsnokságokat. Ugyancsak a megszokott formában szólítja fel a főszolgabírákat, hogy a razziák során talált kóborcigányok számát nem és kor, továbbá a kocsik és lovak számának feltüntetésével, e rendeletére való hivatkozással hozzá jelentsék és ezzel együtt tegyék meg esetleges javaslatukat is a cigányügyre vonatkozólag. Maga a rendelet azonban egy új elemmel egészül ki, amelyet Endre saját kezűleg vezet rá piros íróval az ügyirat gépelt fogalmazványára: „...A razziánál különösen kísérjék figyelemmel a lótartási engedélyeket és azokat lehetőleg minden esetben hatálytalanítsák.”¹⁰⁵

A cigányoknak a lótartástól való általános eltiltását Veszprém vármegye kezdeményezi 1936-ban. Berky Miklós, Veszprém megyei alispán nem csak a kóborlásra ért cigányokkal, hanem minden cigánnyal szemben érvényesíteni kívánja tiltó rendeletét, mert mint írja: „...az egy helyen letelepült cigányok is rendszeres kóboréletet élnek, ami átöröklés, megszokás, vagy bűnös célok megvalósítása érdekében mintegy ösztönükké vált. [...] Vonóállatokra vonatkozó marhalevél csak rendőrhatósági engedély alapján állítható és írható át nevükre, vonóállatok vétele előtt tehát, az illetékes rendőrhatóságnál kötelesek jelentkezni [...] A járások főszolgabíráit felhívom [...] hogy hatóságuk területén a cigányok lovat, öszvért vagy szamarat valamely rendkívüli méltánylást érdemlő esetet kivéve egyáltalán ne szerezhessenek, mivégből az előírt rendőrhatósági engedélyt tagadják meg. Egyébként ezzel a rendelkezéssel szó szerint megegyezőt adott ki Vas megye 1938-ban, valamint Csanád, Arad és Torontál vármegyék alispánja 1940-ben.”¹⁰⁶ Azt a még Mária Terézia által alkalmazott uralkodói „fogást”, mely szerint csak azok a cigányok tarthassanak lovat, akiknek földjük is van, és az állatot földművelésre használják, még egy az 1950-es évek-

ben született belügyminisztériumi javaslatban is viszontláthatjuk, noha a cigányok „kifelejtődtek” 1945 után a földosztásból.

Endre László tehát nincs egyedül rendeletével, amelyben keveri a „minden esetben” és a „lehetőség szerint”, (vagyis a „kivételek nélkül” s az „indokolt esetben”) fordulatokat a lótarási engedélyek visszavonásakor. A központi járás főszolgabírája a gödöllői csendőr számparancsnokságnak és Soroksár, Dunaharaszti, Pestszentimre, s Rákoshegy községi előljáróságainak kiadott utasításában viszont ezt a felszólítást elhagyja.¹⁰⁷ Esztergom vármegye alispánja az egyetlen, a társ megyék közül, aki az endrei felszólítást szó szerint átveszi.¹⁰⁸ Tolna, Fejér, Heves, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Csanád-Arad-Torontál megyék átiratában ezt az utasítást nem találjuk meg.¹⁰⁹

Endre Lászlónak a cigányok lovain kívül ekkor más gondja is van. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, aki korábbi jogellenes intézkedéseit már megsemmisíteni és visszavonatni kényszerült, 1943 januárjában és februárjában kiküldött közegek segítségével vizsgálatot rendel el a megyeházán, és annak eredményeként 39.6006 1943. III. a. számon újabb fegyelmi eljárást indít ellene, s több vármegyei tisztviselő ellen. A második zsidótörvény végrehajtása kapcsán a 7720/1939. M. E. rendelet 64. §-a alapján igényelhető tanúsítványok kiállítása körüli „súlyos mulasztások és szabálytalanságok”, valamint közokirathamisítás gyanúja volt az indok. Magyarán keresztény származásról igazoló bizonyítványokat állítottak ki a vármegyházán. A vizsgálat indoklása megállapítja, hogy a dr. Fára József főlevéltárnok által készített tervezeteket dr. Pálházy Endre másodfőjegyző külön vizsgálat és a megfelelő okmányok bemutatása nélkül kiadmányozta. Később Endre is adott ki ilyen tervezeteket, amelyeket ugyancsak vizsgálat nélkül elfogadtak. Az eset meglehetősen korrupció-gyanús volt, az alispán nem véletlenül tiltakozott ellene oly indulatosan. A vizsgálóbiztos által bizonyítékként bekért iratokról azt állította, hogy azok eltűntek. Egy részük azután mégis előkerült a Pálházy lakásán tartott rendőrségi házkutatás során, majd a megyeháza irattárában, kiadóhivatalában, összekeverve más iratokkal, más iktatószámok alatt.

A vizsgálat, amelyet Csanád vármegye közigazgatási bizottsága kap feladatul 1943 novemberéig húzódott, s Endre akkor azzal, hogy nem ellenőrizte hivatali beosztottjai munkáját, enyhe pénzbüntetést kapott, Pálházy Endrét előléptetésének két évi hatállyal történő elvonására, dr. Fára Józsefet és Géczy András szolgabírókat pedig „rosszallásra” ítélték. A Népszava cikket is közöl az esetről, s az egész ügy nem tett jót az alispán idegeinek. Endre László és Géczy András megfellebbezte a döntést, amelyet a Belügyminisztérium fegyelmi bírósága elutasított. Jellemző, s hisztérikus momentuma az ügynek, hogy Endre a Pest megyei főispánt (aki a fegyelmi eljárás megindítását a megyei közgyűlés előtt bejelenti és ismerteti), segédei útján provokáltatja: párbajra akarja kihívni.¹¹⁰

Az egyre jobban dagadó botrány közepette a tavaszi razziák lezajlanak, a járásoktól azonban a jelentések csak lassan csordogálnak. [A jelentések jelzeteit ld. a jegyzetben.]¹¹¹ Június 15-én Endre az alsódabasi, a gyömrői, a kalocsai, a kiskőrösi, a központi, a kunszentmiklósi, a monori, a ráckevei és a váci járásokat megsűrgeti, igen türelmetlenül 5 napos határidőt szabva a válasza.¹¹² A válaszok ezek után beérkeznek, s akad olyan járási tisztviselő – mint a váci főszolgabíró – most is, aki idézőjelben megismétli (mintegy a gyengébbek kedvéért) az egyszer már megküldött

jelentése szövegét. Az egész tavaszi razzia eredménye, a Kiskörösön előállított két fő „kóborcigány”. A kiskörösi járás főszolgabírája jelenti, hogy „...a kiskörösi járás területén lévő csendőrörsök 59 egyént igazoltattak, akik közül csak kettő volt kóbor cigány, mindketten férfiak, 16 és 17 évvel voltak. Kocsit és lovakat a cigányokkal nem találtak. A legtöbb igazoltatott egyén nem volt cigány.”¹¹³ Az abonyi főszolgabíró jelenti még, hogy „...a cigányok járásom egész területén lovat nem tartanak.”¹¹⁴ Az „eredmény” számszerűleg most is alig mérhető, akár az előállítottak számát (a két kamaszkorú fiú aligha tekinthető igazi „kóborcigány elem”-nek), akár a lótartást megtiltó, engedély-megvonási intézkedéseket nézzük.

Az őszi razziák idejéről Fejér, Tolna és Komárom megye tájékoztatása maradt fenn,¹¹⁵ miszerint Fejér november hó 4-én, Komárom október 28-án, Tolna december 3-án tartja meg razziáit. Fejér megye Pest megyével egyidejűleg értesíti Komárom, Veszprém és Tolna megye alispánját, a Székesfehérvári Rendőrkapitányságot, a Székesfehérvári Csendőr osztályparancsnokságot, valamint a járási főszolgabírákat. Az őszi razziák jelentései is megérkeztek. [A jelentések jelzeteit l. a jegyzetben.]¹¹⁶

A pozitív eredményt mutató *gödöllői* jelentésből kiderül, hogy az ott előállított két fő sem volt kóbor cigány. „...Mindössze a gödöllői csendőrörs fogott el két egyént (üstfoltozó cigányt), akik ellen iparügyi kihágás miatt az eljárás folyamatba tetetett.” A monori járásban előállított három főről még ennyit sem tudunk meg: „...járásom területén a csendőrörsök [...] mindössze három kóbor cigányt találtak, akikkel szemben a szükséges intézkedést megtették. Kocsikkal, lovakkal járó kóborcigányokat nem találtak.” A kiskörösi járásban viszont nagylétszámú csoportot tartóztatnak fel. „...A kiskörösi lovas őrs ezen a napon 6 férfit, 6 nőt állított elő, akik 15 évnél idősebbek voltak és velük együtt 19 gyermeket, akik 15 éven alul voltak. Nevezetteknek kocsijuk és lovaik nincsenek. A cigányok a bócsai határból a katonai lőtérc céljára igénybe vett területről származnak és a kiskörösi határban vannak egy tanyán letelepedve. Nevezettek nem kóborló, hanem vályogvető cigányok. Jelen adatok alapján az október 13-i kóborcigányok ellenőrzésével kapcsolatban jelentésem nemleges.”¹¹⁷

KÍSÉRLET A CIGÁNY ÚJSZÜLÖTTEK ÖSSZEÍRÁSÁRA?

Az újpesti kerületi rendőrkapitányság a razziákkal kapcsolatban beszámol a rendőrségen vezetett nyilvántartásról is. „...Az ellenőrzés folyamán előállítás nem történt. Területünkön idegen cigányt nem találtak. A nyilvántartott cigányok közül 7 más hatóság területére költözött, 2 cigány pedig meghalt.” A rendőrség a maga nyilvántartásait folyamatosan vezeti. Az újpesti kapitányság néhány átírata tanúsíthatja mindezt, amelyek pl. 1942-ben, májusban és októberben jelentik, hogy „...Az ellenőrzés folyamán a múlt félévben készített névjegyzéket helyesbítettem.”¹¹⁸ Azonban a törvényes keretek között vezetett bűnügyi, közigazgatási, „kóborcigány”-nyilvántartásokon kívül, teljes körű, országos cigány nyilvántartás nincs Magyarországon. Az I. és II. bécsi döntés után a KSH Teleki Pál utasítására a nemzetiségi hovatartozást is felvette az 1941-es népszámlálási adatlapokra, oly formában, hogy milyen nyelvet vallott anyanyelvének a megkérdezett, s melyik az a nyelv, amelyet a legjobban és legszívesebben beszél. Mind a nemzetiségi, mind az anyanyelvi rovatot csak a megkérdezettek önkéntes bemondása alapján lehetett kitölteni. Fogarasi Zoltán 1944-ben elemezte az

1941-es népszámlálási adatokat s megállapította, hogy „...A fajilag, származásilag cigányok száma ugyan nem ismeretes, mert részint nem is beszélik a cigány nyelvet, részint pedig ahhoz az anyanyelvhez és nemzetiséghez tartozónak vallják magukat, amilyen a közvetlen környezetük.” 1943-ban a hatósági orvosok végeztek el egy nem beválláson alapuló cigányösszeírást, amely azonban személyi adataiban valószínűleg nem lehetett a népszámlálási adatlapokkal összemérhető. (A m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságán – mint azt korábban már említettük – az országos büntügyi nyilvántartás mellett – 1940 augusztusától kísérletet tettek ugyan egy saját cigány nyilvántartásra: kilenc hónap alatt azonban összesen 2475 nevet regisztráltak ujjlenyomat felvétellel együtt, de ez az akció abba maradt.)¹¹⁹

Fennmaradt néhány különös jelentés a járásoktól. A jelentések többsége akkor érkezik, amikor Endre már új belügyminisztériumi pozíciójába került. Ezek a jelentések azonban még alispánságának idején kezdenek befutni. Az iratok nem estek a háború alatti iratselejtezések áldozatául. A kunszentmiklósi járás főszolgabírája 1944 februárjáról a következőkről számol be: „...Tárgy: Cigánygyermekek születése február hónapban ...Méltóságos Alispán Úr! Tisztelettel jelentem, hogy a kunszentmiklósi járásban február hónapban cigánygyermek nem született. Kunszentmiklós, 1944. március. 10.” A másik jelentés így szól: „...Tárgy: Cigánygyermekek születési kimutatása március hónapban. [...] Tisztelettel jelentem, hogy járásom területén március hónapban Izsák községben 1 cigánygyermek született.” Ugyanez áprilisban: „...Tárgy: Cigánygyermekek születése április hónapban... Alispán Úrnak, Budapest. Tisztelettel jelentem, hogy f. év április havában a kunszentmiklósi járásban 2 cigánygyermek született. Kunszentmiklós, 1944. május hó 7.” Majd szeptemberben: „...Cigánygyermekek születési kimutatása szeptember hónapban... Tisztelettel jelentem, hogy a kunszentmiklósi járás területén folyó év szeptember havában 3 cigánygyermek született.”¹²⁰

Októberben már nincs további nyom. Vajon ilyen kimutatások csak a kunszentmiklósi járásból érkezhettek az alispáni hivatalba? Ezekből látható, hogy a cigány újszülöttek számáról havonta, járásonként kért még a februárban az alispán valamilyen okból kimutatást. Közös jellemzője az iratoknak, hogy egyik sem hivatkozik – a válaszadáskor kötelező – előzetes rendeletre vagy utasításra. Törvényes alapja csak a kóborlásra ért cigányok nyilvántartásának volt, (családostul) – a járások (a megyék, az ország) minden cigány újszülöttje ebbe a kategóriába nem tartozhatott. A német megszállás alá került országokban a megszállók általában a helyi közigazgatással készítették el a cigány névjegyzékeket. Romániában ezt a román csendőrség és rendőrség maga végezte el, egy külön összeírás keretében. A Román Statisztikai Hivatal a Minisztertanács Elnöksége kérésére csaknem a cigányok deportálásának befejezésekor bocsátotta rendelkezésre a cigányokról felvett népszámlálási adatokat. [L. alább, a Romániáról szóló fejezetben.]

AZ 1944. ÉV RAZZIÁI

Endre László 1944. március 3-án még kiadja az évi razziákról szóló utasítását valamennyi járás főszolgabírájának. A razziák időpontjául május hó 3. és október hó 4. napját tűzi ki. Változatlanul hagyja a lórtartásra vonatkozó engedélyek hatálytalansítására

felszólító kiegészítést is.¹²¹ A vármegyék visszajelzései az 1944-es évből viszonylag teljes körben megmaradtak, a razziák folyamatának illusztrálásául ezeket közöljük.

Komárom vármegye március 3-i kelettel küld viszontértesítést, hogy március 20-án tart razziát; Nógrád április 13-án értesít, hogy május 3-án és október hó 4-én tartja meg razziáit, erről egyidejűleg értesíti a járási főszolgabirákat, a m. kir. rendőrség balassagyarmati, salgótarjáni és losonci kapitányságát, a balassagyarmati csendőr osztályparancsnokságot, valamint Bars és Hont, Heves, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Gömör-Kishont vármegyék alispánjait. Fejér vármegye május hó 4-én küldi el értesítését, amely szerint május 11-én tart cigányrazziát, bejelentve, hogy értesíti Komárom, Veszprém és Tolna vármegyék alispánjait, a székesfehérvári m. kir. rendőrkapitányságot, a m. kir. székesfehérvári II. Csendőrkerület székesfehérvári osztályparancsnokságát, s a m. kir. pécsi IV. Csendőrkerület szekszárdi osztályparancsnokságát, valamint a járási főszolgabirákat. Tolna 1944. május 3-ára és október 4-ére, Heves ugyanezen napokra rendel el razziákat, a hevesi alispán egyúttal a m. kir. rendőrség egri, gyöngyösi, hatvani kapitányságát, az egri csendőr osztályparancsnokságot, Debrecen thj. város polgármesterét, Hajdú, Gömör, Borsod, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék alispánjait értesíti. Csongrád és Bács-Bodrog valamint Csanád, Arad, és Torontál vármegye május 3-ára és október 4-ére rendeli el razziáit, Jász-Nagykun-Szolnok ugyanígy, a szolnoki alispán azonban elrendeli (Pest megyén, vagyis Endrén kívül a többi vármegye ezt nem teszi), hogy a lótartrási engedélyeket „...minden esetben lehetőleg hatálytalanítsák” – s bejelenti, hogy a járási főszolgabirákat, a szomszéd vármegyék alispánjait (Pest, Hajdú, Borsod, Heves, Békés, Bihar); a szolnoki, jászberényi, karcagi, kisújszállási, mezőtúri, túrkevei rendőrkapitányságokat, s a budapesti és szegedi m. kir. csendőrkerületi parancsnokságokat minderről tájékoztatja.¹²² A beérkezett főszolgabírói jelentések többségét a Pest megyei alispáni hivatalban 1944. április 15-ei dátummal érkezetik a gyűjtőívben. A többi járás csak később küldi meg beszámolóját. [A jelentések jelzeteit l. a jegyzetben.]¹²³

Csak a nagykátai és a monori főszolgabíró jelez a megyeházának a tavaszi razziákról pozitív eredményt. A *nagykátai* jelentés beszámol arról, hogy: „...A razzia eredménye [az] volt, hogy a kókai csendőrörs körletében 3 csavargó cigány lett elfogva és lett őrizetbe véve, akik ellen az eljárás megindított. Nagykáta, 1944. május 20-án.” A monori főszolgabíró azt írja: „...Alispán Úr! Fenti sz. rendeletre tisztelettel jelentem, hogy járásom területén a kóborcigányok ellenőrzése megtörtént, azonban jelentésem nemleges. A vecsési m. kir. csendőrörs jelentése szerint f. év május 3-án Vecsés községben kóborcigányt fogtak el, akit ujjlenyomat alapján leprioráltak, azonban a cigány körözés alatt nem állott... Monor, 1944. június 13.”¹²⁴

Az őszi razziákról töredékes anyag maradt fenn. A nagykátai főszolgabíró október 11-én még jelentette, hogy a tápiószzelei a tápiógyörgyei, a tápióbszkei, és a kókai csendőrörsök körletében kóborcigányok feltalálhatók nem voltak. Ezzel szemben Nagykátán az „...örs hozzám tett jelentése szerint... 6 csavargó cigány fogatott el és vétetett őrizetbe, akik ellen az eljárás megindított.” A gyömrői járás október 17-én kelt jelentése nemleges ugyanúgy, mint a m. kir. rendőrség kalocsai kapitánysága október 6-i jelentése.¹²⁵

NÉMET MEGSZÁLLÁS.

ENDRE LÁSZLÓ ÉS BARÁTI KÖRE A BELÜGYMINISZTERIUMBAN

Endre László alispánként 1944. március 3-án még elrendelte az éves cigányrazziák megtartását, azonban az ügyeket már nem viszi végig. A német megszálláskor a nyilas tábor által gyűlölt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert és Lajos fivérét, (akí korábban a Kormányzói Katonai Iroda főnöke volt), március 20-án a Gestapo elhurcolta. Az új belügyminiszter Jaross Andor, Endrét 1944. március 27-től a Belügyminisztériumba rendelte. A minisztertanács március 29-én jóváhagyta államtitkári kinevezését, amelyet a kormányzó április 8-án írt alá. Ebben a beosztásában első hivatali ténykedései között, április 7-én, a minisztériumban tartott értekezleten azt az utasítást adta ki, hogy az izraelitáknak se zsírt, se cukrot ne szolgáltatassanak ki. Mint államtitkárnak, felügyelete alá tartozott a „zsidóügyben” is érintett II. vármegyei és községi osztály, a IV. városi osztály, a XXI. lakásügyi osztály és az ún. Közigazgatási Racionalizálási Bizottság. 1944. május 13-tól a XXI. osztályon belül a menekültügyi alosztály keretében külön szolgálat került felállításra, hogy ott a zsidóság kitelepítésével és táborokba való elhelyezésével felmerülő ügyeknek (amelyek nem tartoztak más osztályok ügykörébe), „dr. vitéz Endre László államtitkár közvetlen utasítása alapján történő intézése folyjék”.¹²⁶

Ugyanakkor a Belügyminisztérium *VII/b (egyesületi) alosztályát*, az ún. „zsidóosztályt”, amely a magyarországi Zsidó Tanácsot közvetlenül felügyelte, ebben az időben már az a *Blaskovich Lajos* irányítja, aki Endre egyik legközvetlenebb munkatársa, Pest vármegye alispáni hivatalának főjegyzője volt a Megyeházán, s – mint láthattuk – nem egyszer kiadmányozta hivatali főnökének a *kóbor- (és nem kóbor) cigányok „megrendszabályozására”* vonatkozó rendeleteit. Az alosztály titkára pedig minden valószínűség szerint az a *dr. Vassányi István*, aki 1936-ban mint szolgabíró, a Magyar Közigazgatás lapjain egy már idézett írásműben *a cigányok számára munkatábort, botbüntetést, kalodát és sötétzárkát – böjttel szigorítva – s a bőrükre írt kitérőlehetetlen bélyeget kívánt bevezettetni*. De itt van *Bosnyák Zoltán* is, aki Endre legfőbb tanácsadója a „zsidókérdésben”, ő lesz az igazgatója a német megszállás után megszülető *Zsidókérdés Kutató Magyar Intézetnek*.¹²⁷

Endre zsidó- és (cigány)ellenes köre hatalmi pozícióba emelkedett, és hozzá láthatott a zsidókérdés „végső megoldásának” előkészítéséhez. Endre mint államtitkár lehetőséget kapott arra, hogy személyesen vegyen részt a korábban csak elméletileg meghirdetett gettók felállításában, majd Eichmann-nal közvetlenül együttműködve, a gettókba zárt zsidóság deportálásában. Nem pusztán adminisztratív tevékenységet végzett: országos körút keretében személyesen ellenőrizte és segítette elő a gettók felállítását, az emberek koncentrálsát és elszállítását. A népbíróság előtt azt vallotta, hogy a deportálások tényleges céljáról nem tudott. Az előkészítő intézkedésekről Baky Lászlóval együtt a minisztertanács június 21-i ülésén részletesen beszámolt, s a népbíróság a per során felmerült bizonyítékok alapján kimondta, hogy felelősség terheli több százezer ember elpusztításáért.

A Sztójay-kormány bukása után a Lakatos-kormány Endrét eltávolította a Belügyminisztériumból. Átmenetileg „nyugállományba” vonult, s jelentkezett frontszolgálatra, de néhány hét után Szálasi hatalomra kerülésével az összes hadművelési terület kormánybiztosává nevezték ki. Hatásköre a hadművelési területek polgári

közigazgatásának vezetésére terjedt ki, ami gyakorlatilag az ország teljes, nyilas uralom alatt lévő részeit jelentette. Mint kormánybiztos önálló intézkedési joggal bírt: a személyi kiűrtés alá eső vagyontárgyak biztonságba helyezésében, az egyesületi jog, s a sajtó ellenőrzésében, a rendőrhatalósági felügyelet alá helyezés, az internálás elrendelésében, a posta, a távíró és távbeszélő forgalom ellenőrzésében.¹²⁸ Márciusi államtitkári kinevezése után a cigányügyre már nem fordíthatott annyi gondot, mint alispánja idején, ekkor már minden erejével a „zsidókérdés végleges megoldását” igyekezett előmozdítani. Nem sok kétségünk lehet azonban afelől, ha elegendő ideje lett volna az összeomlás előtt, a „cigánykérdés gyökeres és végleges megoldását” is hasonló „energikussággal” veszi kézbe.

Az idézett források is azt mutatják, hogy a megyei tisztviselői karnak a nemzeti-szocialista fajelmélettől és intézkedésektől befolyásolt részében volt készség a cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldásának” fogadására, többen maguk is javasolták azt. De a cigánykérdés „legradikálisabb és legszigorúbb végmegoldásáról” legfelsőbb szinten Magyarországon csak az 1945. február 20-án, a Kőszegen ülésező nyilas kormány hozott döntést, s csak Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes a polgári lakosság evakuálásáról szóló rendeletében utasította a közigazgatás vezetőit, hogy a körzetükben „lakó cigányok gyűjtőtáborba szállítandók”.¹²⁹

A magyarországi cigányság szerencséjére ezek a lépések elkéstek. Nem felelkezhetünk meg azonban arról, hogy a megszállók, – ahogy azt Franz Novak, a deportálásos vasúti referense elmondta –, 1944-ben Eichmann-nal még úgy érkeztek Magyarországra, hogy a zsidók mellett mintegy mellékesen – „amúgy besegítés” módra – a cigányok deportálását is elvégzik egy füst alatt.¹³⁰ Amint azt az ausztriai és csehországi cigányokkal is tették. Novákra hárult az a feladat, hogy a marhavagonokról, mozdonyokról gondoskodják a megszállt országokban, ahol a Birodalmi Biztonsági Főhivatal megszervezte a deportálásokat. Ez a munka Magyarországon is a IV-B-4 Szekcióra és Adolf Eichmannra várt, aki a német szintik és romák s más európai országok cigányainak deportálásában ekkorra már komoly tapasztalatokat szerzett. A Magyarországra a Wehrmachttal együtt bevonuló Einsatzgruppe 500–600 főnyi Gestapo- és SD-tagból állt. A csoport parancsnoka Hans Geschke SS-Standartenführer, helyettese és a budapesti Sipó vezetője Alfred Trenker Obersturmbannführer és kormányfőtanácsos volt. Eichmann kommandójának hivatalos elnevezése Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und der SS volt, s a magyarországi Einsatzgruppe alárendeltségébe tartozott. Eichmann munkatársai Hermann Alois Krumei, Otto Hunsche, Dieter Wisliceny, Theodor Dannecker, Franz Novak, Franz Abromeit és Siegfried Seidl többéves gyakorlattal rendelkeztek a „végleges megoldás” megszervezésében és lebonyolításában.¹³¹

A magyarországi cigányok összegyűjtése és koncentrációs táborokba való deportálása a csendőrség segítségével – nem olyan alapossággal ugyan, mint Ausztriában vagy Csehországban –, de megkezdődött. A szállítási nehézségek és a front gyors előrehaladása mellett az „alapossághoz” hiányoztak a megsemmisítéshez szükséges előmunkálatok – a magyar törvényhozás és az egymást követő kormányok a német megszállásig nem hoztak olyan rendelkezéseket, amelyek a cigányok országos nyilvántartását és a cigánytáborok előzetes felállítását a megszállás előtt elrendelték volna. Így nem álltak rendelkezésre azok a névjegyzékek sem, amelyek alapján a német s helyi csatlós rendőri alakulatok a cigányokat a Magyarországgal szomszédos területeken összegyűjtötték. A „cigánykérdés” Endre alispáni hivatali funkciójá-

nak megszűnte után is felszínen maradt: a közigazgatás még az őszi razzikiakat is végrehajtotta. 1944-ben azonban a cigányok sorsában is negatív fordulat állott be: a cigány munkásszázadok felállítására, a kiűritések, a német orientációjú és a nyilas szervek által elrendelt lokális koncentrációk, a deportálások megindulása, az ország hadszíntérré válása s a frontok mozgását követő helyi „megtorlások” és tömeggyilkosságok: a „*Porrajmos*” vár még a magyar cigányságra.

JEGYZETEK

1. Cesare Lombroso e gli zingari. Museo Virtuale delle Intolleranze e degli Stermini. [<http://www.zadigweb.it/amis/schede.asp?id=9&idsch=285>] és: Le Racisme. Données encyclopédiques. Hachette Multimedia / Hachette Livre. Copyright 2001. Yahoo! France.
2. Webster, Colin: Race, Crime and Criminal Justice. Race Eugenics and Criminology. University of Teesside, 2001. [<http://sss-studnet.tees.ac.uk/criminology/module/details.cfm?modulecode=CRI13036>] és Burleigh, M.–Wiperman W.: The Racial State Germany 1933–1945, (Cambridge, 1991). Ch. VI. [<http://www.history-of-the-holocaust.org/LIBARC/ARCHIVE/Chapters/Stabiliz/Racial/FightCri.html#top>]
3. Hitler, Adolf: Mein Kampf. W. Stoker., é. n. 232–240. p.
4. Szolzenyicin, Alexandr: A Gulág szigetvilág. Európa K. Bp. 1993. II. k. 41. p.
5. Mayer, John C.: Dispelling the Nazi Curse on Germanic Paganism. www.military-411.com [<http://connectionsjournal.com/files/archives/highlights/hilite.html>] l. még: Hohmann, Joachim S. i. m. 87. p.
6. McKay, Alex: Hitler and the Himalayas SS Mission to Tibet 1938–39. Spring, 2001. Tricycle. [<http://www.tricycle.com>]
[1939. január 19-én az SS öt tagja érkezett a Tibeti-fennsíkra, hogy felkutassa az ősi indiai árja faj maradványait, s megalapozza a kapcsolatokat Németország és Tibet között. Néhány német katonatiszt Tibetben csak a Brit-India elleni támadás bázisát látta, de maga Himmler hitt abban, hogy a fennsík az indiai árja törzsek maradványainak menedéke lehetett.]
7. Méhely Lajos: Állítsunk fel magyar fajbiológiai intézetet. Bp. 1927. Held János irodalmi és nyomdavidallalata. 4, 7–8, 10, 13–14. p.
8. Krausnick, Michail: Der Völkermord der unterschlagen wurde oder: Der Bericht des Hermann W. In: Bausteine: Zwischen Romantisierung und Rassismus: Sinti und Roma 600 Jahre in Deutschland. Texte und Unterrichtsvorschläge, Stuttgart, 1998. [<http://www.lpb.bwue.de/publikat/sinti/sinti6.htm>]
9. Roma History. Roma National Congress. „Research Centres for Racial Hygiene and Population Biology” [http://www.romnews.com/4_1.html]
10. Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: Szintik és romák a náci rendszer idején... 21, 27–30. p.
11. Sinti & Roma: Victims of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher’s guide to the holocaust. [<http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM>]
12. Hancock, Ian: The Pariah Syndrome... Ch. IX.; l. még Margalit, Gilad in: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a légerekig I. Centre de recherches tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 101. p. és Sinti & Roma: Victims of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher’s guide to the holocaust. [<http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM>]
13. Burleigh, M.–Wiperman, W.: The Racial State. Germany 1933–1945, (Cambridge, 1991.) Ch. VI. [<http://www.history-of-the-holocaust.org/LIBARC/ARCHIVE/Chapters/Stabiliz/Racial/FightCri.html#top>]

14. Heuer, Hans-Joachim: Kriminalpolizei in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus. Newsletter – Informationen des Fritz Bauer Instituts Nr. 15. Herbst 1998. [<http://www.fritz-bauer-institut.de/rezensionen/n115/heuer.htm>]
15. Jourdan, Laurence: Long Pursuit of Racial Purity. Gypsy Hunt in Switzerland. *Le Monde Diplomatique*, October, 1999. [<http://www.monde-diplomatique.fr>]
16. Heuß, Herbert i. m. 30–31. p.
17. Hitler, Adolf: i. m. 262. p.
18. Hohmann, Joachim S. i. m. 140. p.
19. Kenrick–Puxon, i. m. 48–49. p.
20. Hohmann, S. Joachim: i. m. 151, 158. p. l. még Hancock, Ian: A Brief Romani Holocaust Chronology... és Novitch, Myriam: Gypsy Victims of the Nazi Terror. *UNESCO Courier*, Oct. 1984. [<http://www.geocities.com/Paris/5121/terror.htm>]
21. Hamvas Béla: Mágia szútra. Hamvas Béla Művei. 6. Életmű kiadás. Szerk. Dúl Antal. Életünk Könyvek, 1994. 287–288. p.
22. [Megjegyzés: Endrének a munkatáborokra vonatkozó elképzelése – a sterilizációtól eltekintve – szinte megismétlődik egy a népi demokratikus Belügyminisztériumnak a cigánykérdés rendezésére tett, 1952-es belső javaslatában.] L.: Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés megoldására az 50-es évek Magyarországn. Beszélő, III. folyam, VI. évf. 6. sz. 2001. június. 30. p.
23. Endre László: A kóborcigány-kérdés rendezése. *Magyar Közigazgatás*, 1934. 16. sz. 5. p. In: MCD 225–226. p.
24. Vassányi István: Cigánykódex. *Magyar Közigazgatás*, 1936/44, 1936/46, 1936/47. sz.
25. L. Fraser, i. m. 134, 144. p.; és a 15.000/1916. BM. Eln. sz. rendeletet; és Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békéscsaba, 1989. 57. p.
26. Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: *Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajmélettől” a légerekig.* Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp.2001. 31–32. p.
27. Pozsony vármegye alispánjától 11370/1916. Ld. MCD 191. p.
28. Pomogyi László, i. m. 64–69. p.
29. Mezey Barna–Tauber István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. In: *Acta Facultatis Politico – Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII.* Bp. 1980. 230. p.
30. Pomogyi, i. m. 67–68. p.
31. Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus. In: *Tanulmányok a holokausztról.* Szerk.: Randolph L. Braham. Balassi K., Budapest, 113, 115. p.
32. Pomogyi, i. m. 68. p.
33. BFL IV. 402-a. Központi járás főszolgabírájának iratai. Ált. közigazgatási iratok. (Szám: ad I. 14059/1939. kig.)
34. Lévai Jenő: Endre László a magyar háborús bűnösök listavezetője. Müller Károly K. Kiadó Vállalat, Bp., 1945. 50. p. és Braham, Randolph L.: A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon. Belvárosi Könyvkiadó Bp., 1997. I. 458–459. p.
35. Vági, i. m. 93–94, 125. p.
36. Vági, i. h.
37. Pest Vármegye Hivatalos Lapja, 1939. 18. szám. 22.659–1939, kig. sz. Vándorcigányok összeírása és megrendszabályozása. Bp. 1939. április 24.
38. BFL IV. 402-a. 11029/1939. 8291/1939. kig. sz. (Pest vármegye központi járásának főszolgabírája)
39. Uo. 195/1939. (M. kir. Budapesti I. Csendőrkörlet. Pestszentimrei gy. örs.)
40. Uo. 106/1939. (Dunaharaszti örs.)
41. Uo. 735/bűn. 1939. (Rákoskeresztúri örs.)

42. Uo. 137/1939. (Soroksári örs.)
43. Uo. 9234/1939. kig. Tárty: Vándorcigányok összeírása és megrendszabályozása. (Pest vármegye központi járásának főszolgabírája.)
44. Uo. 9284/1939. (Pest vármegye központi járásának főszolgabírája.)
45. Uo. 25.898/1939. kig. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja.)
46. Uo. 27960/1939. kig. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja.)
47. Uo. 9234./1939. kig. (Rákoshegy község előljáróságától.)
48. Uo. 6024/ 1939. kig. (Pestújhely nagyközség előljárósága.)
49. Uo. 8176/1939. (Pestszentimre község előljáróságától.) és 11.246/1939. sz. (Csepel község előljáróságától.)
50. Uo. 7383/1939. (Soroksár község előljáróságától.)
51. Uo. 6236/1939. (Sashalom község előljáróságától.) és 8988/1939. kig. sz. (Rákosszentmihály község előljáróságától.)
52. Uo. I. 27960/1939. kig. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja); 11029/1939 (Központi járás főszolgabírája.); I. 22659/1939 (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjától.)
53. Uo. 11029/1939. (Központi járás főszolgabírája.)
54. Uo. 3848/1939. kig. sz. (Cinkota község előljáróságától)
55. Uo. ad 8096/1941. kig. (A központi járás főszolgabírája.)
56. Uo. M. kir. budapesti I. csendőrkerület.104/1939.(Dunaharaszti örs); 17/1939. (Szakaszbancsok – Soroksár); 195/1939 (Pestszentimrei örs); 130/1939 (Rákoskeresztúri örs).
57. Uo. 137/1939. (Soroksári örs.)
58. Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF 2. Kossuth K. Bp.1971. 87. p.
59. Budapest Főváros levéltára, i. h. 53.763/1939. kig. sz. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja.)
60. Uo. 11.029/1939. (A központi járás főszolgabírája.)
61. PML, IV. 408-b. ad. 2601/1940. kig. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírájától)
62. Uo. 14399/1944. 28.202/1941. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja)
63. Uo. 8096/1941. kig. (Pest vármegye központi járás főszolgabírája)
64. Uo. 5399/1941 (Nógrád vármegye alispánja); 2072/1941. ai. sz. (Esztergom vármegye alispánjától); 11.986. k. i. 1941. szám. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjától); 7.999/a. 1941 (Heves vármegye alispánjától); 3312/alisp. 1941. (Csongrád vármegye alispánja); 8790/1941. (Tolna vármegye alispánja); 11.986. k. i. 1941. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjától); 14.405/1941. (Fejér vármegye alispánjától); 7021/1941. alisp. szám. (Bács-Bodrog vármegye alispánja).
65. PML ih. 5628/1941. kig. (A budakörnyéki járás főszolgabírája)
66. Bernáth Péter–Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. Beszélő, Bp. 2001. 6. sz. június. 42. p.
67. PML ih. 2134. kig. 1941. kig. (A dunavecsei járás főszolgabírája.) [Ugyanezen a számon válaszol az alispán 28.202/1941. kig. és II. 39.580/1941. sz. sürgetésére. L. uo.]
68. Uo. 4981/1941. kig. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye monori járásának főszolgabírája.); 2301/1941. kig. szám. (A ráckevei járás főszolgabírájától.)
69. Uo. 4437 sz./kig, 1941. (Kiskőrösi járás főszolgabírája.)
70. Uo. 238.sz./bün. 1941. (M. Kir. Szegedi V. Csendőrkerület. Soltvadkerti gy. örs.)
71. Uo. 129. sz./1941. (M. Kir. Szegedi V. Csendőrkerület. Prónayfalvai lovas örs.) és 207 sz./1941. (M. Kir. Szegedi V. Csendőrkerület. Kiskőrösi lovas örs.)
72. Uo. 151. sz./bün. 1941. (M. Kir. Szegedi V. Csendőrkerület. Fülöpszállási lovas örs.); 135. sz./1941. (Csengődi gyalog örs.); 146. sz./1941. (Keceli gyalog örs.); 220. sz./1941. (Kiskunhalasi lovas örs.)
73. Uo. ad. 2631/kig. 1941. sz. (Az abonyi járás főszolgabírája); 4233/1941. kig sz. (Az alsódbasi járás főszolgabírájától); 2801/1941. kig. (A ráckevei járás főszolgabírájától); 2258/1941. kig. (Az aszódai járás főszolgabírájától); 3136/1941. kig. (A budakörnyéki járás főszolgabi-

- rájától); 2134. kig. 1941. (A dunavecsei járás főszolgabírája); 15863/1941. kig. sz. (A gödöllői járás főszolgabírájától); 2776/1941. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírájától); 2455/941. kig. sz. (A kalocsai járás főszolgabírája); 7152/1941. kig. sz. (A kiskőrösi járás főszolgabírája); 4001/1941. kig. (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája); ad 8096/1941. kig. (A központi járás főszolgabírája); 2827/1941. kig. sz. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírájától); 4981/1941. kig. (A monori járás főszolgabírájától); ad 3724/1941. kig. sz. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 4761/1941. kig. (A váci járás főszolgabírája); 3299/1941. kig. (A szentendrei járás főszolgabírája).
74. PML, Uo. 4731/1942. (fogalmazvány)
75. Idézi: [Szita Szabolcs szerk.] Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest. Nyugat-Magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézete, Társadalomtudományi Tanszék. 39, 40–43. p.
76. Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése. 1940. In: MCD, 226–227. p.
77. Liftón, Robert Jay: Náci orvosok. Az orvosi eszközökkel történő emberölés és a fajirtás lélektana. Alexandra K. é. n. 53–54. p.
78. Gesztelyi Nagy László, in: i. m. 227, 229. p.
79. PML, i. h. 39581. sz. (Kelt. Bpest, 1941. június 27.)
80. Közli: Szita, i. m. 44–48. p.
81. Idézi: Pomogyi, i. m. 85. p.
82. I. m. 8. p.
83. Karsai, Cigánykérdés Magyarországon... 38–39. p.
84. Fraser, Sir Angus: i. m. 234. p.
85. Mayer, John C.: Dispelling the Nazi curse on Germanic Paganism. [www.military-411.com \[http://connectionsjournal.com/files/archives/highlights/hilite.html\]](http://connectionsjournal.com/files/archives/highlights/hilite.html)
86. Idézi: Pomogyi, i. m. 68. p.
87. PML uo. ad. II. 4731/1942 (Köborcigányok ellenőrzése)
88. Uo. 3.905/1942. ai. szám. (Komárom megye alispánjától); 3294/a. 1942. sz. (Heves vármegye alispánjától); 11.191 ki. 1942. sz. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjától); 5.952/1942. sz. (Nógrád vármegye alispánja); 28.956/alisp. 1942. sz. (Bács-Bodrog vármegye alispánja); 4586/alisp. 1942. sz. (Csongrád vármegye alispánja); 13.604/1942. sz. (Fejér vármegye alispánjától).
89. Uo. 7033/1942. kig. sz. (Pest vármegye központi járás főszolgabírája)
90. Uo. 1973./kig. 1942. (Az abonyi járás főszolgabírája); 3421/1942. (Az alsódabasi járás főszolgabírája); ad. 2238/1942. kig. (Az aszódi járás főszolgabírájától); 4347/1942. kig. (A budakörményi járás főszolgabírája); ad. 1964. kig. 1942. (A dunavecsei járás főszolgabírája); 5429/1942. kig. (A gödöllői járás főszolgabírája); 2243/1942. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírája); 1941/1942. kig. sz. (A kalocsai járás főszolgabírája); 3079/1942. kig. sz. (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája); ad 7033./1942. kig. (A központi járás főszolgabírája); 2597/1942. kig. (A ráckevei járás főszolgabírája); 3569/1942. kig. sz. (A monori járás főszolgabírájától); 2977/1942. kig. sz. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 3761. kig./1944. (A váci járás főszolgabírája); 3277/1942. kig. (A szentendrei járás főszolgabírája).
91. Uo. ad. 3045/1942. kig. sz. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírájától)
92. Uo. 148. szám/1942. (M. Kir. Budapesti I. Csendőrkerület. Rákoskeresztúri őr)
93. Uo. 322. szám/sgt. 1942. (M. Kir. Szegedi V. Csendőrkerület, Kecskeméti osztály)
94. PML, i. h. 322. sz/sgt. 1942. (M. Kir. V. Csendőrkerület, Kecskeméti osztály)
95. Lévai Jenő, i. m. 63–64. p.
96. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból) Kiadja a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp. 1994. 42–44. p.

97. PML, i. h. 15.025/1942 ai. sz. (Komárom vármegye alispánjától); 16.096/1942. (Nógrád vármegye alispánja) 15834/1942. pm. sz. (Esztergom szab. kir. megyei város polgármesterétől)
98. Karsai, „Cigánykérdés Magyarországon...” 89–90. p.
99. Karsai, uo.
100. Sparing, Frank: A cigánytábor. A szinti és romaüldözésre szolgáló intézmény létrejötte, tulajdonságai és jelentősége a nemzeti szocializmus idején. In: Szintik és romák a náci rendszer idején... 35–63. p.
101. PML, i. h.: (Az abonyi járás főszolgabírájától, 2x) ad 1973/1942. kig. számon; (Az alsódabasi járás főszolgabírájától, 2x) 3421/1942. kig. és 9187/1942. kig. számon; (Az aszódi járás főszolgabírájától) 2238/1942. kig. számon; (A ráckevei járás főszolgabírája, 2x) 7408/1942. kig. sz. és 2597/1942. kig. számon; (A gödöllői járás főszolgabírájától) 13796/1942. kig. sz.; (A budakörmeyi járás főszolgabírája, 2x) 12516/1942. kig. sz. és 4347/1942. kig. számon; (A központi járás főszolgabírája) 20204/1942. sz. és az ad 7033/1942. számon; (A kalocsai járás főszolgabírájától, 2x) 5444/1942. kig. sz. és 1941/1942. kig. számon; (A gyömrői járás főszolgabírájától) 202/1942. kig. sz.; (A kiskőrösi járás főszolgabírája, 2x) 8262/1942. kig. sz. és 3047/1942. kig. számon; (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája, 2x) 3079/1942. kig. és 9148/1942. kig. számon; (A kunszentmiklósi járás főszolgabírájától) 3045/1945. kig. számon; (A monori járás főszolgabírájától, 2x) 3569/1942. kig. és 10.137/1942. kig. számon; (A nagykatái járás főszolgabírájától) 2997/1942. kig. sz.; (A szentendrei járás főszolgabírája) 3277/1942. sz.; (A váci járás főszolgabírájától, 2x) 3671/1942. kig. és 11159. kig./1942. számon.
102. Uo. 7736/1942. sz. (Soroksár nagyközség előljáróságától); 1964/1942. kig. (A dunavecsei járás főszolgabírájától)
103. L. a 101. sz. jegyzetet.
104. Uo. 4305/1943. kig. sz. (fogalmazvány)
105. Uo. (Endre 15.554/1943. kig. [III. hó 31.] számon adja ki rendeletét. Az akta felzetén a gépelt fogalmazványra s.k., piros ceruzával írja rá az említett kiegészítést a kiadmányozás előtt.)
106. L. Pomogyi, i. m. 132–133. p.
107. PML uo. 6170/1943. kig. (Pest vármegye központi járásának főszolgabírájától) [Megj. ugyanazon az alapszámon továbbítva a gödöllői csendőr szárnyparancsnokságnak és a községi előljáróságoknak.]
108. Uo. 4646/1943. ai. szám. (Esztergom vármegye alispánjától)
109. Uo. 4166/1943. (Tolna vármegye alispánja); 11.379/a. 1943. (Heves vármegye alispánja); 5313/1943. (Fejér vármegye alispánja); 4581-1/alisp. 1943 szám. (Csongrád vármegye alispánjától); 12.160 ki. 1943. szám. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjától); ?/1943. (Csanád-Arad-Torontál vármegyék alispánjától)
110. Lévai Jenő i. m. 99–102. p. és Az Endre–Baky–Jaross per... 481. p.
111. PML, uo. ad. 2454/1943. kig. sz. (Az abonyi járás főszolgabírájától); 3494/1943 és 5736/1943. kig. (Az alsódabasi járás főszolgabírájától, 2x); 3837/1943. (A budakörmeyi járás főszolgabírájától); 2322/1943. kig. (Az aszódi járás főszolgabírájától); 4438/1943. kig. (A gödöllői járás főszolgabírája); ad 2094/1943. kig. (A dunavecsei járás főszolgabírája); 3763/1943. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírájától); 2677/1943. kig. sz. (A kiskőrösi járás főszolgabírája); 10.619/1943. (A központi járás főszolgabírája); 4766/1943. kig. (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája); 3475/1943. (A monori járás főszolgabírája); 2598/1943. kig. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírája); 2793/1943. kig. sz. (A nagykatái járás főszolgabírájától); 3004/1943. kig. (A szentendrei járás főszolgabírája); 3305/1943. kig. (A ráckevei járás főszolgabírája); 4733/1943. kig. és 7575./kig./1943. (A váci járás főszolgabírája, 2x)
112. PML, uo. 28.790/1943. kig. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja)
113. Uo. 2677/1943. kig. sz. (A kiskőrösi járás főszolgabírája)
114. Uo. ad 2454/1943. kig. sz. (Az abonyi járás főszolgabírájától)
115. PML, i. h. 26956/1943. (Fejér vármegye alispánjától); 19353/1943. (Tolna megye alispánjától); 13.881/1943.ai. (Komárom vármegye alispánjától).

116. Uo. ad 2454/1943. kig. sz. (Az abonyi járás főszolgabírájától); 2322/1943. kig. (Az aszódi járás főszolgabírájától); 5736/1943 (Az alsódabasi járás főszolgabírájától); ad. 2094. kig. 1943. (A dunavecsei járás főszolgabírája); 3837/1943. kig. (A budakörmeyi járás főszolgabírájától); 3763/1943. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírájától); 4438/1943. kig. (A gödöllői járás főszolgabírája); 6205/1943. kig. (A kalocsai járás főszolgabírája); 4407/1943. kig. sz. (A kiskőrösi járás főszolgabírájától); 4768/1943. kig. (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája); 10619/1943. kig. (A központi járás főszolgabírája); 2.584/1943. kig. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírája); ad. 3475/1943. kig. (A monori járás főszolgabírájától); ad. 2793/943. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 5424/1943. kig. (A ráckevei járás főszolgabírájától); 3004/1943. kig. (A szentendrei járás főszolgabírájától); 7575/1943. kig. (A váci járás szolgabírája)
117. Uo. 2677/1943. kig. sz. (A kiskőrösi járás főszolgabírája)
118. PML, uo. 2727/3–1943. I. (Az újpesti ker. kapitányság vezetőjétől); l. még: ad 3129/1–1942. I. és 3129/2–1942 I. számon.
119. Karsai, i. m. 21–23. p.
120. PML uo. 1274/1944. kig. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírája); 2047/1944. kig. (Ua.); 2553/1944. (h. főszolgabíró); 5241/1944. to. (Kunszentmiklósi járás főszolgabírájától)
121. Uo. 14.399/1944. kig. sz. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja)
122. Uo. 3615/1944. ai. sz. (Komárom vármegye alispánjától); 7219/1944. sz. (Nógrád vármegye alispánja); 10.736/1944. (Fejér vármegye alispánjától); 6237/1944. (Tolna vármegye alispánja); 5847/a. 1944. (Heves vármegye alispánjától); 2866/alisp. 1944. sz. (Csongrád vármegye alispánjától); 14324/alisp. 1944. sz. (Bács-Bodrog vármegye alispánjától); 9069./1944. ki. sz. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjától); 5778/1944. al. (Csanád, Arad, és Torontál vármegyék alispánjától)
123. Uo. ad. 1435/1944. kig. sz. (Az abonyi járás főszolgabírájától); 1940/1944. kig. (Az aszódi járás főszolgabírájától); 2907/1944. kig. (Budakörmeyi járás főszolgabírája); 1271. kig. 1944. (Dunavecsei járás főszolgabírája); 3675/1944. kig. (A gödöllői járás főszolgabírája); 1525/1944. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírájától); 2456/1944. kig. sz. (A kiskőrösi j. főszolgabírájától); 1717 kig. 1944. (A kalocsai járás főszolgabírája); 4748/1944. kig. (A kiskunfélegyházi járás főszolgabírájától); 4113/1944. kig. (A központi járás főszolgabírájától); 1653/1944. kig. (A kunszentmiklósi járás főszolgabírája); 3013/1944. kig. sz. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 2.305/1944. kig. sz. (A monori járás főszolgabírája); 2373/1944. kig. (A szentendrei járás főszolgabírája); 2935/1944. kig. (A váci járás főszolgabírája)
124. Uo. ad 3013/1944. kig. sz. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 2.305/1944. kig. sz. (A monori járás főszolgabírája)
125. Uo. ad 3013/1944. kig. sz. (A nagykátai járás főszolgabírájától); 1525/1944. kig. sz. (A gyömrői járás főszolgabírájától); 607/1.–1944. (M. kir. rendőrség kalocsai kapitánysága)
126. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból) Kiadja a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp. 1994. 17–18. p.
127. Lévai Jenő: Endre László a magyar háborús bűnösök listavezetője. Müller Károly K. Kiadó Vállalat, Bp., 1945. 50. p. és Braham, Randolph L.: A népi társaság politikája. A Holocaust Magyarországon. Belvárosi Könyvkiadó Bp., 1997. I. 458–459. p., I. k., 513. p.
128. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból)... 18. p.
129. Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. Kossuth K. Bp., 1974. 193, 356. p.
130. Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. RTV-Minerva-Kossuth. Bp. 1982. 100–101. p.
131. Braham, i. m. I. k 402, 404. p.

II. „Porrajmos” Cigány népiertás Közép- és Kelet-Európában (1938–1944)

1. KÖZÉP-EURÓPA

ROMÁNIA

A cigánykérdés egyre türelmetlenebb s erőszakosabb „megoldását” sürgető magyarországi helyi javaslatokkal valamint törvényhatósági és magánkezdeményezésekkel nagyjából egyidőben, a szomszédos államokban is történtek lépések ennek a fokozatosan „faji problémává” alakított társadalmi kérdésnek a radikális „megoldására”. A 30-as évektől kezdve Romániában is felbukkantak az ún. „biopolitikai” elképzelések. Eugenikai közlöny jelent meg, használatosak lettek a humán és társadalomtudományokban az „etnikai tisztaság”, az „alacsonyabb rendű etnikumok”, az „etnikai promiskuitás” s az ezekhez hasonló ismerős fogalmak. „Bioetnikai veszélyt” a korabeli Romániában az „Európán kívüli eredetű kisebbségek” vagy „teher-kisebbségek” (vö. „Ballastexistenzen”), „a cigányok, zsidók és mások” (?) jelentettek. Ez volt a „román-ság faji felsőbbrendűségét” hirdető, modern faji ideológia tulajdonképpeni kezdete. A cigányokról egyszerűen mint a „román társadalom fekélyéről” emlékeztek meg (a német propaganda vagy Gesztelyi Nagy László és Okályi Ágost stílusához hasonlóan). Észak-Erdély visszatérése Magyarországhoz még inkább az idegengyűlölet felé taszította ezt a gondolkodásmódot.

Az erdélyi magyar anyanyelvű cigányoknak a magyarsággal kapcsolatos viszonyáról szól Fülöp Lajos válaszüti református lelkész 1941 januárjában írt bizonyítványa, amely a magyar közigazgatástól méltányos elbánást kért a hozzá korábban panasszal forduló cigányoknak. E bizonyítványból más kép rajzolódik ki, mint pl. az Erdélyi Pártnak a „cigányprobléma” tárgyában a magyar miniszterelnökhöz intézett, korábban már idézett felterjesztéséből (L. „A gyökeres és végleges megoldás követelői” c. fejezetben).

„...Alulírott, mint a válaszüti református egyházközség lelkipásztora hivatalosan bizonyítom, hogy Válaszúton ezidőszerint 162 református vallású cigány él, akik már a legrégebbi anyakönyvekben is „új magyar” néven szerepelnek, mondhatni őslakók. Valamennyien rendes foglalkozást űznek, mind kőművesek, csizmadiák, kerekések, kovácsok, urasági kocsisok, napszámosok. Köztük ilyen nevek vannak mint: Fodor, Szőnyi, Csengeri, Lőrincz stb. Jó magyarságukhoz kétség sem fér. Bizonyítom, hogy a letűnt román uralom alatt nem egyszer próbálták őket magyarságuktól, vallásuktól eltéríteni, de egyetlen egy sem akadt köztük, aki hűtlen lett volna egyházához, nemzetéhez. Igérték nekik templomot, iskolát, gazdasági előnyöket, ha az ortodox vallás-

ra térnek – mindhiába. Amikor az itteni állami elemi iskola magyar tagozatából ki-dobták gyermekeiket, inkább nem járatják iskolába, de a román tagozatba nem engedték őket. Mindig a magyarsággal tartottak és mindenkor a magyar pártra adták le szavazataikat... Magyar dalárdát alakítottak, (talán az egyetlent egész Romániában) és magyar szindarabokat tanultak be és adtak elő. Együtt éreztek és együtt szenvedtek az itteni magyarsággal...”

Válaszút, 1941. január hó 20-án Fülöp Lajos ref. lelkipásztor¹

A romániai fajkutatók sem a „vándorlók” és „letelepedettek” problémájára szűkítették le a „cigánykérdést”. A „fajkutatók”, dr. Facarou, Ion Chelcea, dr. Rulands és társaik különös eredményre jutottak: számukra a kóborcigányoknál a letelepült és asszimilálódott cigányok jelentették a nagyobb „veszélyt”, mert ezek „házasságot köthettek románokkal” és így „beszennyezheték a román vért”. Dr. Rulands javaslata az volt, hogy mindannyiukat deportálják a Dnyeszteren túlra és sterilizálják őket, tehát először azoknak kellett menniük, akik a városokban vagy a városszéleken laktak, mert itt volt a legnagyobb a „vegyes házasság veszélye”.

Az Antonescu-kormány hatalomra kerülésével 1941-ben maga a „conducator” vetette fel egy minisztertanácsi ülésen a romániai cigányok deportálásának tervét. A mai napig nem került elő olyan dokumentum, amely arra utalna, hogy ez német nyomásra történt volna. „...A cigánypolitika – írja a kérdés egyik monográfusa – a szó legszorosabb értelmében Ion Antonescu műve volt. 1941. február 7-én ő vetette fel a Minisztertanácsban a cigányok ellen irányuló néhány intézkedés gondolatát. Egy bukaresti szemle után, az elsötétítés alatt elkövetett súlyos bűncselekmények hatására követelte az összes cigány kiűrését a városból.” Legalábbis Antonescu ezt állította 1946-ban lefolytatott perében. Ez az érvelés szinte általános fogássá vált a háborús bűnösök védekezésében, amikor az „aszociális, bűnöző” elemek elleni, legális eljárás-ként igyekeztek feltüntetni a mégoly nyilvánvaló népiirtást is. Ezt a német kárpótlási hivatal s az egyes tartományok is alkalmazták, amikor elzárkóztak a cigány túlélők kárpótlásától az 1949/1950-es „kárpótlási törvény” meghozatalakor és annak végrehajtásakor. Ekkor még – a fentiekre hivatkozva – a legtöbb német bíróság is ilyen értelemben foglalt állást.²

A román minisztertanács elnöksége napirenden tartotta egy új „népességpolitika” kidolgozását, s a Központi Statisztikai Hivatalhoz érkeztek is ilyen irányú igények az elnökségtől. Egy radikális megoldást sürgető anyagban Sabin Manuila, a hivatal vezetője így érvelt: „...A románok nagy faji problémáját a cigányság jelenti. A románok után a legnépesebb etnikai csoportot alkotják (!). Egyben országunk promiszkuítási és fajtalansági elemét is képezik. Semmi sem történt a cigányprobléma megoldása érdekében.” A minisztertanács elnökségének megrendelésére 1942. [július 7-re] készült el a Központi Statisztikai Hivatal előzetes jelentése a cigányok népességviszonyairól, amely az 1930-as népszámlálás adataira támaszkodott.

Institutul Central de Statistică³ Nr. 55.454/1942 [iulie 7]

REFERAT [...]

Provincia	Bevallott cigány származású (etnikai eredet)	Cigány anyanyelvű
Romania	262 501	101 015
Oltenia	22 239	8 506
Muntenia	71 784	22 886
Dobrogea	11 446	5 620
Moldova	32 194	13 598
Basarabia	13 518	6 598
Bucovina	2 164	232
Transilvania	75 342	29 106
Banat	17 919	8 688
Crisana-Maramures	15 895	5 859

A népszámlálási adatok a kitűzött célnak nem feleltek meg, ezért elhatározták a „problémás” cigányok hatósági összeírását. (A Statisztikai Hivatal végleges jelentését a Sabin Manuila csak 1942 szeptemberében terjeszthette elő Antonescunak.) Igen jellemző Antonescu magatartására az egész ügy kezelésében, hogy *a cigányokkal kapcsolatos egyetlen rendeletén sincs rajta az aláírása. Ezek a rendeletek sem a Hivatalos Közlönyben, sem másutt nem jelentek meg. Az utasításokat szóbelileg kapták meg a miniszterek, akik a Csendőrség Országos Felügyelőségének továbbították azokat végrehajtás végett.* Látni fogjuk majd ennek az eljárásnak német változatát: a likvidálásokra vonatkozó, ún. „Führer-parancs” kezelést a szovjet területeken.

A Dnyeszter és a Bug folyó között – az akkori Szovjet-Ukrajna területén –, 1941 nyarán német és román csapatok foglalták el. Az augusztus 31-én aláírt német–román egyezmény értelmében ez a terület román közigazgatás alá került, Gheorge Alexianu kormányzó vezetésével. A kormányzóság 1944. január 29-ig működött, ekkor a hadihelyzet alakulása következtében katonai igazgatás vette át a helyét. A Dnyeszteren túli terület volt a román hatóságok által alkalmasnak tartott hely, ahová 1941 és 1944 között a besszarábiai és bukovinai zsidókat és a romániai cigányok egy részét deportálhatták. Az összes ún. „problémás” cigányt (ennek a fogalomnak a tartalmát sehol nem határozták meg), el akarták szállítani Romániából, de vannak olyan adatok amelyek mellett szólnak, hogy Antonescu az ország egész cigány lakosságának kitelepítését tervezte a Dnyeszteren túlra.⁴ Antonescu „művét” nem egyedül vitte végbe, ehhez szüksége volt a „fajkutatókra” s a közigazgatási és rendőri szervek segítségére. Az ország egész cigány lakossága nyilvánvalóan nem tartozhatott a „problémások” közé.

A román rendőrség és csendőrség megkapta a parancsot a cigányok összeírására: a „problémások”, „a nomádok, elítéltek, a visszaeső bűnözők” és azok voltak, „akiknek megélhetése nem volt biztosított” – az utóbbi kategóriába tehát bárki belefért.

Az ominózus csoportokba sorolt cigányokat a községekben, a városokban és a megyékben írták össze és továbbították a Csendőrség Főfelügyelőségének. Az összeírást 1942 tavaszára elvégezték. 1942. május 5-én a helyi csendőrségi felügyelőségek a „kimondottan vándorcigányokról” elkészítették a kimutatásaikat. A Csendőrség Főfelügyelőségének III-a, Csendőrségi Szolgálati Szekciója május 25-én kelt összesítéséből kiderül, hogy a felmérésben számba vették a lakhelyek számát, a családtagok, a kocsik és az állatok számát is.

Inspectoratul General al Jandarmeriei. Serviciul Jandarmeriei Sectia a III-a⁵

Felügyelőségek	Hajlékok	Lakók száma	Kocsik száma	Állatok száma
Alba Iulia	67	905	62	243
Craiova	63	1985	286	705
Bucuresti	36	2205	253	513
Constanta	18	923	164	434
Galati	37	1903	316	702
Chisinău	4	155	18	28
Cernăuți	3	116	13	18
Iasi	8	182	31	67
<i>Összesen</i>	236	8374	1143	2710
+ Az utolsó összeírás				
Alba Iulia	9	463	–	–
Iasi	2	68	–	–
<i>Együtt összesen</i>	247	8905	1143	2710

1942 júniusában megindult a nomád cigányok deportálása, s 1942. augusztus 15-én fejezték be a kimutatások szerint 11 441 fővel. A deportálások megindulásakor nem kímélték azokat a cigány katonákat sem, akik mozgósítás alatt voltak vagy a fronton harcoltak: őket a családjuk után küldték a Dnyeszteren túlra. A romániai zsidók elszállítása már 1941 augusztusában megkezdődött. Kb. 185 000 zsidót deportáltak a román hatóságok Transznyisztriába: az ottani táborok többségét még a nagy német megsemmisítő légerek üzembe helyezése előtt létesítették.

1942 szeptemberében azután a letelepedett cigányok deportálása is megindult 13 176 fővel, többel mint tervezték, mert az összeírt cigányok nagy része eltűnt, és olyanokkal helyettesítették őket, akik azt hitték (vagy elhitték?), hogy a Dnyeszteren túl földet fognak kapni. A titkosrendőrség (Serviciul Politiei de Siguranta) temesvári Regionális Felügyelősége 15.564-S/1942. október 1. sz. jelentésében azt panaszolja a titkosrendőrség bukaresti főnökének, hogy Temesvár, Arad, Lippa, Karánsebes és Orsova egyetlen egy cigányt sem evakuált a körzetéből.⁶ Az akciók végrehajtásával megbízott csendőrség és rendőrség sok visszaélést követett el: szabadságon lévő cigány katonákat deportáltak családostul, tévedésből román és török családokat is összefogdostak, a deportáltak között volt, akinek román felesége volt, de mesteremberek, (kovácsok, muzsikusok, munkások) ház- és földtulajdonosok és vagyonosok is

voltak a deportáltak között. A letelepedett cigányokat a román csendőrség és rendőrség úgy hurcolta el a lakóhelyükről, hogy azt sem engedték meg, hogy összeszedjék személyes holmijukat – a legszükségesebb háztartási eszközeiket sem –, hogy az éhhaláltól megmenekülhessenek. A sokszor hetekig tartó útra ötnapos élelmiszer fejadagot vihettek magukkal. A deportált cigányok házat és más javait az Országos Románosítási Központ vette át. A Csendőrség Főfelügyelősége III-a szekciója kimutatást készített a cigányokról s a szükséges fejadagokról.

*Prefectul General al Jandarmeriei. Serviciul Jandarmeriei. Sectia a III-a
Nr. 429. 1942. szept. 3. Titkos telegram. [Anexa 2.]⁷*

Megye	Helység	Fő	Fejadag 5 napra
1. Timisoara	Timisoara	410	2 050
2. Arad	Arad	149	745
3. Turnu Severin	Lugoj	93	465
4. Turnu Severin	Caransebes	84	420
5. Turnu Severin	B[äile] Herculane	23	115
6. Turnu Severin	Orsova	208	1 040
7. Mehedinti	Tr. Severin	523	2 615
8. Gorj	Trg. Jiu	229	1 145
9. Dolj	Craiova	874	4 370
10. Romanati	Caracal	376	1 880
11. Vâlcea	Râmnicu Vâlcea	45	255
12. Olt	Slatina	140	700
13. Alba	Alba Iulia	621	3 105
14. Cluj-Turda	Turda	370	1 850
15. Sibiu	Sibiu	195	975
16. Tr. Mare	Sighisoara	277	1 385
17. Tr. Mare	Medias	39	195
18. Făgăras	Făgăras	134	670
19. Hunedoara	Deva	179	895
20. Tr. Mică	Blaj	48	240
21. Brasov	Brasov	9	45
22. Muscel	C[âmpu]lung	44	220
23. Arges	Pitesti	1 087	5 435
24. Teleorman	Tr. Măgurele	349	1 745
25. Dâmbovița	Târgoviste	108	540
26. Vlasca	Giurgiu	274	1 370
27. Ilfov	Bucuresti	1 341	6 705
28. Prahova	Ploiesti	92	460
29. Buzău	Buzău	100	500
30. Constanta	Constanta	525	2 625

Megye	Helység	Fő	Fejadag 5 napra
31. Tulcea	Tulcea	111	555
32. Iaomiþa	Călărași	386	1 930
33. Brăila	Brăila	137	685
34. Covurului	Galati	99	495
35. Putna	Focsani	179	895
36. Dorohoi	Dorohoi	161	805
37. Storojineþ	Storojineþ	64	320
38. Hotin	Hotin	33	165
39. Iasi	Iasi	255	1 275
40. Botosani	Botosani	215	1 075
41. Baia	Fălticeni	317	1 585
42. Neamþ	P. Neamþ	70	350
43. Bacău	Bacău	139	695
44. Vaslui	Vaslui	58	290
45. Roman	Roman	129	645
46. Fălciu	Husi	151	755
47. Lăpusna	Chisinău	590	2 950
48. Bălți	Bălți	114	570
49. Cahul	Cahul	117	585
50. Ismail	Ismail	96	480
51. Tighina	Tighina	130	650
Összesen		12 497	62 485

A táblázat hitelül: A Csendőrségi Szolgálat főnöke, C. Tobescu ezredes

A szállítási manőver parancsnoka Constantin Vasiliu tábornok volt, a deportáláshoz több vasúti szerelvény állt rendelkezésére. A Csendőr Főfelügyelőség szállítási ütemtervét továbbította a tiraspoli Csendőr Felügyelőségnek.

Csendőr Főfelügyelőség, Csendőrségi Szolgálat, III-a Szekció
Nr. 40.924/1942. szeptember 3.

A Transznyisztriai Csendőr Felügyelőségnek, Tiraspol [...]

1. Nr. E.3. szerelvény, Bukarest–Tighina, indul Bukarestből IX. hó 12-én 20 óra 10, érkezik Tighinába IX. hó 13-án, 23 óra 42, *1922 cigánnyal*.
2. Nr. E.4. szerelvény, Pitesti–Tighina, indul Pitestiből IX. hó 12-én 8 óra 45, érkezik Tighinába IX. hó 13-án, 15. 21, *1544 cigánnyal* [1].
3. Nr. E.5. szerelvény, Temesvár–Tighina, indul Temesvárból IX. hó 13-án 9.00 órakor érkezik Tighinába IX. hó 15-én 13.58 órakor, *1624 cigánnyal*.
4. Nr. E.6. szerelvény, Gyulafehérvár–Tighina, indul Gyulafehérvárról IX. hó 13-án 8.00 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 15-én 2.58 órakor, *845 cigánnyal*.
5. Nr. E.7. szerelvény, Iasi–Tighina, indul Iasiból IX. hó 14-én 22.55 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 15-én 8.56 órakor, *1681 cigánnyal*.

6. Nr. E.8 szerelvény, Turnu Severin–Tighina, indul Tr. Severinből IX. hó 14-én 18.40 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 16-án, 13.58 órakor, *1530 cigánnyal*.
7. Nr. E.9. szerelvény, Déva–Tighina, indul Déváról IX. hó 15-én 21.00 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 17-én 20.34 órakor, *1424 cigánnyal*.
8. Nr. E.10. szerelvény, Constanta–Tighina, indul Constantából IX. hó 15-én 10.00 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 16-án 12.31 órakor, *857 cigánnyal*.
9. Nr. E.11. szerelvény, Chisinău–Tighina, indul Chisinăuból IX. hó 16-án 10 órakor, érkezik Tighinába IX. hó 16-án 12.38 órakor, *821 cigánnyal*.
10. [Hotinból 33, Ismailból 96, Tighinából 130 cigányt evakuálnak közvetlenül...]

A Csendőrségi Szolgálat vezetője A III-a Szekció vezetője
C. Tobescu ezredes N. Diaconescu kapitány⁸

Egy szemtanú leírta a transzportok elindítását, amely a kidolgozott tervekkel ellentétben kaotikus módon zajlott le: „...Bukarestből marhavagonokban küldték el őket, csupán annyi holmival, amit magukkal tudtak vinni. Az út hetekig tartott... és a hideg éjszakák, a takarók hiánya, valamint az elégtelen élelmezés miatt sokan meghaltak az éhségtől és a hidegtől, mielőtt Ukrajnába a Bug folyóhoz értek. Akik életben maradtak, azokat kunyhókban helyezték el, majd (később) árkokat ásattak velük. Ha valakinek aranyfoga volt, azt kihúzták. Két gyermeket, akiket rajtakaptak, hogy üzeneteket vittek a partizánoknak, a szüleik szeme láttára kivégezték.” A tiszta cigány lakosságú Buda-Ursari falu (Moldávia) letelepedett cigányait az ukrainai Nykolajev város táborába hurcolták. Nagyon sok asszony és gyermek elpusztult az úton. Tiraspolban is nagyobb cigánytábort létesítettek. A foglyokat a környező földeken dolgoztatták, ha valakinek sikertült visszaszöknie Romániába, és elfogták, az ugyancsak ide, a tiraspoli táborba került.⁹

A vasúti szerelvényekre a hadiszállításonál volt egyre nagyobb szükség, ezért a kóborcigányok összegyűjtésekor – bár ők nem „veszélyeztethették” annyira a „román vér tisztaságát” mert többnyire a társadalomtól elszigetelten éltek –, miután saját lovakkal és kocsikkal rendelkeztek, csak megfelelő őrség kellett, hogy áthajtsák őket Transznisztria. Tirgu Jiu, Profa és más helységek cigány lakóit lovas rendőrök kísérték a Bug túlsó oldalára. (Kenrick szerint mintegy 20 000-en indultak útnak). A nomád cigányok evakuálását – (mint arról a Csendőr Főfelügyelőség a Belügyminisztériumnak 43.074/1942 október 9. sz. titkos jelentésében beszámol) 1942. augusztus 15-én fejezték be, 11 441 fővel. Ebből 2352 volt férfi, 2375 nő, s 6714 gyermek. Amint megérkeztek, saját maguknak kellett a kunyhóikat felépíteniük. Voltak, akik gödröket ástak a földbe és szétszedték a kocsijukat, hogy tetőt eszkábáljanak a fejük fölé. A kocsi többi részét elégették, mert hideg volt, a lovakat élelem híján meg kellett enniük. A tél beálltával minden éjjel megfagyott valaki, de beállt olyan hideg idő, amikor egyszerre 1500-an szenvedtek fagyhalált.

A cigányokat a Bug folyó partján elterülő falvak határaiba rakták le, Golta, Ocsakov, Balta és Berezovka megyékben. A „nomád” cigányokat Golta megyébe, a letelepedettek többségét Ocsakov megyébe szállították. A letelepedett cigányok deportálását 1942. szeptember 16-án fejezték be. Számukat a fenti jelentés 13 176 főben adja meg. Ebből 3187 volt férfi, 3780 nő és 6209 gyermek.¹⁰ Voltak, akik földbe-

ásott kunyhókban kaptak „szállást”, másokat házakban helyeztek el oly módon, hogy az ukránok lakta falu házainak felé kiürítették, lakóinak a szomszédokhoz kellet, beköltözniük, s a helyükbe cigányokat telepítettek. Néhol az egész ukrán lakosságot eltávolították. A földönfutóvá tett ukránok a megye belseje felé húzódtak vissza. A transznyisztriai civil kormányzó, Gheorge Alexianu 1943 februárjában jelentette a Belügyminisztériumnak, hogy 1942 decemberében a letelepedett, nem nomád cigányokat Ocsakov megyében Bulganovka, Novogrigorevka, Petrovkoje, Markovka, Novo Bogdanovka s Bogdanovka településeken helyezték el: 1943 februárjában Alexianu jelentésében 12 384 főben adja meg az Ocsakov megyében lévő cigányok számát.¹¹

Transznyisztriai román táborok¹²

Acmegetca	Alexandrovka	Ananiev	Arva
Balanovca	Balki	Balta	Bar
Bershad	Bogdanovka	Bondarovca	Brailovka
Bricheni	Britovka	Budi	Bukov
Byrzula	Capustani	Capusterna	Cariera de Piatra
Cariscov	Carlovka	Cazachiovka	Chanovka
Chernevts	Chetvartinovka	Chimasovca	Clocotma
Codima	Conotcauts	Crasnoje	Crijopol
Crivoie-Ozero	Cucavka	Cuzmints	Dabasari
Derebchin	Dimidovka	Djurin	Domaniovka
Frunza	Golta	Gorai	Grabivts
Grosulovo	Halchintsi	Hrinovka	Iampol
Israillivka	Kopaigorod	Kosolovka	Ladijn
Laroga	Larshev	Lohova	Lozova
Luchinets	Luchinik	Mala-Kiriuka	Manikovka
Maronovka	Mishkovka	Moghilev	Molochnia
Mostovoi	Murafa	Nesterovka	Nicolaevka
Nimrats	Obodovka	Odessa	Oleanitsa
Olgopol	Ostia	Ozarinets	Pancovka
Pavlovka	Pechiora	Popivits	Raschtadt
Rybnitsa	Savrani	Scazinets	Shargorod
Slidi	Slivina	Stanislovchek	Stefanka
Suha-Balka	Sumiliva	Tatarovka	Tiraspol
Tivriv	Tridubi	Trihati	Tropova
Trostinets	Tsibuliovka	Tulchin	Vapniarka
Varvarovka	Vaslinivo	Vazdovka	Vendicheni
Verhovka	Verhovka	Vigoda	Vitovka
Vladislavka	Voroshilovka	Zabokirit	Zatisia
Zemrinka			

Német táborok a Bug keleti partján

Berezovka	Bogokov	Bratlav	Chiookov
Corievka	Gaisin	Ivangorod	Ivangorod I
Mateevka	Michailovka	Narajevka	Nicolaev
Nimierov	Ordovka	Seminka	Talalaievka
Taplik	Zarodnitsa		

Ocsakov megyében 13 000 cigányt kezdetben három helyre zsúfoltak össze: a Kovaliovka, Balsaja-Karanika és az Alexandrudar falvakban található laktanyákba. Egy román titkos ügynök jelentése beszámolt az alexandrudari laktanyákban uralkodó viszonyokról, az összezsúfolt cigányok állapotáról: „...A rossz táplálkozás miatt sokan annyira lefogytak, hogy már csak csont és bőr voltak. Naponta – főleg az utóbbi időben – 10–15 cigány halt meg. Tele voltak élősködőkkel. Orvosi ellenőrzés egyáltalán nem volt, a gyógyszerek pedig hiányoztak. Meztelenek voltak, a fehérnemű és a cipő is nagyon hiányzik. Vannak nők, akiknek a teste (az alteste) a szó szoros értelmében fedetlen. Szappant érkezésük óta nem kaptak, így nem mosakodtak, nem is tudnak mosakodni, és az egyetlen inget, amit viselnek, sem tudták kimosni... A mostoha körülmények következtében folyó év november 25-ig kb. 309 cigány halt meg. Az Ocsakov és Alexandrudar közötti úton sok cigány holttestet találtak. Ezek éhen haltak vagy megfagytak... Ha nem kapnak elég fát vagy tüzelőanyagot, akkor a házakat is lakhatatlanná teszik, mint a laktanyákat. A hideg kényszeríti őket erre... Az oroszoktól is egyre gyakrabban fognak lopni. A helybeli lakosság így is fel van háborodva, a közhangulat különben is rossz, mivel télvíz idején lakoltatták ki őket, hogy házaikba cigányok költözzenek, akiket nem tudnak elviselni.”

A ruházkodási gondok fő oka az volt, hogy a deportálásokkor nem engedték meg hogy váltóruhát vagy valamely személyes holmit vigyenek magukkal. Később kitelepítették a cigányokat ezekből a laktanyákból – Balta megyében a házakból is menniük kellett –, s a mezőkre, kunyhókba kényszerítették ki őket: itt földet adtak nekik „művelésre”, hogy „legyen mit enniük”. Egy 1943 szeptemberében készült tájékoztató felhívja a figyelmet, hogy „...Télen a hideg és az alultápláltság következtében a cigányok meg fognak halni, mint tavaly télen is, így a Dnyeszteren túli területen a cigányok problémája tavaszra megszűnik, eltűnésükkel egy időben.”¹³

A németek nem nézték jó szemmel a cigányok „letelepítését” a Bug keleti oldalán: ezeket a területeket német telepések számára kívánták biztosítani. Nincs nyoma annak, hogy a román hatóságok szervezett kivégzéseket hajtottak volna végre a cigányok körében. De a németek bizonyíthatóan végrehajtottak kivégzéseket a transznisztríába deportált cigányok között.¹⁴ A Megszállt Keleti Területek minisztere 1942. szeptember 11-én levelet küldött a berlini Külügyminisztériumba, mely szerint a cigányok számára fenntartott területet népi németek népesítik majd be, s arra kérte a Külügyminisztériumot, próbálja meg rábeszélni Romániát politikája megváltoztatására. 1943 során a deportálások száma csökkent. 1943 végén a németeket és román szövetségeseiket a Vörös Hadsereg visszavetette a Bug innső oldalára, a tiraspoli

tábort is feloszlatták, s a megmaradt cigányok megkezdhatték a hazatérést. A hónapokig tartó éhezés és hideg miatt sokan legyengültek, s – főleg az idősebbeknek és a gyermekeknek – az otthon, a szabadulás felé vezető úton kellett elpusztulniuk.¹⁵

A „legóvatosabb” román becslések szerint is mintegy 25 000 cigányt deportáltak a Dnyeszteren túli területekre (ennyi szerepel a hivatalos nyilvántartásokban, Kenrick szerint kb. 48 ezerre tehető a deportáltak száma), e becslések szerint a 25 000 cigánynak csak mintegy a fele esett áldozatul e „kitelepitéseknek”. A „Háborús áldozatok felkutatására alakult román bizottság” a háború után azonban 36 000 cigány áldozatról tájékoztatót.¹⁶ A Román Népbíróság Vizsgálóbizottsága az Antonescu-kormányoknak erről a „problémamegoldó akciójáról” azt írta jelentésében: „...Védetlen cigányok tízezreit terelték össze Transznisztríában. A deportáltak fele elkapta a tifuszt. A csendőrség példátlan terrort valósított meg [...] a kínzások kegyetlenek voltak. A parancsnokok erkölcstelen nemi életet éltek szép cigány nőkkel és háremeket tartottak. Körülbelül 36 000 cigány esett áldozatul Antonescu fasiszta rezsimjének.”¹⁷ A román hatóságok jegyzékei 24 617 fő deportált cigányt rögzítettek. Ezeknek a cigányoknak a többsége valószínűleg nem tudta, hogy mi és miért történik velük, fele részük pedig még gyermek volt: ha a szülők mindannyian „problémások” lettek volna is (mint ahogy nem voltak) a gyermekek biztosan ártatlanok voltak. A hatóságok által felvett jegyzékek szerint is a 24 617 Transznisztríába száműzött cigány közül 12 923 volt gyermek, 6155 a nő és csak 5539 volt férfi. A nők és a gyermekek 19 078 fővel túlnyomó többségben voltak a deportált, „problémás” cigányok között. A román népbíróság Antonescu marsallt, a „conducator” háborús és emberiségellenes bűntetteiért halálra ítélte és kivégeztette.

SZERBIA, KOSZOVÓ

Szerbiában a német megszállás után, 1941-ben a katonai vezetés elrendelte a cigányok nyilvántartásba vételét s a kötelező „*Zigeuner*” feliratú sárga karszalag viselését. Az utcákon, az üzletekben, a villamoson és buszokon megjelentek a „*Zsidók és cigányok számára tilos!*” feliratok.¹⁸ A megszállással egyidejűleg új szerb kormány alakult Milan Asimovic, majd a volt hadügyminiszter Milan Nedic tábornok vezetésével, aki 1945-ig maradt hivatalában. Nedic Hitlerrel 1943-ban hivatalosan is találkozott. Az új kormány faji törvényeket vezetett be megalakította Államőrség néven a maga védelmi egységeit és *három koncentrációs tábort állított fel a zsidók, cigányok és más, ellenséges elemek számára.* Az államvédelmi gárda a volt csetnikekből szerveződött, akik paramilitáris rendőri erőként működtek Sándor király és Pál herceg alatt, funkciójuk nem utolsósorban az volt, hogy a hadsereg nem szerb tagjait lojalitásra kényszerítsék. A megszállás alatt a Draza Mihajlović vezetésével szerveződő csetnik partizánok a királyhű, németellenes mozgalom egyik fő erejét képezték.

Jugoszlávia felbomlásával a csetnikek egy része szövetséget kötött az új kormánnyal. Egy másik csoport egy háború előtti politikus, Kosta Pecanac irányítása alatt maradt, aki nyíltan együttműködött a németekkel. Egy harmadik frakció a fasiszta Dimitrije Ljoticot követte. Ljotic egységei jelentős szerepet játszottak a zsi-

dok, cigányok és partizánok felkutatásában, kivégzésük vagy koncentrációs táborba való összegyűjtésük előtt. 1942 augusztusában a németek jelenthetik, hogy Belgrád az első „zsidómentes város”. Mindössze 1115 belgrádi zsidó élte túl a háborút, Szerbia zsidóságának 95%-át elpusztították.¹⁹

A megszálló német hadsereg a lakosság elleni megtorlásokat a „partizánháborúra adott elrettentő válaszként” kívánta alkalmazni. Az első partizánakciókat követően a „fajlag nemkívánatosnak” vagy „a német hadseregére nézve veszélyesnek” minősített civil lakosokat a német hadvezetés előre összegyűjtötte, túsökként kezelte, majd kivégeztette. Franz Böhme tábornok 1941. május 30-i parancsa a cigányokra vonatkozó alábbi utasításokat tartalmazta: „...18. szakasz: A cigányok zsidóként kezelendők. 19. szakasz: Az olyan keverékcigányok, akiknek egy vagy két nagyszülője cigány és akik cigány nőt vettek feleségül, cigánynak tekintendők. 20. szakasz: A cigányokról különleges nyilvántartás vezetendő.”²⁰ A férfiakat bármikor elvihették kényszermunkára, de az első hónapokban főgva tartották, majd agyonlőtték őket. Október 2-án Böhme tábornok elrendelte 21 elesett német katonáért cserébe „2100 Sabác és Belgrád lágereiben található fogoly (főleg zsidó és kommunista) agyonlövését”. Egy héttel később kiadott egy napi parancsot, amelyben elrendelte a felnőtt zsidó és cigány férfiak szisztematikus likvidálását: a „gyanus férfi lakosokat és számos zsidót” foglyul kell ejteni és 1:100-hoz arányban minden megölt, 1:50-hez arányban pedig minden sebesült Wehrmacht-katonáért agyon kell löni. A kivégzéseket már nem a rendőrség vagy az SD, hanem maga a csapat hajtotta végre. A lágerekbe internált zsidók és cigányok „tűz-tartalékként” szinte „megrendelésre” elérhetőek voltak.

1941 októberében Bácsa–Topolyánál a partizánok rajtaütöttek egy német konvojon és 21 német katonát megöltek. Böhme tábornok parancsba adta, hogy a belgrádi és szabácsi táborokba gyűjtött foglyok közül löjjenek agyon 2200 embert, száz embert minden német halottért, ötvenet a sebesültekért. A helyi német egységek a táborokat átfésülve *csak cigányokat és zsidókat állítottak a kivégző osztagok elé*. Katonai és morális szempontból egyaránt indokolatlan módon vitték bele a bosszú motivációját a túsok kivégzésébe. A kivégzésekről készült jelentésből látható, hogy a veszteségeket szenvedő katonai egységet bevonták a mészárlásba.

*„Liepe, Oberleutnant und Kompaniechef 13. 10. 1941 Feldpostnummer 26 557
Jelentés a zsidók 1941. 10. 9-i és 11-i agyonlövéséről.*

1. Feladat

1941. 10. 08-án 2200 zsidó agyonlövését parancsolták meg, akik a belgrádi lágerekben tartózkodtak.

2. Vezetők és résztvevők

Oberleutnant Liepe és azok a bajtársak a Feldeinheiten 26 557 [3. Kompanie, II. Abteilung/ANR 521]-ből és a 06175 [4 Kompanie, II. Abteilung/ANR 521]-ből, akik közül két tiszt és 20 katona elesett, 16 eltűnt, 3 megsebesült.

3. Orvosi ellátás és felügyelet

Dr. Gasser főorvos, Feldeinheit 39 107, und Sanitätsunteroffizier Bente der Einheit 26 557.

4. *Szállítás és járművek*

A foglyok szállítását és őrzését a résztvevő egységek végezték. A járműveket a belgrádi Feldkommandantur Fahrbereitschaft bocsájtotta rendelkezésre. A résztvevő katonák szállítása hadi járművekkel történt.

5. *A cselekmény helyszíne*

1941. 10. 09-én kb. 12 km-re északra Kovintól (Pancevo környéke). 1941. 10. 11-én a belgrádi lőtér környéke a Nisch mögötti utcában (Avala csapatlőtér).

6. *Biztonság és álcázás*

A belgrádi és pancevoi Sicherheitspolizei-jal való legszorosabb egyetértésben.

7. *Filmfelvétel*

Az „S” propagandacsapat.

8. *Felügyelet*

Oberleutnant Liebe, Leutnant Viebrans, Leutnant Lüstraeten, SS-Oberscharführer Enge, Sicherheitspolizei Belgrad.

9. *Végrehajtás*

A helyszín alapos feltérképezése és gondos előkészületek után az első agyonlövésre 1941. 10. 09-én került sor. A foglyokat legszükségesebb holmijukkal 05.30-kor hozták el a belgrádi lágerből. Ásók és egyéb munkaeszközök kiosztásával munkára való bevetést színeltek. Minden járművet csak 3 ember felügyelt, hogy a felügyelet intenzitásából ne lehessen a tényleges eseményre következtetni.

A szállítás minden különösebb nehézség nélkül lezajlott. A foglyok hangulata a szállítás és az előkészületek alatt jó volt. Örültek annak, hogy eltávozhatnak a lágerből, mivel ellátásuk szerintük ott nem megfelelő. A foglyok 8 km-re az agyonlövés helyétől tevékenykedtek, majd a szokásos módon lettek elővezetve. A helyszínt az előkészületek és az agyonlövés során megfelelően biztosították. Az agyonlövést 12 méter távolságból hajtották végre löfegyverrel. Minden fogolyhoz 5 lövést rendeltek. Ezen kívül az orvos rendelkezésére állt még 2 lövész, akiknek az orvos utasítására a halálos fejlődéseket kellett megadniuk. Az értéktárgyakat és a felesleges dolgokat felügyelet mellett elkobozták, majd később a Német Jóléti Ügynökség [NSV, NS Volkswohlfahrt] vagy a Sicherheitspolizei számára átadták. A foglyok magatartása az agyonlövés során megfelelő volt. Két személy próbálkozott meg a szökéssel, de őket ennek során azonnal agyonlőtték. Néhányan azzal fejezték ki meggyőződésüket, hogy Sztálint és Oroszországot éltették. 1941. 10. 09-én 180 embert lőttek agyon. A kivégzésnek 18.30-kor volt vége. Különleges eseményeket nem jegyeztek föl. Az egységek elégedetten tértek vissza a szálláshelyükre.

A második kivégzésre csak 1941. 10. 11-én kerülhetett sor a dunai kompon végzett munkálatok miatt. A munkálatok miatt a következő agyonlövést Belgrád környékén kellett végrehajtani. Ehhez szükség volt az új helyszín feltérképezésére és kétszer akkora elővigyázatosságra volt szükség. A kivégzés 1941. 10. 11-én zajlott le a lőtér közelében. Az agyonlövés tervszerűen zajlott. 269 férfit lőttek le. Az agyonlövésnél nem menekültek meg foglyok, a csapat pedig semmilyen különleges eseményt vagy incidenst sem jegyzett fel. A biztonság növelése érdekében Major Pongruber egységének egyik részét is bevetették Leutnant Hau vezetése alatt. A nevezettek összesség-

gében 1941. 10. 9-én és 11-én összesen 449 férfit lőttek agyon. Bevetési okokból sajnos egy további kivégzést be kellett szüntetniük az említett egységeknek, a feladatot pedig át kellett adniuk *Major Pongruber* különítményének.²¹

Október 12-én és 13-án a 718. német hadosztály katonái a 64. tartalékos rendőrzászlóaljjal együtt, Sabácban további zsidó és cigány túszoikat gyilkoltak le. A vérengzést egy propaganda-stáb filmre vette, talán más egységek eligazításának és betanításának céljából. A csapat tagjai azonban tanúi voltak más kivégzéseknek is. Pemsel Stabschef egyik parancsában tiltakozik az ellen, hogy: „...a Szerbiában állomásozó egységek tagjai a szerbiai bevetések eseményeit (sokszor a veszteségek adataival) és a német megtorlásokat (a tömeges kivégzéseket) a haza irányuló levelezésben tárgyalják. Több esetben a levelekhez a kivégzések jeleneit megőrkítő fényképeket is csatolnak.”

1941 októberének folyamán a már agyonlőttek és a még agyonlövésre szánt „túszo csoportok” száma áttekinthetetlené vált. Két hét leforgása alatt több mint 9000 zsidót, cigányt és más civil lakost végeztek ki. A kivégzések és az áldozatok száma ekkorra már nyilvántartási problémává vált. Hogy a tömeggyilkosságok bürokráciáját jobban kézben tartásuk, a Szállásmesteri Osztály nyomtatott űrlapokat osztott ki az egységeknek a „túszo agyonlövéséhez”, melyekre írógéppel már csak a dátumot, a megtorlandó tettet, a kivégzendők számát és a kivégzőosztagot kellett rávezetni. Az első kivégzésekben a Wehrmacht mellett még tapasztalt SD-tagok is részt vettek. Amint egy további agyonlövésről szóló jelentésből néhány héttel később kiderül, a Wehrmacht ezúttal már egyedül hajtotta végre a gyilkosságokat.

„Titkos

Oberleutnant Walther, O. U., 1. 11. 1941 Chef 9./I.R.433.

Jelentés zsidók és cigányok agyonlövéséről

A Dienststellével való egyeztetés után a kiválasztott zsidókat illetve cigányokat elszállítottam a belgrádi lágerből. A Feldkommandantur 599 teherautója, mely e célra rendelkezésemre állt, alkalmatlannak bizonyult a célra két okból:

1. Ha civilek vezetik azokat, nem lehet biztosítani a titkosságot.
2. A járműveken nem volt tető vagy ponyva, így a lakosság látta volna, hogy kik vannak a járművön és, hogy hová tartunk. A láger előtt összegyűltek a zsidók asszonyai, akik sírtak és kiabáltak, amikor elindultunk.

A helyszín, melyen végrehajtottuk a kivégzést nagyon előnyös. Pancevotól északra fekszik közvetlenül a Pancevo–Jabuka közti út mellett, ahol is egy töltés található, mely olyan magas, hogy csak erőlködés árán mászható meg. A töltéssel szemben mocsaras rész fekszik, mögötte egy folyó található. Árvíz idején (ahogy 10. 29-én is) a víz majdnem a töltésig ér. A foglyok szökését így kevés emberrel is meg lehet akadályozni. Hasonlóan kedvező a homokos talaj is, mely megkönnyíti a sírgödrök kiásását és ezáltal a munkaidőt is lerövidíti.

A megérkezés után kb. 1,5–2 km-re a kiválasztott helytől a foglyok kiszálltak, és gyalog vonultak oda, miközben a teherautókat a civil vezetőkkel azonnal visszaküldtük, hogy a lehető legkevesebb okot adjuk nekik a gyanakvásra. Ezután az utat min-

den forgalom elől lezárattam biztonsági és titkossági okokból. A kivégzőhelyet 31 könnyű M.G. és 12 lövész biztosította az alábbiak miatt:

1. A foglyok szökési kísérletei ellen
2. Önvédelemből a szerb bandák támadásai ellen.

A sírgödörök kiásása veszi igénybe az idő legnagyobb részét, míg az agyonlövés maga nagyon gyorsan megy (100 ember 40 perc alatt). A csomagokat és az értéktárgyakat előzőleg összegyűjtöttük és az én teherautómon magunkkal vittük, hogy később átadhassuk ezeket az NSV-nek. A zsidók agyonlövése egyszerűbb, mint a cigányoké. El kell ismerni, hogy a zsidók nagyon nyugodtan mennek a halálba – nagyon nyugodtan állnak –, a cigányok viszont sírnak, kiabálnak és állandóan mozognak, amikor már az agyonlövés helyén állnak. Néhányan már az össztűz előtt egyenesen a sírgödörbe ugrottak és halottnak próbálták tettetni magukat.

A katonáim kezdetben nem voltak megrendülve. A 2. napon azonban már látszott, hogy egynéhányan nem elég erős idegzetűek ahhoz, hogy hosszabb ideig végezzenek agyonlövéseket. Személyes benyomásom az, hogy az agyonlövések során nem jelentkeznek lelki gátlások. Akkor azonban mégis jelentkeznek, ha az ember napokkal később, este, nyugodt körülmények között elgondolkozik ezeken.

Walther, Oberleutnant ²²

Senki sem tette föl azt a kérdést a német hadvezetés körében, hogy vajon mi közük volt a meggyilkolt zsidóknak és cigányoknak a német katonák elleni partizánakciókhoz. Csak amikor a gátlástalan tömeggyilkosság már gazdaságilag is végzetes következményekkel fenyegetett, kezdett tiltakozni az OKW a *Dornier* repülőgépgyár 600 alkalmazottjának agyonlövése ellen. *Turner, Militärverwaltungschef* ezek után előírta a *Feld- és Kreiskommandantur*ak számára az áldozatok célzottabb kiválasztását.: „...A cigány belső és külső alkatánál fogva alkalmatlan arra, hogy a nemzetközi „népközösség” (*Völkergemeinschaft*) hasznos tagja legyen [...] a zsidók és a cigányok bizonytalansági elemet jelentenek, s ezért a közrendet és a közbiztonságot veszélyeztetik [...] elvi kérdés az, hogy minden esetben minden zsidó férfit és minden cigány férfit túszként a katonák rendelkezésére bocsássunk.”²³ *Turner* egy SS-barátjának írt magánlevelében nyíltan elismerte, hogy a zsidók és cigányok agyonlövése „ellentételezéséknél”, csupán ürügy volt a „zsidó- és cigánykérdés” tervezett „végző megoldására” Szerbiában. Saját szerepének felnagyításával, mintegy hivatkozva a következőket írja 1941. október 17-én: „Az utolsó 8 napban aztán 2000 zsidót és 200 cigányt lövtem agyon az 1:100-hoz kvóta szerint, mely a bestiális kegyetlenséggel meggyilkolt német katonákra vonatkozott, további 2200, csaknem kizárólag zsidókból álló csoportot pedig a következő 8 napban fognak agyonlőni. Nem valami szép munka ez! De el kell végezni amiatt is, hogy értésére adjuk az embereknek, mit is jelent az, ha német katonákra akár csak rátámadnak, másrészt pedig a zsidókérdést így lehet a leggyorsabban megoldani. Tulajdonképpen szigorúan véve helytelen, hogy meggyilkolt németekért zsidókat lövünk agyon, de hát ezek voltak a lágerben – végtére is ők is szerb állampolgárok és egyébként is el kell tűnniük.”²⁴

1941. október 24-e után, az addigi parancsnok, *List* tábornok helyébe *Walter Kuntze* tábornokot nevezték ki a 12. hadsereg főparancsnokává s a Dél-Keleti Had-

erő megbízott parancsnokává. Kuntze október 27-én érkezett meg a Balkánra. 1942. március 19-én a „harci morált” erősítő utasítást adott ki, Keitel szeptember 16-i parancsának alapján: „...Csak semmi olcsó szentimentalizmus! Kívánatos, hogy legalább 50 gyanúsítottat végezzünk ki minden német katonáért, aki életét veszítette. A kommunista irányítás alatt lévő falvakat le kell rombolni és a férfiakat tüzszul kell ejteni... A megtorlás általános mértékéül ajánlható: a közeli falvak férfi lakosságának agyonlövése, egy meghatározott elgondolásnak megfelelően (jelenleg egy németért 100 szerb, egy német sebesültért 50 szerb.)” Kuntze küldetése alatt – röviddel aztán hogy átvette a parancsnokságot – megindult a zsidók és a cigányok táborokba gyűjtése is, s folytatódott a tüzszok tömeges legyilkolása. A tábornok ügyének nürnbergi tárgyalásakor a rendelkezésre álló iratokból nem derült ki, hogy ő rendelte volna el a cigányok és zsidók agyonlövését vagy koncentrációs táborokba szállítását, a dokumentumok azonban azt mutatták, hogy: „...Megkapta az alárendelt egységek jelentéseit, amelyekben beszámoltak arról, hogy végrehajtották a cigány és zsidó csoportok kivégzését. Tudomása volt arról is, hogy ezek az egységek összegyűjtötték és gyűjtőtáborokba szállították a zsidókat és cigányokat, de nem volt nyoma annak, hogy e gyakorlatnak véget kívánt volna vetni”.²⁵ A cigányok és zsidók kivégzésére semmiféle indok nem volt, a partizánok zömmel szerbek és horvátok voltak. 1941. október 29-én 250 cigányt tartóztattak le Belgrádban, hogy feltöltsék a tüzszulományt. December 22-én Bader tábornok (Böhme utódja) kénytelen volt a megtorlást 1:50 arányban csökkenteni „tüzshiány következtében.” Egy büntetőexpedícióra kiválogatott reguláris egység agyonlőtt az országúton 250 elfogott cigányt, szekereiket elégette. Kragujevácnál összetereltek kb. 250 cigány férfit és fiút, s 7000 szerbrel együtt a helyi lőtéren géppuskatűzzel leölték, megtorlásul tíz megölt és huszonhat megsebesült németért.

Szerbiából azonban más cigány tömegyilkos akciókról is tudomásunk van. A Belgrád közelében fekvő Zimony mellett, a Száva folyó túloldalán, horvát területen, Sajmistében, koncentrációs tábort állítottak fel. A németek – horvát engedéllyel – 20 000 gyereket, nőt és 70 évesnél idősebb férfit terveztek a táborba elhelyezni. Mivel a férfiakat válogatták össze tüzszoknak, idővel nagyszámú megözvegyült asszonnyal és árva gyermekkel kellett számolniuk. Német adatok szerint az 1942 áprilisában, az akkori 6280 fős létszám kb. 10%-a cigány volt, a többiek zsidók. 1942 áprilisában kezdték meg a sajmistei tábor felszámolását. Heinrich Müller, az RSHA IV. osztálya, a Gestapo főnöke ún. „gázautót” küldött, hogy azzal semmisítsék meg a foglyokat. A légmentesen zárható furgonok a kipufogógázt az utastérbe vezették. Az autót megrakták nőekkel és gyerekekkel, majd az erdőbe hajtottak – addigra a gáz végzett velük – s a holttesteket az erdőben eltemették. Módszeresen, két hónap alatt a tábor valamennyi foglyát megölték. A meggyilkoltak vagyontárgyait a Német Jóléti Ügynökségnek adták át, amely Németországba továbbította az értékeket, ahol szétosztották a civil lakosság között. [Később a sajmistei tábor tömegsírijait is megsemmisítették. Paul Blobel Sonderkommandója 1944-ben a megszállt területek egészére kiterjedő, „Aktion 1005” keretében a sírokat kihantoltatta, a holttesteket elégették vagy felrobbantották.]²⁶

1941-ben Nisben a megszállók elrendelték a „Cigány” feliratú sárga karszalag viselését, majd sorra járták a cigányok házait, és mindenkit kopszra nyirattak. A

Nisben tiszul összeszedett cigányokat egy „Crveni Krst” (Vörös Kereszt) nevű lágerbe vitték, majd egy Bubanj nevű hegyen agyonlőtték őket. Ekkor naponta száz embert végeztek ki. Német ún. „Vöröskeresztes” táborok voltak a már említett Nis környékén (Delinski Vis és Bubanj kivégzőhelyekkel), de Krusevácbán, Trepcában (Első Alagút) Sremska Mitrovica közelében, Petrogradban (Zrenjanin), Borski Rudniciben, Smederevska Palánkában, Svilara-Pancevóban, Ostovacka Adában stb. is.²⁷ Az 1941–42-es akciók után Turner jelenthette Berlinbe: „...A pacifikáció érdekében a cigánykérdést teljesen likvidáltuk (sic!). Szerbia az egyetlen olyan ország, amelyben megoldottuk a zsidókérdést és a cigánykérdést is.” Egyes becslések szerint Szerbiában ezeknek az akcióknak kb. 12 000 cigány és kb. 15 000 zsidó áldozata volt.²⁸

Franz Böhme tábornok a háború után fogságba esett, és bíróság elé került volna, de a vádemelés előtt öngyilkos lett. A List, Böhme, Kuntze és vádlott társai ellen szóló nürnbergi vádirat felsorolta, hogy a vádlottak, mint a Wehrmacht vezető tisztjei, bűnösök, illetőleg bűnrészesek voltak „...gyilkosságokban, kínzásokban, és szisztematikus terrorcselekményekben, emberek koncentrációs táborokba zárásában, katonai objektumok kényszermunkával való létesítésében, deportálásokban, amelyekben rabszolgamunkára hurcoltak embereket, s amelyek Görögország, Albánia és Jugoszlávia civil lakosságát sújtották: s ezeket a cselekményeket a Német Fegyveres Erők egységei hajtottak végre a vádlottak parancsára; a polgári lakosságot nagy számban vetették koncentrációs táborokba, demokratákat, nemzeti érzelműeket, zsidókat és cigányokat ütlegettek, kínoztak meg, kegyetlenkedtek velük, míg más lakosokat erőszakkal a Birodalomba vagy a megszállt területekre hurcoltak kényszermunkára.”²⁹

Macedóniát bolgár egységek szállták meg, akik nem voltak érdekelve – mint a németek –, a cigányok megsemmisítésének politikájában. Ez a helyzet 1943-ra megváltozott. Hitler és Mussolini támogatta egy ún. „Nagy-Albánia” létrehozását, amely magába foglalta volna Albánia, Koszovo, Nyugat-Macedónia és Montenegró területét. Olaszország fegyverszüneti kérelme után az olasz egységeket kivonták Albániából, s a helyükbe német csapatok vonultak be. 1944. április 17-én a Reichsführer SS engedélyezte albán Waffen-SS hadosztály felállítását. A hadosztály hivatalos elnevezése 21. Waffen Gebirgs Division der SS „Skanderbeg” (Albanische Nr. 1.) volt. A hadosztály parancsnoka a szervezés alatt Robert Fitzhum az albániai SS-alakulatok parancsnoka, 1944 júniusában August Schmidhuber SS-Standartenführer, a 7. „Prinz Eugen” SS hadosztálytól, majd augusztustól Alfred Graf vette át a parancsnokságot. A 21. albán SS „Skander beg” hadosztály megalakulása után hozzákezdett a szerb ortodox civil lakosság lemészárlásához Koszovo-Metohijában, ezen kívül 10 000 családot kényszerített menekülésre, akiknek a helyébe albán telepések érkeztek. A „Skander beg” Waffen SS-hadosztály Nyugat-Macedóniában macedon-, ortodox- és szlávmentes helyzetet kívánt teremteni, Koszovóban pedig az SS-hadosztályok célja egy szerb-, zsidó-, és cigánymentes Koszovó megteremtése, egy politikailag homogén, „etnikailag tiszta Nagy-Albánia” létrehozása volt. (A polgári lakosság legyilkolásában a népi német Waffen-SS alakulatok is részt vettek. 1943 márciusában Dalmáciában Dorfu Otok, Cornj és Dola Delrijji falvak közelében 834 civilt mészároltak le. A 7. „Prinz Eugen” Waffen SS-hadosztály I. Hegyi dandárja boszniai visszavonulása idején Poparaca körzetében minden útjába kerülő ci-

vilt lemészárolt, azon az alapon, hogy lehetetlen a helyi lakosságot a partizánoktól megkülönböztetni.)

A „Nagy-Albánia”-gondolat egyik legfőbb támogatója ekkor maga a Reichsführer SS, aki a „Szkander bég” SS-hadosztály létrehozója volt. Az albán SS-alakulatok szerepet kaptak a zsidókérdés „végső megoldásában” is, amelyet ugyancsak Himmler irányított. 1944. május 14-én, a „Szkander bég” SS-hadosztály Pristinában indított akciót a zsidó házak és üzletek átvizsgálására, s a razzia során 281 embert fognak el, akiket később Bergen-Belsenben gyilkoltak le. *Majd Nyugat-Macedóniában a macedon ortodox szlávokat, a szerbeket, a zsidókat és a cigányokat vették célba, amikor a hadosztály elfoglalta Tetovót, Szkopjét és más nyugat-macedóniai városokat.* A hadosztály maradványai 1945 májusában érték el visszavonulás közben az osztrák határt. A „Szkander bég” SS-hadosztály „cigánymentesítő” akcióinak áldozatairól nincsenek számadataink.³⁰

HORVÁTORSZÁG, BOSZNIA-HERCEGOVINA

Horvátországban a németek által hatalomra segített Független Horvát Állam usztasa kormánya is hamar meghozta rendelkezéseit az országnak a „nemkívánatos kisebbségektől” való megtisztításáról. 1941. április 30-án, a tengelyhatalmakkal szövetséges horvát kormányfő, dr. Ante Pavelic (a „Poglavnik”) sajátkező aláírásával jelent meg Zágrábban az a két dekretum, amelyek „A faji hovatartozásról” és „Az árja vér és a horvát nép becsületének védelméről” szóltak. Pavelic ezekben tulajdonképpen „Az usztasa mozgalom alapelvei” c. műve alapján, – amit még emigrációban írt –, felszólított Horvátországnak az „idegen elemektől való megtisztítására”. *„A faji hovatartozásról” szóló dokumentum együttesen tárgyalta, hogy ki tekintendő cigánynak és ki zsidónak. A 4. cikkely szerint cigánynak az minősült, akinek két vagy több felmenő ági rokona volt cigány.* Megkülönböztető jelként a szerbeknek „P” (Pravosláv), a zsidóknak „Z” (Zidov) feliratú karszalagot kellett hordaniuk. 1941 júliusában a belügyminiszter elrendelte a cigányok összeírását. Nyilvános helyeken tiltó táblák jelentek meg a következő felirattal: „Szerbeknek, zsidóknak, kóborcigányoknak és kutyáknak bemenni tilos!”³¹

1941. július 22-én Mile Budak kultuszminiszter ismertette az usztasa állam faji-politikai programját. A független Horvátország célja a program szerint a horvát katolikusokból és a boszniai muzulmánokból álló állam létrehozása az olyan „idegen elemek” kiirtásával, mint az ortodox szerbek, a zsidók vagy a cigányok. Budak kijelentette: „...Az usztasa mozgalom alapja a vallás. A kisebbségek számára: a szerbeknek, zsidóknak és cigányoknak hárommillió golyónk van.” Az usztasák azonban hatalomra kerülésük után a boszniai muzulmánok körében is tömeges vérengzést hajtottak végre. Noha 1941 augusztusában a horvát belügyminisztérium olyan utasítást adott ki, mely szerint „...Elrendeltetik, hogy az úgynevezett fehér cigányoknak – muzulmánoknak – bántódásuk ne essék és ezek árjáknak tekintessenek. Így tehát rájuk nem alkalmazhatók az intézkedések, még a cigányok ellen foganatosított rendeletek sem” – ezt a rendelkezést a gyakorlatban nem tartották be. Az Usztasa Felügyelő

Szolgálat az 1942 júniusi, Szarajevóba küldött parancsában arra figyelmeztetett, hogy a nem muzulmán cigányok is fezt hordanak, hogy elkerüljék a koncentrációs táborba szállítást. 1942-ben a bjeljina-i muzulmán cigányok küldöttsége felkereste a szarajevói vallási vezetőket védelmüket kérve az őket ért atrocitások ellen. A szarajevói vallási és értelmiségi vezetők bizottsága a muzulmán cigányok panaszai alapján memorandumot juttatott el a horvát és német hatóságokhoz, amely figyelmeztetett arra, hogy a muzulmán cigányok elleni támadásokat az egész iszlám közösség elleni támadásnak fogják tekinteni. A memorandum dacára pl. a Dubrava (Kozara járás), Rovine és Mokriceto falvakból a Jasenovac, Stara Gradiska és Strug táboraiba deportált cigányok névsorai bizonyíthatóan tartalmaznak muzulmán neveket is.

A boszniai értelmiség és a vallási vezetők szándéka mindenesetre tiszteletre méltó. A muszlim politikai törekvések következtében azonban a politikai vezetés csatlakozott az usztasákhoz. 1943-tól kezdve muszlim Waffen SS-hadosztályok is közreműködtek a cigányok szerbek és zsidók üldözésében. „...A boszniai muszlimok jelentős szerepet játszottak a boszniai szerbek, zsidók és cigányok kiirtásában” – írja a balkáni SS alakulatok kutatója, Carl Savich. 1943-ban a Szerb Keleti Ortodox Főegyházmegye jelentést juttatott el az Egyesült Államok és Kanada hatóságaihoz: „...A muszlimok több mint 95%-a csatlakozott az usztasákhoz és nagyon aktívan részt vettek a szerbek lemészárlásában... Az usztasa terror Mosztárban kezdődött. Az usztasák – akiknek többsége helyi mohamedán volt – letartóztatták, kifosztották és elszállították a szerbeket vagy legyilkolták őket és a holttesteket a Neretva folyóba dobták... Élve vetettek szerbeket a szakadékbá és egész családokat égettek el eleve-nen a saját házaikba zárva. Zágrábön kívül az usztasák másik fő fészke Szarajevo... a muszlimok hihetetlen barbárságról tettek tanúbizonyságot, amikor nőket és gyerekeket ollókkal gyilkoltak meg.”

1941. április 16-án a németek elfoglalták Szarajevót, ekkor az usztasák – a helyi muszlimok közreműködésével – a város körzetének teljes szerb, zsidó és cigány közösségét elpusztították, férfiakat, nőket és gyermekeket egyaránt. Más boszniai városokban: Bihácsban, Brckoban vagy Dobojoban hasonló mészárlásokra került sor. A szerbek, zsidók és cigányok legyilkolásának brutalitása miatt még a németek is tiltakoztak a horvát hatóságoknál. A pravoszláv templomokat és a zsinagógákat kifosztották és lerombolták, az ortodox keresztény papokat és a zsidó rabbikat a legkegyetlenebb módon megkínozták és megölték. 1941 szeptemberében és novemberében az usztasák megkezdték a boszniai cigány, szerb és zsidó közösségek deportálását Jasenovacba, Djakovóba, Stara Gradiskába és Loborgradba, (az utóbbi női tábor volt). A krucicai tábor, amely Zenicától és Travniktól délre Bosznia középső területén létesült, gyűjtő és átmeneti lágerként működött.³²

Az *Usztasa Biztonsági Szolgálat Kommandó*, *Eugen Dido Kvaternik* parancsnoka alatt kapott megbízást a koncentrációs táborok megszervezésére és működtetésére. Az usztasa állam – a jasenovacin kívül – több koncentrációs tábort is létesített.

1. *Jadovno* a Velebit hegységben épült 1941 áprilisában, és az év végén szűnt meg, amikor a tábor foglyait (főként szerbeket) kiirtották.
2. *Danicát* Zágráb közelében ugyancsak 1941 áprilisában állították fel, és az év végén szüntették meg.

3. A *Pag-szigeti* táborokat – két tábort létesítettek itt 1941 júniusában – augusztusban számolták fel, miután a foglyokat (szerbeket és zsidókat) brutálisan legyilkolták.
4. *Loborgrad* Észak-Horvátországban 1941 szeptemberében épült, és 1942 októberében szűnt meg. Nők és gyermekek számára létesítették, az őrség és a táborvezetés itt „volksdeutschokból” állt. 1942 májusában nőket és gyermekeket deportáltak *Loborgradból Auschwitzba*.
5. *Krucica* átmenő tábort Boszniában, 1941 augusztusában állították fel, és a következő hónapokban felszámolták.
6. *Djakovót* 1941 decemberében létesítették, 1942 júniusában szűnt meg, foglyai főként nők és gyermekek voltak. A táborban kitört tifuszjárványnak többszáz áldozata volt. A túlélőket 1942 nyarán *Jasenovácba* szállították, ahol megérkezésük után azonnal megölték őket.
7. *Tenje*, Eszék közelében 1942 márciusában került felállításra zsidók koncentrálására, augusztusban szűnt meg, amikor az összes foglyot *Auschwitz-Birkenaubá* szállították, ahol elgázosították őket.³³

A Horvát Biztonsági Rendőrség (*Ustaska Nadzorba Sluzba, UNS*) „Departement III” részlege felügyelte a jasenováci lágereket. Az első parancsnok *Mijo Babic* (alias: „*Giovanni*”) volt, akít *Vjekoslav Luburic* (alias: „*Max*”) követett a vezetésben. Jasenovác 240 négyzetkilométernyi területen, az *1528–2101-Z-1941/1941. szeptember 25. sz.* törvény alapján működött, amely elrendelte „*gyűjtő vagy munkatábor létesítését a nemkívánatos vagy veszélyes személyek számára*”. Pavelic „Poglavnik” és Kvaternik parancsára „*Max*” Luburic 1941. október elején Németországba utazott, s a Gestapo vendégeként meglátogatott több német koncentrációs tábor. Visszatérve Horvátországba Luburic a már meglévő lágereket újjászervezte, és újabbakat is létesített német mintára, felállította az őrséget adó katonai egységeket, a jasenováci táboregyüttest alkalmassá tette a tömeges megsemmisítésekre.

Az első fogolytranszportot – amely szerbekből és zsidókból állt – 7 mérföldre Jasenováctól nyugatra, Krapje falu közelében helyezték el. Itt kellett felépíteniük a tábor, amelyet 1. sz. Jasenovác Tábornak neveztek el. A foglyok számának növekedésével építették fel a 2. sz. tábor. A 3. sz. tábor a Ciglara téglagyár közelében (Ozren Bacic & Company), a Lonja folyó torkolatánál, a 4. sz. tábor magában Jasenovácban épült, egy korábbi börgyár közelében. Stara Gradiska városka mellett épült az 5. sz. tábor. A táborok befogadóképessége 7000 fő volt, de 4000 fogolynál többet többnyire nem őriztek egyszerre. A férfiakat, nőket és gyerekeket vasúton, teherautókon, lovaskocsikon szállították vagy gyalogmenetben hajtották ide.³⁴

„*Max*” Luburic, a tábor megalkotója és későbbi parancsnoka (még a németek szerint is) egy „szélsőségesen szadista” és „elmebeteg” benyomását keltette. A Luburic vezette tábor együttműködött azzal a Sisak nevű lágerral, amely a gyermekek meggyilkolására specializálódott, valamint Nova Gradiskával, a női táborral, amelyet „igazgatónője” Nadia Tanic-Luburic, Luburic féltestvére és Jasenovác későbbi parancsnokának, Dinko Sakicnak a felesége volt. A táborok vasúti összeköttetéssel rendelkeztek.³⁵ A náci haláltáborokhoz hasonlóan hivatalosan a jasenováci is „mun-

katáborként” működött. Akárcsak a mintául szolgáló német táborokban, itt is nehéz fizikai munkát végeztek a foglyokkal, és a kiéheztetést, az élelem megvonását alkalmazták lassú elpusztításukra.

Az „élelmezés” az alábbiakból állt: krumplihéjból főzött, híg, sós leves, este ré-paleves 5-6 szem babbal, a kenyér napi fejadagja 65 dekagramm, de 3-4 naponta egyáltalán nem osztottak kenyeret. A foglyok kb. 500 kalóriát kaptak naponta (egy egészséges ember kalóriaigénye napi 2000–2500 kalória). A munka a csatornarendszeren, a gátakon és a cserépgyárban folyt, sokan szívrohamban és a kimerültségtől haltak meg, a tifusz- és a dizentériajárvány mindennapos volt. Egy volt fogoly szerint még a barakkokon belül is naponta kb. tízen fagytak meg, ebben az időben még arra sem hagytak időt, hogy a halottakat eltemessék, így a holttestek szerteszét, több helyütt halmokban heverték a táborok területén.

1942 januárjában *Ivica Vitkovic* lett a táborparancsnok, és Hinko Pilici mérnökkel úgy alakították át a cserépgyár égető kemencéjét, hogy az krematóriumként működjön. 1942 májusától itt égették el a holttesteket. A krematórium melletti épületben – általában a nőket és a gyermekeket – ún. „fertőtlenítő” eljárásnak vetették alá. A foglyoknak – a „fürdés és fertőtlenítés” miatt – le kellett vetkőzniök, s a kijárat ajtó mögött két pribék várt rájuk bunkókkal felszerelve. Amint egyenként kiértek az ajtó mögül az egyik letaglózta a szerencsétleneket, míg a másik – sokszor még élve – közvetlenül a kemencébe vetette őket. 1942 tavaszától a gyengélkedőket és betegeket élve dobták a tégláégető kemencékbe. A holttesteket a barakkokban éjszaka, egy zárt furgonba szedték össze, és vitték a kazánházba. A kazánház több kemencéből állt, amelyek egy hosszú alagút mentén helyezkedtek el, s közös kéményük volt. A kemencék egyenként 40–50, egyetlen éjszaka alatt összesen 450–600 ember elhamvasztására voltak alkalmasak. Jasenovác gázkamrával is rendelkezett, ahol főleg nőket és gyermekeket végeztek ki, mérges gázként kén-dioxidot és ZiklonB-t használtak. Férfi foglyokat a háború vége felé a víztározóban, egy föld alatti alagútban arra kényszerítettek, hogy négykézláb mászkáljanak a sekély, hideg vízben, amíg a kimerültségtől bele nem fulladtak.³⁶

A deportálások megindulásakor minden nap hat-tizenkét vagonból álló, cigányokat szállító szerelvény érkezett Jasenovacra. A transzportok megérkezésekor az örök mindent elkoboztak tőlük, az útra vitt élelmet is. Feszülítették őket, hogy adják át pénzüket, ékszerüket, mert ha később találnak ilyesmit valakinél, azt agyonlövik. A jasenováci *III. C* jelzésű tábor munkatáborként szolgált, azokat a cigányokat, akiket nem ide irányítottak, az érkezés után – vagy nem sokkal később – elpusztították. A foglyok téglagyárban, fűrészmalomban dolgoztak és öntözőcsatornákat ástak. A cigányok sátortetők alatt vagy a szabad ég alatt aludtak, megfelelő ruházat és cipő nélkül. A *III. C* táborban kb. 40 hullát szedtek össze minden reggel, akik éjjel megfagytak. A tábori kórház nem kezelhetett cigányokat, a tábori pap, Miroslav Filipovic-Majstrovic, (akit a foglyok *Fra Sotona-nak*, „*Sátán atyá*”-nak neveztek) a beteg cigányok megölésére adott utasítást. A többi fogoly megpróbálta néhányukat elbújtatni az örök elől, így egy Jovanovič nevű hegedűművészt is, akit azonban az akkor szolgálatban lévő parancsnok (Filipovič), felfedezett és megöletett. A táborban voltak más muzsikusok is, az usztasák több cigányzenekart alakítottak. 1942 júniu-

sában más foglyokkal együtt a cigányzenekaroknak koncertet kellett adniok. Azután kivégezték őket. A III. C elkerített terület volt, ahol nem voltak barakkok, a cigányok ponyvatetőik alatt éltek és aludtak. A Sakic-perben szemtanúk számoltak be arról, ahogyan a III. C tábor 1943 elején „felszámolták”. A területet lezárták, és a bentlévők többé nem kaptak vizet és ételt: a foglyok így fokozatosan szomjan és éhen pusztultak, s a III. C tábor örökre elcsendesedett.³⁷

A cigány transzportokat érkezéskor „Max” Luburic és az usztasa tiszték fogadták. Először a férfiakat vitték el. Miközben elvonultak a „fogadóbizottság” előtt, a „Pavelic feje legyen áldott!” kezdetű dalt kellett énekelniük. Tutajokon átvitték őket a folyón Usticébe, ott az usztasák bunkókkal agyonverték és eltemették őket. Azután visszajöttek és legyilkolták a nőket és gyerekeket is. Amikor Usticében már nem tudták eltemetni a táborba érkezők tömegét, Gradinában nyitottak új megsemmisítő lágert. Volt olyan szállítmány (férfiak, nők, gyerekek), akiket be sem vittek Jasenovacba, hanem egyenesen Gradinába vitték a vonatról. A Száva jobb partján lévő Gradinába való meneteléskor a cigányoknak mulatós, vidám, lakodalmas nótákat kellett énekelniük, megérkezésük után aztán azonnal kivégezték, és hatalmas árkokba temették el őket. A Száva bal partján a Krapje tábor melletti erdőben, a „Versailles” (!) (Versaj) nevű és az Ustice-tábor közelében hasonló kivégzések folytak.

A tömegsírok árkaik cigány munkabrigádok ásták ki. Bizonyos időközönként ezeket a brigádokat legyilkolták, és újakat állítottak a helyükbe. 1945-ben ölték meg az utolsó ásó brigádot, hogy ne maradjanak szemtanúk. A sírásó brigád egy tagja, akinek sikerült megszöknie, így emlékezett vissza: „...Négyszázötvenet kiválogattak közülünk, hogy majd új sírások veszik át a helyünket. Összekötözték a kezünket és tutajra tereltek, hogy átmenjünk a Száván. A másik oldalon láttunk egy másik cigány csoportot, akik ásták nekünk a sírokat. Azt kiabálták felénk: 'Ma este nem ölnek meg mindnyájatokat! Nem tudtunk elég helyet csinálni nektek!' – Egész nap néztük, hogy ássák a sírjainkat.”

1942-től más lágerekből, többek között Stara Gradicából is hoztak cigányokat Jasenovacba. A szerelvények gyakran napokig álltak a táboron kívül, élelem és víz híján gyermekek, öregek, asszonyok haltak meg a vagonokban. A vonatokból kihordatták a hullákat, s a túlélőket Gradinába, a halálba vitték. Az örök egy cigányra ráparancsoltak, hogy bottal ölje meg egy fogolytársát: az eldobta a botot, és rávetette magát a szögesdrót kerítésre. Egy szemtanú beszámolt arról, hogy az usztasák kisgyermeket dobáltak a levegőbe, s a szuronyaik hegyével kapták el őket. A kivégzés előtt álló cigányasszonyok sokszor csecsemőikkel a karjukon ugrottak a Szávába, és fojtották magukat vízbe gyermekükkel együtt, inkább, minthogy ezek a gyilkosok végezzenek velük.

1941 áprilisától 1945 májusáig a belgrádi A Népirtás Áldozatainak Múzeumának vezetője, Milan Bulajic adatai szerint *74 316 gyermeket* öltek meg az akkori Horvátország területén, akik közül *54 723 volt szerb nemzetiségű, 6141 muszlim, 5541 cigány, 4335 horvát, 3414 zsidó valamint 59 szlovén. Számos cigánygyermeket muszlimként regisztráltak, viszont igen sokat közülük egyáltalán nem vettek nyilvántartásba.* A meggyilkolt gyermekek átlagos életkora 7 év volt. A belgrádi múzeum egyedül Jasenovából 19 544 olyan gyermeket tart nyilván, akiknek vagy megvan a

teljes neve, de vannak névtelenek is, közöttük akik a táborban születtek, és név nélkül pusztították el őket. Bulajic szerint az usztasa állam első évében az ortodox szülőkötől származó gyermekeket mind megölték, kivéve azokat, akiket dr. Kamila Bresler és Diana Budisavljevic igyekezett megmenteni a halálosztagok kései elől, s a Vöröskereszt segítségével a jastersbarkoi gyermektáborba menekítettek 1942 augusztusában. E gyermekek közül 468 meghalt, de 960 megérte a partizánoknak a táborba való bevonulását.³⁸ Jasenovác táboregyüttesének speciális gyerekrészlege volt Sisakban. Az erőtlén, kis teremtmények jobban ki voltak téve az éhezés és a különböző betegségek pusztító ártalmainak, mint a felnőttek. A velük való bánásmód leírhatatlan. Kisebb gyermekeket zsákokba kötve fojtottak a Száva folyóba. 1942. szeptember közepén 400 gyermeket mészároltak le, de volt olyan nap 1942 októberében amikor egyetlen délután 300 gyermeket ölték meg Gradinában. A gyermekek holttesteit 15 lovaskocsi szállította a tégláégető kemencékhez, amelyekben elégették őket.

A horvátországi jelentések nemcsak a táborokban, hanem másutt elkövetett szörnyű bűntettekről is beszámolnak. Usztasa fegyveresek gyermekeket szaggattak darabokra vagy fákhöz csapkodva ölték meg őket. Griblo Heldt beszámolója szerint szüleit egy szénaszállításhoz használatos hegyi felvonó köteléhez kötözték, azután a levegőben suhanó öregekre lőttek célba. Angela Hudorović nővére és unokahúga halálának történetét mondta el: „...Először a leánnyal kiásattak egy gödröt, miközben héthónapos terhes anyját egy fához kötözve tartották. Késsel felvágták az anya hasát, kivették a magzatot és a gödörbe dobták. Aztán belökték az anyát és a kislányt is, miután az utóbbit megerőszkolták. Földet hánytak rájuk... még mindketten éltek.”

Egy Dragutin Pudic nevű usztasának, aki a *jadovnai* táborból ment át a jasenováci táborba, revolverrel járkált fel s alá a táborban és néha – a modern irodalomból ismert „action gratuite” gesztusával –, minden indok nélkül agyonlőtt egy-egy foglyot. Pudic Gradinában kiválasztotta a legcsinosabb cigány nőt, és meggyilkolásuk előtt megerőszkolta őket. Szemtanúk beszámoltak arról is, hogy ugyanez a Pudic gyermekeket – közöttük egy kétéves kislányt – zsákokban élve temettetett el.³⁹

A horvátországi német főmegbízott, Edmund Glaise von Horstenau tábornok feladata az usztasa politikusokkal való hivatalos kapcsolattartás volt, ő maga azonban lelke mélyén mélyen megvetette őket, kritikus jelentéseit meg is küldte Berlinnek. „...Elmentünk egy gyárból átalakított koncentrációs táborba – írta egy alkalommal. Szörnyűek a körülmények. Néhány férfi, sok nő és gyerek, megfelelő ruházat nélkül, éjszaka a kövezeten alszanak, teljesen elgyötörtek, jajveszékelnék és sírnak. A táborparancsnokot – aki a »Poglavnik« [Pavelic] kedvező véleményével ellentétben egy gazember – nem méltattam figyelemre, de usztasa vezetőmnek azt mondtam: 'Ez elég ahhoz, hogy Ön okádjon ettől'. [...] De a legrosszabb csak ezután következett. Egy szobában, melynek a falai mentén a szalmán, – amit valószínűleg látogatásom miatt szórhattak oda nemrég – körülbelül ötven mezítelen gyermek feküdt, a gyermekek fele már halott volt, a második fele akkor haldoklott [...] Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a KZ-lágerek feltalálói a britek voltak a búr háborúban. Mindenesetre ezeknek a legundorítóbb változatait itt létesítették, Horvátországban, egy olyan »Poglavnik« alatt, akit mi segítettünk hatalomra. Az összes láger közül a

legrettenetesebbnek Jaszenovácnak kell lennie, ahová egyetlen közönséges halandó sem tehetette be még a lábát.”⁴⁰

A birodalmi politika hosszú időn keresztül igyekezett az iszlám vallási vezetést megnyerni egy Németországgal szövetséges politikai és fegyveres együttműködésre. Ennek keretében a jeruzsálemi Fömuftit – Haj Amin el Husseinit – Joachim von Ribbentrop külügyminiszter és maga Hitler fogadta 1941. november 28-án, Berlinben. A Fömufti és a német vezetők a propaganda-, hírszerzési és fellazító feladatok végrehajtására vonatkozó együttműködésen túl, megállapodtak iszlám *Waffen-SS* egységek felállításában *Bosznia-Hercegovinában, Koszovo-Metohijában, Nyugat-Macedóniában, Észak-Afrikában és a Szovjetunió nácik által megszállt övezetében.* Haj Amin el Husseini megérkezése után felvette a kapcsolatot a boszniai és az albán muszlim vezetőkkel. A Ribbentroppal és Hitlerrel folytatott tárgyalások mellett Gottlob Berger tábornokkal az SS Főhivatalának a toborzásokat felügyelő vezetőjével és Himmlerrel is megegyezett, ezek után az SS Főhivatal egy részlegét iszlám SS-alakulatok szervezésével bízták meg.

1943-ban létrehozták a Balkánon a muszlim *Waffen-SS* alakulatokat. Két *bosnyák Waffen SS hadosztály, egy albán Waffen-SS hadosztály, s a 21. Waffen Gebirgs Division der SS „Skanderbeg” hadosztály* alakult meg Koszovo–Metohijában és Nyugat-Macedóniában, valamint egy *Muszlim SS „Önvédelmi Ezred”* a Szandzsákban, Szerbiában. Amikor Haj Amin el Husseini 1943-ban – a Bosnyák Waffen SS-hadosztály felállításakor – Horvátországba látogatott, Artukovics belügyminiszter és Mile Budak kultuszminiszter fogadta. A bosnyák politikusok egy német protektorátus alatt álló, muszlim Boszniát kívántak létrehozni, ennek reményében a boszniai muszlimok együtt harcoltak az usztasákkal a horvát hadseregben, s együtt folytatták a „tisztogatásokat” a hírhedt horvát halálosztagokban, a „Domobrancik”-ban is (Honvédelmi Gárdák).

A két legnagyobb *iszlám Waffen-SS hadosztály* (beszámítva a szovjetunióbeli tártár és közel-keleti arab hadosztályokat is) a Fömufti és Himmler megegyezése alapján az 1943-ban felállított boszniai „*Handzsár*” és „*Káma*” *Waffen SS hadosztály* volt. A „*Handzsár*” és a „*Káma*” hadosztály a boszniai Brcko, Bijeljina, Tuzla, Gradacac és Zvornik városokban állomásozott, és részt vett a helyi lakosság „pacifikálásában”. *A hadosztályok feladata – mint azt az egyik SS-direktíva elrendelte – „megtisztítani a hazai földet a banditáktól és az ellenséges etnikumoktól.”* Ennek megfelelően Brcko és Bijeljina körzetében, Bosznia északkeleti övezetében „...a »*Handzsár*« hadosztály mindenkit lemészárolta, aki nem viselt fezt”. A két SS-hadosztály mellett az ún. „Zeleni Kader”, az usztasa „Domobrancikból” dezertált szabadcsapat is boldogította a környéket, amely mintegy 6000 főt számlált. A szabadcsapat vezetője, *Neshad Topcic*, Bosznia, Albánia és Raska (Szandzsák) egyesítésével egy „*Nagy Pánmuszlim Szövetséget*” kívánt létrehozni az ún. „*Egyesült Iszlám Falanx*” segítségével, amely az ortodox szerbekkel és macedonokkal, zsidókkal és a cigányokkal kívánt leszámolni. 1943-tól az usztasa Domobrancik mellett a muszlim *Waffen-SS* és paramilitáris egységek is bekapcsolódtak a cigányok, zsidók és szerbek elleni etnikai tisztogatásokba.⁴¹

A horvát usztasák elsősorban a katolikus, protestáns vagy ortodox cigányoktól kívánták az horvát államot megtisztítani – mint láttuk a muszlimoktól „hivatalosan” nem – az előbbieket minden horvátországi városban és faluban összeszedték, hogy muzulmánok kerültek-e közéjük, nem nagyon firtatták. Voltak olyan falvak (*Jamnica, Tomic*), amelyek a belügyminiszterhez, *Andrija Artukovičhoz* folyamodtak cigányaik kiszabadítása ügyében, azonban ő még csak nem is válaszolt a kérelmekre. A *Brod na Savi*-i cigányokat, kb. 2000 főt, marhavagonokba terelték, házaikat lepecsételték, a baromfit és a disznókat elárverezték, a lovaikat, az üres házakat és a gazdátlan földeket horvátok kapták meg. A szerbek, zsidók és cigányok elleni akciók hatása szerte megmutatkozott az országban. *Von Horstenau tábornok* megjegyzi, hogy noha semmi jelét nem látták a partizánoknak, annál több volt a gazdátlan ló és marha, nem beszélve a számtalan libáról, amelyek elszabadulva legelésztek a földeken. *Crkveni Bok*-ban egy usztasa alezredes parancsára kb. 500 környékbeli, 15–20 éves falusi fiatalot végeztek ki, a nőket megerőszakolták, majd megkínózták, a gyerekeket megölték. „...Magam láttam a Száva folyóban – írja von Horstenau – egy női holttestet, kivájt szemekkel s egy bottal a nemiszervében. Ez a nő legfeljebb húsz éves lehetett akkor, amikor ezeknek a szörnyetegeknek a kezébe került. Minden ház ki volt fosztva. Néhány sarokban a disznók el nem égett emberi testekből lakmároztak. A »szerencsés« lakosokat a félelmetes hírű zárt tehervagonokba szállították el, sokan e kényszerű »utazók« közül még aznap felvágták az ereiket.”⁴²

A zágrábi „Artukovics-per” vádirata felsorolta az usztasák által elkövetett emberiségellenes, szadista bűntetteket:

- „1. Egész családokat dróttal kötözték össze, gödrökbe lökték őket, majd pörölyökkel törték össze a koponyájukat.
2. Jasenovácban krematóriumot működtettek, ahová élő embereket hajítottak be.
3. Szerbeket tereltek össze ortodox templomokba s késekkel mészárolták le őket.
4. Orvosi kísérleteket végeztek az emberi szervezet tűrőképességének vizsgálatára.
5. Terhes nők hasát vágták fel.
6. Elvagták az áldozatok torkát és ittak a vérükből.
7. A táborok foglyait kannibalizmusra kényszerítették.
8. Élőket és holtakat csonkítottak meg.
9. Gyereklányokat erőszakoltak meg az anyjuk szeme láttára.
10. Gyermeket tüzték szuronyhegyre.
11. Új kínzási módszereket találtak ki.
12. Oltatlan meszet szórtak a tömegsírokban még élő emberekre.
13. Marólúgot keverték kiéhezett gyermekek ételébe.”⁴³

A cigányok előzetes összeírási listái elárulják, hogy az egyes falvakból hányat hurcoltak el közülük. Minden faluból csupán egy-két túlélő maradt. Az usztasa táborokban az említett módszerekkel kb. 20–25 000 zsidót pusztítottak el. A helyszíni kivégzésekkel párhuzamosan 1942-ben megindították a zsidók általános deportálását is a lengyelországi megsemmisítő lágerekbe. A jasenováci tábor 1941 szeptemberé-

től 1945 tavaszáig működött, ekkor a visszavonuló usztasák lemészárolták az utolsó foglyokat is, s a tábor épületeit lerombolták.

1999-ben az egyetlen még élő, II. világháborús lágerparancsnokot, *Dinko Sakicot*, „Max” Luburic sógorát bíróság elé állították Zágrábban. Sakic 1945-ben elhagyta az országot és Argentínában élt 1998 júniusáig, amikor azonosították, és az argentin hatóságok kiadták Horvátországnak. A 78 éves Sakicot kb. 2000 olyan ember haláláért találta felelősnek az esküdtszék, akik a jasenováci táborban raboskodtak. Drazen Tripalo bíró az ítélet hirdetéskor kijelentette, hogy az esküdtszék bűnösnek találta Sakicot minden vádpontban: „...Bántalmazásban, kínzásban, a foglyok kivégzésében, valamint abban, hogy beosztottjait nem akadályozta meg, hogy hasonló büntetteket kövessenek el”. A bíróság kimondta, hogy a vádlott egyszemélyben felelős négy ember haláláért. A hat hónapig tartó tárgyalás során több mint 30 jasenováci túlélő tanúskodott, felidézve egykori szörnyű tapasztalatait. A vádlott a vallomások alatt mindvégig közönyös maradt, csupán egyetlen alkalommal reagált egy vallomásra: *nevetve*. Többször elismételte, hogy Horvátország és a horvátok javára cselekedett, a foglyokat soha nem bántalmazta, és hogy a tanúk vallomásai „fantazmagóriák” vagy horvátellenes propagandafogások. „Tiszta a lelkiismeretem” – jelentette ki Sakic az utolsó szó jogán. A bíróság helyt adott az ügyész követelésének – aki a törvény által kiszabható legsúlyosabb büntetést kérte –, s a 78 éves vádlottat 20 évi börtönbüntetésre ítélte.⁴⁴

A kb. 500 000 szerb mellett – pontos számot ma sem lehet tudni – kb. 25 000 zsidót és 30 000 cigányt öltek meg a horvátországi haláltáborokban. Az áldozatok számáról máig kíméletlen viták folynak a horvát és a szerb kutatók között. 1946-ban a Horvát Háborús Büntetteket Feltáró Állami Bizottság a Nemzetközi Bizottságnak szóló jelentésében azt írta, hogy a horvát usztasa népiirtás szerb, zsidó és cigány áldozatainak száma soha nem lesz pontosan megállapítható, de a még friss nyomok és a túlélők számából arra lehet következtetni, hogy 5–600 000 ember pusztult el a legszörnyűbb körülmények között. Milan Bulajic, a belgrádi A Népiirtás Áldozatainak Múzeuma igazgatója szerint német források, a Szerb Ortodox Egyház és mások szerint a valós szám 700 000 fő; ezzel szemben – szerinte – a horvát elnök azt állítja, hogy az áldozatok száma 20–25 000, Kuharic bíboros szerint 50 000, s Vladimir Zerjavic horvát kutató szerint pedig 85 000 fő a népiirtás áldozatainak még elfogadható száma. Lehetetlen tolerálni – mondja Bulajic – és önmagában is bűn a 20 000-től 700 000 föig terjedő becsléseket elfogadni. A jasenováci koncentrációs táborról szóló Első Nemzetközi Konferencián és Kiállításon (New York, 1997) Bulajic javasolta egy nemzetközi szakértői bizottság megalakítását az áldozatok számának meghatározására. A horvát küldött a javaslatot elutasította. A konferencia egy kompromisszumos megoldást fogadott csak el, egy szakértői bizottság felállítását a jövőbeli teendők kidolgozására.

Rajko Djuric, a Cigány Világkongresszus elnöke *80 000 főre teszi a Jasenovácban meggyilkolt cigányok számát*. Vladimir Zerjavic horvát kutató ellenérve ezzel szemben az, hogy az 1931-es horvát népszámlálás összesen 14 000 cigányt írt össze Horvátországban, míg Bosznia-Hercegovinában csupán 1000-et. A „fehér cigányokat” muszlimokként regisztrálták, tehát nem gyilkolhattak meg több cigányt, mint

ami a nyilvántartásokban szerepel. Azonban ez azt jelentené, hogy azok, akik nem találhatók az iratokban vagy a nyilvántartásokban, (mert rosszul vezették azokat, nem beszélve a népszámlálási adatok megbízhatóságáról), nem lehettek a népiirtás áldozatai. 5133 cigánygyermek elő- és utóneve található A Népiirtás Áldozatainak Múzeuma jasenováci nyilvántartásaiban. Egyetlen túlélő szemtanú sem becsülte a megölt cigány áldozatok számát 30–40 000 fö alá. Abból az érvelésből, – állítja Bulajic – hogyha nincs több cigány a veszteséglistán, akkor nem volt több áldozat, arra is következtethetnénk, hogy egyáltalán nem létezhetnek túlélők sem, mert azokról sem készült lista.

A Népiirtás Áldozatainak Múzeuma gyűjteménye szerint az usztasa állam területén lévő 27 táborban – csak a táborok területén – (ebből 13 usztasa, 8 olasz, és 6 német láger volt) 23 416 gyermeket öltek meg, 12 248 fiút, 11 113 leányt, (ebből 13 878 szerb, 5534 cigány, 3538 zsidó, 415 horvát és 20 muszlim volt.) Az usztasa hatóságok már 1941 áprilisában felállítottak egy tábor, „Danica” néven Kaprovnica közelében, ahová júliusig kb. 4000 embert gyűjtöttek össze. Ezeket a foglyokat később *Gospicba* szállították, amikor a Velebit-hegységben *Jadovnában* az első, tömeges megsemmisítésre alkalmas tábort létesítették. *Jadovnában* 35 000–50 000, más források szerint 80 000 embert öltek meg. Ugyanebben az időben Pag-szigetén a „Slana” és „Matejna” táborokban kb. 8–13 000 szerbet és zsidót gyilkoltak le. Hercegovina börtöneiben és táboriban (Trebinje, Bileca, Dubrovnik, Mamula, Prevlaka stb.) 24 180 fogoly volt azon a kb. 12 000 emberen kívül, akiket megöltek: 3087 férfit ezek közül halálra kínoztak, rajtuk kívül a halottak között 1185 nő és 398 gyermek volt. Nagyszámú jugoszláv állampolgárt pusztítottak el az ország területén kívül is, csak a legismertebb helyszíneket említve: *Auschwitzban* 13 500 főt, *Mauthausenben* 3625, *Treblinkában* 9000 főt.⁴⁵

Horvát adatok

Veszteség	Horvátok	Muszlimok	Együtt
Az NOV* katonáiként megöltek száma	46	11	57
A fasiszta terror áldozatai:			
– a német és olasz telepítési akciókban	22	8	30
– táborokban, kivégző helyeken, börtönökben	13	7	20
Összesen	81	26	107
További áldozatok:			
– A csetnikek által megöltek száma	18	29	47
– A partizánok által megöltek száma	26	16	42
– A Bleiburg környékén és a „Keresztút” alatt megöltek száma	49	4	53
– Területi tisztogató akciók 1945/47	4	2	6
Összesen	97	51	148
Teljes veszteség (ezer főben)	178	77	255

* Nemzeti Felszabadító Hadsereg

Vladimir Zerjavic horvát kutató a Független Horvátország területén elpusztított horvátoknak és muszlimoknak a táblázatban megadott adatai mellett a Jasenovácban meggyilkolt szerbek számát *48 és 52 000 fő* között határozza meg, a *horvátokét 12 000-re*, a *zsidókéét 13 000-re* és a *cigányokét 10 000 főre teszi*, a jasenováci áldozatok számát összesen kb. *85 000 főre becsüli*. Zerjavic kifogásolja azt a módszert, hogy a népirtás áldozatai közé sorolják az usztasa rémtettek után mintegy 250 000 főnyi Bosznia-Hercegovinából elmenekült szerbet. Vladimir Stipećić „Agrárreform és kolonizáció a JSzSZK-ban” (Zágráb, 1954.) c. munkájára hivatkozva Zerjavic kimutatja, hogy nemcsak Bosznia-Hercegovinából, hanem az összes jugoszláv köztársaságból és Koszovóból a háború befejeztével migráció indult meg a Vajdaságba, ahonnan pl. a német kisebbség nagy része emigrált.

A „szövetségi gyarmatosító program” keretében – állítja Zerjavic – amely a központi állami szervek irányításával folyt –, Horvátországból 52 868, Bosznia-Hercegovinából 85 574, Montenegróból, Szerbiából, Szlovéniából, Macedóniából és Koszovóból 107 974, összesen tehát 247 416 fő érkezett a terméketlen területekről a Vajdaság (a Bácska, a Bánát és a Szerémség) termékeny síkságaira, melynek következtében a vidék etnikai összetétele (az 1931-es népszámlálás szerinti 37%-ról) szerb többségűvé változott. Zerjavic a horvátországi veszteségek között felsorolja a csetnikiek és a kommunista partizánok által megölt 89 000 horvátot és muszlimot, a titoista partizánok által a Zágrábból és környékéről menekülő civil lakosságnak és horvát katonai alakulatoknak Bleiburg környékén történt lemészárlását (az ún. „Keresztút” során: 53 000 fő), és a háború után, 1945–1947-ben végrehajtott területi tisztogatások áldozatait is (6000 fő), amelyekben tegyük hozzá nem szerepelnek a Tito-féle fegyveres alakulatok vendettájának délvidéki magyar áldozatai (34 491 fő, Cseres T.).⁴⁶ Az áldozatok körüli polémia máig nem zárult le, ráadásul egy újabb Balkán-háború, s az újabb vérengzések csak olajat öntöttek e viták tüzére.

A második világháború alatt, Jugoszlávia megszállása a térségben meglévő nemzetiségi ellentéteket és történelmi sérelmeket felerősítve egy népirtás-spirál beindulását generálta: 1. nemcsak a megszállók és a velük szemben ellenséges érzületű lakosság ellentéteiből, hanem 2. a különböző politikai alapon szerveződő partizánalakulatok: Tito kommunista Nemzeti Felszabadító Hadserege és a királyhú Draza Mihajlovics csetnikjei, 3. az egyiket vagy másikat támogató lakosság; 4. a nemzetiségek: a horvátok, szerbek, albánok, bosnyákok; 5. vallási közösségek, katolikusok, ortodoxok, muszlimok ellentéteiből következően. 6. A német megszállók, a velük szövetséges helyi katonai alakulatok és fegyveres csoportok bevonásával, az „ellenséges”, a „Wehrmacht biztonságát veszélyeztető” faji-etnikai kisebbségek: a zsidók és cigányok ellen népirtást folytatnak, amelyet a megszállók kivonulása után, az új titoista állam hatalmi kiépítésével párhuzamos etnikai és politikai „tisztogatások” követnek. Később látni fogjuk, hogy nagyjából hasonló helyzet alakult ki a Szovjetunió elleni hadjárat idején és a német visszavonulást követően Kelet-Lengyelország, Ukrajna, Belorusszia s a Baltikum egyes nemzetiségű területein.

KITEKINTÉS: OLASZORSZÁG

A volt Jugoszláviából menekülő cigányok – akik csak tehették – csak olasz és magyar fennhatóságú területek felé menekülhettek, az 1938 óta a Birodalomhoz tartozó Ausztria felé ez nem volt lehetséges. Horvátország déli területeit az olasz csapatok szállták meg, Dalmácia felé az olasz hadsereg emberséges bánásmódja miatt sok zsidó és cigány menekült. Sokáig tartotta magát az a nézet Olaszországban, hogy a fasiszta hatóságok érdektelenséget mutattak a cigányokkal szemben addig, amíg az idegen cigányok meg nem jelentek az olasz fennhatóságú területeken. Ekkor az olasz belügyi szervek is internálták a cigányokat, így az olaszországi (és az Olasz Birodalom területére menekült, nem olasz állampolgárságú) cigányok internálása csak 1941 végén kezdődött volna meg, a Jugoszlávia megszállását követő időszakban. Újabb kutatások azonban ezt a képet módosítják: már 1940. szeptember 11-én megjelent az első utasítás a cigányok internálására egy belügyminisztériumi körtelegráf formájában. A fasiszta rendőrfőnök, Bocchini utasítást küldött minden prefektúrához, s elrendelte az olasz cigányok internáló táborokba gyűjtését, másrészt ismert tényként könyveli el (egy másik direktíva alapján), hogy az idegen cigányokat vissza kell szorítani, és el kell távolítani a birodalom területéről.

Elengedhetetlen – szólt az utasítás –, hogy minden cigányt ellenőrizzenek, egyrészt, mert „gyakran egészen súlyos bűncselekményeket követnek el”, másrészt pedig, mert „képcsek lehetnek nemzetellenes tevékenység folytatására”. A rendőrniszter úgy határozott, hogy a biztosan vagy feltételezetten olasz nemzetiségű, vándorló cigányokat a legrövidebb időn belül razziák keretében, szigorú felügyelet alatt, minden provinciában az arra legmegfelelőbb helyen kell összegyűjteni. A források jelzik – a megnövekedett iratváltásokon keresztül – hogy a prefektusok hogyan hajtották végre a kiadott utasítást. Fennmaradtak levelek és táviratok Campobasso, Udine, Ferrara, Ascoli Piceno, Aosta, Bolzano, Trieszt és Verona hatóságaitól, amelyek azt bizonyítják, hogy hogyan váltak a cigányok egycsapásra sürgős és fontos birodalmi problémává. 1941. április 27-én a Belügyminisztérium egy újabb körlevelet is kibocsátott „Az olasz cigányok internálása” tárgyában.⁴⁷

Miután gyűjtőtáborokban koncentrálták a cigányokat, behajózták, majd családostul az Olaszország körüli szigetekre vitték őket. A táborokat régebbi kaszárnyákból vagy kolostorokból alakították ki. Szardínia szigetén egyszerűen partra tettek egy nagyobb csoportot, és hagyták őket szétszéledni, fenntartásukról, élelmezésükről nem gondoskodtak, de legalább volt esélyük a túlélésre. A férfiakat besorozták az olasz hadseregbe, igen sokat az ugyancsak olasz megszállás alatt lévő Albániába vezényeltek, és megtiltották nekik a hazatérést. A katonákat nemegyszer követték a családok, barátok, rokonok. A Jugoszláviából 1940 előtt menekülőket Abruzziba vagy egy Puglia melletti táborba internálták, majd Szardínia szigetére deportálták. 1941-től, a németektől és az usztasáktól üldözött cigányokat az olasz hatóságok befogadták, fogolytáborba való elhelyezésük részben az ő védelmüket is szolgálta, mert sokan vissza akartak menni rokonaikért, s fennállt a veszélye annak, hogy üldözőik karmaiba kerülnek. Speciális cigánytábort állítottak fel Agnonéban, Tossiciában: főként a volt jugoszláviai vagy horvátországi menekült cigányok számára.

Olaszország 1943. szeptember 8-án letette a fegyvert a szövetséges csapatok előtt. A németek a megszállt olasz területeken megparancsolták a rendőrségnek, hogy szervezzék meg a táborokba gyűjtött cigányok Németországba szállítását. Az olasz rendőrség azonban megnyitotta az agnonei és tossiciai táborok kapuit, és hagyta, hogy a foglyok megszökjenek. Sokan a hegyekbe mentek, mások a partizánok közé. Voltak, akik a partizánok között életüket áldozták a nácizmus elleni küzdelemben, mint pl. a Catter testvérpár. A német katonai igazgatás alatt maradó területeken azonban a megszállók – éppúgy mint más országokban – összegyűjtötték, bevonították, és németországi kényszermunkára vagy koncentrációs táborokba hurcolták őket, ezeknek az akcióknak sok Szlovéniából menekült cigány is áldozatául esett.⁴⁸

AUSZTRIA

Amikor a Harmadik Birodalom 1938-ban Ausztriát annektálta, már Magyarország kapui előtt állt: az országgal ettől fogva közvetlen határral rendelkezett. 1938. január 12-én a birodalmi Ordnungspolizei főparancsnoksága parancsot adott ki a felkészülésre a német rendőrség április-májusban megrendezendő „parádéjára”. A titkos cél azonban 20 000 rendőr felkészítése volt Ausztria megszállására. A rendőrség kiképzése egy esetleges háborúra 1933 óta folyamatos volt Németországban. Miután a teljes Landespolizeit 1933–34-ben központi parancsnokság alá helyezték, majd a Wehrmacht kereteibe került, a rendőri erők a versailles-i szerződést kijátszó újrafegyverkezés fő tényezői közé kerültek. 1935. október 1-jén a Landespolizei állománya 56 000 emberrel, betagolódott a Wehrmachtba.

A náci vezetés stratégiájának a rendőrségen belül három fő jellemző eleme volt: a nem kívánatos személyek kiiktatása, a rendőrség és az NSDAP szervezeti kapcsolódásának kiépítése (SS), és a német rendőrségi intézmények centralizálása. Ennek a folyamatnak beteljesedése volt Himmler kinevezése 1936 júniusában az SS Birodalmi Vezetőjévé s egyben a Német Rendőrség Főnökévé. A világháború kitörésekor a német rendőrség már 130 000 fős állománnyal rendelkezett, amelyből kb. 121 000 volt harcász állapotban, beleértve a tűzoltóbrigádokat is. Egyes tartalékos korosztályoknak a rendőrségbe való behívásával, valamint a sorozás bevezetésével 1940. augusztus 20-ára az ún. Tartalékos Rendőrzászlóaljok létszáma elérte a 244 500 főt. Az idősebb korosztályok (ältere Jahrgänge) a tartalékos rendőrzászlóaljokba kerültek, közöttük nyugdíjasok is, akik közül hetven év körülieket is mozgósítottak.⁴⁹

A tartalékos rendőrzászlóaljok mellett más, háborús feladatok végrehajtására alkalmas rendőri egységeket is szerveztek. Az Einsatzgruppék, az ún. „bevetési csoportok”, amelyeket válogatás és önkéntes jelentkezés alapján állítottak ki különböző rendőri alakulatokból, főként a szovjet területeken végrehajtott irtóhadjárataik után váltak hírhedtté. Az Einsatzgruppék azonban korábban is kivették részüket a megszállt területek leigázásából. Az Einsatzkommando Österreich 1938 márciusában került megszervezésre, parancsnoka az a Prof. Dr. Franz Albert Six, SS Standartenführer volt, aki az Einsatzgruppe B, Vorkommando Moskau parancsnokaként tevé-

kenykedik majd 1941-ben Oroszországban. Az *Einsatzkommando Österreich* dolga végeztével még 1938-ban feloszlata került.

Himmler 1938. március 18-i rendelete 2000 Gestapo alkalmazottat is Ausztriába irányított, mint a nemzetiszocialista rezsim „faji és politikai ellenségei” elnyomásának hatékony csapatát. A Kripo, a Bűnügyi Rendőrség feladata hivatalosan a nem politikai jellegű bűnözés megelőzése és üldözése volt. A Kripo „bűnmegelőzés” címen azonban a náci terror eszközeivel üldözte már a háború előtt is az „örökletes bűnözőknek”, vagy „aszociálisoknak” bélyegzett cigányokat. A Gestapo és a Kripo alkotta együttesen a Biztonsági Rendőrséget (Sipo). Az egyenruhás Ordnungspolizei, (Orpo), amelyhez a Schutzpolizei, a Csendőrség, és a Gemeindepolizei (helyi rendőrség) tartozott, külön rendőri erőként működött a Gestapo és a Kripo mellett. A Kripo és az Orpo látszólag polgári jellege és feladatai mellett azonban éppúgy a náci gyilkoló gépezet részévé vált, mint az SS vagy a Gestapo.

Az SD (Sicherheitsdienst) az SS titkosszolgálatja volt. 1932-ben Heydrich hozta létre, s eleinte mint a párt információs szolgálata működött, 1938-tól párt- és állami titkosszolgálati funkciókat is ellátott, támogatta a Gestapo munkáját, és együttműködött az általános és belügyi igazgatási szervekkel. Az SD három részre oszlott Ausztriában (SD-Außenstellen, SD-Leitabschnitt Wien, SD-Oberabschnitt Donau), és egyszerre látott el bel- és külföldi titkosszolgálati feladatokat. Besúgóhálózata egyaránt jelen volt a lakosság, a NSDAP és a Wehrmacht soraiban is. Az SD a náci vezetésnek az Európára irányuló hódító politikájában jelentős szerepet játszott.⁵⁰

AZ ANSCHLUSS UTÁN

Az Anschluss megpecsételte az osztrák területen élő cigányok sorsát. 1938 előtt az osztrák csendőrség két alkalommal is felmérte a burgenlandi cigányok számát. 1925-ben 5480, 1927-ben 6032 főt számoltak össze. Más adatok szerint 5188 és 7164 fő élt ekkor Burgenlandban, (Geselmann) s a tartományt nem számítva Ausztria területén még 1600 cigány élhetett. Más becslések szerint Burgenlandon kívül még 3000 cigány élt Ausztriában (Thurner).⁵¹ Két hónappal Ausztria bekebelezése után, 1938. május 4-én az új hatóságok bejelentették, hogy a cigányok ugyanolyan bánásmódban fognak részesülni, mint Németországban, s néhány nappal később Himmler elrendelte, hogy vegyenek újjlenyomatot az egész cigány lakosságtól, s megtiltotta, hogy elhagyják az országot.

Az 1937. decemberi, „A bűnözés megelőzéséről” szóló birodalmi dekrétum előírta átfogó rendőrségi cigányrazziák megtartását Németországban.⁵² A belügyminiszter (Frick) 1937. december 14-i körlevele, amely „A bűnözést megelőző küzdelemről” címet viselte, a következőképpen határozta meg az ún. „aszociális elemeket”: „...Azokat kell aszociális személyeknek tekinteni, akik viselkedésükkel a társadalommal szemben kimutatják – még ha önmagában nem is bűnözői magatartással – hogy ők nem akarnak a társadalomhoz alkalmazkodni. Példák az aszociális elemekre: a./ Azok a személyek akik bár kisebb mértékben, de ismételten megszegve a törvényt kimutatják, hogy ők nem kívánnak alkalmazkodni a Nemzeti Szocialista Állam

természetes fegyelméhez (sic!), mint pl. a koldusok, csavargók, (a cigányok), a szajhák, az alkoholisták – a fertőző betegségeket hordozók, különösen a szexuális úton terjedő betegségeket –, akik kivonják magukat a közegészségügyi szervek intézkedései alól.” A cigányokat eleve, törvénytörő cselekmények nélkül is „aszociálisnak” minősítették, feltételezve hogy nem kívánnak alkalmazkodni a nemzeti szocialista állam természetes fegyelméhez, így velük szemben a bűn nélküli „megelőzést” s a „kollektív bűnösségre” hozott szankciókat bűncselekmények nélkül is alkalmazták.

Az ún. „aszociálisok” elleni első nagy letartóztatási hullám végrehajtásával 1938. április 21. és 30. között a Gestapót bízták meg, mert az elrendelt műveletben a rendőrségnek nem voltak tapasztalatai. A Gestapo azonban rendelkezett a helyi munkaközvetítő hivatalok információival is. Az akció nem vonatkozott a 30% feletti rokantakra és az NSDAP, az SA és az SS tagjaira. A letartóztatottakat kihallgatták, majd a Buchenwald koncentrációs táborba zárták. Júniusban az újonnan centralizált Birodalmi Bünyügyi Rendőrség Hivatala kész volt arra, hogy végrehajtsa immár saját terveit az egészséges „aszociálisok” letartóztatására is. Heydrich, az RSHA főnöke elrendelte, hogy minden regionális kerületi rendőrparancsnokságnak legalább 200 fős kvótát kell teljesítenie az őrizetbe vételeknél. Ezek a letartóztatottak munka- és „javító-nevelő táborokba” kerültek, (Sachsenhausen, Buchenwald, Dachau). Csak a munkaképes férfiakat kellett őrizetbe venni. A hajléktalan szállók, éjjeli menedékhelyek és szállások elleni razziák június 13-án kezdődtek meg. Egyedül Hamburgban a Bünyügyi Rendőrség 700 embert fogott le, jóval a Heydrich megszabta kvótán felül, de a felvett jegyzékek szerint a Bünyügyi Rendőrség nem sokat aggodalmaskodott afelől, hogy kiket vegyen őrizetbe.⁵³ Hamburgnak egyébként megvolt a maga sajátos „aszociális-politikája”. A harmincas évek közepétől, amikor a helyhatóságok egyre másra létesítik a lokális, elkülönített és rendőrileg őrzött cigánytáborokat, Hamburg leromboltatta azokat a városrészeket, amelyeket „a bűnözők, prostituáltak, kommunisták és más aszociálisok” melegágyának tekintett.⁵⁴

A razziákat Ausztriában is végrehajtották. A „Nemzeti munkakerülő-ellenes” akció keretében cigányokat is letartóztattak. A Bundeskanzleramt körlevele 1938. március 16-án megvonta tőlük a szavazati jogot. Két hónappal az Anschluss után Himmler elrendelte a cigányok összeírását Ausztriában, „...a cigánykérdés előttünk álló egységes, a Birodalom egész területére kiterjedő rendezésétől függetlenül”, és megtiltotta az osztrák cigányok számára az „Óbirodalom” határának átlépését. A nyilvános zenét, amely sok cigány megélhetési forrása volt, betiltották. Burgenlandban 1938 májusában megtiltották a cigánygyerekek iskolalátogatását. A többi egykori Bundeslandban ez a rendelkezés csak az 1939–1940-es tanévtől lépett életbe, a Német Birodalom egész területére pedig csupán 1941-től volt érvényes. 1938 júliusában – ugyancsak Burgenlandban – bevezették a cigányok számára a kötelező kényszermunkát.⁵⁵

1938. június 22-e körül letartóztatások indultak Ausztriában. A nyár folyamán 1500 ausztriai (és németországi) cigányt hurcoltak Dachaubá, Buchenwaldba, Sachsenhausenbe és Lichtenburgba. (Ez utóbbi női tábor volt). 1938 júniusában egyedül Burgenlandban 232 cigányt tartóztattak le a bűnözést megelőző küzdelem rendelete jegyében (Erlaß über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung). Az osztrák csend-

őrségi jelentések elárulják, hogy a razziák milyen „bűnmegelőzési” célokat szolgálták: nemcsak cigányokat és „csavargókat” tartóztatták le, és küldtek koncentrációs táborokba, hanem nemzeti érzelmű osztrákokat is.⁵⁶ Az 1938-as letartóztatások során a koncentrációs táborba küldött cigányokat még mint „aszociálisokat” tartották nyilván a más nem cigány, „aszociálisnak” minősített foglyokhoz hasonlóan. Ausztriában a birodalmi rassztudósok „fajtiszta” vagy „cigánykeverék” vagy „kóborcigány” fogalmai másodlagos szerepet játszottak. A hivatalos szervek, a rendőrség a polgármesterek s a járási vezetők „tudták”, hogy kit tekintsenek cigánynak.⁵⁷

1938. október 1-jén a Münchener Rendőrfőkapitányság Cigányügyi Szekcióját (Zigeuner-polizeistelle bei der Polizeidirektion in München) Berlinbe, a Birodalmi Bűnügyi Rendőrség Főhivatalához helyezték át, és hatáskörét „A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központja”-ként kiterjesztették az egész Birodalomra (Reichskriminalhauptamt – Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens – Berlin C2, Werderscher Markt 5/6). A Birodalmi Bűnügyi Rendőrség, a Kripo, 1939. szeptember 27-től már nem a Belügyminisztériumhoz tartozik, hanem az ekkor megszülető „Birodalmi Biztonsági Főhivatal”-ba, (Reichsicherheitshauptamt, RSHA) olvad, amelyet Reinhard Heydrich vezet, s annak ötödik osztálya lesz. Az Amt V., vezetője, a Kripo főnöke: Arthur Nebe, „Reichskriminaldirektor”, SS-Oberführer lett. A cigányok és zsidók ún. „letelepítési”, „evakuációs” akcióival járó szállítási feladatokat a későbbiekben az RSHA-n belül, a Gestapo (Amt IV.) IV-D-4, ún. „Zsidóügyi” Szekciója intézte, Adolf Eichmann vezetésével. A Gestapo vezetője Heinrich Müller, 1939-ben SS-Oberführer, korábban (1937-ben) még maga is a bajor rendőrség főnöke és a Bűnügyi Rendőrség tanácsosa volt.⁵⁸

A cigánykérdés „végső megoldásának” gondolata 1938-ban már foglalkoztatja az SS és a rendőrség legfőbb vezetőit. 1938. március 4-én Heydrich helyettese, Werner Best szignálta Himmlernek, mint a Reichsführer SS-nek és a Német Rendőrség Főnökének a Bajor Belügyminisztériumhoz intézett levelét: „...*Mellékletként állásfoglalását kérve átküldök egy tervezetet, mely alapul szolgálhat a cigánykérdés további kezeléséhez. Az eddigi tartományi rendelkezésekkel szemben ez a vázlat mindenekelőtt a cigánykérdés faji szempontból történő végső megoldásának a gondolatát tartalmazza.*” A levél utal az összes cigány regisztrálásának előkészítésére és a rendőri előzetes letartóztatás lehetőségére, egyben a „letelepítési politika” végére: „...*A szakértők véleménye szerint a cigány fajúak egyáltalán nem tudják csavargó ösztöneiket megfékezni, az ügy jelenlegi állása szerint semmiképpen sem ajánlható a letelepítés útjának további követése.*”⁵⁹

1938 augusztusában Himmler fajkutató tanácsadója, dr. Adolf Würth kifejti, hogy „...*A cigánykérdés elsősorban faji kérdés. Ahogyan a nemzetiszocialista állam a zsidókérdést megoldotta, úgy kell a cigánykérdést is általánosan rendeznie.*” December 8-án Himmler körlevelet ad ki, „A cigányveszély elleni küzdelem” címmel, amelyben már mellőzi a virágnyelvet a „bűnmegelőzésről” és egyebekről és a Würthéhez hasonló indokokat sorol fel, illetve világossá teszi, hogy mi értendő tulajdonképpen a „cigányveszélyen”, s nyilvánosságra hozza a cigánykérdés „végső megoldására” szánt első lépéseket.

A körlevélben Himmler kifejti, hogy „a cigány elemek elleni harc tapasztalatai” és a fajbiológiai kutatások „tudományos eredményei” megmutatták, hogy „a cigányproblémát faji természetű kérdésként kell kezelni”. A tapasztalat azt mutatja – írja –, hogy a „részben-cigányok” (cigánykeverékek) játsszák a főszerepet a cigánybűnözésben, továbbá azt is, hogy a „letelepítésre tett erőfeszítések” elégtelenek voltak, „főként a tiszta [nem keverék] cigányok erős vándorlási ösztönének köszönhetően.” Ezért szükséges – folytatja Himmler –, hogy különbséget tegyünk ezek között a kategóriák között a „cigánykérdés végső megoldásában”. „...Kötelező minden Németországban élő cigány és minden cigány módra élő kóborló faji meghatározása. Elrendelem, hogy a letelepült és nem letelepült cigányok és a cigánymódra élő kóborlók, a Birodalmi Bünyügyi Rendőrség Főhivatalánál, a »A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központjánál« regisztráltassanak. A rendőrhatalóságoknak be kell jelenteniük az illetékes Bünyügyi Rendőrségi Hivatalokon és a helyi Rendőrőrsökön keresztül a Birodalmi Bünyügyi Rendőrség Főhivatala 'A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központjánál' minden olyan személyt, aki küllemére, szokásaira vagy habitusára nézve cigánynak vagy részben-cigánynak látszik.”

„Minden cigány” és „részben-cigány” – folytatja Himmler – és azok a személyek, akik cigány módra élnek „A német vér és becsület védelméről szóló törvény” és a „Házasság alkalmasságáról” szóló törvény értelmében nem köthetnek házasságot, az anyakönyvi hivataloknak minden esetben „alkalmassági tanúsítványt” kell kérniük azoktól, akik házassági kérelemmel folyamodnak hozzájuk. „A cigánykérdés megoldása” része a „nemzeti regeneráció” nemzetiszocialista programjának. A megoldás csak akkor vihető végbe, ha a nemzetiszocializmus mindig szem előtt tartja a német nemzetnek és a nemzet identitásának az idegen népektől való védelmét, beleértve „a cigány elemek elleni küzdelmet”. „...Az állami intézkedéseknek a német nemzet homogenitásának védelme érdekében” alkalmazniuk kell a „cigányság fizikai elkülönítését”, „a fajkeveredés megelőzését”, s a „részben és tisztán” cigány fajúak életútjának szabályozását. Végezetül szükségesnek tartja egy „Cigánytörvény” megalkotását, „amely jobban megakadályozná a vérkeveredést, és amely megoldaná azokat a legsúlyosabb kérdéseket, amelyek együtt járnak a cigányok létevel a német nemzet életterében.”⁶⁰

Heydrich, Himmler körlevele után (és bizonyára Himmler tudtával) 1939 márciusában, egy végrehajtási utasításban kitért a cigányok elkülönítésére a „német néptől”, s a „tisztavérű” és „keverék-cigányok” életkörülményeinek törvényi rendezésére, valamint *háború kitörése esetén az összes cigány koncentrációs táborban való irányításának szükségességére*.⁶¹ Az utasítás jelzi, hogy Heydrich szerint a háború kitörése a cigányoknak mint kockázati tényezőnek a megerősödését hozhatja magával, ezért „biztonságra nézve veszélyes” s nemkívánatos elemek közé való besorolásuk szükséges, továbbá a veszélyt az előzetesen elkülönített és nyilvántartásba vett cigányok koncentrációs táborba való irányításával lehet megelőzni. A feltételek a Birodalom területén adottak voltak. A koncentrációs táborok a náci rendszer egyik alappilléret képezték. 1933-ban megalapították az első lágereket, 1934-ben Himmler maga vette át a lágerek fölötti parancsnokságot, s az SS Hauptamt vezetésével kiépítették a birodalmi lágerrendszert – az Anschluss után Ausztriában is. Ekkor létesítik

pl. Sachsenhausent (1936), Buchenwaldot (1937), Mauthausent (1938) és Ravensbrücköt (1939) s e táboroknak szinte hatványszerűen szaporodó altáborait.

1939. június 5-én az RKPA (Reichskriminalpolizei) 3000 burgenlandi cigány – 2000 munkaképes férfi és 1000 nő – letartóztatását és koncentrációs táborba való deportálását rendelte el. A rendelet már nem használja az „aszociális” megjelölést, amely eddig a cigányokra vonatkozó titkos vagy nyilvános parancsokban megszokott volt. Az 1939. júniusi letartóztatási akciók során Berlinben abból a helyzetértékelésből indultak ki, hogy „a burgenlandi cigányok továbbra sem akarnak dolgozni és csak a segélyekből élnek”. Ennek azonban az ellenkezője volt igaz. A munkaképesek elleni letartóztatási akciók után többszáz gyermek és más munkaképtelen maradt hátra. A helyi közösségeknek – valószínűleg – egyre több segélyt kellett szétosztaniuk. Ez azután egyszerűen ürügyül szolgált az „aszociális” bélyeg erőteljesebb terjesztésére, s még jobban megerősítette a „cigányokkal való leszámolás” politikájának ausztriai híveit. Heydrich 1939. október 17-i rendelete elrendelte, hogy a „számos cigány és cigánykeverék” ezentúl nem hagyhatja el a lakhelyét. „Ennek megszegése esetén a koncentrációs táborba való deportálással kell megfenyegetni őket, ha pedig szükség van rá, végre is kell ezt hajtani.” 1939. október 25. és 27. között a helyi rendőri szerveknek újra össze kellett volna számlálniuk a cigányokat és helyben kellett volna tartaniuk őket „végleges elszállításukig”.⁶²

ZSIDÓ ÉS CIGÁNY „REZERVÁTUM” TERVE

A Lengyelország elleni háború kezdetekor, 1939 szeptemberében az RSHA tervet dolgozott ki a zsidók és cigányok Lengyelországba való tömeges „evakuálására”. Franz Walther Stahlecker (Höherer SS- és Polizeiführer) és Adolf Eichmann, a IV-D-4 Szekció újonnan kinevezett főnöke agyában született meg az ún. „Nisko és Lublin-terv”. Nisko az újonnan létrehozott Főkormányzósághoz tartozott (Radom körzetben) Lublin közelében, a San folyó mellett, nem messze a határtól. Stahlecker és Eichmann egy ún. „rezervátumot” kívánt itt létrehozni (Heydrich kifejezésével: egy „zsidó államot német irányítással”). Ebbe a „zsidó államba” a terv szerint összegyűjtötték volna „a cigányokat és más nemkívánatos elemeket is”.⁶³ 1939. szeptember 10-én Eichmann és Stahlecker – aki ekkor a prágai Sipo parancsnoka, és aki Eichmann barátja volt közös bécsi tartózkodásuk óta – megbeszélték a német csapatok gyors előrehaladását Lengyelországban és a zsidókkal kapcsolatos jövőbeli politikát. Felidézve a „Madagaszkár-tervet” úgy gondolták, hogy sikeresebben lehetne a zsidóság „letelepítését” Lengyelországban megvalósítani, mint Madagaszkár szigetén. Szeptember 18-án a belgrádi Vremje már arról számolt be, hogy a németek egy „autonóm zsidó területet” kívánnak megalapítani Lengyelországban, ahová a Birodalom területéről, s a Cseh- és Morvaországban és a Bécsben élő zsidókat telepítenék át.

1939. szeptember 21-én Heydrich informálta a Biztonsági Rendőrség (SIPO) osztályvezetőit és az Einsatzgruppék parancsnokait Lengyelország politikai újjászervezéséről, és bejelentette, hogy a zsidók eltávolítása a Führer jóváhagyását bírja; a zsidókat és a cigányokat a Birodalomból Lengyelországba kell szállítani. A zsidókat

gettókba kell koncentrálni, majd később a „rezervátumba” kell deportálni.⁶⁴ A szűkszavú emlékeztető szerint négy témakörben határoztak: 1. A zsidók városokba koncentrálásában, 2. Lengyelországba való áthelyezésükben, 3. 30 000 cigány átköltöztetésében Lengyelországba, 4. a zsidók tehervonatokon történő szisztematikus deportálásában a Németországhoz csatolt területekről.⁶⁵

Hitler 1939. október 6-án a Reichstag előtt mondott beszédében bejelentette a „történelem legnagyobb népességtelepítési tervét”. A Birodalmi Gyűlés előtt „Európa etnográfiai helyzetének új rendjét”, a „népek letelepítését” és a „zsidókérdés rendezését” mint Németország egyik fő célját jelölte ki a német befolyási övezetben, a német–szovjet demarkációs vonaltól nyugatra. Ezek után Heydrich is kiadhatta a hivatalos parancsot az akció megkezdésére. A nyugati sajtó felkapta a hírt: „Egy zsidó rezervátum alapítása van folyamatban Lengyelországban”. Heinrich Müller, a Gestapo főnöke Eichmann-t jelölte ki a szállítási feladatok ellátására, aki a csehországi Osztava-Moráviát választotta ki műveleti központul. Eichmann Bécsből, a Központi Zsidó Emigrációs Hivatalból Osztavába rendelte Rolf Günthert, Theodor Danneckert, Anton Brunnert, Franz Novákot, és felállította az RSHA speciális osztályát (Sonderreferat), az ún. Osztava-Moráviai Zsidó Központi Letelepítési Hivatalt.⁶⁶

1939. október 13-án Braune SS-Hauptsturmführer Eichmann-nak szóló beszámolójában azt írja: „... Az SS Oberführer [Nebe?] felvilágosítást kér, hogy mikor küldheti a berlini cigányokat”. 1939. október 16-án az „SD Donau” Ausztriából értesíti Arthur Nebe-t, a Kripo főnökét, hogy az 1939. október 12-én elindított „... zsidó transzporthoz 3-4 vagon cigányt lehet hozzákapcsolni. A transzportok jelenleg Bécsből a rendszerinti a Mähr.-Ostrau, Kattowitz útvonalon közlekednek.” Még aznap, október 16-án az RSHA Schnellbrief-et adott ki, amelyben megtiltotta, hogy a Birodalomban a cigányok elhagyják lakó- vagy tartózkodási helyüket.⁶⁷ 1939. október 17-én az ún. „letelepítési rendelettel” (Festsetzungerlaß) megkezdődtek a deportálások közvetlen előkészületei, s az RSHA Schnellbriefje, amelyet a Helyi Bűnügyi Rendőrségi Hivataloknak postáztak ki, felhívta a figyelmet, hogy „...Az SS Birodalmi Vezére és a Német Rendőrség rendeletére a cigánykérdés a Birodalom egész területén, birodalmi mérték szerint rövid időn belül alapvető módon szabályozásra kerül.”⁶⁸ Ekkor maga Eichmann is praktikus javaslatot tett a „cigánykérdésnek” a „zsidókérdéssel” párhuzamosan történő megoldására: indítványozta, hogy a Bécsből a Főkörmányságba indítandó zsidó szerelvényekhez 3-4 vagon cigányt is kapcsoljanak hozzá.

Franz Novak, SS-Hauptsturmführer, Eichmann segédtisztje, az Eichmann-per idején tanúvallomásaiban azt írta: „...A Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) IV-B-4 Szekciója volt a felelős a zsidók, lengyelek, a cigányok és szlovének evakuációjáért, egyébként ugyanez a szekció gondoskodott a szállításról, amikor az RSHA hivatalait átköltöztették, különösen légítámadások után. A IV-B-4 főnöke Eichmann volt, aki több speciális alkalmazottal rendelkezett. A IV-B-4 szállítási ügyekben illetékes felelőse a volt SS Sturmbannführer, Rolf Günther volt, akinek közvetlenül alá voltam rendelve, mint különleges segédtiszt. [...] 1939 nyara körül átirányítottak a Bécsi Központi Zsidó Emigrációs Hivatalból a Prágai Központi Zsidó Emigrációs Hivatalba [...] 1939 vége körül Berlinbe mentem a zsidók, lengyelek, cigányok és szlovének eva-

kuálását intéző Szekcióba. A Szekció vezetője Eichmann volt, közvetlen felettesem pedig Rolf Günther.”⁶⁹

Eichmann Bécsből a Bécsi Központi Zsidó Emigrációs Hivatalból Günthert Osztavába rendelte, de egyúttal helyébe Alois Brunner SS-Hauptsturmführert Bécsbe küldte. Ostravában ott volt Franz Novák is aki erről a fenti vallomásában nem tesz említést. Brunner és Eichmann irányította az első zsidó szerelvényeket Lengyelországba, amelyekhez cigány vagonokat kapcsoltak hozzá, erről 1939. október 18-án Brunner a következőket írta Eichmann-nak „...A letelepítés Lengyelországba folyamatban van [...] a rendőrfőnök felügyelete alá tartozó 25 biztonsági tiszt is el fogja kísérni a transzportot, megfelelően felfegyverezve, hogy meg lehessen előzni mindenfajta szökést. A teljes letelepítési akcióban külön vagonokban részt vesznek azok a cigányok is, akik jelenleg az Ostmark [Ausztria] területén vannak.”⁷⁰ Brunner Eichmann-nak a cigányok deportálására vonatkozó javaslatát, mely szerint a cigányokat a zsidó transzportokhoz néhány külön vagonban kapcsolják hozzá, maradéktalanul végrehajtotta. Az Eichmann vezette Osztrava-Moráviai Zsidó Letelepítési Központi Hivatal több transzportot indított a lengyelországi Niskoba.

A Niskoba indított transzportok (1939. október–1940. január)⁷¹

Ostrava:	október 18.	901 fő,	Nisko:	október 19.
Katowice:	október 18.,	875 fő,	Nisko	október 20.
Bécs:	október 20.	912 fő,	Nisko:	október 22–23.
Ostrava:	október 26.	400 fő,	Nisko:	október 28–29.
Katowice:	október 27,	1000 fő		október (?)
Bécs:	október 26.	672 fő,	Nisko:	október 29.
Prága:	október 28. kb.	322 fő,	Sosnowice:	november 1.

(A transzportot Sosnowicébe internálják, majd 1940 januárjában Pozsonyba engedik.)

Sosnowice: (ismeretlen számú embert összegyűjtenek, majd hazaküldik őket)

Bécs: (kb. 800 főt, férfit, asszonyt és gyermeket összegyűjtenek, 1940 januárjáig internálják, majd szabadon eresztik őket.)

A Gau Wartheland területéről való cigánydeportálások is megindultak 1939 decemberében, a vonattal történő szállítás során és a célhelyeken számos nehézség merült fel. Hans Frank főkormányzó egyre erőteljesebben védekezett a koordinálatlan transzportok ellen, mivel véleménye szerint ez akadályozta a Generalgouvernement területén a közigazgatás kiépítését, illetve mert az élelmezés kérdése továbbra sem volt megoldott.

A niskoi „rezervátum” feladásának közvetlen oka Hitler parancsa volt, amely elrendelte a népi németek átvételét a balti államokból. A Molotov–Ribbentrop-paktumnak megfelelően a balti államokat 1940-ben a Szovjetunió kebelezte be, rájuk zúdítva a szovjet rendszer áldásait, a terrort, az NKVD-t és a sztálini módszereket. A balti németek spontán menekülése azonnal megindult a német fennhatóságú területek felé, repatriálásuk nem kis fejtörést okozott Himmlernek, akit október 7-én Hitler a Németiség Megerősítésének Birodalmi Biztosává nevezett ki. A balti álla-

mok prédául vetése volt az ára annak, hogy – a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékában meghatározott módon – Hitler keletebbre tolhatta ki a lengyelországi német–szovjet demarkációs vonalat. A balti németek érdekeit előtérbe helyezve Nyugat-Lengyelországból a lengyeleket és a zsidókat szándékozták előbb kitelepíteni, hogy a helyükbe németeket helyezzenek el. Miután Hans Frank is erős ellenakcióba kezdett a Főkormányzóság területére történő további „telepitések” ellen, így a niskoi „rezervátum” tervét elejtették.

A cigányok összegyűjtésére az általános deportálás előkészítésére azonban az (RSHA V. osztályának, a Kripo-nak alárendelt) ún. „Cigányügyi Központoknak” (Zigeunerleitstellen), az újonnan elcsatolt területekkel együtt Königsbergtől Prágán, Bécsen és Münchenen át egészen Hamburgig gyűjtőtáborokat kellett felállítaniuk, és felszerelniük a cigányok ellenőrzött elhelyezésére.⁷² Az Anschluss utáni Nagy Németország területén is adott volt a lehetőség arra, hogy több ezer osztrák és német cigányt küldjenek Mauthausen, Ravensbrück, Dachau és Buchenwald koncentrációs táboraiba.

Buchenwaldban 1940 januárjában a cianid gázkristályokat – amelyet azelőtt a foglyok ruháiban a tetvek elpusztítására használtak – Hancock szerint először 250 csehországi, brnoi cigánygyermeken próbálták ki, úgy pusztítva el őket, mint a tengeri malacokat vagy a kísérleti nyulakat.⁷³ (A ZiklonB alkalmazása előtt az SS „gázautóknak” s gázkamrákban, kipufogógázzal, s szénmonoxid-tartályokkal végzett elgázosításokat. Az első olyan jellegű kísérleteket, ahol már gázkamrát is alkalmaztak, a T4 Eutanázia központokban végezték, foglyokon és betegeken.) Azok a burgenlandi cigányok, akik 1941-ig Buchenwaldot túlélték, több transzporttal a mauthauseni koncentrációs táborba kerültek.

Az akkori deportáltak egyik túlélője, Adolf Guss – aki nem volt cigány, tévedésből hurcolták el egy összeíró lista alapján – Dachaubba került, s megírta papjának, hogy milyen körülmények között éltek. A cigány foglyoknak akkor kellett kabátot venniük, amikor meleg volt, a hidegben viszont nem volt szabad felölteniök. Az örök arra kényszerítették őket, hogy négykézláb mászkáljanak és ugassanak, mint a kutyák, és a priccs alatt aludjanak szintúgy, mint a kutyák. Egy részüket a háború kitörése után tovább küldték Buchenwaldba, ahol a burgenlandi cigányok egyharmadát a köfajtóban vagy a halálos injekciók beadásával 1939–1940 telén elpusztították. Adolf Guss felesége Ravensbrückben meghalt.⁷⁴

Az 1938-ban, az SS által felállított Mauthausen (és 50 altábor) az első olyan, ausztriai területen létesített koncentrációs táboregyüttes volt, amelyet Heydrich 1941-ben III. fokozatú, (a legsúlyosabb minősítésű) lágernek minősített. Mauthausen 50 altáborából eddig 7 táborban találtak cigány foglyokra utalást: Ebensee, Grossramming, Gusen I, „Schlier” Redl-Zipf, St. Georgen, Wels II., és Wiener-Neudorf altáboráiban. Buchenwald 129 altáborából (ebből 106 férfi, 22 női és 1 vegyes tábor volt) 8-ban találtak cigány foglyokra adatokat: Bad Langensalza, Düsseldorf-Grafenberg, Köln-Deutz, Leipzig-Thekla, Ohrdruf S III. (Thüringia), Taucha, Weimar, Schliben (HASAG); de vannak adatok a németországi Leonbergből is.⁷⁵ Gross-Rosenbe 1943. január 1. és május 30-a között vegyes nemzetiségű szállítmányok érkeztek – közöttük cigányok – Auschwitzból, Dachauból, Neuengamméből és Sachsenhausenből. Mauthausenbe 1944. január 1. és 1944. március 31. között Auschwitzból,

Dachauból, Buchenwaldból, Stutthofból, Neuengamméból és Flossenbürgből érkeztek vegyes összetételű transzportok – közöttük ugyancsak cigányok. Mauthausenbe később is (1944 októberétől 1944 decembereig) Flossenbürg, Sachsenhausen, Buchenwald, Auschwitz, Dachau, Gross-Rosen, Stutthof, Ravensbrück és Neuengamme táboriból érkeztek olyan szállítmányok, amelyekben cigányok is voltak. De Mauthausenből indítottak is transzportokat 1940. május 30. és 1945. április 28. között: egyes nemzetiségű csoportokat szállítottak Gröditz, Schloss Hartheim „Erholungsheim”, és Buchenwald táboriba, akik között szintén voltak cigányok.⁷⁶ A koncentrációs táborok és altáborok nyilvántartásainak feltárása a cigány foglyokra vonatkozóan korántsem teljes, a feldolgozás egyik nagy akadálya, hogy a koncentrációs táborba utaltakat 1938–1940 között nem mint cigányokat, hanem mint „aszociálisokat” vették nyilvántartásba. A szovjet és lengyel területekről a megsemmisítő táborokba deportáltak nagy részét nyilvántartásba sem vették, hanem azonnal elgázosították.

A mauthauseni SS őrség bestialitását jellemzi, hogy a ravensbrücki lágerből 1945-ben átszállított 447 cigány leány és asszony fogadásakor, (ebből 98 volt anya 93 fiú és 88 leánygyermekkel) a csecsemőket és az apró gyermekeket nem vették fel a tábor nyilvántartásába, hanem a pályaudvaron, s a két napig húzódó felvétel folyamán helyben, az anyjuk szeme láttára agyonverték. Csupán egyetlen gyermeket sikerült e szerencsétlen anyáknak elrejtetniük. (Az Észak-Németországban létesített Ravensbrück női táborába már létesítésének első évében szállítottak cigány foglyokat. 1939. június 29-én 440 burgenlandi cigány nőt zártak ide, mint engedély nélkül árusító vagy iparendedély nélkül dolgozó vagy jóslással foglalkozó „aszociálisokat”. Aszociálisoknak minősítették azokat is, akik megszöktek a rendőrségi előírások és kihallgatások elől, azokat is, akik továbbra is együtt éltek nem cigányként besorolt férjükkel, s ennek következtében a fenyegető kényszersterilizálás elől menekültek, de azokat is, akik lakóhelyüket engedély nélkül elhagyták. 1945. április 30-ig, a tábor felszabadulásáig becslések szerint legalább 5000 cigány női foglyot őriztek Ravensbrückben.)

Az anektált Ausztria nemzetiszocialista hatóságai következetesen és szigorúan végrehajtották a cigányok elleni rendelkezéseket. Ezek elsősorban a burgenlandi cigányokat sújtották, akik közül – nevük alapján – számosan magyar nyelvűek lehetek. Míg 1938-ban a nagy razzia keretében az ún. „aszociálisokat”, 1939 októberében a „jóslással” foglalkozó cigányasszonyokat is összeszedték. A jóslások büntetésére, mint a „népre káros üzelmekre” maga az RSHA adott ki külön parancsot: „...Az utóbbi időben több olyan jelentést kaptunk, amely szerint a cigányasszonyok kihasználják a jelenlegi helyzetet és jóslataikkal komoly nyugtalanságot keltenek a népességben. Ezeket a népre káros üzelmeket minden körülmények között meg kell akadályozni.” Minden cigányasszonyt, „aki jóslás miatt már volt büntetve, vagy jóslás magalapozott gyanúja alatt áll vagy állt”, le kellett tartóztatni, és koncentrációs táborba kellett zární.⁷⁷

1940. április 27-én a Reichsführer SS sürgősségi leiratban elrendelte 2500 szinti és roma zárt, nemzetségi csoportokban történő deportálását a megszállt Lengyelország területére. 1940 májusában a régi birodalmi területeken a helyi rendőrhatóságoknak össze kellett írniuk a teljes cigány lakosságot. Az összeírás végrehajtásakor a

6 évesnél idősebb gyerekektől ujjlenyomatot vettek, a 14 évesnél idősebbeket le is fényképezték. A szintik és romák bal alsó karját színes vegytintával folyamatos számozással látták el. [Idézzük csak fel Vassányi István Fejér megyei szolgabíró látnoki javaslatát a Magyar Közigazgatás lapjain 1936-ból! *A szerző megj.*] Ennek a számnak egyeznie kellett a fénykép számával és a folyószámos rendben vezetett főlistán szereplő számmal. A családok szerint rendezett főlistának ugyancsak tartalmaznia kellett a személyek nevét és adatait. Minden szintiről és romáról rendelkezésre kellett állnia egy a Fajhigiéniai Intézet által kiadott, ún. „fajdiagnosztikai” szakvéleménynek is. A németországi eljárás során a végrehajtó közegek lefoglalták a szintik és romák minden igazoló iratát, élelmiszer- és ruhahajgyét, ékszereiket és pénzüket elkobozták, s fejenként 10 birodalmi márkát zlotyra kellett átváltaniuk. 1940 júniusában az RSHA megtiltotta a koncentrációs táborokban vagy büntetés-végrehajtási intézetekben a büntetésüket letöltő cigányok szabadon engedését.⁷⁸

A cigánykérdés ausztriai „végleges rendezését” a berlini, központi adminisztratív szervek, az RSHA, s Heydrich a Reichsführer SS-szel, Himmlerrel karöltve irányították. Az Arthur Nebe vezette Birodalmi Bűnügyi Rendőrség (RSHA Amt V.), és helyi kirendeltségei, valamint az ugyancsak az V. osztály felügyeleti keretébe, s Nebe alárendeltségébe utalt, „A Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központja” a nyilvántartást, a cigányok felügyeletét, összegyűjtését és koncentrációját végezte; Robert Ritter „Fajhigiéniai és Népeségbiológiai Kutató Központja” a faji kiértékeléseket; a Heinrich Müller vezette Gestapo (RSHA Amt IV.) IV-D-4 Szekciója pedig Adolf Eichmann vezetésével a deportálások szállítási feladatait látta el.⁷⁹

1940. január 30-án az RSHA értekezletet tartott, amelyen az emlékeztető szerint megjelent Heydrich SS-Gruppenführer, Seyss-Inquart Reichminister, SS-Gruppenführer, Krüger SS-Obergruppenführer, valamint Wächter SS-Brigadeführer. Megvitaták az evakuációs feladatokat, ezen belül Heydrich korábbi, 1939. szeptember 21-i rendelkezését, amelyben akkor 30 000 cigány keletre való „letelepítését” írta elő. E feladatok azonban már a baltikumi németek sürgős repatriálási problémáival szoros összefüggésben jelentkeztek.

Seyss-Inquart meghívása jelzi a megbeszélés jelentőségét. Seyss-Inquart 1938. február 16-án Hitler nyomására osztrák belügyminiszter lett, majd március 11-én osztrák kancellár s egyben muszka-, illetőleg „nácivezető”: az ő feladata volt „behívni” e minőségében Ausztriába a német csapatokat. Hitler e cselekedete fejében Ausztria, náci nevén „Ostmarkt” birodalmi biztosává nevezte ki, Himmlertől pedig megkapta az SS-Obergruppenführer rangot. Seyss-Inquart 1939-ben tárca nélküli miniszter lesz a központi Birodalmi Kormányban, majd 1939 októberében fő kormányzó helyettes Lengyelországban.

Heydrich az értekezlet bevezetőjében elmondta, hogy feladatuk az, hogy a „Reichsführer SS instrukcióinak megfelelően” kialakítsák az „érintett hivatalok egységes politikáját a letelepítési feladatok végrehajtásában, amelyeket a Führer rendelt el (sic!).” A sorra kerülő evakuáció kb. 87 000 lengyelt és zsidót érint Warthegauból, hogy a balti németeknek helyet csináljanak, mert a balti államokban már megindult egy spontán, „illegális emigráció”. Seyss-Inquart és Krüger hozzászólása szerint a IV-D-4 Szekció felállításával, az evakuációs feladatok központi irányításával, elhá-

ruhhatnak a korábbi problémák. A két, tömeges evakuáció után, „...a) a 40 000 lengyel és zsidó után a balti németek érdekében és b) a kb. 120 000 lengyel után, a volhyniai németek érdekében, most kell elkezdődnie a végső tömeges szállításnak, amely eltávolítja az összes zsidót az új Ostgauból és a 30 000 cigányt a Birodalom területéről a Főkormányzóság területére. A korábbi döntés alapján, mely szerint a 120 000 lengyel elszállítása 1940 márciusa körül kezdődik, a zsidók és a cigányok evakuálása addig halasztandó, amíg a fent hivatkozott akciók be nem fejeződtek.” Seyss-Inquart a megbeszélésen később újra összegezte azon személyek számát, akiket a Főkormányzóság területén a közeljövőben el lehet osztani, ezek: 40 000 zsidó és lengyel, 120 000 lengyel és az összes zsidó az új Ostgauból és a 30 000 cigány az Altreichből és Ostmarkból (Ausztria).⁸⁰

1940. július 16-án az RSHA közzétette, hogy mégiscsak lehetséges 6000 cigány deportálása augusztus végén – szeptember elején Burgenlandból a Generalgouvernement területére. Az intenzív előkészületi munkálatok megkezdődtek. Az „Ostmark” területén élő cigányok számát ekkor 9000-re becsülték, ebből 6000-et akartak elszállítani. A deportálások elvileg csak a Wehrmacht tagjait, azok hozzátartozóit, a súlyos betegeket és a terhes asszonyokat nem érintették. Ezzel szemben deportálni kellett azokat az „aszociális német vérűeket, akik a cigányok életmódját vették fel”.

A legnagyobb problémát a helyi hatóságoknak a deportálások költségei jelentették, melyeknek egy részét a helyi közösségeknek kellett állniuk. Azoknak a településeknek, ahol cigányok laktak, maguknak kellett állniuk a fejenkénti 21 napi élelmet. A gyors számítások szerint a következő terhek hárultak volna az egyes kerületekre: a feldbachi Landkreisre 6000 RM (Reichsmark), a fürstenfeldire 25 000 RM, az oberwartira 55 000 RM, együttesen tehát 86 000 RM. Más számítások szerint összesen kb. 74 000 RM-ba került volna 3528 cigány deportálása. Mielőtt még a költségek megfizetésének kérdését tisztázni lehetett volna, 1940. augusztus 15-én mindent lefűjtak, az RSHA pedig megígérte, hogy „a cigánykérdés rendezése egy későbbi időpontban még nagyobb méretekben fog megtörténni.” Heydrich 1940. okt. 31-i az egykori ausztriai Kriminapolizeistelléknek kiadott rendelete csak ennyit fűz a kérdéshez: „...A 6000 cigány Ostmarkból a Generalgouvernement területére történő áttelepítését el kell halasztani, mivel a háború után a teljes cigánykérdés másfajta rendezését tervezzük.”⁸¹

A KRIPO ÉS A RENDŐRSÉGI CIGÁNYTÁBOROK

Az intézkedésekből látható, hogy a Birodalmi Bűnügyi Rendőrségre és vezetőjére Arthur Nebe SS-Oberführerre (majd Brigadeführerre), „Reichskriminal-direktorra” (a Gestapo és az SS mellett), milyen oroszlánrész hárult az európai cigányság üldözésében és kiirtásában. A Kripo részt vett a deportálások előkészítésében és – válogatás vagy önkéntes jelentkezés alapján – sajátkezüleg végrehajtott tömegmészárlásokban az Einsatzgruppék s az Einsatzkommandók kereteiben a háború alatt megszállt területeken. A Birodalmi Bűnügyi Rendőrség úgy kapta meg ezeket a feladatokat, hogy a fajkutatók előbb megalkották az „öröklött bűnözői hajlamokkal ren-

delkező fajt”, hogy e „fajnak” (az „árja”-kultusznak is erősen ellentmondó) üldözését, immár a Bűnügyi Rendőrség hatáskörébe tartozó „bűnüldözést” megalapozzák. De ki volt Arthur Nebe, a birodalmi és a megszállt területeken folyó cigányüldözés egyik kulcsszemélyisége?

Nebe jogot és bűnügyi orvostant tanult a berlini egyetemen. Karrierjét a náci pártba és az SS-be való belépése alapozta meg. Hitler 50. születésnapján, 1939. április 20-án, SS Oberführerré nevezik ki. 1937-től ő lett a Birodalmi Bűnügyi Rendőrség, a Kripo legfőbb vezetője, a „Reichskriminaldirektor” kitüntető címmel. Nebe – becsületére legyen mondva – fényes karrierje dacára, kapcsolatba került Ludwig Beckkel, Hans Osterrel és a német katonai ellenállással. Az 1938. január-februári rajtaütés után, amikor Hitler eltávolította a Hadügyminisztérium éléről von Blombergert és a személyzeti főnökség éléről Fritschet és magához vonta funkcióikat, Nebe lett a katonai ellenállás egyik legfontosabb informátora. E laza, spontán mozgalommal, amely főként a Hitler-ellenes tisztekből állott, Nebe barátján, Hans Bernd Giseviuson keresztül tartotta a közvetlen vonalat. Gisevius a Gestaponál szolgált, majd 1943–44-ben a svájci német konzulátusra került, és az amerikaiak informátora lett.

1940. december 4-én Nebet rendőrzvezérőrnaggyá, s két héttel később SS Brigadeführerré nevezték ki. 1941-ben a Szovjetunió elleni támadáskor Nebe önként jelentkezett az akkor újrászervezett Einsatzgruppékba, s átvette az Einsatzgruppe B parancsnokságát Belorussziában és Ukrajnában. Az Einsatzgruppe B az ő parancsnoklásának ideje alatt 1941 októberéig 45 467 embert végzett ki (köztük cigányokat). Nebe bűnügyi rendőrsége korábban bekapcsolódott az Euthanázia programba, és személyesen részt vett az emberek elgázosítására alkalmas eszközök és módszerek kifejlesztésében. Tapasztalatait Himmler parancsára, 1941-ben Minszk közelében kellett hasznosítania, ahol ő irányította az elmebetegeken a robbantással és gázautókkal történő kivégzések kísérleteit. Nebe az Eutanázia központokban kikísérletezett gázkamrák megalkotásában is fontos szerepet játszott. Később, az embereken végzett orvosi kísérletek alanyainak kiválasztásakor, az orvosok a „visszaeső bűnözőket” vagy a „halálraitélteteket”, az SS az ún. „a visszaeső fajgyalázó zsidókat” vagy a „lengyel ellenállásban való részvétel miatt halálraitélt zsidókat” javasolta a kísérletek céljaira. Nebe viszont, amikor a kiválasztás körüli vita kifejezetten faji problémává sűrűsödött, „az aszociális cigánykeverékeket” ajánlotta.⁸²

Mint az Einsatzgruppe B parancsnoka az RSHA V. osztályának főnöki tisztét frontszolgálat alatt is megtartotta, s mindvégig szorosan együttműködött Eichmann-nal a cigányok deportálásának előkészítésében és végrehajtásában. 1944-ben, a sikertelen Hitler elleni merénylet után a lebukottak között volt, s egy időre eltűnt. Kizárták a náci pártból, rangjától megfosztották, s 1945-ben a náci népbíróságnak (Volksgerichtshof) még maradt arra ideje, hogy április 3-án felakasztassa. Az ítélet végrehajtása előtt – a bizonyára nem kesztyűs kézzel kikényszerített – zavaros „valószínűsége” sok ismerősét hozta különböző, „súlyos büntettekkel” kapcsolatba.⁸³ Nebe oly készséggel hajtotta végre Hitler és a náci vezetés embertelen utasításait, hogy Hitler-ellenességével szemben korán kétségek támadtak, s felébresztették a kettős

informátori tevékenység gyanúját, ami egyébként az SD számára a mindennapos módszerek közé tartozott.

Heydrich 1939 októberében kiadta az utasítást, mely szerint Nagy-Németország területén a cigányokat nyilvántartásba kell venni, majd gyűjtőtáborokban kell elhelyezni. 1940. április 27-én Himmler elrendelte Hamburg, Bréma, Düsseldorf, Hannover, Frankfurt am Main és Stuttgart Bűnügyi Rendőrségi Központjainak, hogy tartóztassák le a körzetükben élő szintiket és romákat, és internálják őket gyűjtőtáborokba, ezekben állítsák össze azokat a transzportokat, amelyeknek az úticélja a megszállt Lengyelország. Az akció, amely 2800 cigány sorsát döntötte el, a Németországban élő szintiknek és romáknak kb. 10%-át érintette, a cigány népiirtás főpróbája volt. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal Berlinből kvótákat adott ki: 1000-1000 főt a hamburgi, brémai, kölni, düsseldorfi és hannoveri kerületeknek, 500-500 főt Frankfurtnak és Stuttgartnak kellett „kiállítania”. Az egyes családok kiválogatását a helyi Bűnügyi Rendőrségre bízták, ők pedig a Birodalmi Egészségügyi Hivatal szakértőinek (Robert Ritter és csapata) „fajbiológiai kiértékeléseire” támaszkodtak, akik készen álltak már a deportálandók kiválogatására. Ezután a transzportokat három „átmeneti táboron” keresztül (az egyik Hohenansperg, Stuttgart közelében, a másik kettő Köln és Hamburg területén volt) a lengyelországi táborokba szállították, ahol a gyerekekre és öregekre, egészségesekre és betegekre egyelőre a napi 14 óra kényszermunka várt, – a „munkával való megsemmisítés” szellemében.⁸⁴ A kényszermunka kőbányákban, útépitésen, ipari alkatrészgyártásban folyt. A deportáltak más részét egyenesen a lágerekbe szállították: a pfälzi szintiket kényszermunkára a Krakkótól keletre lévő Mnichovba, onnan további lágerekbe vitték. A Heidelberg–Mannheim–Ludwigshafen körzetéből való szintiket Radom gettójába irányították, a Bonn, Köln, és Duisburg körzetéből való szintiket pedig Katowicze és Misłowicze koncentrációs táborain keresztül a varsói zsidó gettóba, majd onnan Auschwitzba szállították.⁸⁵

Himmler állítólag két csoportot kívánt mentesíteni a birodalomban élő cigányok közül: az ún. „fajtisza” szintiket és a lallerieket. Odáig ment, hogy megtette a szükséges intézkedéseket, s az RSHA 1942. október 13-án 9 főt nevezett ki e csoportok képviselőire: nyolcat a szintiknek s egyet a lallerieknek. A képviselők szabadon utazhattak, és a megmentendő cigányokról listákat készíthettek. Bormann azonban 1942. december 3-án „jóindulatú” figyelmeztető levelet intézett Himmlerhez:

„...Nebével folytatott szakértői megbeszéléseim által tudomásomra jutott, hogy az úgynevezett fajtisza cigányokkal való bánásmódra ezentúl új szabályok vonatkoznak. Megtarthatják nyelvüket, élő kultúrájukat és szokásaikat, és szabadon mozoghatnak. Bizonyos esetekben a hadsereg különleges egységeiben szolgálnak majd. Mindezt azért, mert nem viselkednek aszociális módon, és vallásukban megőriztek germán elemeket, amit tanulmányozni kell. Nekem az a véleményem, hogy az ön szakértőjének a következtetése túlzott. Az ilyen bánásmód alapvető eltérést jelentene a cigányveszedelem elleni küzdelemben egyidejűleg tett lépésektől, és ezt sem a lakosság, sem a párt alsóbb vezetése egyáltalán nem értené meg. A Führer sem egyezne bele abba, hogy a cigányok egy részének megadják régi szabadságukat. A tényeket ez idáig nem ismerem, de valószínűtlennek is tűnnek. Szeretnék erről tájékoztatást kapni.”

A válasz homályban maradt, de Bormann levele után, 1942. december 16-án Himmler aláírta az utasítást, amelyben elrendelte a németországi cigányok meghatározott kategóriáinak Auschwitzba deportálását. A „fajtisztá” cigányok letelepítéséről és a cigánykérdésről 1943. február 10-én még értekezletet tartott a Reichskriminalpolizeiamt (RKPA), amelyen részt vett Arthur Nebe és Wolfram Sievers, SS Standardenfürher, az „Ahnenerbe” program „Reichsgeschäftsführere”. Az elképzelések még itt is igen zavarosak voltak. Volt olyan javaslat, hogy a két mentesített törzset Sopron (!) térségében telepítsék le. Nem történt kísérlet arra, hogy „fajtisztá” szinti vagy más csoportokat válasszanak ki a náci megszállás alá tartozó országokban. Himmler célja e csoportok megtartásával, s az Ahnenerbe kutatási programjába való bevonásával valószínűleg az árja, „indogermán” örökség tanulmányozása volt.⁸⁶

Ausztriában a későbbi tömeges deportálások előkészítéseként 1939-ben felállították – az egyelőre kényszermunka tábor jelleggel működő –, ún. „rendőrségi cigánytáborokat”. 1939 októberében az SS Biztonsági Szolgálat a belpolitikai helyzetről szóló beszámolójában jelentette, hogy „...Ausztriából jön a javaslat, hogy a cigánykérdés égetően szükséges megoldását a cigányok zárt táborokban történő kiméletlen elhelyezésével valósítsuk meg.” Ilyen gyűjtőtábort létesítettek 1939-ben a Bécs melletti Fischamendben, (ahonnan az összegyűjtött cigányokat a buchenwaldi és ravensbrücki megsemmisítő táborokba deportálták); még ez év őszén Salzburgban (Maxglan), majd 1940-ben pedig a burgenlandi Lackenbachban (magyar nevén: Lakompak), ahol 1941 őszére már 2335 foglyot gyűjtöttek össze, majd innen szállították őket a lódzi gettóba. [A lódzi akciót l. alább.] 1941-ben Weyerben, (St. Pantaleon községben) állítottak fel cigánytábor. Ugyanebben az évben a Birodalmi Biztonsági Főhivatal a kelet-poroszországi Königsbergben rendelte el cigánytábor felállítását. Az RSHA és a Kripo alá rendelt Tartományi Bünyügyi Hivatalokhoz tartozó Cigányügyi Központoknak (Zigeunerleitstelle) volt a feladata a cigány gyűjtőtáborok felállítására és felszerelésére. Egy-egy Tartományi Bünyügyi Hivatalhoz 2–6 Zigeunerleitstelle tartozott. Ezek a táborok kényszermunka táborokként és átmenő állomásokként is szolgáltak a Birodalom s a lengyelországi Főkormányzóság területén lévő háliátáborokba vezető úton.⁸⁷

Az egykori Esterházy-birtokon Lackenbachban létrehozott láger volt a legnagyobb rendőrségi cigány tábor Ausztriában. 1940 novemberében a birtok területén az ún. „Schaflerhof” helyén hozták létre. A láger a Bécsi Bünyügyi Rendőrségi Hivatalhoz tartozott, s az őrszemélyzet vezetése is belőlük került ki. Az első lágerparancsnok Hans Kollross, SS-Untersturmführer volt, aki 1942 januárjában a táborban kitört flekktífusz járványban meghalt. Utóda Franz Langmüller SS-Obersturmführer lett, akit a háború után bíróság elé állítottak, és akit 1948-ban kínzás és fizikai bántalmazás, ill. emberiség és az emberi méltóság ellen elkövetett bűncselekmények miatt 1 év (!) szigorított szabadságvesztésre ítélték. Őt Fritz Eckschlag SS-Obersturmführer majd Julius Brunner SS-Untersturmführer követte a tábor élén. Az utóbbi két táborparancsnok a fizikai bántalmazásokat megszüntette.

A táborba elsősorban a burgenlandi cigányokat deportálták, de az akkori „Ostmark” egyéb területeiről, illetve Németország déli részéből is kerültek ide szintik és romák. A kezdeti létszám 180 fő volt, 1941 tavaszán tömeges deportálások indultak,

és a fogolyállomány ekkor 570 és 200 fő körül mozgott. A legmagasabb létszám 1941 októberében 2335 fő volt. A láger vezetése az egykori birtoképületben volt elszállásolva, a foglyok a birkahodályokban és a csűrökben húzták meg magukat. Akiknek volt saját lakókocsijuk azok jobban jártak, mert továbbra is ezekben lakhattak. Kevés volt a víz és a tisztálkodási lehetőség, egészségügyi barakkokat csak akkor létesítettek, amikor 1941–1942-ben tifuszi járvány tört ki. A járvány „kezelése” abból állt, hogy a foglyokra kívülről rázárták a lágert, szökési kísérlet ellen tűzparancsot léptettek életbe, és sorsukra hagyták őket. Ekkor azokat is a táborba zárták, akik külső kényszermunkán voltak, kiteve őket a fertőzésnek, amely 250–300 ember halálát követelte.

A foglyoknak maguknak kellett élelmezésükről gondoskodniuk, és munkaképtelen társaikat is nekik kellett ellátni. Kezdetben a láger birtokán és egy fűrésztelepen dolgoztak, majd a kialakuló munkaerőhiány következtében egyre többet dolgoztatták őket a táboron kívül: autópályák, utak építésénél, folyószabályozásnál, téglagyárakban, malmokban, tanyagazdaságokban stb. A gyerekeket és fiatalokat mezőgazdasági nagyüzemekbe és erdőgazdaságokba adták. A munkaképes foglyok napi 8–11 órát dolgoztak, amiért munkabérük 10%-át kapták meg, a többi a lágerkasszába került, a munkaképteleneket, az időseket és a gyermekeket megsemmisítő lágerekbe deportálták. Magában a táborban is öltek meg gyermekeket, 35–40 kisgyermeket öltek meg: mérgezett tejet itattak velük. Tilos volt a beszéd, a dohányzás, a lágerszabályzat megsértését magánzárkával, táplálék megvonással, büntetőmunkával vagy koncentrációs táborba való deportálással büntették. 1941 őszén két transzport indult Lackenbachból 1000-1000 emberrel a lódzi zsidó gettóba: mindannyian odavesztek.

A lackenbachi tábor szerepet kapott a náci orvosok embereken végzett kísérleteiben is. K. Gerland, SS Oberführer, Niederdonau helyettes gauleitere 1942. augusztus 24-én szigorúan titkos levelet intézett Himmlerhez, amelyben közli, hogy dr. Fehring, Niederdonau Rasszpolitikai Hivatalának igazgatója – aki maga is részt vett a kasztrációkban és sterilizációkban –, nem érte el a szükséges előrelépést. Fehring a gyógyszeres sterilizációkkal kapcsolatban felhívta a figyelmet egy egzotikus növény, a *caladium seguinum* homeopátiás dózisban való alkalmazásának jelentőségére, mert a patkányokon, nyulakon és kutyákon végzett kísérletei igazolták, hogy a sterilitás és a szexuális frigiditás elérhető vele. Gerland javasolta, hogy dr. Madaus állatkísérleteit – aki a dél-amerikai növény hatásait publikálta – a Bécsi Egyetem Gyógyszerészeti Fakultásával és Intézetével együttműködve folytassák hímnemű emberi lényeken, a lackenbachi cigánytábor férfi foglyain.⁸⁸

Himmler 1942. december 16-án az összes ausztriai és németországi cigány deportálását rendelte el az Auschwitz–Birkenau-i cigány családi tábor B II/e-be. A deportálások 1943. március 1-jével kezdődtek meg, és a hónap végére befejeződtek. A lackenbachi tábor, mint kényszermunkatábor 1945 tavaszáig működött. 1945. március végén a láger vezetése Bécsbe menekült, hátrahagyva a tábort és a megmaradt foglyokat. A háború végét a németországi és ausztriai cigánytáborok foglyainak csak a töredéke érte meg.⁸⁹

CSEH- ÉS MORVAORSZÁG

Magyarországtól északra a Csehszlovák Köztársaság is törekedett a „cigánykérdés megoldására”. Az új állam alkotmánya tiltotta az erőszakos denacionalizálást és igyekezett biztosítani a kisebbségek nyelvi és kulturális jogegyenlőségét. A Csehszlovákiában élő cigányok száma a korabeli felmérések szerint bizonytalan. 1936-ban a hatóságok 39 000 cigányigazolványt állítottak ki. Ctibor Necas 1981-es tanulmánya 4000 cigányt említ Szudétaföldön, 6000-et Csehországban, 8000-et Morvaországban, több mint 60 000-et Szlovákiában. A cigányellenes hangulatot nagymértékben felszította a kassai cigányper, amelyet a hatóságok 1924-től 1929-ig öt éven keresztül (!) folytattak le, s amelyben 19 moldáviai cigányt az ősi váddal: „kannibalizmussal” gyanúsítottak, mint kiderült: alaptalanul. A per eredményeként 1928-ban Pobodimben cigányellenes pogromra is sor került, amely 6 ártatlan áldozatot követelt. A per katalizátora lett a különböző cigányellenes intézkedéseknek, amelyek immár kiterjedtek azokra is, akik a „cigányokhoz hasonló módon élnek”. Az 1926-os bajor törvényt követően és a magyar „razziarendelet” előtt egy évvel, 1927-ben hozott törvényt a vándorcigányokról, mely szerint éjszakai állomáshelyükön igazolniok kellett magukat, és tartózkodási engedélyért kellett folyamodniok. A törvény célja a cigányok „civilizálása” volt, azonban megszorításai a polgári szabadságjogoktól is megfosztották őket. Az első különleges intézkedés a Cseh-Morva Protektorátusban a Belügyminisztérium 1939-ben kiadott rendelete volt, amely elrendelte letelepítésüket és a vándorló életmód feladását. Aki nem engedelmeskedett a rendelet előírásainak, azokat „munkatáborba” internálták. A Cseh Állami Levéltárban fennmaradt egy szigorúan titkos jelentés 1939. október 23-i kelettel, amelyet Bergreichstein kerületi tanácsa intézett a polgármesterhez cigányok letartóztatásáról. A helyi hatóságok közölték a cigányokkal, hogy nem maradhatnak jelenlegi otthonaikban, ha nem hagyják el azokat, koncentrációs táborba fogják őket küldeni. A cigányok összeírásakor fel kellett tüntetni a nevüket, születési évüket, helyüket, lakcímüket és nemzetiségüket.⁹⁰

1938 őszén a Szudéta-vidéken majd 1939-ben Csehországban a megszállók bevetették a tartalékos Rendőrzászlóaljakat és az Einsatzgruppékat is, így pl. a Hamburg Rendőrzászlóaljat Engelhaupt ezredes vezetésével. A megszállt Prágába 1939. március 15–16-án a Hamburg zászlóalj egy százada vonult be, Morawietz kapitány parancsnoksága alatt. A németek Csehszlovákiában négy Einsatzgruppét működtettek 1938–39-ben. Az Einsatzgruppe Dresden és az Einsatzgruppe Wien parancsnokai Heinz Jost SS-Staf. és Dr. jur. Franz Walther Stahlecker, SS-Staf. voltak, akik később, a Szovjetunió elleni hadjáratban a Baltikumban és Belorussziában működő Einsatzgruppe A parancsnokai lettek. Az Einsatzgruppe Dresdenen és az Einsatzgruppe Wien-en kívül Csehországban még két csoport működött: az Einsatzgruppe I. Prag és az Einsatzgruppe II. Brünn, ez utóbbinak ugyancsak Stahlecker volt a parancsnoka, aki 1938 szeptemberében a Szudétaföld okkupációjában is közreműködött. Stahlecker ekkor már három alárendelt Einsatzkommando fölött rendelkezett Olmütz, Brünn és Zlín körzetében.⁹¹

Cigány „munkatáborok”-ról pl. a csehországi Pisek melletti Letyből vagy a morvaországi Kunstat melletti Hodonínból maradtak fenn adatok. Az 1942-es a „Bűnözés elleni megelőző küzdelemről” szóló rendelettel a kormányzat bevezette az internálásnak a Harmadik Birodalomban alkalmazott modelljét, „internáló” táborokként immár az említett Lety és Hodonín, Prága-Ruzyna, Pardubice s maga Auschwitz I. koncentrációs táborok szolgáltak. 1942. július 10-én a csehországi Heydrich-adminisztráció rendőrsége, a titkos rendőrség parancsnoka kiadott egy utasítást minden csehországi cigány, a cigányokkal rokoni viszonyban élők és minden nomád életmódot folytató egyén pontos összeírására. „A cigányok összeírásának napját” (Tag der Erfassung der Zigeuner) 1942. augusztus 2-ára tűzték ki. A lista 5830 „cigányt vagy cigány félvér”, 5108 „cigány módra élő személyt” és 948 állandó lakhellyel nem rendelkező, bebörtönzött vagy kórházban lévő személyt tartalmazott. Az akció egyelőre a rendszeres munkával és állandó lakhellyel nem rendelkező cigányok cigánytáborokba küldését célozta családjukkal együtt. A protektorátus területén, az 1942. augusztus 2-i összeírásnak megfelelően, általános razzia keretében fogták össze őket, kisebb részüket az ekkor újonnan felállított gyűjtőtáborokba és az addig „munkatáborokként” működő Letybe és Hodonínba internálták. A két táboron kb. 2600–2800 cigány ment keresztül.

A városi és vidéki rendőrségnek a cigányokról nyilvántartást kellett vezetniük: komplett kérdőívet minden cigány családról, ujjnyomatlapot minden 6 éven felüli cigány személyről, fényképfelvételt minden 16 év feletti felnőttől, s emlékeztetőt minden kiadott figyelmeztetésről és az elkobzott személyi dokumentumokról szóló információról. Ez a nyilvántartási rendszer szolgált azután a csehországi cigányok deportálásának alapjául.⁹² [Hasonló általános nyilvántartások bevezetését Endre László és követői, a csendőrség, s néhány közigazgatási „héja” Magyarországon is szorgalmazta, de – mint láttuk – sikertelenül.]

A csehországi Lety tábora különleges helyet foglal el a cigány megsemmisítő lágerok történetében. Ezt a táborot a német megszállás előtt hozták létre a cseh hatóságok, 1943-ig működött, az őrség is cseh nemzetiségű volt. A rendőrségi razziákon összeszedett „aszociális” elemeket, cigányokat és nem cigányokat „kényszermunkára” ide internálták. Az útépítési munkákon túl azonban a cigányok sorsa a nemi erőszak, a halálra éheztetés, a tifuszjárvány, az agyonverések és kínzások sorozata lett, e kálvária végén pedig a tömegsírok a tábor közelében lévő erdőkben. A táborban megszülető cigánygyermekeket az örök egy közeli tó vizébe fojtották bele. A túlélők szerint a letyi tábor nagyobb szenvedést jelentett, mint Auschwitz. A letyi tábor 1256 foglyáról maradt fenn adat, közöttük 36 csecsemőről, akik itt születtek a fogságban lévő anyáktól. A morvaországi Hodoninban 1396 foglyot regisztráltak, itt 34 csecsemő született. Akik nem ezekben a táborokban pusztultak el (207 fő), azok Auschwitzba kerültek. A letyi tábor parancsnoka egy bizonyos kapitány Janovsky, a hodoníni táboré egy Blahynka nevezetű táborparancsnok volt. Mindkét táborra jellemző, hogy a cseh őrszemélyzet közül egyetlenegy sem vontak felelősségre 1945 után.

A hodoníni tábori kimutatás 985 személyről számol be (225 férfiról, 348 nőről és 412 tizenégy éven aluli gyermekről), akiket más koncentrációs táborba szállítottak. Neveket a kimutatás nem közöl. 1943 júliusában Prága és Brno rendőrfőnöke jelenti

egy cigánytranszport elindítását Hodonínból Auschwitz koncentrációs táborba. A transzport 20 kocsiból és 2 tehervagonból állt, 98 rendőr kísérte s egy rendőrorvos. A szállítmány 155 férfiből, 285 asszonyból és 327 (!) gyermekből állt. 32 mozgásképtelen beteg a táborban maradt, ők a felépülésük után azonnal Auschwitzba voltak deportálандók. 26 nem cigány is a táborban maradt, hogy a szállítások utáni szükséges munkákat elvégezzék.⁹³

A háborút követően a csehszlovák kormány vizsgálatot kezdett a letyi tábor ügyében, azonban gyorsan leállította azt. A látogató a Helsinki Egyezmény előírásainak megfelelően – amelyet a csehszlovák kormány is aláírt – annak eredeti állapotában, kegyhelyként kellett volna megőrizni. A tábor helyén azonban a hatvanas években egy 13–14 000 disznót befogadó hizlaldát létesítettek. A disznóhizlalda minden hazai és nemzetközi tiltakozás ellenére – már mint privát cég – a magántulajdon sérthetlensége (és a kegyeletstértés) kiáltó jelképeként a rendszerváltás után is tovább működött.⁹⁴ [Az eset példa nélkül állna, ha a náci Németországban ezt az intézkedést, amely „csak” haláluk után sértette az elhunytak emlékét, nem előzték volna meg 1937–38-ban, amikor a német városok ún. lakótáborokat létesítettek a cigányok számára. Cloppenburgban a városi közigazgatás, hogy könnyebben szem előtt tudja őket tartani, a helyi disznóhizlaldákba internálta a szintiket és romákat.]⁹⁵ A holtak nyughelyének meggyalázása máig nem tűnt el Európából. A titoista partizánok által a Délvidéken ártatlanul legyilkolt magyarok egyik tömegsírja fölé szemételepet létesítettek a helyi hatóságok.

A Birodalmi Belügyminisztérium 1942–43 fordulóján kiadott két rendelete alapján 1943 márciusában került sor az első tömeges csehországi cigány deportálásokra, majd ezt követték a májusi szállítmányok, a letyi tábor felszámolásából ide besorolt 420 fogoly, majd az augusztusiak, amelyekben ott volt a felszámolt hodoníni tábor 749 foglya. Az utolsó kisebb, csoportos szállítmány – a hodoníni tábor maradék 31 foglya – 1944. január 28-án indult útnak. Az Auschwitz-Birkenau-i tábor nyilvántartása 4493 cigányt jegyzett be, akik a Cseh-Morva Protektorátusból érkeztek. A koncentrációs táborok felszabadítása után mindössze 538 cigány férfi és nő tért vissza csehországi elhagyott otthonába. Cseh- és Morvaország többszáz éves, történelmi cigány lakossága gyakorlatilag megsemmisült a náci megszállás alatt.

SZLOVÁKIA

Szlovákia Csehországgal ellentétben a háború befejező szakaszáig nem került német megszállás alá, mégis 1941 szeptemberében egy csendőrségi jelentés – a nyomozati értesítők alapján – beszámol arról, hogy „Szlovákiában a cigánykérdést kényszerlakóhely kijelölése útján most rendezik”, és figyelmeztetett, hogy a cigányok „fokozott átszivárgása” várható Magyarországra. Egy 1940. január 18-án kelt rendelet kényszermunkára kötelezte a zsidókat és a cigányokat Szlovákiában. Egy másik törvény 1940 májusában, a munkaszolgálat idejét évi kétszer két hónapban állapította meg. Ugyanakkor a cigányoknak megtiltották, hogy a parkokba, kávéházakba vagy éttermekbe belépjenek, vagy hogy a tömegközlekedési járműveket igénybe vegyék.⁹⁶

1941-ben kötelezték a helyi városi és falusi hatóságokat, hogy a cigányokat toloncolják ki lakóhelyükről, amelyet a magyar csendőrség észlelt és jelentett. Ezt a rendelkezést a települések ugyan nem hajtották végre egyöntetűen, de a kiűzött cigányokat mégis olyan közösségekből üldözték el, ahol már jórészt letelepedtek és beilleszkedtek. Házaik elhagyására kényszerítve, lakóhelyüktől távol, kezdetleges táborokat kellett építeniük maguknak a fák között vagy a bozótban és ott éveken keresztül száműzöttként tengődtek, mint az erdei vadak. Élelmezésükről vagy a gyermekek oktatásáról nem gondoskodott senki. A „kényszermunka-létesítményeket” – Szlovákiából 15-ről szól adat – munkaerő-hiánnyal küzdő gyárak mellett rendezték be, ezekbe ún. „társadalomellenes elemeket” (Asozialen), azaz általában cigányokat internáltak.⁹⁷ Cigány kényszermunkatáborok működtek pl. Dubnica, Hanušovce és Ilava helységeiben. A tisoista Szlovákia az ottani zsidóság tömeges deportálását 1942 márciusában megkezdte.

1944. augusztus 28–29-én kitört a németellenes szlovákiai felkelés. Gottlob Bergert az SS Főhivatal vezetőjét és Josef Witiskát a Biztonsági Rendőrség és az SD parancsnokát, egyben az Einsatzgruppe H vezetőjét küldték Szlovákiába a felkelés letérésére. Az Einsatzkommando 13-at ugyancsak 1944-ben állították fel, s 1944 őszéig „működött” dr. Hans Jakulsky, SS-Stubaf. vezetésével. Witiska helyettese az az Alois Brunner volt, aki annak idején a bécsi zsidók és a burgenlandi cigányok deportálásában oly fontos szerepet játszott. Szeptember végén Bergert Hermann Hoeffle követte, aki SS erősítést hozott, közöttük a hírhedt Dirlwanger SS Brigade-ot. A felkelés elleni harcban és a tömeggyilkosságokban részt vettek helyi alakulatok is, így a paramilitáris Hlinka Gárda – amely a németországi SS mintájára alakult –, és a népi német Freiwillige Schutzstaffel, a Volksdeutsche SS önkéntes szárnya.

Szlovák militáns csoportok több helyen cigányellenes pogromokat rendeztek. Ilijában egy 109 férfiből, nőből és gyermekből álló közösség minden tagját meggyilkolták. Kri nad Hronomban a cigányokat egy kunyhóba zárták, amelyet azután rájuk gyújtottak, s az égő épületből kimenekülőket agyonlőtték. Cierny Balog faluban ötven–hatvan cigányra hasonló sors várt, de itt két kunyhóban, s velük cipeltették oda azokat a benzines kannákat is, amelyekkel később felgyújtották őket. A halottak számára a tömegsírt más cigányokkal ásatták ki. A Nerenicában végrehajtott mészárlás után csak két cigány család maradt életben a helyi közösségből.

A szlovákiai cigányok aktívan támogatták 1944 nyarán a németek által pártfogott tisoista kormány elleni felkelést. A tisoivecbéli cigányok közül a férfiak beálltak a partizánokhoz. A Hlinka-gárdisták körülvették a települést, s a férfiakat családjuk szeme láttára agyonlőtték, majd a nőket és a gyerekeket is megölték. A holttesteket egy kőbányába dobták. A tisoveci áldozatoknak a háború után Besztercebányán emlékművet emeltek. Szlatinán a „partizánokkal való együttműködés gyanúja” miatt 1944. november 23-án megölték mindenkit a helyi cigány közösségből, csak hárman menekültek meg. Nemecká közelében többekkel együtt cigányokat is kivégeztek, a holttesteket elégették és a hamvakat a Hron folyóba szórták.⁹⁸

A kegyetlenkedések szlovák területen nem követeltek annyi áldozatot, mint a német irányítással elvégzett cseh- és morvaországi módszeres és szervezett fajirtás, a kb. százezer fölöttire becsült szlovákiai cigány lakosságból százakra teszik azok számát, akik az üldözések áldozataivá váltak.⁹⁹

LENGYELORSZÁG

Lengyelország nyugati részét a megszálláskor beépítették a Német Birodalomba, Kelet-Lengyelországot pedig a náci Németországgal paktumot kötő Szovjetunió kebelezte be. A már ismert Robert Ritter, a Fajhigiéniai Kutató Intézet vezetőjének feladata volt, hogy a megszállással párhuzamosan a németországihoz hasonló „fajhigiéniai állomásokat” hozzon létre a megszállt lengyel területeken, az ottani cigányok és „cigánykeverékek” megbélyegzésére és összeírására. 1939. szeptember 21-én Heydrich vezetésével Berlinben értekezletet tartottak a faji politikáról, s megvitaták a németországi és ausztriai cigányok, valamint a zsidók és lengyelek „áttelepítését” a keleti területekre. A németországi cigányok – férfiak, nők és gyermekek bevagonizálása ezek után – mintegy főpróbaként –, 1939 őszén a berlini cigányok elszállításával kezdődött. 1940 májusában 2800 főt szállítottak a lódzi gettóba, majd innen Chelmnóba, ahol ezek a cigányok voltak az elsők, akiket 1941 késő decemberében és 1942 januárjában ebben a táborban a zsidókkal együtt elgázosítottak.

1942 nyarán azokat a németországi és lengyel cigányokat, akiket a varsói gettóban gyűjtöttek össze, Treblinka megsemmisítő lágerébe deportálták, és az ottani gázkamrákban ölték meg őket. De németországi cigányokat deportáltak Bialystok, Krakkó és Radom gettóiba is, cigánygettókat létesítettek Belapodlaska, Chelm, Kielce, Kostopol, Krakkó, Lemberg, Lublin, Radom, Praga (Varsó), Sanek, Sielce, Czestochowa és Wengrow helységeiben. A cigányoknak megkülönböztető bélyegként fehér karszalagot kellett viselniük, kék „Z” betűvel. Varsóban a „Z” vörös, Siedlcében lila színű volt.¹⁰⁰

A cigányok helyszíni kiirtása – amely kevesebb „szervezőmunkát” igényelt, mint a tömeges deportálásuk – a német támadással egyidőben, 1939 őszén elkezdődött. Az Einsatzgruppék és a Tartalékos Rendőrzászlóaljak az ausztriai és csehországi megszálló feladatok után Lengyelországban kezdték el a tömeges irtóhadjáratokat. A Wehrmacht alakulatai, de a Hitler-ellenes katonai ellenállás tagjai is értesüléseket szereztek a polgári lakosság ellen elkövetett kegyetlenkedésekről. A „Führer-vonatban” tartott 1939. szeptember 12-i bizalmas beszélgetésük alkalmával Canaris tengernagy, az Abwehr főnöke előadta a Lengyelországból érkező híreket Keitelnek és figyelmeztette, hogy e tettekért „... a világ végül a Wehrmachtot is felelőssé fogja tenni.” Keitel csak annyit válaszolt, hogy „... a dolgot a Führer már eldöntötte, mikor a hadsereg parancsnokainak világossá tette, hogy ha a Wehrmacht mindebbe nem akar belekeveredni, akkor el kell fogadnia, hogy mellette az SS és a Gestapo is színre lép.”¹⁰¹

NÉMET ÉS CSATLÓS RENDŐRI ALAKULATOK LENGYELORSZÁGBAN

Az Einsatzgruppék és a Tartalékos Rendőrzászlóaljak az előretörő Wehrmacht nyomában vonultak fel. Heydrich 1939. szeptember 13-án kiadott körlevelében kifejtette, hogy a bevetési csoportoknak a „németellenes elemek” ellen kell harcolniuk a front mögött. Az Einsatzgruppék nem korlátozták tevékenységüket kizárólag a legyőzött Lengyelország pacifikálására; rövid időn belül szinte minden etnikai csoport

ellen akcióba léptek.¹⁰² A 400–600 főből álló bevetési csoportokat az 5 támadó hadsereg mögé, a hatodik egységet Poznan körzetének határára irányították, amely korábban Poroszországhoz tartozott, s Hitler a Birodalom részeként tartott rá igényt. Ezek az egységek az RSHA IV. osztálya, a Gestapo parancsnoksága alá tartoztak. Előre elkészített listák alapján szedték össze a lengyeleket: arisztokratákat, papokat, kormányhivatalnokokat, üzletembereket, tanárokat, orvosokat – tulajdonképpen magát a lengyel értelmiséget gyűjtötték be „kémelhárítás és partizánelhárítás” ürügyén a razziák során, s zárták rögtönzött fogolytáborokba a még harcoló Wehrmacht mögött. A foglyok agyonlövésére általában a táborok közelében került sor. Szeptember 8-án egy héttel a támadás után napi 200 lengyel agyonlövését jelentették a német parancsnokok.

Lengyelország „pacifikálásában” tizenhét Tartalékos Rendőrszászlóalj is részt vett, amelyeket az Armeeoberkommando (AOK) parancsnoksága alá helyeztek. Minden rendőrszászlóalj saját törzsből és négy századból állt. Az invázió során a zászlóaljok aktívan részt vettek a civil lakosság elleni megtorlásokban – beleértve a tömeges kivégzéseket –, a lengyel reguláris erők elleni harcokban, a hadifoglyok őrzésében, az SS és az SD egységek támogatásában, a fegyverek összegyűjtésében, s nem utolsósorban a lengyel polgári lakosságot és a zsidóságot sújtó ún. „újratelepítési” akciókban.¹⁰³

A lengyelországi csatlós rendőri erőket, az ún. „önvédelmi egységeket” (Selbschutz) főként Nyugat-Lengyelországban a népi németek önkénteseiből, a 17–45 éves korosztályokból verbuválták, ezek csatlakoztak a megszálló erökhöz. Az önkénteseket a német támadás idején kirobbant lengyel megtorló akciók után a bosszú motiválta, és alaposan kivették a részüket a vérengzésekből. Himmler Gottlob Berger altábornagyot bízta meg, hogy vonja az SS kontrollja alá az „önvédelmi egységeket”, amelyeket Berger négy részre osztott, s élükre SS-parancsnokokat rendelt. 1940 áprilisában ezeket az egységeket feloszlatták. Közvetlenül a feloszlítás előtt létszámuk elérte a 45 000 főt.¹⁰⁴

De hat bevetési csoportot, Einsatzgruppét is felállítottak Lengyelország megtámadásakor, s a front mögötti tisztogató operációnak a „Tannenberg” fedőnevet adták. A hetedik csoport, az ún. „Einsatzgruppe különleges célok megvalósítására a Felső-Sziléziai iparvidéken”, Hitler 1939. szeptember 3-i személyes parancsára alakult meg, s a zsidókkal szembeni kegyetlenségéről hírhedtté vált Udo von Woyrsch, SS-Obergruppenführer vezette.

1. Az Einsatzgruppe I. – amely 1939 augusztusától novemberig állt fenn – parancsnoka Bruno Streckenbach, SS-Standartenführer volt. Streckenbach csoportjának működési területe Lengyelországban a Dél-hadseregcsoport 14. hadsereg mögöttes területei voltak, Neutitschen, Bielsko, Rzeszow körzetében, s négy Einsatzkommando tartozott alárendeltségi körébe. Az Einsatzgruppe II. parancsnoka dr. jur. Emanuel Schäfer, SS-Staf. volt, aki az Einsatzgruppe B kereteibe tartozó Einsatzkommando 9 parancsnoka lett később a Szovjetunióban.

2. Az Einsatzgruppe II. Lengyelországban a Dél-hadseregcsoporthoz, 10. hadsereg mögött működött Opoln, Radomsko, Konskie körzetében, s két alárendelt Einsatzkommandóval rendelkezett.
3. Az Einsatzgruppe III. parancsnoka dr. jur. Hans Fischer, SS-Stubaf. volt, és két alárendelt Einsatzkommandóval rendelkezett. Fischer a 8. hadsereg mögött tevékenykedett Lengyelországban.
4. Az Einsatzgruppe IV. két Einsatzkommandóval a 4. hadsereg mögött vonult fel, parancsnoka Lothar Beithel SS-Brigf. volt.
5. Az Einsatzgruppe V. három Einsatzkommandóval a 3. hadsereg mögött lépett akcióba.
6. Az Einsatzgruppe VI-ot Poznan körzetébe vezényelték.¹⁰⁵

1939. szeptember 12-én a Führer-vonatban Ribbentrop, Keitel és Jodl jelenlétében, majd három héttel később Schirach és Frank társaságában, ebéd után a Führer-lakosztályban, – amint a szemtanú Lahousen leírta – Hitler kijelentette: „... *Csak egy urat szolgálhatnak a lengyelek: a németet, két urat nem tudnak és nem is szabad szolgálniuk, ezért a lengyel értelmiség minden reprezentánsát ki kell végezni. Ez szörnyen hangzik, de ez az élet törvénye.*” Ugyanezt tervezték – állapította meg a Nürnbergi Törvényszék a legfőbb háborús bűnösök perében – a Szovjetunió, Lengyelország vagy Csehszlovákia lakossága számára is.¹⁰⁶ A hadsereg egyes tisztjeinek a lengyelországi vérengzéseket elítélő magatartása nyugtalanította Hitlert, ezért elrendelte az akciók eltitkolását a reguláris erők elöl, s tevékenységüknek egy megtevesztő eufémizmust (Christopher Browning kifejezésével: „camouflage”, vagyis „álcázó” nyelven), a „kémelhárító tevékenység” elnevezést adta. 1939. október 4-én külön rendeletben adott amnesztiát, utólagos felmentést, a polgári lakossággal szemben elkövetett bűncselekmények elkövetőinek. Tíz nappal később azután olyan tervet készített Lengyelország számára, amely a megsemmisítéssel volt egyenlő és még ugyanazon a napon elrendelte az SS és a rendőrség kivonását a Wehrmacht igazgatszolgáltatása alól. Keitel ezzel kapcsolatban azt közölte Canarissal: „... Minden katonai körzetben polgári parancsnok is lesz a katonai parancsnok mellett. Az utóbbi feladata éppen a ’népirtás’ lenne.”

Johannes Blaskowitz a Wehrmacht 1939. október 26-án kinevezett lengyelországi főparancsnoka több memorandumban jelentette az országban folyó rendőri garázdálkodást, s kifejezte felháborodását a hadsereg főparancsnoknak, Brauchitschnak, nyíltan leírva az elkövetett bűncselekményeket, a „rendőrség vérszomját” és hogy az „csak félelmet ébreszt a lakosság körében.” Helmuth Stieff őrnagy, – aki novemberben meglátogatta Blaskowitzot főhadiszállásán – lengyelországi tapasztalatairól írta egyik levelében: „...A legelénkebb fantáziájú rémhírek sem érnek fel azzal, amit egy szervezett, gyilkoló, rabló és fosztogató banda ott állítólag a legfelsőbb szintek tudtával követ el [...] A nők és a gyermekek egész nemzedékének kiirtása olyan embertelenség, amely nem érdemli meg a német nevet.” Talán sem Stieff – akit az 1944-es Hitler elleni merénylet után kivégeztek – de Blaskowitz sem voltak tisztában azzal, hogy itt nem másról, mint a Führer által elrendelt bűncselekményekről volt szó. A hadsereg reakcióira való tekintettel Himmler a legkegyetlenebb alakulat-

nak, az Udo von Woysch tábornok csoportjának dél-lengyelországi tevékenységét átmenetileg felfüggesztette. Brauchitsch, a hadsereg főparancsnoka felkérte Himmlert, hogy fejtse ki a fenti eseményekkel kapcsolatos álláspontját a főparancsnokok előtt. Ezt Himmler 1940. március 13-án Koblenzben megtette, és a főparancsnokok előtt félreérthetetlenül kijelentette: „...Semmi olyat nem teszek, amiről a Führer ne tudna.” Blaskowitz ezzel egyidőben a „biztonsági szervek” rémtetteiről szóló jelentését számos Wehrmacht-tag tanúvallomásával igazolta, s megállapította: „...a csapat SS-szel és rendőrséggel való viszonya az undor és a gyűlölet között ingadozik.” Blaskowitz 1940 áprilisában újra jelentést készített az SS és a rendőrség tevékenységéről, mire 1940 májusában visszahívták Lengyelországból.¹⁰⁷

Az invázió során Kelet-Poroszország berenti (Schöneke) területén két csoport cigányt agyonlőttek, októberben pedig egy helyi börtönből hoztak ki cigányokat, akiket egy temetőben végeztek ki. 1939 szeptemberétől novemberig négy akció során a schönecki csendőrség és a Selbstschutz számos katolikus papot, értelmiségit, zsidót, cigányt és más „nemkívánatos elemet” végzett ki.¹⁰⁸ A német kivégző osztagok mellett sok cigány közösség a népi német (Selbstschutz) alakulatoknak, majd 1941-től az ukrán és belorusz csatlós rendőri egységek mérszárlásainak esett áldozatul. 1942-ben Lohaczyban 115 cigányt gyilkoltak meg, Szczerowában 94-et, Bernában 15-öt. Tömeggyilkosságokat hajtottak végre a cigányok körében Komorowban, Pyrachban, Radomban, Sluzecában, Targowkában és Zyradowban. Poznanban kutyákat uszítottak rájuk. Kivégzések voltak Wolynban (Volhínia) és a Kárpátokban. Egyedül Volhínia tartományban kb. 3–4000 cigányt öltek meg a német és ukrán alakulatok. Ezek csak a felnőtteket lőtték agyon, a gyermekeket a lábuknál fogva egy fatörzshöz csapkodva gyilkolták meg. A németek gázautókkal elgázosításokat végeztek. Egy cigány csoportot egy vékony jéggel borított folyóra zavarva fojtottak vízbe. Egy jelentés szerint az ukrán egységek csak a lengyel cigányokat irtották, az ukránokat megkímélték. Krakkó kerület keleti részén, Sanok, Jaslo, és Rzeszow körzetében azokat a cigányokat, akiket nem küldtek Auschwitzba vagy az „Aktion Reinhard” táboraiba, a helyszínen agyonlőtték a helyi német rendőrség és csendőrség osztagai. Több mint 1000 cigányt öltek meg ebben a körzetben. A gyilkosságok a megszállás végéig folytak.¹⁰⁹

Az Einsatzkommando 8 megalakulása után, 1941 júniusa és 1942 decembere között Byalistikból Baranowicén és Minszken keresztül Mogiljevbe vonult, és útjától délre és északra ezerszámra végzett ki lengyel és szovjet állampolgárokat, zsidó és cigány férfiakat, nőket, gyermekeket és hadifoglyokat. 1942 szeptemberében Gorlicében öt zsidót és egy cigányt végzett ki a csendőrség.¹¹⁰ A poznani Kriminálpolizei 1941-ben jelentéseket készített a cigány népességről, s instrukciókat adott ki cigányellenes akciókhoz. A Büntügyi Rendőrség közlönye, a Meldblatt der Kriminalpolizei Posen (Poznan) informált a hadifoglyokkal és a cigányokkal való kötelező bánásmódról.¹¹¹

1941 decemberében, valamint 1942 augusztusától decemberig a német 7. motorizált csendőrszaksasz, az 1. csendőrszaksz és a 62. motorizált csendőrszaksasz lengyel (és a nemrég még szovjet megszállás alatti) területeken foglyokat, zsidókat, cigányokat, civileket mérszárolt le Nowogrudok, Bielowiec, Bodzentyn, Bodzentyn-

Celiny, Debno, Grabkow, Huta-Sklana, Jeziorko, Klonow, Krasnik-Wysokie, Nowa-Slupia, Opoczno, Parczew, Psary-Podlesy, Swietla-Katharczyna, Tarczek, Woiciechow, Wola-Szczygielkowa, Wywóz, Zwolen településeken. Az egyik őrzőpatyban zsidó és cigány férfiakat, nőket és gyermekeket löttek agyon egy csoportban. Az ún. „Bandenbekämpfung” keretében rendszeresen ejtettek s végeztek ki túszoakat azért, mert családtagjaikat nem találták. Egész falvakat mészároztak le a közelükben végrehajtott partizántámadások megtorlásául.¹¹²

Az „Operation Hamburg” fedőnevű partizánellenes akció egyik jelentése 1943-ból Bialystok környékéről a következőkről tudósít: „...Az egységek parancsomra megkapták a feladatot, hogy támadják meg a banditákat és semmisítsék meg őket. Ellenség minden egyes bandita, zsidó, cigány és feltételezett bandita (sic!). Foglyok ejtésekor mindenekelőtt kihallgatás végett az SD rendelkezésre kell őket bocsátani.”¹¹³ Bialystok körzetében partizánellenes megtorlásokra, letartóztatásokra, kihallgatásokra s egy cigány család letartóztatására került sor 1943-ban. Zachroczy-mában 104 cigányt, Karczewben kb. 200-at, Grochow-ban 30-at, Olycében minden helybéli cigányt agyonlőttek. Sczurowa faluban 1943. július 3-án kora reggel egy német kivégzőosztag forgatta fel a cigány családok házait, az embereket kirángatták az ágyukból, társzekerekkel a temetőhöz szállították, és a 94 férfit, nőt és gyermekeiket a temetőben löttek agyon. A holttesteket tömegsírba földelték el, hátrahagyott javaikat elrabolták, s házaikat felgyújtották.¹¹⁴ 1944 májusában Lipiny (Bilgoraj) környékén 28 cigányt fogtak el. Miután a német rendőrség megtudta, hogy zenészek, négy napon és négy éjszakán át muzsikáltatták őket. Azután levetkőztették s egy temetőbe vitték az egész csoportot, és kivégezték. A velük lévő gyermekeket itt is a fákhöz csapkodva gyilkolták meg, a felnőtteket agyonlőttek és eltemették – még élve vagy holtan. 1944 júliusában Radom körzetben, Chranowicze falu közelében az erdőben 91 cigányt gyilkoltak meg. Ugyancsak Radom körzetében – a jakowi Volksdeutsch fegyveresekkel együttműködve – 20 cigányt végzett ki a radomi rendőrség 1943 végén, a Huta Drewniana falu közelében lévő erdőszéleken.¹¹⁵

A Főkormányzóság területén eddig 180 olyan helyszín vált ismertté, ahol a német rendőrség és az Einsatzgruppék, az ukrán felkelő hadsereg és Selbstschutz-alakulatok cigányokat öltek meg, igen gyakran zsidókkal együtt. Kenrick szerint a tömeggyilkosságok helyszíneinek egyenletes földrajzi eloszlása is arra vall, hogy ezeket központi rendelkezések alapján, szisztematikusan hajtották végre. A német rendőrség megpróbálta (az 1940 májusa óta érvényben lévő vándorlási tilalom ellenére) a szintiket és romákat a Birodalom keleti területéről átszorítani a Főkormányzóság területére. A Warthelandban, Danzig-Nyugat-Poroszországban, Felső-Kelet-Sziléziában és Délkelet-Poroszországban élő cigányokat 1943 márciusa után már „lengyel” cigányokként tartották nyilván, s az Auschwitz-Birkenau-i „családi táborba” deportálták őket. A Főkormányzóság területén a Krakkó környéki cigányok azonban már 1940-től ki voltak téve a veszélynek, hogy mint „aszociálisokat” Auschwitzba deportálják őket: 1940-ben 3000 szintit deportáltak ebből a körzetből.¹¹⁶ A poznańi Chef der Sipo und des SD Umwandererzentralstelle (UWZ) 1940-ben 30 oldalas listát állított össze azokról az „aszociális személyekről”, akiket sürgősen a „Főkormányzóságba kellett evakuálni”.¹¹⁷

1943. január 15-étől a német hatóságok általános „aszociális-ellenes” letartóztatásokat fogyanatosítottak Galiciában. Az egész körzetben mintegy 5000 embert tartóztattak le, akik – úgymond – „nem akartak dolgozni”, vagy „a feketepiacon tevékenykedtek, és így nehézségeket okoztak a hatóságoknak”. A kollaboráns Ukrán Főbizottság Hans Frank főkormányzóhoz intézett, 1943. február 25-í, krakkói leveléből kiderül, hogy ez az akció nem a várt eredménnyel járt. Az ukrán kulturális és gazdasági élet vezető személyiségei éppúgy áldozatául estek, mint a különböző állami alkalmazottak vagy az Ukrán Segélyező Bizottság tagjai. A tömeges letartóztatások „rendkívüli aggodalmat” váltottak ki a megszállókhoz lojális Bizottságban (melynek ekkor a németek által hatalomra segített vezetői voltak) „és az egész ukrán lakosságban”. A „munkástoborzások” során munkaképteleneket – 70–80 éves öregeket, valamint nőket, gyermekeket és rokkantakat – végzett ki a tábori csendőrség, de a kivégzéshez elegendő volt pusztán a nyomor. Az Ukrán Bizottság arról tudósít, hogy a németek a szegénykonyhák elől összedték az embereket és mint „koldusokat” agyonlőtték őket. Az ún. „kollektív felelősség elve” alapján válogatás nélkül lőtték agyon a vegyes nemzetiségű falvak egész lakosságát a csecsemőktől az aggasztánokig, (az ott lakó ukránokat is) megtorlásként a lengyel partizánakciók miatt.¹¹⁸ A megszállók vérengzései mellett a lengyel és ukrán fegyveres csoportok között kiméretlen harc bontakozott ki egymás, valamint a másik fél polgári lakossága ellen, amelyben nem volt szokás foglyot ejteni.

A Birodalom igazságügy-minisztere, Otto Thierack, 1942 őszén megállapodott Himmlerrel. Az egyezés „Az aszociális elemek kivonása a büntetésvégrehajtásból és ezek átadása a Reichsführer SS-nek, munkával való megsemmisítés céljából” címet viselte. Ennek értelmében, 1943. február 16-án a Tarnów és a Krakó mellett Montelupich börtöneiből Auschwitzba hurcolt rabok közé bekerültek cigányok is, mint az 1943. július 29-én, Radom körzetéből deportáltak közé. A Krakó közeli Plasow eleinte kényszermunka táborként, majd 1944-től megsemmisítő táborként működött, amelynek lengyel szekciójában ugyancsak voltak cigány családok. A tábor parancsnoka a hírhedt Amon Goeth volt, akit korrupcióért, a foglyok kínzásáért az SS Bíróság letartóztatott, de 1945-ben szabadlábra helyezett, a háború után a krakkói bíróság ítélte halálra. A Lengyel Legfelsőbb Bíróság adatai szerint 8000 foglyot végeztek ki Plasowban.¹¹⁹ Fennmaradtak iratok foglyok átadásáról és elszállításáról Sierandz börtönéből, 1943-ból. A 46 oldalas lista lengyel, zsidó és cigány foglyokat sorol fel. Másutt azonban az elszállításukkal nem bajlódtak, hanem a börtönökhöz közeli erdőkben agyonlőtték őket.¹²⁰

A BIRODALMI BŰNÜGYI RENDŐRSÉG ÉS AZ EUTANÁZIA PROGRAM

A Nebe vezette Birodalmi Bűnügyi Rendőrséget Németországban a háború után gyakran említették úgy, mint a „legcivilibb szervezetet” az RSHA-n belül, mivel felügyelői civilben jártak, s névlegesen az osztály nem volt az SS-nek alárendelve. Nebe azonban SS-rangot viselt, s Himmlernek (mint az SS Birodalmi Vezetőjének és a Német Rendőrség Főnökének) az RSHA fölött teljhatalma volt. A Kripo sok

tisztviselője a háború után átkerült a Szövetségi Bünyügi Rendőrségbe. Egy idő után azonban több leleplező cikk feltárta e szervezet múltját, s a cigány népiirtásban, az Einsatzgruppékban és az emberiség elleni bűntettekben játszott jelentős szerepét. A *Birodalmi Bünyügi Rendőrség kapott pl. megbízást az Eutanázia Program keretében az emberek elgázosítására alkalmas eszközök és módszerek, a gázkamrák és gázautók kifejlesztésére.* A Bünyügi Rendőrség ugyanúgy a gyilkoló gépezet alkatrészévé vált mint az SS, a Gestapo vagy az Orpo.

Hitler 1939. szeptember 1-jéről datált levelében utasította dr. Karl Brandtot, orvosát és Philipp Bouhert a Führer-Kancellária Reichsleiterét, hogy kezdjék meg az Eutanázia Program végrehajtását. A Birodalmi Bünyügi Rendőrséghez, az RSHA V. osztályához tartozó Kriminaltechnisches Institut kapta azt a feladatot, hogy tesztelje a tervezett gyilkolási folyamatokat, és jelentse a szénmonoxid alkalmazásával elérhető legmegfelelőbb emberölési módszereket. Arthur Nebe, a Kripo főnöke parancsára szerezték be az IG Farbentől a szénmonoxid tárolására szolgáló acélpalackokat, és osztották szét a különböző Eutanázia-központokba, börtönökbe, kórházakba. Az ún. „T4 Program” keretében kb. 120 000 szellemi és testi fogyatékos, közöttük gyermekeket és kb. 100 000 „cigányt, homoszexuálist és kommunistát” öltek meg. A lakosság és az egyházak ellenállása miatt a programot 1941. augusztus 24-én hivatalosan leállították, „a háború végére halasztották”. Az „értéktelen élet elpusztítása” azonban titokban tovább folytatódott. Az Eutanázia Program nagyobb gyilkoló központjai Grafenek, Hadamar, Brandenburg, Sonnenstein, Bernburg és a Linz melletti Hartheim szanatóriumaiiban, kórházaiban és a börtönökben a méreginjekciók, az altatók túladagolásával végzett „elaltatások” és a halálra éheztetések mellett, már a Kripo, és a Kriminaltechnisches Institut közreműködésével kifejlesztett, szénmonoxiddal működő gázkamrákat is működtettek.¹²¹

A gázkamrák mozgó változatát 1939 szeptemberében Lengyelországban vetették be. A szénmonoxid palackokat traktorra erősítették, s egy zárt utánfutóba vezették. A főpróba a Sonderkommando Lange feladata volt, – a kommando parancsnoka Herbert Lange SS-Sturmführer, bünyügi tanácsos – az elgázosításokat kezdetben elmebetegeken próbálták ki. Lange kommandója 1939-től végzett ki betegeket Pomerániában, Kelet-Poroszországban és lengyelországi kórházakban. A „Kaisers-Kaffee Geschäft” „becenevű” vontatókat 1939 végétől 1940 közepéig az RSHA és a Führerkancellária tudtával és felügyelete alatt gyártották le. Az eredmények nem lehettek „kielégítőek”, mert 1940-ben Lange megemlíti egy értekezletet, amelyen a gázautók továbbfejlesztését tűzték napirendre. A gázautók elnevezést nem használhatták, a titkosítás folyamán különböző „camouflage” megjelölést használtak, mint a Sonder-Wagen, Sonderfahrzeug, Spezialwagen és S-Wagen, egy 1942 április 11-i levélben pedig az „Entlausungswagen” („Tetvetlenítő kocsii”) szerepel. 1941 végétől az új típusú furgonokból, amelyek már nem tiszta szénmonoxiddal, hanem a kipufogó gázzal működtek, hat darabot használtak, egyet az Einsatzgruppe C-nél, kettőt Chelmnoban, kettőt Rigában, egyet pedig az Einsatzgruppe D alkalmazott a Krimben és Dél-Ukrajnában.¹²²

1941-ben cigányokkal megrakott szerelvények is indultak a lengyel Főkormányzóság felé. Az Eichmann-per vádiratának 11. pontjában az emberiség elleni bűntet-

tek elkövetését róta fel a szállítások vezetőjének, – többek között – mert „...Részt vett több tízezernyi cigány deportálásában, koncentrációs táborokban való összegyűjtésében, és megsemmisítő táborokba való elszállításukban, azzal a szándékkal, hogy megöljék őket.” A bíróság a vizsgálat után, a rendelkezésére álló dokumentumok alapján az ítélet 211. pontjában megállapította: „...Az előttünk lévő dokumentumokban a cigányok egy 1939. szeptember 21-i értekezlet anyagában jelennek meg, ahol Heydrich elrendeli 30 000 cigány deportálását Lengyelországba. Ugyanezt a parancsot említi egy 1940. január 30-i értekezlet a IV-D-4 Szekció felállítása után, amelyet a vádlott irányított, de ebben az időszakban más feladatok kaptak elsőbbséget. Az előttünk lévő anyagban nincs közvetlen bizonyíték a cigányok elleni akcióra 1941 október–novemberéig, amikor 5000 cigányt a helyi hatóságok tiltakozása ellenére Lódzba deportáltak.” [A lódzi gettóba deportált cigányok Ausztriából érkeztek, közöttük a „lalleri törzs” tagjai, s a lódzi zsidókkal együtt Chelmnoban ölték meg őket 1942 elején. Ugyanebben az időszakban további 3000 ausztriai cigányt gyűjtöttek össze az átmeneti koncentrációs táborokba.]

„...Nincs elegendő bizonyíték előttünk arra nézve – szól az Eichmann-per ítélete –, hogy a vádlott foglalkozott volna a cigányok koncentrálásával is [...]. [Ezt mint láthattuk a Kripo végezte el. *(A szerző megj.)*] Mindezekből arra következtethetünk, hogy a cigányok elszállítását a vádlott által vezetett szekció hajtotta végre, s ezért a felelősség őt terheli. [...] A cigányokat Auschwitzban és Chelmnoban irtották ki, de nincs megbízható bizonyíték előttünk arra nézve, hogy a vádlott tudott volna arról, hogy a szekciója által Auschwitzba szállított cigányokra ott megsemmisítés vár. Ennek eredményeként a vádlott bűnrészessége az emberiség elleni bűntettek elkövetésében igazolást nyert a cigányok deportálásában való részvételével.”¹²³

Talán hihetőbb lett volna Eichmann „tudatlansága” afelől, hogy mi is lett az elszállított cigányok sorsa, ha történetesen Zakopanéba szállítja őket, és nem az 1940 óta üzemelő Auschwitzba. Eichmann a per során azonban maga mondta el, hogy Heydrich parancsára felkereste Hösst Auschwitzban, és ismertette vele, hogy milyen létszámú szállítmányok, milyen sorrendben és milyen területekről várhatóak a táborba. Eichmann azt is elmondta Hössnek, hogy a T4-es központokban zuhanyozónak álcázott gázkamrákban, s a gázautókban szénmonoxiddal történik a megsemmisítés, s olyan gáz után folyik a kutatás, amelyet könnyű beszerezni, és nem kell külön üzemelteteni az előállítására a tábor területén. Ezután Höss-szel együtt megsemmisítették a tábor területét, és kijelölték birkenau-i tábor és a gázkamrák elhelyezésére alkalmas területet. Még minden kezdeti stádiumban volt, s Himmler sem adta ekkor még ki a parancsot a teljes program beindítására.¹²⁴

„AKTION REINHARD”. MEGSEMMISÍTŐ TÁBOROK

A lengyelországi területeken élő zsidók és más „nemkívánatos elemek” megsemmisítését szolgáló táborok felállítását 1941 októberében és novemberében kezdték meg. Ezek később a Heydrich elleni, 1942. május 27-i merénylet után, az „Aktion Reinhard” kereteibe kerültek, amelyet az ő „emlékének tiszteletére” neveztek így.

Himmler Odilo Globocnikot, a lublini kerület SS- és Polizeiführerét jelölte ki a program vezetőjévé és Hans Hoefle Hauptsturmführert az operatív és szervezőmunka irányítására. A művelet, amint azt Globocnik 1944. január 5-i Himmlernek küldött értesítéséből tudjuk, négy területet érintett: a „letelepítést”, a munkaerő kiaknázását, az elrejtett javak felhasználását, a személyes értékek és egyéb javak összegyűjtését. A „Globocnik-csoport” 450 főből állt. Ebből 92 fő, Christian Wirth Kriminalkomissar – bűnügyi szakember – parancsnoksága alatt olyanokból állott össze, akik már tapasztalatokat szereztek az Eutanázia Program végrehajtásában. Egy speciális kiegészítő egységet, amely ukrán önkéntesekből állt, ugyancsak kiképeztek az SS trawniki kiképzőtáborában. Az „Aktion Reinhard” táborai Belzecben, Sobiborban és Treblinkában épültek fel. A táborokat a vasútvonalak közelébe, de elszigetelt helyekre tervezték, és hogy valódi céljukat elfedjék – és elhitessék, hogy a deportáltakat „munkára viszik valahová keletre” –, mindegyiket a főkormányzóság keleti határai közelébe telepítették. Belzec volt az első, a Lublin–Lvov vasútvonal mellett, ahol a megsemmisítések 1942 márciusában megindultak. Sobibor, Lublintól keletre 1942 májusában – Treblinka, 80 km-re északkeletre Varsótól, 1942 júliusában kezdte meg működését.¹²⁵

Belzec kezdetben három, majd hat gázkamrával rendelkezett. 1942 februárjában a gázkamrákat különböző zsidó csoportokon próbálták ki, a kamrákban ekkor még 250 lóerős dízelmotorokkal gerjesztett szénmonoxidot használtak. A motorokkal fejlesztett szénmonoxid eleinte 3–4 óra alatt ölte meg az embereket, később ez „lecsökkent” 60–90 percre.¹²⁶ 1942. március 17-én a program teljes erővel beindult. Az áldozatok számát a Holocaust Enciklopédia 600 000 főre teszi, akik „úgyszólván mind zsidók voltak, s akiket néhány száz cigánnyal együtt öltek meg Belzecben”. A cigány áldozatok száma azonban itt is bizonytalan. A Jewish Virtual Library szerint Belzecben kb. 12 000 cigányt öltek meg.¹²⁷ A Sonderkommandók később ennek a tábornak a nyomait is eltüntették. 1942 decemberétől 1943 tavaszáig az „Aktion 1005” keretében a tömegsírokat feltárták, a holttesteket exhumálták, és a krematóriumokban elégették, a tábor felszámolták, a tábor területét pedig mezőgazdasági művelésre kiutalták egy ukrán örmek. A láger helyén ma lengyel nemzeti kegyhely található.¹²⁸

Sobibor. A németek Lublin körzetét a „Generalgouvernement mezőgazdaságának egyik oszlopaként” kívánták felhasználni természeti adottságainál fogva, ezért a Wasserrwirtschaftsinspektion Lublin körzetben számos kis kényszermunkatábor létesített különböző folyószabályozási és talajjavítási munkálatok elvégzésére. A megsemmisítő táborot csak 1942-ben építették fel Sobiborban. Krychow volt a legnagyobb a korai kényszermunkatáborok közül, amelyet Sobibortól délnyugatra, egy Hansk nevű falucska közelében létesítettek. 1940-ben Hansk helyi vezetése parancsot kapott a német civil adminisztrációtól, hogy a falu közelében lévő volt lengyel internálótáborban épületeket emeljenek cigány transzportok fogadására, akiket a *belzeci* táborukból fognak átszállítani. A cigányok számát mintegy 1000–1500 főre becsülték. A falu szemtanúi szerint állítólag a cigányokat nem őrizték és nem kötelezték munkára. Többségük nem beszélt lengyelül. (Mint alább a Weiss család történetében látni fogjuk, valószínűleg németországi, főleg hamburgi illetőségű szintik és romák lehettek.) A falusiak szerint megmaradt ruháikat élelemre cserélték és koldul-

ni próbáltak. 1940 őszén elszállították őket Krychowból, néhányan közülük a siedlcei zsidó gettóba kerültek.

Sok esetben a cigányok számára a halálba vezető út utolsó állomásai a lengyelországi zsidó gettók voltak (de van adat pl. Rigából is), s a cigányok közös mártírumban osztoztak a gettókba kényszerített zsidósággal. 1940 tavaszán a Heidelberg-Mannheim-Ludwigshafen körzetéből való szintiket Radom gettójába irányították, a Bonn, Köln és Duisburg körzetéből való szintiket pedig Katowicze és Mislowicze koncentrációs táborain keresztül a varsói zsidó gettóba, majd onnan Auschwitzba. A kb. 5000 főnyi burgenlandi romát a lódzi zsidó gettóba deportálták, s a közeli Chelmino megsemmisítő táborában gázosították el őket a lódzi zsidókkal együtt 1942 elején.

1940. május 20-án 551 hamburgi és 359 északnémet szintit deportáltak Lengyelországba. Gottfried Weiss hamburgi illetőségű roma visszaemlékezése szerint az út három napig tartott, amíg megérkeztek Belzecbe, hogy megnyugtassák őket, arról beszéltek nekik, hogy Lengyelországban házat és földet fognak kapni. Az első két hét alatt 75 gyermek halt meg az éhezéstől és a fertőző betegségektől. 1941–42 telén továbbszállították őket Krychowba. Weiss itt szemtanúja volt, hogy a tifuszban megbetegedett gyerekeket az őrség az egészségügyi állomáson az ágyakon agyonlőtte. 1941 februárjában Krychowot bezárták, s a foglyokat továbbvitték Siedlcebe. Az agyonlövések napirenden voltak. Weiss elmondta, egy alkalommal látta, hogy miután az SS pribékek a cigány szülőket agyonlőtték, gyermekeiket a falhoz csapkodva ölték meg. A Weiss család következő állomása a varsói gettó volt, ahol félmillió zsidó, politikai fogoly és cigány volt összezsúfolva egyetlen körzetbe. Minden gettónak megkülönböztető jelet kellett viselnie, a zsidóknak dávidcsillagot, a cigányoknak fehér karszalagot (Varsóban vörös „Z” betűvel). Röviddel a gettófelkelés előtt Weisséknek sikerült megszökniük. Egy rendőrsztag azonban elfogta őket, s rájuk is az azonnali kivégzés várt volna, (mint a több tízezernyi más cigányra a lengyel területeken), de német anyanyelvűek voltak, s könyörgésük hatott a rendőrökre, akik átadták őket egy láger őrségének. Így kerültek *Bergen-Belsenbe*, abba a táborba, ahol kannibalizmus is előfordult. Itt a csodával határos módon a család töredéke megérte a háború végét. *Belsenben* csak 1945 januárjától áprilisig 35 000 ember halt meg az éhezés, a kimerültség, s a járványok következtében.^{128b} Azonban nemcsak a németországiakat, de helyi cigányokat is összegyűjtötték zsidó gettóiban. A siedlcei körzetvezető 1942. május 23-án elrendeli:

Rendelet

Tárgy: A Siedlce Körzetben lakó cigányok áttelepítéséről a siedlcei zsidó lakókörzetbe

„A tartózkodás korlátozásáról a Főkormányzóság területén [*Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 13.9.1940 (VBL GG I S. 288)*] c. rendelet alapján a következőket rendelem el:

1. Minden Siedlce Körzetben lakó cigánynak 1942. június 15-én déli 12 óráig át kell helyeznie lakhelyét a siedlcei zsidó lakókörzetbe. Minden cigányt tetvetlenülíteni

kell a lakókörzetbe való megérkezéskor. A flekktifuszban szenvedő cigányokat a zsidó kórházba kell vinni. A lakásokat az ezen rendelet alapján áttelepített cigányok számára a Zsidó Tanács jelöli ki.

2. 1942. 6. 1-től minden cigánynak 10 cm széles fehér karszalagot kell viselnie a jobb karján, melyet nagy lila „Z” betűvel kell ellátni. A karszalagokat a Zsidó Tanács látja el a „Z” betűvel, és ezeket fizetség ellenében kiadja a cigányoknak.
3. Azokat a cigányokat, akik ellenállnak a rendeletben foglaltaknak, a „Az államigazgatási eljárásról” [Verordnung über das Verwaltungsverfahren vom 13.9.1940 (VBL GG I S. 300)] szóló rendelet alapján 1000- Zl-ig terjedő pénzbírsággal, vagy ha ez nem behajtható, maximum 3 hónapi elzárással kell büntetni.

Ugyanezek a büntetések vonatkoznak azokra, akik engedély nélkül szállást vagy ellátást biztosítanak számukra a zsidó lakókörzeten kívül.

Siedlce, 1942. május 23.

Gez. Dr. Seemann^{128c}

1942. augusztus 23-án kb. 11 700 zsidót deportáltak Siedlceből Treblinkába. Ugyanekkor 2000 főt a zsidó temetőben agyonlőttek, néhányat kényszermunka táborba szállítottak. A 23-i deportációk után kb. 2400 zsidó és azok a cigányok maradtak a gettóban, akiket a szomszédos településekről gyűjtöttek össze. Augusztus 24-én az egész kórházat likvidálták az orvosokkal, nővérekkel és betegekkel együtt. Csak négy ember élte túl ezt a vérengzést. A következő napokon több kivégzést hajtottak végre a gettó területén: akit a búvóhelyén az SS felfedezett, azt a helyszínen kivégezte. 1942. november 25-én elrendelték a gettó kiköltöztetését Gesi Borek külvárosába, állítólagos „tifuszgyanú” miatt. November 28-án mindenkit deportáltak Treblinkába, zsidókat és cigányokat együttesen. Ezt a transzportot útközben teljesen megsemmisítették a szállítás alatti „szökési kísérletek” miatt. Treblinkába csak zsidók és cigányok holttesteik érkeztek meg a vagonokban.

1942 nyarán azokat a németországi és lengyel cigányokat is, akiket a varsói gettóban gyűjtöttek össze, Treblinka megsemmisítő lágerébe vitték és az ottani gázkamrákban ölték meg őket. De németországi cigányokat deportáltak Bialystok, Krakkó, és Radom gettóiba is, s cigánygettókat létesítettek Belapodlaska, Chelm, Kielce, Kostopol, Krakkó, Lemberg, Lublin, Radom, Sanek, Czestochowa és Wengrow helységeiben. A hatóságok a közhangulatot igyekeztek ellenük hangolni, 1942 végén a „Lemberger Zeitung” és a „Krakower Zeitung” cikksorozatát közölte arról, hogy egy „egész élősködő faj zabál” – értsd: a gettóba zárt cigányok – miközben „a Szövetséges Blokádiá következtében Európa éheznek”.^{128d}

1941 októberének második felében határozták el a lódzi (Litzmanstadt) gettóban egy cigánytábor létrehozását. Eichmann maga is meglátogatta a gettót, és pere során azt állította, hogy a cigányokat ő küldte Lódzba, hogy „megmentse az életüket”. A zsidók és cigányok lódzba koncentráálásával egyidőben a chelmoi megsemmisítő tábor már felállították, s ez azt jelzi, hogy megsemmisítésüket előkészítették. A lódzi német hatóságok először 25 000 cigány deportálásáról kaptak értesítést, amit szeptember 20. körülre jeleztek. Október 10-én a helyi Gestapo főhadiszállásán

rendkívüli bizottsági ülést tartottak. Az értekezlet tárgya a „különböző fajok és nemzetiségek” elosztása volt a gettón belül. Az ülésen azonban jelentős véleménykülönbség alakult ki a résztvevők között a cigányok elhelyezésének kérdésében.

A Gestapo képviselői a zsidók és a cigányok együttes beszállását javasolták, de Karl Malder ezredes és a gettókerület helyettes vezetője, Friedrich Ribbe ellenállása miatt, mégiscsak a zsidó gettótól elszigetelt, speciális cigánytábor felállításáról döntöttek. Chaim Rumkowski, a Zsidó Tanács vezetője november 1-jén ugyancsak az elkülönített cigánytábor mellett érvelt. A döntő momentum végül is az maradt, hogy „a cigány populáció jelenléte nem kívánatos nyugtalanságot keltene a gettóban és zavart okozna az ott folyó, a német hadigazdaság szempontjából fontos termelő tevékenységre”. A cigányokat így olyan területre zsúfolták be, ahol nem voltak megfelelőek a közművek és a legalapvetőbb higiénés körülmények. A tábor feletti parancsnokság feladatát a Ghettoverwaltung és a Kripo kapta meg. Az építési munkák október végén kezdődtek meg. A tábort kettős szögesdrót kerítéssel és egy árokkal választották el a zsidó gettótól. Különleges intézkedésként az ablakokat a határvonal mentén, mind a zsidó, mind a cigány oldalon betörték. A cigányoknak kialakított 0,019 négyzetkilométeren 15 épület állt, 543 szobával. Hiány volt ágyakból, főzőedényekből és mosdókból. A berendezési tárgyakat a Miasszonyunk Szűz Mária Mennymenetele templomának padjai és néhány bútora pótolták.

A cigány transzportok vasúton, 5 átmenő táborból érkeztek meg *Burgenlandból*. A deportáltak *Radegast* rámpáin hagyták el a szerelvényeket, és a helyi Schutzpolizei és a Zsidó Rendőrség kísérte be őket a gettóba. Összesen 5007 cigány érkezett az öt szerelvényvel 1941. november 5. és 9. között tizenegyen haltak meg a tehervagonokban. Megérkezésük után a Gettó Tanács részéről Herbert Barkowskit kijelölték egy speciális „Cigányügyi Hivatal” vezetésére, segítségére Richard Hoffschildtot, Erich Knorr és Walter Lederert állították. A lágerparancsnoki tisztet, a gyakorlatilag teljhatalommal rendelkező Eugen Jansen, Kriminaloberassistent (SS-Oberscharführer) kapta meg. Jansen lagerführeri tisztét október 28-ától december 23-ig töltötte be, amikor a lágerben szerzett tifuszban meghalt. A Zsidó Tanácsot felszólították egy a cigánytáborral kapcsolatot tartó csoport (Verbindungsstelle für das Zigeunerwohngebiet) felállítására, amelyet Moses Minc mérnök vezetett. A csoport a „tábori szolgálatért”, az élelmezésért, egészségügyi ellátásért, a latrinák karbantartásáért és a halottak eltemetésért volt felelős. A cigányoknak éppúgy, mint a zsidóknak a Gettóban, megvoltak a maguk rendőrei. Karol Berger saját, gumibotokkal felszerelt rendőrök felett rendelkezett. A cigánytábort és a gettót, az „árja oldalon” a 132. Schutzpolizei zászlóalj s ennek a poznani csatlós zászlóalja őrizte, a Gettó belső oldalán a Zsidórendőrség, a cigánytáborban pedig a Cigányrendőrség őrködött. Az egész tábor a lódzi Gestapo II B, Zsidó Osztályának és a Bűnügyi Rendőrség (Kripo) Gettó Felügyelőségének állandó rendőri és politikai ellenőrzése alatt állt.

A burgenlandi cigányok értékeit már Ausztriában elkobozták, de az útra fejésként 30 kg-os csomagot vihettek magukkal, s aki tudta, legértékesebb holmiját megpróbálta magával vinni. Azonban megérkezéskor újra elkoboztak tőlük mindent, amit csak tudtak, s utoljára az elgázosítás előtt fosztották ki őket. Az épületekbe túlszúfoltan és a higiénés feltételek biztosítása nélkül helyezték el a transzportokat, az

első fázisban még latrina sem volt elegendő, a tervezett fürdőépület pedig sohasem készült el. A fürdő helyére a Gettó Tanács 2 db 600 literes víztartályt és 25 vizeskannát állíttatott fel az ötezer embernek. A tábornak nem volt saját konyhája, az ételmezt „éhség-fejadagban” a zsidó gettóból szállították át. Elképzelhető, hogy hogyan étkeztek, amikor egy hónappal megérkezésük után is csak 1000 tálat és 2000 kanalat kaptak. A szobákba 10–25 embert zsúfoltak be, a helyiségekben nem voltak sem ágyak, sem asztalok, sem székek.

Dr. Arnold Mostowicz, a gettó egyik orvosa, Jansen táborparancsnokkal együtt november végén szemlét tartott a táborban. Két szoba ellenőrzése után Mostowicz a következőket írja: „...Még számomra is, aki hozzászoktam a Németországból és Ausztriából érkezett csoportokkal katasztrofálisan túlszűfolt gettók és táborok látványához, az amit ez a két szoba mutatott, megdöbbenő volt. Még ma sem jut eszembe – amikor e beszámolót írom –, megfelelő hasonlat. Annak idején láttam egy riportot a háború előtti indiai kórházakról. Sem ott, sem azokban a szobákban, amelyekbe bepillantottam nem sok volt a csupasz padlón kívül, kivéve egy ágyat. Szalmával voltak felszórva a folyosók, rongyokkal letakarva. Hálóhelyül hányak? harminc? negyven? száz lakónak, ebben a hangyabolyban? Megdöbbenő volt...”

Ilyen körülmények között a járványok azonnal kitörték, a tifusz villámgyorsan terjedt. A zsidó orvosok, akiket a táborba küldtek, nem sokat tehettek, a legalapvetőbb gyógyszerek is hiányoztak. Az ideiglenes kórházban mindössze 30 dupla ágy volt és a csupasz padló. 1942. január 1-jén 128 beteg feküdt itt. A tifusz november közepén ütötte föl a fejét, s a tábor ekkor még jobban elszigetelték a gettótól. Az orvosok közül dr. Karol Böhm Prágából és dr. Aaron Nikelburg Lódból, esküjükhöz híven ellátták a betegeket, de maguk is belehaltak a fertőzésbe. Novemberben 213-an haltak meg a cigánytáborban, decemberben már 400, 1942 január első hetében pedig 106 fő. Hét hét alatt 719 ember halt meg a cigánytáborban, többségük gyermek volt. A betegek száma azonban sokkal több volt. Csak január 6-tól 10-ig 251 megbetegedést jegyeztek fel. A halottak temetését a Zsidó Tanács temetkezési osztályára bízták, s az elhalt cigányokat a lódzi zsidó temető P/IV és P/V szekciójában temethették el, de csak ruhátlanul, és halotti bizonyítványt nem állíthattak ki róluk.

Ugyancsak a lódzi gettó területén, a Przemyslowa utcában hozták létre 1942. december 1-jén az ún. „Lengyel gyermek- és ifjúsági tábor”. Az itt összegyűjtött gyermekek 8–16 évesek voltak, szüleik börtönbe vagy táborokba kerültek, árvaházak és nevelőotthonok lakói voltak vagy hontalanná váltak. Egy jelentős részüket az ellenállási mozgalommal való együttműködéssel, másokat illegális kereskedelemmel, munkamegtagadással vagy valami jelentéktelen lopással vádoltak. Kenrick tudósít arról, hogy a megszállt szovjet területekről is kerültek a lódzi táborba cigánygyermekek, akiket később továbbszállítottak németországi táborokba. 1943 végéig 1944 elejéig 1086 fiú és közel 250 lány volt ebben a táborban. A gyermektábor körülményei azonosak voltak a koncentrációs táborokéval. Az éhség és a napi 10–12 óra kényszermunka, (ami 8 éven felül kötelező volt), a német személyzet kegyetlensége, a verés és a betegségek sorra szedték áldozataikat.^{128e}

Chelmno (ném.: Kulmhof) 70 kilométerre Lódtól nyugatra, egy hasonló nevű falucska közelében volt, s az első olyan lágerek körébe tartozott, amely a gázzal való

tömeges megsemmisítésekre rendezkedett be. Irányítója a Sonderkommando Kulmhof, közvetlenül a berlini Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak (RSHA) volt alárendelve. A tábor személyzete a különleges szolgálatért 12–15 birodalmi márka bérkiégészítést kapott. A transzportokkal érkező nőket és gyermekeket a megérkezésükkor különválasztották, és 15 fős csoportokban gázautókba rakták őket. Chelmnoban három ilyen Renault furgonokból átalakított gázautó működött. Az első áldozatok a Lódz környéki zsidók és az Eichmann és a IV-D-4 Szekció közreműködésével Ausztriából beszállított 5000 cigány voltak.

1942 elején a gettóból 120 felnőttet németországi gyári munkára vittek, majd a többiek teherautókon a *chelmnoi* lágerbe vitték, és elgázosították. A lódzi gettóban nemcsak lengyelországi, hanem németországi, ausztriai, csehszlovákiai és luxemburgi zsidókat is koncentráltak, majd a chelmnói lágerben semmisítették meg őket. Körülbelül 320 000 emberrel végeztek itt 1945. január 17-ig, amikor a Vörös Hadsereg közeledtére – miután a megmaradt foglyokat csaknem teljes egészében kiirtották –, az őrség elhagyta a tábort.¹²⁹

Treblinka lágerét a Bialistok–Varsó vasútvonal mellett Malkinia állomástól 4 km-re északnyugatra, sűrű, erdőtől takart területen építették fel. A Treblinka I elnevezésű részleget 1941-ben büntetőtáborként működtették, főleg lengyelek és zsidók kerültek ide. A megsemmisítő tábor az „Aktion Reinhard” keretében 1942. május–júliusában építették. A megsemmisítő részleget (a „Felső tábor”, ahogy a németek nevezték), teljesen elkülönítették a többi részlegtől. Itt volt a három téglából épült gázkamra, s a kamráktól 150–200 méterre az óriási árkok, amelyekbe a holttesteket elföldelték. A német őrség, 20–30 fő az SS állományából olyanokból állt, akik előzőleg részt vettek az „Eutanázia Programban”, ők a parancsnoki és adminisztratív tisztségeket töltötték be, a 90–120 tagú ukrán csoport szolgáltatta az őrséget, a biztonsági és a gázkamrák körüli személyzetet. Többségük szovjet hadifogoly volt, aki önként jelentkezett, és a trawniki kiképzőtáborban kapott kiképzést, ezek vezetői általában ugyancsak hadifogoly Volksdeutschok voltak.

A gázkamrákat itt is dízelmotorokkal fejlesztett szén-monoxiddal működtették, a kamrákban a halál 30 perc után állt be. Kezdetben egy húsz vagonból álló szerelvény elgázosítása 3–4 órát vett igénybe, később a módszerek megváltoztatásával ezt lecsökkentették 1–2 órára. A gázkamrák nagyságát és kapacitását megnövelve már elegendőek voltak egy teljes szerelvény együttes megsemmisítésére is. A treblinkai lágerben pusztították el a varsói, radomi, a lublini, és a bialystoki körzet gettókba gyűjtött zsidóságát, de deportáltak ide szlovákiai, görögországi, bulgáriai és jugoszláviai zsidókat is. A táborban kb. 2000 külföldről ide szállított cigányt pusztítottak el, de a varsói gettóban összegyűjtött németországi és lengyel cigányokat is itt ölték meg. A Varsói Gettóban (1942. április–június), a cigányok ugyancsak külön részleget alkottak. Emmanuel Ringelblum, a gettóban írt feljegyzéseiben említi, hogy a cigányokat azért küldték a Varsói Gettóba, mert a németek „...mindent a gettóba akartak taszítani, ami jellemzően mocskos, rongyos, bizarr, ami félelmet kelthet, és amelyet egyébként is el kell pusztítani.”^{129a} Ez a torzkép azonban megtévesztő. A németek más zsidó gettókat is felhasználtak cigányok koncentrálására, mert itt már előkészítették a nagyobb tömegek összegyűjtésének feltételeit: rendelkezésükre álltak az épületek,

a kerítések, a közművek s nem utolsósorban a szervezett és kiképzett őrség. Yankel Wiernik, volt fogoly, tanúja volt cigány transzportok érkezésének Treblinkába.

....Egy nap 80 cigányból álló transzport érkezett Varsó közeléből a táborba. Ezek a férfiak, nők és gyerekek nyomorult állapotban voltak. Minden tulajdonuk némi piszkos alsónemű és rongyos ruha volt. Amikor beérkeztek a táborba nagyon vidámak voltak. Azt hitték, valami elvarázsolt kastélyba jöttek. De a hóhérok is vidámak lettek, mert éppúgy elpusztították az összes cigányt, mint a zsidókat. Néhány órán belül minden elcsendesedett, és csak a holttestek maradtak [...] Nem érkezett transzport egy ideig Treblinkába. Egy napon, ahogy a kapu közelében dolgoztam, észrevettem, hogy a német helyőrség és az ukrán örök hangulata megváltozott. A Stabscharführer, egy ötven év körüli, alacsony, zömök, gonosz arcú ember, autón többször is elhagyta a tábort. A kapu kinyílt, és kb. 1000 cigány vonult be. Ez volt a harmadik cigánytranszport, amelyik Treblinkába érkezett. Több vagonban a holmijukat szállították, koszos rongyokat, szakadt ágyneműket, s más lim-lomot. Csaknem őrizetlenül jöttek. kivéve két német egyenruhába öltözött ukránt: nem voltak teljesen tisztában azzal, hogy ez az egész mit jelent. A formalításoknál akadékoskodtak, és mindenről elismervényt kértek, de nem engedték őket be még a táborba sem, s a követeléseiket a nyugtákról szarkasztikus mosollyal fogadták. Titokban értesültek az ukránjainktól, hogy egy haláltábor újabb áldozat-csoportjaként szállították ide őket. Szemmel láthatóan elsápadtak, és újra kopogtak a kapun bebocsátást kérve, amire a Stabscharführer kijött, és átadott nekik valami piszkos borítékot, amelyet átvettek és elmentek. A cigányokat, akik *Besszarábiából* jöttek elgázositották ugyanúgy, mint az összes többit, majd elégették őket.”¹³⁰

A tömeges elgázosítások 1943 áprilisáig tartottak, utána már csak szórványosan érkezett egy-két transzport: a tábor teljesítette a feladatát. 1943. február végén – március elején Himmler meglátogatta Treblinkát. Látogatása után parancsának megfelelően, a Sonderkommandók az „Aktion 1005” keretében elindították a műveletet a holttestek megsemmisítésére. A tömegsírokat kihantolták, a holttesteket kiemelték, s hatalmas máglyákon elégették. A gyilkosságok nyomainak eltüntetése 1943 júliusáig folytatódott.¹³¹

AUSCHWITZ (OSWIECÍM)

A legnagyobb náci koncentrációs és megsemmisítő tábor, 60 km-re Krakkótól nyugatra, Himmler 1940. április 27-i parancsa alapján jött létre Kelet-Felső-Sziléziában, amelyet Lengyelország összeomlása után a Birodalomhoz csatoltak. 1940 júniusában érkeztek az első transzportok, a kezdeti időszakban főleg lengyel politikai foglyok. 1941 márciusában 10 900 fő volt a számuk. Ugyanebben az időben Himmler elrendelte egy nagyobb táborrész megépítését, amely 3 km-re volt az első-től, s az Auschwitz-Birkenau elnevezést kapta. 1941 márciusában női részleget hoztak létre a főtáborban Auschwitz I-ben, amelyet azonban 1942 augusztusában áthe-

lyeztek Birkenauban. Egy harmadik tábor is létrehoztak Auschwitz III néven Monowitzban (Monowice), s az idő múlásával 45 altáborot építettek ki a táborkomplexumban. Auschwitz II (Birkenau) volt a legtöbb foglyot befogadó tábor az egész együttesben, s a legembertelenebb körülmények itt uralkodtak. Birkenauban volt a cigány „családi” tábor és a csehországi zsidók „családi tábora” is. Auschwitz gyilkoló központjai, a gázkamrák és a krematóriumok is ebben a részlegben működtek.

1942. december 16-án Himmler elrendelte, hogy a Birodalomból a kevert fajú, a rom-cigányokat és a balkáni cigányokat koncentrációs táborba internálják. Ezt egy sor más Auschwitz-rendelet követte, amelyek a megszállt nyugati országokban élő cigányokra vonatkoztak. A Belügyminisztérium 1943. január 26-án határozatot hozott, hogy a koncentrációs táborokba küldött cigányok vagyonát el kell kobozni. Nem sokkal később hasonló értelmű rendelkezéseket léptettek életbe az annektált területeken Ausztriában és a megszállt országokban Luxemburgban, Belgiumban és Hollandiában is. A rendelet szerint deportálni kellett a cigánykeverékeket, a rom-cigányokat és a balkáni eredetű cigány nemzetségeket nem német vérű hozzátartozóit is. Csak egy „fajtisztának” definiált csoportot: szintiket, lallerieket és néhány szociálisan beilleszkedett szintit és romát terveztek kihagyni a deportálásokból.

Elméletileg más kategóriák is kimaradtak volna, így a németekkel összeházasodott cigányok; az állandó munkával és lakóhellyel rendelkező, társadalmilag asszimilálódott cigányok; a még a hadseregben szolgáló, illetve kitüntetéssel vagy sebesülés miatt leszerelt cigányok; azok, akikre az üzemekben szükség volt; a fentiek házastársai és eltartott gyermekei; a külföldi állampolgárok. „Ezeknek a kivételeknek azonban – írja Karola Fings – mint a történelem során már annyiszor bizonyosodott, alig volt jelentőségük. A végrehajtók, a transzportok összeállításával megbízott Birodalmi Bünyügyi Rendőrség inkább arra használta fel ezt a lehetőséget, hogy a körzetüket vagy városukat cigánymentessé tegyék”.¹³²

Az auschwitz-i tábor Gestapo részlegének egy SS-tagja vallomása szerint ki kellett volna hagyni a rendelet értelmében azokat a cigányokat és cigánykeverékeket, akiknek állandó lakóhelyük volt, szociálisan beilleszkedtek, és állandó munkaviszonyban álltak „...Ez a kikötés azonban csak papíron létezett, és sehol nem vették figyelembe. Mivel éppen ezeket a cigányokat lehetett a legkönnyebben kézre keríteni, ők adták a táborlakók legnagyobb százalékát.” Az 1943-ban a különböző transzportokkal kb. 19 000 cigány érkezett Auschwitzba. Legtöbbjük (63%) német nemzetiségű volt vagy „hontalannak” számított. 1944 nyaráig kisebb csoportokban, pl. gyermekotthonokból további 2200 főt szállítottak be. A cigánytáborba egyes becslések szerint összesen 23 000 szintit és romát gyűjtöttek össze. A nem regisztráltak miatt ez a szám azonban bizonytalan, mert pl. a lengyel és szovjet területekről Auschwitzba szállított cigányokat többnyire egyáltalán nem vették nyilvántartásba, őket azonnal elgázosították.

A Birodalomból elhurcoltak hátrahagyott tulajdonát: pénzt, házakat, bútort, ékszert, lakókocsit vagy értékes hangszereiket mint „nép- és államellenes vagyont” a Harmadik Birodalom javára kisajátították.¹³³ A Landesarchiv Berlin őrzi azt a 250 doboz vagyonynyilvántarásai anyagot, amelyet az Oberfinanzdirektion hozott létre a berlini cigányok evakuálásakor és személyes javaik elkobzásakor.¹³⁴ A burgenlandi

cigányokat évek alapos munkájával és vagyonszezársáival fosztották meg ingatlan- és földtulajdonuktól, ingóságaitól, bankbetétjeiktől. Az Auschwitz-Birkenau KZ-ba deportált cigányok – a közhiedelemmel ellentétben – nem csak a németországi és ausztriai színtek és romák közül kerültek ki. A tábor adminisztrációja által vezetett adatok szerint német, osztrák, csehszlovák, lengyel, francia, holland, belga, magyar, jugoszláv, szovjet, norvég és spanyol állampolgárságú cigányok is kerültek ide, még ha egyik-másik nemzet csak néhány fővel is képviseltette magát. Az európai cigányság megsemmisítésére való náci törekvésnek egyik intő jele ez a széles nemzetközi spektrum, mégha az ott elpusztított cigányok többsége az ún. „Nagy Németország” területéről került is ki.

A birkenauai táborban az elégtelen élelmezés, a higiéne teljes hiánya, a szörnyű körülmények elvégezték pusztító munkájukat. A barakkok hidegek, túlszűfoltak voltak, beesett az eső, ablakok nem voltak, csak szellőző nyílások. A fertőzött víz miatt a gyermekek körében már néhány hét alatt igen magas lett a halálozás. Járványok törtek ki: kiütéses tifusz, skarlát, tuberkolózis, diftéria. A gyerekek között elterjedt a noma, ez a rákszerű betegség, amelynek fekélyei az arcot az állcsontig szétrágták. Az egyik túlélő, Hermine Horváth a kórházbarakkba került. A beteg gyermekek számára külön barakkot állítottak fel.

„...A kórházbarakkban mindannyian, ahogy az Isten megteremtett, meztelenül feküdtünk a priccseken, 9–13 személy egy priccsen. Alul egy takaró, felül egy takaró, ez volt minden. Mivel nem volt víz, előfordult, hogy a lázasak vizeletet ittak. Ugyanabból a küliből, amibe szükségletünket végeztük, kaptuk később az ételt. Előzőleg még kimosták [...] A gyermekek nem csak az éhségtől haltak meg. Gyakran órákig kellett a szabadban állnunk az időjárástól függetlenül, esőben és hóban, szélben és hidegben, a testünkön szinte semmi, a gyerekekkel együtt. Úgy hullottak, mint a legyek. Hiszen minket cigányokat ki akartak irtani. Kínóztak minket. Gyakran órákig ugrálnunk kellett vagy a koszba belefeküdnünk [...] Az is nagyon rémes volt, hogy ruhátlan állapotban el kellett viselnünk, hogy az SS férfiak bámulnak minket. Egy SS szakaszvezető a 8. blokkból nőket vitt magához, ott és akkor, amikor kedve tartotta – a férfiaknak és a többi családtagoknak csak »el kellett fordulniuk«. Emlékszem egy SS tisztre is, aki gyakran kivitt magának két cigánygyereket, mert nagyon tehetségesek voltak és jól táncoltak. Később a két gyereket saját kezüleg lötte agyon.”

Lucie Adelsberger a családi táborban ápolónőként dolgozott, a gyermekek egészségügyi barakkjáról ír: „...A gyerekek a felnőttekhez hasonlóan csont és bőr voltak izom és zsírréteg nélkül, és vékony, pergamenszerű bőrük mindenütt kidörzsölődött csontjaik kemény kiszögellésein, ahol gyulladt, gennyes sebek jöttek létre... Szomjúság, csillapíthatatlan szomjúság jelentette az egyik csapást Birkenauban. (A gyerekek) éjszaka kikúsztak fekhelyükről négykézláb titokban [...], a felmosóvödörkhöz másztak és kiitták. A gyerekeket piszkos takarójukkal együtt lehúzták fekhelyükről, a rothadó szalmazsákról, amely nyüzsgött a férgectől, a »tűzhely« hideg kővén vagy az agyagos földön feküdtek, takaró nélkül megmosták őket, és aztán mindent visszarángattak az ágyba, a nedves, beteg gyermekeket és a vizes takarókat.”¹³⁵

A koncentrációs táborok halálraszánt foglyait a náci orvosok, embereken végzett tiltott kísérletekhez használták fel, amelyek nemcsak az orvosi etikába és büntetőjogba ütköztek, hanem különös kegyetlenségükről is hírhedtté váltak. A kísérletek főbb területei: a lehűtési kísérletek (hypothermia), genetikai kutatások, fertőző betegségek, vallatások és kínzások, emberölési/népiirtási technikák (T4 Eutanázia Program), valamint a nagy magassági körülmények szimulációja, gyógyszerkísérletek, sterilizáció, sebészet, traumatikus sérülések voltak. Kísérleteket több táborban is folytattak, a koncentrációs táborokon kívül számos, egyetemi és tudományos intézmény kapcsolódott ezekhez, összegezte vagy irányította a munkát. Orvosi kísérleteket végeztek Buchenwaldban (tifuszkísérletek, élveboncolás és amputációk, kasztrációk), Dachauban (lehűtési kísérletek, nagy magassági körülmények szimulációja, élveboncolás), Ravensbrückben (sterilizációs kísérletek). Azonban a legszélesebb körben Auschwitzban folytatták ezt a tevékenységet.

Dr. Josef Mengele, az auschwitzi haláltáborban a Berlińi Vilmos Császár Antropológiai Intézet igazgatója, dr. Otmar von Verschuer megbízása alapján kísérleteket végezhetett a faji ismertetőjegyek öröklődő voltának bizonyítására a szemszín és a specifikus fehérjetestek vizsgálata segítségével. Mengele kísérleti alanyait személyesen válogatta ki szelekciói alatt a birkenauai rámpán. A cigánytábor 32. sz. barakkját rendezte be laboratóriumnak. Mengele genetikai irányú „kutatásai” főleg az ikrekre, különösen az egypetéjű ikrekre irányultak. Az ikrek (többnyire gyermekek), akiket a rámpán kiválogatott, speciális tetovált számot kaptak, amelynek általában részét képezte a ZW (Zwillinge) betűjel. Külön barakkban helyeztette el kísérleti alanyait, így volt egy barakk a férfiak táborában, egy a női táborban és egy a cigánytáborban. Az élő ikrekben végzett vizsgálatok és mérések után Mengele sokszor maga ölte meg a gyerekeket, hogy felboncolhassa őket. Dr. Nyiszli Miklós, Mengele fogoly boncolóorvosa leírta, hogyan ölt meg tizennégy cigány ikerpárt egyetlen éjszaka alatt a szívükbe fecskendezett kloroformmal. De nemcsak genetikai „kutatásokat” végzett, hanem az ikreket tágabb antropológiai vizsgálódásokra is felhasználta: a cigánytáborban ikrektől származó haj- és szemmintákat, ujjnyomat, kéznyomat és lábnyomat vételére szolgáló felszerelést tartott, és összehasonlító vizsgálatokat végzett különböző cigány etnikai csoportok között. Noha az ikerkutatás volt a fő szenvedélye, erősen érdeklődött a törpék iránt, s minden ún. „faji abnormalitás” után, így az ikrekhez hasonlóan számos törpe maradhatott életben, közülük kettő, akik pl. tehetséges zenészek voltak. Az első post mortem vizsgálatait Mengele olyan embereken végezte, akiket valamilyen fejlődési rendellenesség miatt szelektáltak ki a szállítmányokból: méréseket végeztek rajtuk, majd egy SS altiszt agyonlőtte őket. Ezt követően Nyiszli elvégezte a boncolást, felvette a jegyzőkönyvet, majd pedig kalciumkloriddal kezelte a tetemeiket, és a tiszta csontokat csomagokba rakta össze, amelyeket Berliń-Dahlembe, a Vilmos Császár Intézetbe küldtek. Mengelét foglalkoztatta a noma kialakulása is. Az arcnak és a szájnak ez az üszkös állapota súlyos legyengülésből származik (cachexia), s különösen gyakran tűnt föl a birkenauai cigány gyermekek körében. A fogoly orvosoknak nem voltak kételyei, hogy a betegség az auschwitzi tábor embertelen körülményeinek a következménye, Mengele azonban valószínűleg „genetikai vagy faji eredetű” okokat sejtett a kór mögött. Az egyik fo-

goly orvos szerint Mengelétől egy alkalommal két újságpapírba csomagolt gyermekfejet vett át, hogy bakteriológiai vizsgálatot végezzen el rajtuk.

A szemszínnel kapcsolatos kutatásai ugyancsak genetikai célzatúak voltak. Rendszeresen küldte a cigányok szemeit a berlini intézetbe, ahol a szemkutatást egy Mag-nussen nevezetű orvosnő végezte. Különösen a szívrághártya heterokrómiájára voltak kíváncsiak, arra a különös jelenségre, amikor ugyanazon személynek két különböző színű szeme van. Nyiszli Miklós beszámolt arról, hogy egy alkalommal nyolc cigány ikerből hatot, – akiknek az egyik szeme kék, a másik barna volt – fel kellett boncolnia. Az ikreket ezt megelőzően fenolinjekcióval ölték meg. Egy cigány család néhány tagjánál a heterokrómia kimutatható volt, Mengele utasítást adott az egyik fogoly orvosnak, hogy „amikor lezajlottak a dolgok”, ki kell majd vennie a szemeket, tartósítószeres edénybe kell tennie őket, hogy Berlinbe küldhesse azokat. Parancsára a nyolctagú család minden tagját megölték, és szemeiket Berlinbe küldték. Mengele egyik elképzelése a szemszín „árja” irányba történő megváltoztatása volt. Néhány gyerekeknek, akik szőkék és barna szeműek voltak, kékre akarta színezní a szemét. Metilénkéket fecskendezett a szemekbe, ami fájdalmat és gyulladást okozott, de a szemszínt nem változtatta meg. Volt olyan gyermek, amelyik belehalt ezekbe a kísérletekbe.¹³⁶

A női tábor 10. blokkját több kísérleti területre osztották. Itt Clauberg és Schumann professzor tevékenykedett, speciális munkaterületük a sterilizáció volt. Clauberg 1942-ben kezdte meg működését Birkenauban, majd 1943 áprilisában költözött át a 10. blokkba. Clauberg többféle sterilizációs módszerrel próbálkozott. Maró folyadékot fecskendezett a méhnyakba, a petevezeték elzárására, s amíg a sterilizációval a kipszttítás lehetőségét kutatta, addig a termékenység növelése is foglalkoztat-ta, valószínűleg egész emberi rasszok sorsának a kézben tartására törekedve. A Vörös Hadsereg közeledtének hírére Ravensbrückbe menekült, és ott folytatta sterilizációs kísérleteit a cigány foglyokon, elérte, hogy utána küldjék Auschwitzban kiszemelt áldozatait is. Clauberg kollégája Schumann, röntgensugárral végzett sterilizációkkal foglalkozott, majd az eredményt barbár műtétekkel ellenőrizte, de műtéti sterilizációkat és kasztrációkat is végzett. A titkos cél az lehetett, hogy a pácienseket, nagy tömegben, azok tudtán kívül sterilizálni lehessen. A módszert abba az irányba fejlesztették, hogy amíg a gyanútlan kísérleti személlyel egy kérdőívet töltenek ki, egy kapcsoló elfordításával a székében ülve észrevétlenül megkapja a megfelelő, célzott sugárdózist különböző irányokból. Schumann Clauberghez hasonlóan ugyancsak Ravensbrückbe menekült, és ott folytatta kísérleteit. Ravensbrücki áldozatai 13 év körüli cigánylányok voltak.¹³⁷

Az Auschwitz-Birkenau-i cigánytábor többszöri kísérlet után 1944. augusztus 2-án végleg felszámolták. Az utolsó transzport egy Lettországból érkező szállítmány volt. A még életben lévő 2897 férfit, nőt és gyermeket a gázkamrákban ölték meg, majd tetemeiket a krematóriumok mellett ásott árkokban égették el. Egy magyarországi fogoly, a hullákat eltakarító brigád tagjaként szemtanúja volt cigányok elgázolásának.

„...Egy kb. 50 m²-es területre 400 embert zsúfoltak össze azzal, hogy fertőtleníteni fogják őket, mindenkinek kiosztottak egy törülközőt, egy szappant, aztán egy hosszú folyosón bevezették őket egy helyiségbe, ahol zuhanyok voltak. Itt a 400 emberre rázárták az ajtót, beeresztették a ciángázt, amely a szerencsétleneket megölte. Szenvedésük kb. 5 percig tarthatott, mely idő után egy gázálarcos SS bement a kamrába, kinyitotta a két ablakot, és a szellőzés után átadta a hullákat először a fogorvosoknak. Azokat az embereket, akik a hullák szájából az aranyfogakat kiütötték fogorvosoknak nevezték [...] A hullákat csillékbe raktuk, s azon eltoltuk az égetőhöz, ott kifordítottuk őket, és a Sonderkommando emberei bedobálták az égő kemencébe. Az égetés kb. 3 óra hosszát tartott. Első nap 20 órát dolgoztunk, és 2200 cigányt gázosítottunk és hamvasztottunk el [...] Harmadnap irodai munkára osztottak be. Az irodai munka abból állott, hogy a 2200 cigány kartotékjára ráütöttünk egy bélyegzőt »Gestorben am 7. August«. E munkával végezve az égetés után fennmaradt salakszerű terméket szórtuk széjjel az égető mellett, más részét, főként a hamut kihordtuk a Feldarbeitkommando telephelyére földtrágyázás céljára. Munkabeosztásom második hetében kivittek bennünket a lágeren kívül egy fenyves erdőbe, ahol még részben élő, félig agyonvert, pici csecsemőhullák voltak. Mint később munka közben megtudtuk, 160 apróságot semmisítették így meg. Az örök felszólítottak bennünket, hogy ássunk gödröt, és dobáljuk bele a csecsemőket. Borzasztó munka és borzasztó érzés volt, és az örök, hogy eltereljék gondolatainkat, gumicsövel állandóan szünet nélkül verték a hátunkat és a fejünket [...] A hullákra rádobtuk a földet, és másnap, mikor arra jártunk, láttam, hogy a sír felett a föld még mindig megmozdul, és egy nap alatt teljesen egyenetlenné vált a terület. Mikor tudomásomra jutott, hogy ugyanilyen módon illetve elgázosítás útján vesztettem el édesapámat és édesanyámat, minden erőm latbatetésével beosztattam magam egy Birkenauból elmenő Kommandóhoz.”¹³⁸

Filip Müller, a Sonderkommando egy másik életben maradt tagja így emlékezett vissza 2897 cigány férfira, nőre és gyermek elpusztítására.

„... A megsemmisítés ment a maga szokásos útján. Moll [SS Hauptscharführer] és cinkosai kibiztosították a fegyverüket, és határozottan és félre nem érthető módon felszólították az időközben levetkőzött embereket, hogy az öltözöt hagyják el végre, és menjenek abba a három helyiségbe, ahol a gáz várt rájuk. Miközben utolsó útjukra léptek, sokan sírtak a kétségbeeséstől, mások keresztet vetettek, és Istenhez könyörgöttek, megint mások, akik még most sem tudtak elkerülhetetlen sorsukba belenyugodni, az SS-legényekhez fordultak, és újra meg újra odakiabáltak nekik: »De hiszen mi is birodalmi németek vagyunk! Nem tehetitek ezt velünk!« Egy ideig még a gázkamrákból is kétségbeesett kiabálás hallatszott, amíg a halálos gáz megtette hatását, és az utolsó hangot is elfullasztotta.”¹³⁹

A B IIe., „családi tábor” elnevezés korántsem egy könnyebben elviselhető helyszínt jelölt, az itt uralkodó embertelen viszonyok a szemtanúk szerint felülmúlták a láger többi részében tapasztalhatóakat is. A családok együtt tartására az SS-nek azért volt szüksége, hogy a cigányokat valahogy „kezelni” tudja: a családjuktól elszakított ci-

gányok ugyanis minden „ésszerűség” ellenére ellenálltak. Ezért a cigánytábort fokozatosan számolták fel. 1943. május 16-án a táborban kijárási tilalmat rendeltek el. Este teherautón SS-különítmény érkezett, körülvették a barakkokat, és bementek a cigányokért, akiket azonban valaki figyelmeztetett, hogy a kijárási tilalom azt jelenti, hogy elérkezett a végórájuk. Késekkel, ásókkal, feszítővasakkal, kövekkel fegyverkeztek fel, és nem voltak hajlandók elhagyni a barakkokat. Az SS a blokkfőnökök hivatalában való tanácskozás után elhagyta a tábort, a kijárási tilalom megszűnt. Ezután egyre több fiatalt távolítottak el a táborból: május 23-án több mint kétszáz felnőttet átvittek a főtáborba, majd Flossenburgba és Ravensbrückbe. Augusztus 2-án 1400 felnőttet és gyereket vittek Buchenwaldba. 1943. november 27-én ellenállás miatt 35 szintí és roma büntető századba került. Kettőt közülük állítólagos szökési kísérlet miatt agyonlőttek, a többiek a következő hónapok során meghaltak. Höss írásos vallomása szerint Himmler 1943 júliusában meglátogatta a cigánytábort. „...Végigvezettette magát szélében, hosszában a cigánytáboron, és mindent alaposan megvizsgált: a túlszűfolt lakóbarakkokat, a fertőző betegeket, megnézte a noma járványának áldozatául esett gyermekeket, akiket mindig elborzadva tudtam csak szemlélni, mert azokra a leprásokra emlékeztetettek, akiket annak idején Palesztinában láttam... [Himmler] elkérte a cigányok mortalitási adatait, amelyek mindenek dacára relatíve alacsonyabbak voltak a tábor átlagához képest, kivéve a gyermekeket... Később, miután mindezeket megszemlélte és megismerte a valós helyzetet, kiadta a parancsot a megsemmisítésükre.”^{139a} 1944. augusztus 2-án, a tábor felszámolásakor szinte csak betegek, öregek, nők és gyermekek maradtak már, de kétségbeesett lázadásukat az SS csak erősítéssel tudta levern. E hétköznapi hősök „csontja megtörtet”: az egyenlőtlen s reménytelen küzdelem után, a lázadók kéz- és lábcsonthait összezúzták.

A cigánytáborral szomszédos foglyok beszámoltak a tábor felszámolásáról.

„...Hallótávolságban voltunk a borzalmas végső jelenetektől, amikor bunkósbotokkal felszerelt német foglyok bűnözőket és kutyákat uszítottak a táborban a nőkre, gyermekekre és öregemberekre... Borzalmas jelenetek játszódtak le. Asszonyok és gyerekek térdeltek Mengele és Boger előtt. »Könyörüljenek, könyörüljenek rajtunk!« – kiáltották. Nem segített azonban semmi. Brutálisan leütötték és eltaposták és a teherautókra lökdösték őket... Voltak, akik élettelenül hevertek, annyira megverték őket, de őket is felhajtották a teherautókra. 10:30-körül teherautók jöttek az árvák blokkjához, 11 körül pedig a kórházblokkhoz. Az SS és négy fogoly kivitték valamennyi beteget és azt a huszonöt egészséges asszonyt is, akiket gyermekeikkel együtt elkülönítettek.”

„...Késő éjszakáig hallottam kiáltásaikat, és tudtam, hogy nem hagyják magukat – vallotta egy másik szemtanú. A cigányok egész éjjel kiáltottak... Nem adták olcsón az életüket. Utána Boger és mások végigmentek a blokkokon, és összeszedték az elrejtőzött gyerekeket. A gyerekeket Bogerhez vitték, aki a lábuknál fogva fel emelte, és a falhoz csapta őket... Ezt öt, hat vagy hét alkalommal is láttam. Reggel a táborban nem voltak cigányok.”

A családi tábor legyilkolt foglyait a krematórium melletti hatalmas árkokban égették el. 1944. augusztus 2-a a világ cigányságának gyásznapija, a cigány nép második világháborús tragédiájának, a „Porrajmos”-nak az emléknapja.¹⁴⁰

A birkenauai tábor nyilvántartásai 20 946 cigányt, közülük 10 097 férfit és fiúgyermeket és 10 849 nőt és leánygyermeket regisztráltak. Az 1943–44. évi adatok azt mutatják, hogy a cigányok több mint fele, 10 514 fogoly a „veszteséglistára” került, közülük közel háromezret elgázositottak a többiek a kiütéses tifusz, a sarlak, a kanyaró és a noma áldozatai lettek. Ezek az adatok azonban hiányosak: nem tartalmazzák a Lengyelországból és a Szovjetunióból érkező cigány transzportok adatait. E transzportok többségét megékezésükkor nyilvántartás nélkül azonnal a gázkamrákba irányították. Nem lehet tudni azoknak a cigányoknak a számát sem, akiket még a „Birkenau BIIe” tábor felszámolása előtt megölték, vagy akik – úgymond – „természetes” halállal haltak meg. Májig ismeretlen, hogy Birkenau 50 táborból álló komplexumában az altáborokban (a 35 férfi, 14 női és egy vegyes altáborban), valamint az SS vasútépítő brigádjában hány cigány fogoly volt, s közülük hányan vesztették életüket.^{14f}

A Cigánytábor (BIIe) létrehozása előtt is voltak cigányok Auschwitzban. Erre az első utalásokat a részlegesen fennmaradt beérkezési listában találunk. A cigányok ekkor még általános számokat kaptak az ún. általános számsorból. Esetenként a „foglalkozás” rubrikába a „cigány” megjelölés került. A többi megmaradt dokumentumból lehet a további sorsukat rekonstruálni.

- A cigányokra nézve a legfontosabb források: a cigányláger főkönyvei. Ezek alapvető nyilvántartások, mivel 1943 tavaszától különálló lágerbe deportálták őket és az általános lágernyilvántartásban elkülönítve tartották őket számon úgy, hogy a számaik előtt „Z” betű szerepelt. Így az Auschwitzba deportált cigányok nagy részéről ezek tartalmaznak információt. A „cigány személyek” elkülönített és a BIIe lágerrészben kialakított táborba való deportálásának alapja az *SS-Reichsicherheitshauptamt* 1942. január 29-én kiadott leiratában található iránymutatások voltak, melyeknek előzménye a *Reichsführer-SS* 1942. december 16-i személyes parancsa volt. A cigányokat családotul deportálták az akkor még építés alatt álló lágerbe. Többségük (89,46%) 1943-ban érkezett Auschwitzba. Feltűnően magas a gyerekek és fiatalok száma (1925 és 1942 közti időszak). A cigányláger főkönyveiben összesen 10 094 férfiról és 10 849 nőről van adat. Az Auschwitzban született gyerekek többsége 1943-ban született: ezek közül 149 lány és 180 fiú. 1944-ben 23 lány és 19 fiúgyermek született. A tíz év alatti gyerekek halálozási aránya igen magas volt a tábor többi egységéhez képest. Az itt született gyerekek fele nem érte meg a 40 napos életkort. Ezért az embertelen körülmények, a betegségek, a rossz higiéniai viszonyok, az orvosi ellátás hiánya voltak felelősek. A rövid időn belüli halál szinte elkerülhetetlen volt. A főkönyvek információi a további, fennmaradt iratokban található adatok egészíthetik ki. A 11-es blokk ún. „Bunkerkönyvében” arról a 2114 fogolyról található adatok, akiket a blokk pinchelyiségében lévő cellákba szállítottak. Ez a dokumentum pontos máso-

lata a bunkerben fogvatartottak nyilvántartásának. A terjedelmes dokumentációt, melyet az Auschwitz-Birkenau-i táborban készítettek, az SS nagyrészt megsemmisítette. A 4 és fél év alatt felgyülemlett hatalmas irattömeget hónapokon keresztül égették, a kivégzőhelyeket álcázták, a szemtanúkat kivégezték. Ennek dacára maradtak fenn iratok: pl. Dienststélékhez továbbított másolatok, a foglyok által kicsempészett és elrejtett iratok, illetve néhány lágerkönyv, melyeket titokban lemásoltak és kicsempészték a táborból (így pl. a 11-es blokk bunkerkönyvét). A bevonuló szovjet csapatok igyekeztek megmenteni a még fellelhető iratokat és a lengyelekkel közösen létrehoztak egy rendkívüli bizottságot a náci bűnök kivizsgálására. A megmaradt iratok nagy részét a láger épületeiből, a szemétből vagy a mocsárból szedték össze. Ez az anyag alkotja az *Auschwitz Múzeum* iratgyűjteményének alapjait. A szovjet hadsereg a megmaradt dokumentumok jelentős részét magával vitte hadizsákmányként, és ezeket több archívumban helyezték el, főként egy titkos *KGB-archívumban*, illetve a moszkvai *Októberi Forradalom Levéltárban*. Az anyagba az *Auschwitz Múzeum* munkatársai először 1991-ben nyerhettek bepillantást. A dokumentumok elsősorban tervrajzokat, zárszámadásokat és kísérő levelezést tartalmaznak, melyet az auschwitzi *Rendőrség* és a *Waffen SS Központi Építési Vezetősége* készített. A megmaradt dokumentumokból, illetve a múzeum által később készített forrásanyagból (egykori foglyok 128 kötetnyi vallomása és több mint 200 kötetnyi visszaemlékezése) egyének és egész fogolycsoportok sorsára is lehet következtetni, így a cigányokéra is. A cigányokról sokféle, igen szerteágazó irattípusban lehet információt találni, pl.: érkezési listákban, az ún. Stärkebücherekben, a halálozási nyilvántartásokban, a fogoly munkaerő felhasználásáról szóló jelentésekben, a bunkerkönyvekben, a rabkórház nyilvántartó könyveiben, az SS Hygiene-institut aktáiban, stb. A múzeummal alakított blokkokban 2004-ben számos ország szervezett kiállítást, ezekben azonban – a magyar blokkon kívül – a cigányokra vonatkozó anyag nem szerepel.^{141a}

1942 júniusában Paul Blobel SS-Standartenführert bízták meg az ún. „Aktion 1005” program végrehajtásával, amelynek célja az volt, hogy eltüntessék a milliós nagyságrendű tömeggyilkosságok nyomaait a megszállt európai területeken. Paul Blobel a munkát a chelmnoi megsemmisítő tábor hulláinak elégetésével kezdte. 1942 és 1943 nyara között Blobel felügyelte Belzec, Treblinka, Sobibor és Auschwitz hullahegyeinek elégetését is. 1943 kora júniusában a korábban szovjet megszállás alatt lévő Lvov melletti Janowska tömegsírjait semmisítették meg. Amikor 1944-ben a Vörös Hadsereg közeledett, az „Aktion 1005” újra megindult. A Főkormányzóságban az akkori krakkói Höherer SS- und Polizeiführer, Wilhelm Kube, értekezletet hívott össze, amelyen megjelentek az SD és a Sipo parancsnokai, valamint a kerületi rendőrpapancsnokok. Minden parancsnoknak létre kellett hoznia a maga „Sonderkom-

mando 1005” akciócsoportját az általa felügyelt területen, hogy megsemmisítsék az ott elkövetett tömeggyilkosságok nyomait. A Birodalomhoz csatolt területek SS- és rendőrpárancsnokai is hasonló értelmű parancsot kaptak Berlinből.

Ennek a pokoli feladatnak a munkálatait is foglyokkal végeztették el. Máglyákat rakattak hosszú farudakból, és gyúlékony folyadékkal öntötték le, a holttesteket a farudak közé fektették. Janowskában pl. egy máglya kb. 2000 holttestet volt képes elhamvasztani egy nap alatt. A művelet végeztével a terepet elegyengették, és növényekkel álcázták. Az áldozatok pontos számát – többek között – az „Aktion 1005” miatt sem lehet a mai napig pontosan megállapítani.¹⁴² Lengyelország 1939-től 1945-ig kb. 6 028 000 polgári lakost veszített, amelyből kb. 3 millió volt zsidó (az 1939-ben feljegyzett 3,3 millióból). A Holocaust Enciklopédia szerint 25 000 fő volt a lengyel cigányok vesztesége, az ottani cigányság kétharmada, Kenrick 22 000 főre becsüli a más országokból a lengyelországi haláltáborokba hurcolt és elpusztított cigány áldozatok számát. E máig bizonytalan becslések szerint is a lengyel föld legalább 50 000 európai cigány áldozat nyughelye. A szláv lakosság vesztesége az összlakosság 14%-a volt, ezen belül a lengyel értelmiség vesztesége: a lengyel orvosok 45%-a, az ügyvédek 57%-a, a tanárok 40%-a, a műszaki értelmiség 30%-a, a papság több mint 18%-a, s a lengyel újságírók többsége áldozatul esett a német terrorakcióknak.¹⁴³

JEGYZETEK

1. Arhivele Statului Cluj, Prefectura judetului Cluj, dos. 799/1941, f. 2–6. In: Tiganii din România (1919–1944) Minoritati Etnoculturale Mărturii documentare. Volum editat de Lucian Nastasă, Andrea Varga. Cluj 2001. 270–271. p.
2. Margalit, Gilad in: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajelmélettől” a lágerekig. Interface. Centre de recherches tsiganes, PONT K. Bp. 2001. 101. p.
3. Arhivele Statului Bucuresti, Presedintia Consiliului de Ministri. Cabinet, dos. 560/1942, f. 17–19. Institutul Central de Statistică Nr. 55.454/1942 [iulie 7] In: Tiganii din România... 296. p.
4. Achim, Viorel: Cigányok a román történelemben. Osiris K. Bp. 2001. 193–208. p.
5. Arh. St. Bucuresti, Inspectoratul Regional de Jandarmi, dos. 258/1942, f. 20. In: Tiganii din România... 278. p.
6. Arh. St. Bucuresti, Directia Generală a Politiei, dos. 185/1942, f.167, 171. In: i. m. 430. p.
7. Arh. St. Bucuresti, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dos. 126/1942, f. 42–45. In: i. m. 324. p.
8. Arh. St. Bucuresti, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dos. 126/1942, f. 7. In: i. m. 322. p.
9. Kenrick, Donald–Puxon, Grattan: Cigányok a horogkereszt alatt. Interface. Centre de Recherches Tsiganes – Pont K. Bp. 2001. 103–104. p.
10. Arh. St. Bucuresti, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dos. 126/1942, f. 204–205. In: i. m. 435. p.
11. Arh. St. Bucuresti, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dos. 130/1942, vol. I, f. 118. In: i. m. 547. p.
12. Litani, Dora: Transnistria. The Nizkor Project. An Index of Transnistria Camps. [http://www2.ca.nizkor.org/hweb/people/c/carmelly-felicia/camps-index.html]
13. Achim, Viorel: i. h.

14. I. m. 208. p.
15. Achim, Viorel: i. h. és Kenrick-Puxon, i. m. 104–105. p.; I. még Braham, Randolph L.: A magyar Holocaust. Gondolat K. Bp. Blackburn International Incorporation, Wilmington. II. k. 261. p. és Fraser, i. m. 243. p.
16. Roma History. Roma National Congress. Genocide in Eastern and South-Eastern Europe. [http://www.romnews.com/4_1.html]
17. Kenrick-Puxon, i. m. 76–77. p.
18. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. Vol. VIII. 1949. p. 41. Case No. 47. The Hostages Trial. Trial of Wilhelm List and Others [<http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/List1.htm>]
19. McAdams, C. Michael: Croatia Myth and Reality. [<http://mirror.veus.hr/myth/wwwtwo.html>]
20. Kenrick, Donald-Puxon, Grattan: Cigányok a horogkereszt alatt. Interface. Centre de Recherches Tsiganes – PONT K. Bp. 2001. 102–103. p.
21. Közli: Manoschek, Walter: 100 Mann in 40 Minuten. ZEIT-Punkte 3/95, S. 39–44. [<http://www.juso-hsg-aachen.de/rofo/100Mann.html>]
22. Manoschek, i. h.
23. Kenrick-Puxon, i. h.
24. Manoschek, uo.
25. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. Vol. VIII. 1949. p. 41. Case No. 47. The Hostages Trial. Trial of Wilhelm List and Others [<http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/List1.htm>]
26. „Aktion 1005”. Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center. [<http://motic.wiesenthal.com/pages/t054/t05413.html>] L. még Karsai László: Holokauszt. Pannonica K. Bp. 2001. 198–200. p. L. még Roma History... i. h.
27. Bulajic, Milan: Truth about Jasenovac, Genocide Camp for Serbs, Jews, Romanies, War Crimes against Antifascists? [<http://www.beograd.com/jasenovac/promocija.html>]
28. United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals. Vol. VIII. 1949. p.36. Case No. 47. The Hostages Trial. Trial of Wilhelm List and Others. The Accused and the Indictment, count 4. [<http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/List1.htm>]
29. Uo.
30. Savich, Carl K.: Tetovo and Greater Albania: Tetovo During World War II, 1941–1944. [http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/ccsavich-tetovo.html#_Toc523821579] és Matthew, Thomas: „The Most Ruthless Force?” Reassessing the Role of the Waffen SS 1933–45. National Maritime Museum, London. eHistory Bulletin 2. (2002). [<http://www.ehistory.freeservers.com/vol2/Waffen.htm>]
31. The Pavelic Papers. Timeline: The Ustasha Movements, and Documents: No. 76. NDH Decree on Racial Affiliation; Id. még: Doc. No. 77. Decree on the Protection of Aryan Blood and the Honor of the Croatian People. [<http://www.pavelicpapers.com/documents/jasenovac/ja0001.html>]
32. Savich, Carl: Islam Under the Swastika: The Grand Mufti and the Nazi Protectorate of Bosnia-Hercegovina, 1941–1945. [http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/kcsavic/csavich-islam_e.html] és Kenrick, i. m. 107. p.
33. Savich, C.: Jasenovac. [<http://www.serbianna.com/columns/savich/007.shtml>]
34. Savich, ih. Ld. még Jasenovac Research Institut: What was Jasenovac? [http://www.jasenovac.org/JRI_file/whatwasjasenovacindex.htm]

35. The Pavelic Papers: Jasenovac. Ld. még: uo.: Vjekoslav „Maks” Luburic.
[<http://www.pavelicpapers.com/documents/jasenovac/index.html#documents>]és:
[<http://www.pavelicpapers.com/documents/luburic/index.html>]
36. Savich, i. h.
37. Trial of Dinko Sakic. Indictment against Dinko Ljubomir Sakic. Office of the County Prosecutor in Zagreb No. DO-K-141/98 Zagreb, 14. December 1998. Urgent Detention to the County Court in Zagreb.
[<http://public.srce.hr/sakic/documents/optuznica/optuznica.html>]
38. Bulajic, Milan: Truth about Jasenovac, Genocide Camp for Serbs, Jews, Romanies. War Crimes against Antifascists?
[<http://www.beograd.com/jasenovac/promocija.html>]
39. Jasenovac Research Institut: What was Jasenovac?... Kenrick–Puxon, i. m. 105–111. p. I, még Karsai, „Cigánykérdés Magyarországon...”, 125–126. p.
40. Horstenau, Gen. Edmund Glaise von: Ein General in Zwielicht: Die Erinnerungen von Edmund Glaise von Horstenau. Peter Broucek Ed. Vol. 3. 167–168. p.
[<http://www.pavelicpapers.com/documents/jasenovac/ja0010.html>]
41. Savich, Carl: Islam Under the Swastika, i. h.
42. Kenrick–Puxon i. h. és Horstenau, Gen. Edmund Glaise von: Ein General in Zwielicht: Die Erinnerungen von Edmund Glaise von Horstenau. Peter Broucek Ed. Vol. 3. 167–168. p.
[<http://www.pavelicpapers.com/documents/jasenovac/ja0010.html>]
43. The Pavelic Papers: The Extradition of Nazi Criminals: Ryan, Artukovic and Djemjanjuk by Henry Friedlander and Earlean M. McCarrick. The Simon Wiesenthal Center, 1977,
[<http://www.pavelicpapers.com/documents/artukovic/text/aa0002.txt>] és:
Kenrick, i. m. 105–111. p
44. Croatia, 20 anni all'ex commandante di un lager. quotidiano.net.
[<http://qn.quotidiano.net/art/1999/10/04/>]
45. Bulajic, Milan: Truth about Jasenovac, Genocide Camp for Serbs, Jews, Romanies. War Crimes against Antifascists?
[<http://www.beograd.com/jasenovac/promocija.html>]
46. Zarjevic, Vladimir: Who and How Manipulated with the Victims of War?
[<http://www.hr/darko/etf/bul3.html>]
47. Boursier, Giovanna: „Il fascismo e la persecuzione degli zingari”. Triangolo Rosso. Gennaio, 1998/1.
48. Kenrick–Puxon, i. m. 99–101. p.
49. Robertson, Struan: Hamburg Police Battalions during the Second World War.
[<http://www.rrz.uni-hamburg.de/rz3a035/police101.html>]
50. Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheitsdienst 1938–1945.
[<http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html>] és
Klamper, Elisabeth–Neugebauer, Wolfgang: NS Terror. Gestapo, Polizei, und SD. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes
[<http://www.doew.at/service/ausstellung/1938/14/14.html>]
51. Historikerkommission: Florian Freund–Gerhard Baumgartner–Harald Greifeneder: Vermögensentzug, Restitution und Entschädigung der Roma und Sinti. Wien, 2002. 19. p.
[<http://www.historikerkommission.gv.at/pdf/INTROMASINTI.pdf>]
52. Sinti & Roma: Victims of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher's guide to the holocaust.
[<http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM>]
53. Burleigh, M.–Wipperman W.: The Racial State. Germany 1933–1945, (Cambridge, 1991), p. 173.
[<http://www.history-of-the-holocaust.org/LIBARC/ARCHIVE/Chapters/Stabiliz/Racial/FightCri.html#top>]

54. Pine, Lisa: Hashude: an Experiment in Nazi 'Asocial' Policy. (controlled housing units for those considered marginal or eugenically inferior to the pure German model). *History Today*. July, 1995.
[http://www.findarticles.com/cf_0/m1373/n7_v45/17219556/p1/article.jhtml]
55. Historikerkommission, 29–35. p.
56. Chronik des Gendarmeriepostens, Wulkaprodersdorf, Mai 1938. In: 1938 NS Herrschaft in Österreich. Die Verfolgung der Österreichischen Roma. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes
[<http://www.doew.at/service/ausstellung/1938/14/14.html>]
57. Historikerkommission, 11. p.
58. Sinti Roma Informationen. Dok. 2.: Chronologie des Völkermords.
[<http://www.sinti-und-roma-informationen.de/dokumente.htm#Top>]
59. Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajelméletől” a légerekig. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 25–26. p.
60. Holocaust Teachers Resource Center. Himmler, Heinrich: Combatting the Gypsy Nuisance. December 8, 1938. In: Burleigh, Michael-Wippermann, Wolfgang: *The Racial State: Germany 1933–1945*. New York, 1991. 120–121. p.
[<http://www.holocaust-trc.org/nuisance.htm>]
61. Sinti Roma Informationen. Dok. 2.: Chronologie des Völkermords.
[<http://www.sinti-und-roma-informationen.de/dokumente.htm#Top>]
62. Historikerkommission, 29–35. p.
63. Gypsies. *Encyclopedia of the Holocaust*. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center.
[<http://motlc.wiesenthal.com/pages/t054/t05413.html>]
64. Az értekezlet részletes jegyzőkönyve nem maradt fenn, a megbeszélésről azonban tájékoztat Robert Ritter levele és Adolf Würth tanúvallomása. Ritter és Würth adataira l. Burleigh, M.–Wipperman W. l. m. (Ref. 24./ Ritter's letter to the DFB dated 15 June 1940, BA R 73/14.005, and the testimony of Adolf Wuerth in: Mueller-Hill, *Murderous Science*, p. 145.)
65. Moser, Jonny: Nisko the First Experiment in Deportation. *Simon Wiesenthal Center Annual 2*. [<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual2/index.html>] l. még Nisko and Lublin Plan. *Encyclopedia of the Holocaust*. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center.
[<http://motlc.wiesenthal.com/pages/t054/t05413.html>] ; uo., „Adolf Eichmann”, és *The Trial of Adolf Eichmann. Judgement*. Part 14 of 70. Nizkor Project.
[<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann.adolf/transcripts/Judgement/Judgement.014.html>]
66. Sinti Roma Informationen. Dok. 2.: Chronologie des Völkermords.
[<http://www.sinti-und-roma-informationen.de/dokumente.htm#Top>]
67. Burleigh, M.–Wipperman W.: *The Racial State. Germany 1933–1945*. Oxford, 1991.
[<http://www.hystory.of.holocaust.org/LIBARC/LIBRARY/Thems/State/BurlWipA.html#part%20B>] l. még Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajelméletől” a légerekig. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 31. p.
68. *The Evacuation of Jews to Poland*. Jewish Virtual Library.
[<http://www.jewishvirtuallibrary.org/index.html>]
69. Eichmann Trial. Vienna District Court for Criminal Matters. Dept. 33a, 28 June 1961. Re: Criminal Proceedings against Adolf Eichmann. The Testimony of Franz Novak.
[http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann.adolf/transcripts/Testimony.Aboard/Franz_Novak.02.html]

70. Felstiner, Mary: Alois Brunner: „Eichmann's Best Tool”. Simon Wiesenthal Center Annual, Vol. 3.
[<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual3/chap01.html>]
71. Moser, Jonny: Nisko the First Experiment in Deportation. Simon Wiesenthal Center Annual 2.
[<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual2/index.html>]
72. Sinti Roma Informationen. Dok. 2.: Chronologie des Völkermords.
[<http://www.sinti-und-roma-informationen.de/dokumente.htm#Top>]
A dokumentumokra I. Burleigh, M.–Wipperman, W.: i. m.: (ref.25) Schnellbrief des Reichsicherheitshauptamtes vom 17. Oktober 1939 an die Staatlichen Kriminalpolizeileitstellen, bez. „Zigeunererfassung”, Erlassammlung des Reichskriminalpolizeiamtes – Vorbeugende Verbrechenskämpfung. Institut für Zeitgeschichte. München, Dc 17.02.)
73. Kenrick, i. m. 47. p. és Hancock, Ian: A Brief Romani Holocaust Chronology...
74. Kenrick, i. h.
75. Szita Szabolcs: Magyarok az SS ausztriai légerbirodalmában. Kiadja a Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, Bp., 2000. 12. 16, 88–89. p. és Szita, Tények, adatok..., 20–23. p.
76. United States Holocaust Memorial Museum, Nazi Concentration Camps. 1939–1945, [microform]. [manuscript RG-04.006M] Reel 8,8. R 10,10. R10,14. R12,17
[<http://www.ushmm.org/research/collections/index.utp?content=search/right.htm>]
77. Fings, Karola: Szintik és romák a nemzetiszocialista koncentrációs táborokban. In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a légerekig. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp.2001. 80–81. p.
78. Heuß, Herbert: A szinti és romaüldözés politikája Németországban (1870–1945). In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a légerekig. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 31–32. p.
79. Eichmann Trial, Nizkor Project. Vienna District Court for Criminal Matters. Dept. 33a, 28 June 1961. Re: Criminal Proceedings against Adolf Eichmann. The Testimony of Franz Novak.
[http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann.adolf/transcripts/Testimony.Abroad/Franz_Novak.02.html] I. még The Trial of Adolf Eichmann. Judgement. Part 63 of 70. Nizkor Project.
[<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann.adolf/transcripts/Judgement/Judgement.063.html>]
80. Burleigh, M.–Wipperman W.: The Racial State. Germany 1933–1945. Oxford, 1991.
[<http://www.hystory.of.holocaust.org/LIBARC/LIBRARY/Thems/State/BurlWipA.html.#part%20B>]
81. Historikerkommission, ih.
82. Hilberg, Raul: La Destruction des Juifs d'Europe. Edition Fayard.
[http://perso.wanadoo.fr/d-d.natanson/experiences_hilberg.htm]
83. „Nebe, Arthur.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center.
[<http://motlc.wiesenthal.com/pages/t054/t05413.html>]
84. Benz, Wolfgang: The Other Genocide: The Persecution of the Sinti and Roma. Roma Weltweite Nation und Nationale Minderheit.
[<http://www.tu-berlin.de/~zfa/journal/wbenz001.htm>]
85. Krausnick, Michail: Der Völkermord der unterschlagen wurde oder: Der Bericht des Hermann W. Landeszentrale für Politische Bildung Baden-Württemberg. Copyright 1998.
[<http://www.lpb.bwue.de/index.htm>]
86. Kenrick-Puxon, i. m. 39–41. p.
87. In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a légerekig. Interface. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 57–60. p.
88. Nuernberg Military Tribunal, Vol. I. p. 717–719. Mazal Library, Translation of document No-039. Prosecution exhibit 153.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/01/NMT01-T717.htm>]

89. Sulzbacher, Cornelia: Das „Zigeunerlager” im österreichischen Burgenland. Shoa.de [http://www.shoa.de/kz_lackenbach.html]
90. Roma in the First Republic. In: Czechoslovakia 1918-1938: A golden age? (Roma) [http://web.isp.cz/jcrane/Czech/Romadis.html] I. még: USHMM Selected Records from the Czech Ministry of Interior Archive. Accession 1997.A.0331 – [http://www.ushmm.org/research/collections/]
91. Robertson, Struan: Hamburg Police Battalions during the Second World War. [http://www.rrz.uni-hamburg.de/rz3a035/police101.html] és Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheitsdienst 1938–1945. [http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html]
92. Necas, Ctibor: The Czech Gypsies During the Nazi Occupation. Journal of the Gypsy Lore Society. Ser. 4. Vol. 2. 1982. No. 1. [http://www.hrad.cz/kpr/holocaust/hist_rom2_uk.html]
93. USHMM Catalog of Holocaust-related documents in the Czech State Archives [microform]. [manuscript RG-48.001M]134, 144. [http://www.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/archives/xRG48001M]
94. The Lety death camp: A Summary. [http://members.tripod.com/lety_site/front.html] I. még The History of the Roma Minority in the Czech Republic. Radio Prague Internet Team. [http://search.radio.cz/copyright.html]
95. Sparing, Frank: A cigánytábor. In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A fajelmélettől a lágerekig. Interface. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 44. p.
96. Karsai, A cigánykérdés Magyarországon... 121–123. p
97. A kommunizmus fekete könyve. Nagyvilág, Bp. 2000. 425, 428. p.
98. Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheitsdienst 1938–1945. [http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html] és: Aktion Reinhard. Deportations and Transports. Transports from Slovakia. [http://www.deathcamps.org/reinhard/slovakia%20transports.html]
99. Kenrick-Puxon, i. m. 111–114. p.
100. Sinti & Roma: Victims of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher’s guide to the holocaust. [http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM]
101. Thun-Hohenstein, Romedio Galeazzo Graf: Wehrmacht és ellenállás. In: Hans Peoppel–W.-K. Prinz von Preußen–K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft. é. n. 80. p.
102. Polish Volunteers in the German Wehrmacht and Auxiliary Forces during WW II. Feldgrau.com – research on the German armed forces 1918–1945. [http://www.feldgrau.com/poland.html]
103. Robertson, Struan: Hamburg Police Battalions during the Second World War. [http://www.rrz.uni-hamburg.de/rz3a035/police101.html]
104. Polish Volunteers in the German Wehrmacht and Auxiliary Forces during WWII. Feldgrau.com – research on the German armed forces 1918–1945. [http://www.feldgrau.com/poland.html]
105. Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheitsdienst 1938–1945. [http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html]
106. Nuremberg Trial Proceedings 188th Day Saturday, 27 July 1946. Volume 19. 496–497. p. The Avalon Project at Yale Law School. [http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/07-27-46.htm]

107. Thun-Hohenstein, Romedio Galeazzo Graf: Wehrmacht és ellenállás. In: Hans Peoppel–W.-K. Prinz von Preußen–K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft. é. n. 80–83. p.
108. Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Zigeuner Schweiz. ch
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>]
109. Arad, Yitzhak: Belzec, Sobibor, Treblinka – the Operation Reinhard Death Camps. Indiana University Press, 1987. 153. p. Shofar FTP Archive File: camps/auschwitz/gypsies.01
[<http://www.nizkor.org/ftp.cgi/camps/ftp.py?camps//auschwitz/gypsies.01>]
Kenrick–Puxon, i. m. 70–71. p. I. még Zigeuner Schweiz. ch Justiz und NS Verbrechen, uo.
110. USHMM Records of the Gendarmerie Kreis Schrimm (Srem) [microform]. [manuscript RG-15.012M] 64,67.
[http://www.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/archives/xRG15012M]
111. DDR-Justiz und NS-Verbrechen, Case Nr. 104. Nazi Crimes on Trial Court: LG/BG Karl-Marx-Stadt 730209 Ob. Gericht der DDR 730406. LG/BG Chemnitz 941010.
[<http://www1.jur.uva.nl/junsv/dds/ddrengfiles/ddreng1041.htm>]
112. USHMM Dokumente von besonderer Bedeutung (Sammlung) (Osobyi Fond #1525) (Records in Special Storage (Miscellanea) [manuscript RG-11.001M.24] Reel 95.473.
[http://www.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/archives/xRG-11.001M.24]
113. USHMM Dokumente von besonderer Bedeutung (Sammlung) (Osobyi Fond #1525) (Records in Special Storage (Miscellanea) [manuscript RG-11.001M.24] Reel 95. 473.
[<http://ushmm.org/research/collections/>]
114. USHMM Akta zakonczonych sledztw w sprawach o zbrodni hitlerowskie (Main Commission in Poznan) [manuscript RG-15.042M] .
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
115. Kenrick–Puxon, i. m. 70–71. p. és USHMM Akta zakonczonych sledztw w sprawach o zbrodni hitlerowskie (Main Commission in Poznan) [manuscript RG-15.042M] Reel 12. 330/67.
[<http://ushmm.org/research/collections/>]
116. Stowarzyszenie Romów w Polsce. Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau. Das Schicksal der Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau. Oswiecim, 1994. 79–82. p.
117. USHMM Records of der Chef der SIPO und des SD Umwandererzentralstelle (UWZ) Posen [microform]. [manuscript RG-15.015M] Reel 3, 153.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
118. Letter from Ukraininan Main Committee to Hans Frank. Cracow. February 1943. In Nazi Conspiracy and Aggression, Vol. IV. USGPO, Washington, 1946, pp. 79–95.
119. USHMM Gestapo in Lodz records, 1940–1944 [microform]. [manuscript RG 15.002M] Reel 14, 128b.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>] L. még: Plaszow, Nazi Concentration Camp. Amon Goeth. [<http://www.scrapbookpages.com/Poland/Plaszow/index.html>]
120. Kenrick–Puxon, i. m. 71. p. és Stowarzyszenie Romów w Polsce. Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau. Das Schicksal der Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau. Oswiecim, 1994. uo.
121. „Reichsicherheitshauptamt”, „Nebe, Arthur”. Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center. L. még Hohmann, Joachim S.: Geschichte der Zigeunervelfolung in Deutschland. Campus Verlag, Frankfurt/New York. 1981. 140–141. p.
122. Beer, Mathias: Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden, Miszelle. Vierteljahreshfte für Zeitgeschichte, 37 (3), 403–417. p.
[<http://www.nizkor.org/hweb/camps/chelmno/sonderdruck.html>]
123. The Trial of Adolf Eichmann. Judgement. Part 63 of 70. Nizkor Project.
[<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann.adolf/transcripts/Judgement/Judgement.063.html>]
124. Padfield, Peter: Himmler. Victoria Kft. 1996. II. k. 71. p.

125. „Aktion Reinhard.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company, New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center, és: Robertson, Struan: Hamburg Police Battalions during the Second World War. [http://www.rz.uni-hamburg.de/rz3a035/police101.html]
126. Beer, Mathias: Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden, *Miszelle. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 37 (3), 403–417. p. [http://www.nizkor.org/hweb/camps/chelmno/sonderdruck.html]
127. „Belzec.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company, New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center.
128. Jewish Virtual Library. Belzec. [http://isurvived.org/Frameset_folder/-Belzec.html]
- 128a Sobibor Labour Camps. In: Aktion Reinhard Camps. [http://www.deathcamps.org/sobibor/labourcamps.html]
- 128b Knudsen, Marko D.: Die Geschichte der Roma. 3.5. Die Geschichte der Familie Weiß durch die Arbeits- und Vernichtungslager des NS- Regimes. [http://www.romahistory.com/3-5.htm]
- 128c Regulation on displacing Roma population to the ghetto in Siedlce. From the collection of the Archives of Modern Records in Warsaw (AAN) The State Archives in Siedlce, Collection of occupying posters from Siedlce province, catalogue no. 21. [http://www.poland.pl/articles/view.htm?id=42452]
- 128d Occupation Poland. Siedlce Ghetto. In. Aktion Reinhard Camps. [http://www.deathcamps.org/occupation/siedlce%20ghetto.html] Ld. még: Sinti& Roma: Victims of the Nazi Era, 1933–1945 published by the United States Holocaust Memorial Museum. A teacher’s guide to the holocaust. [http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/people/USHMMROM.HTM]
- 128e Buletyn Informacyjny Obchodów 60. Rocznicy Likwidacji Litzmannstadt Getto. [www.ghetto.lodz.pl]
- 129 „Chelmno.” Encyclopedia of the Holocaust. és Kenrick, i. m. 130–131. p.
- 129a Porrajmos. Wikipedia. The free Encyclopedia. [http://www.fact-index.com/p/po/porajmos.html]
130. Wiernik, Yankel: A Year in Treblinka. Ch. 8, 10. [http://www.zchor.org/treblink/wiernik.htm#chapter10]
131. „Treblinka.” Encyclopedia of the Holocaust...
132. Fings, Karola: Szintik és romák a nemzetiszocialista koncentrációs táborokban. In: Szintik és romák a náci rendszer idején. A fajelmélettől a lágerekig. Interface. Centre de Recherches Tsiganes, Pont K. Bp. 2001. 87. p.
133. „Auschwitz.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company, New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center, és Fings, Karola, i. m. 88. p.
134. USHMM RG-07.008*01 – Records Relating to Jews and Roma and Sinti (Gypsies) in Berlin from the Landesarchiv Berlin. [http://www.ushmm.org/research/collections/]
135. Fings, i. m. 93–94. p.
136. Lifton, Robert Jay: Náci orvosok. Alexandra K. é. n. 331. p. s köv.
137. Lifton, i. h.
- 137a Documents Concerning The Murder of 29 000 Jews of Grodno By the Germans, 1941–1943. Cologne and Bielefeld Trials. [http://www.grodonline.com/P1111-END.htm]
138. Holocaust Dokumentációs Központ, DEGOB 3633. sz. jkv. Közli: Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon. Korona K. Bp. 2002. 113. p.
139. Fings, i. m. 99–100. p.
140. Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz-Birkenau. Edited by State Museum of Auschwitz-Birkenau in cooperation with the Documentary and Cultural Centre of German Sinti

- and Roms, Heidelberg, K. G. Saur, München–London–NewYork–Paris, 1993. t. I. XXXI, XIII. p. L. még Kenrick, i. m. 126–127. p., Fings, i. m. 95. p.
- Hancock, Ian: Jewish responses to the Porrajmos (The romani Holocaust) [Ian Hancock, The University of Texas at Austin and International Roma Federation]
[http://chgs.hispeed.com/Histories_Narratives_Documen/histories_narratives_documen.html]
141. Szita, Tények, adatok... 27. p.
- 141a Jan Parcer–Thomas Grotum: Die Analyse der erhaltenen Dokumente. In: Stowarzyszenie Romów w Polsce. Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau. Das Schicksal der Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau. Oswiecim, 1994. 194–195, 202–207. p.
142. „Aktion 1005”. Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center.
143. „Gypsies”. Encyclopedia of the Holocaust... L. még Kenrick, i. h., és Lukas, Richard C.: The Forgotten Holocaust – Korbonski, Stefan: Jews and Poles in World War II.
[<http://www.holocaustforgotten.com/index.htm>]

2. SZOVJET TERÜLETEK

A TÁMADÓ WEHRMACHT

A Szovjetunió elleni Barbarossa-hadművelet tervei alapján, a Wehrmacht szárazföldi hadereje 3 hadseregcsoportban (az Észak-, Közép- és Dél-hadseregcsoport) 190 hadosztálllyal (az SS védelmi és támadó különítményeivel) és 4060 harcocsival vett részt a támadásban. A frontvonal mögött, a hadseregcsoportok mögöttes területeinek parancsnokai a hadseregcsoportok főparancsnokainak valamint a Szárazföldi Erők Főparancsnoksága hadműveleti főnökének voltak alárendelve, a mögöttes területi szekciók parancsnokai pedig a hadsereg-parancsnokoknak. Katonai vezénylés alá tartozott a Wehrmacht, az SS, a Német Rendőrség és az Abwehr.

Az ún. biztosító hadosztályok a megszálló feladatokat látták el. Őrizték a kommunikációs vonalakat és más katonai objektumokat, a hadifogoly-táborokat, harcoltak a partizánokkal, de részt vettek a helyi lakosság elleni megtorlásokban is. Ezeket a hadosztályokat a szárazföldi erők főparancsnoksága és helyi parancsnokságok irányították, amelyek felügyelték a régió területét. A Wehrmacht által felállított parancsnokságok katonai ellenőrző szervek voltak, Belorusszia keleti vidékein katonai igazgatási funkciókat is betöltöttek. Teljhatalmuk volt az általuk ellenőrzött területeken. Az Ortskommandanturákat olyan városokban, kerületi központokban, vasútvonalak mentén és fontos csomópontoknál alakították ki, ahol katonai helyőrségeket létesítettek. A városi katonai hatóságok, a számos helyőrség, a titkos tábori rendőrség alakulatai, és a csendőrkülönítmények ugyancsak a szárazföldi erők parancsnoksága alá voltak rendelve. A Feldkommandantúra feladatai a partizánok elleni harc irányítása, a partizánok és a helyi lakosság elleni büntető expedíciók szervezése, a kommunikációs vonalak, katonai objektumok védelme, a hadifogoly táborok őrzése, a titkosszolgálat és az elhárítás működésének biztosítása, a mezőgazdasági termények rekvirálása, s a propaganda-tevékenység biztosítása voltak.

A németek kilenc biztosító hadosztályt szerveztek a keleti hadjárat elején. Ezek a hadosztályok a népfelkelésből rekrutálódtak, olyan idősebb katonákból álltak, akiknek a fronton történő bevetése nem jöhetett számításba. Erőik már 1941-ben túl gyengének bizonyultak. Folytonosan más kötelékekkel kellett megerősíteni őket, így a légierő harctéri hadosztályaival, az SS-rendőrzászlóaljakkal, a francia légióval (LVF) vagy később a köztörvényes bűnözőkből felállított Dirlewanger SS-dandárral, de bevetésre kerültek páncélos egységek is. A partizánháborúban értelemszerűen részt vettek szövetséges magyar, szlovák és más nemzetiségű kötelékek: helyi „védosztag-zászlóaljok”, kozák csapatok, tatár iszlám zászlóaljok és más, szövetséges,

helyi nemzetiségű egységek. A hadműveleti területek mögöttes határától nyugatra a partizánelhárító alakulatoknak a vezetése a Magasabb SS- és rendőrfőnök feladata volt. A partizánharcra különböző összetételű egységeket alakítottak azzal a feladattal, hogy a „fertőzött” területeket „megtisztítsák”, a „partizánfészkeket” kiemeljék, és a támadásokat megtorolják.

- A helyi nemzetiségekből verbuvált alakulatok között ún. Hilfswillige („Hiwi”) szolgálatot katonaszökevényekből, hadifoglyokból és a helyi lakosság önkénteseiből szervezték, s különböző őrzési, járművezetői, szállítási feladatokat láttak el. Később felfegyverezték, s segéderőként beosztották őket német alakulatokhoz. 1942 tavaszán kb. 200 000 fő volt belőlük a mögöttes területeken, az év végére számuk megközelítette az egymilliót.
- A német parancsnokság megkezdte a helyi önkéntesekből álló katonai egységek, az ún. „Osttruppen” megszervezését is, először zászlóaljnyi keretekben (Ostbattalionen). 1941–42 telén megindult a Kaminszkij vezette Orosz Nemzeti Felszabadító Hadsereg (RONA) szervezése, amelynek nagysága később sem haladta meg a hadosztálynyi méreteket, feladata elsősorban a partizánok elleni harc volt, majd a frontra vezényelték.
- A RONA-val együtt indult meg a Belorussziában, Szmolenszk körzetében az Orosz Nemzeti Néphadsereg (RNNA) szervezése is, amely többségében oroszokból állt, és később betagoledott a Vlaszov-féle ún.
- Orosz Felszabadító Hadseregbe (ROA). A Vlaszov-hadsereget csak 1943-tól lehetett hadra foghatóvá tenni, mert Hitler a háború végéig bizalmatlan volt az orosz, ukrán, kozák stb. alakulatokkal szemben, s szétszórta őket a megszállt Európában, figyelmen kívül hagyva ezeknek antisztalinista motivációit.
- Az UPA (Ukrainska Povstanska Armija), a Szytepan Bandera vezette ukrán nemzeti függetlenségi mozgalom (OUN) katonai szárnya volt. Az UPA-t 1942-ben szervezték meg Roman Sukhevics parancsnokságával. A hadsereg gerillahadsereggé működött, célja a Németországától és a Szovjetuniótól egyaránt független Ukrajna megteremtése volt. Külföldi támogatás híján főleg zsákmányolt fegyverekkel harcolt a Vörös Hadsereg és a megszálló németek ellen, de harcban állt a lengyel Armija Krajovával is, s számos „tisztogató” akciót indított a lengyel nemzetiségű települések ellen. A lengyel partizánok mindezt az ukrán falvakon torolták meg. Az UPA kereteihez 1944-ben kb. 500 000 fegyveres és civil kapcsolódott.
- Az ún. Keleti Légiónak, „Ostlegionen” Rosenberg koncepciójának megfelelően a nem orosz nemzetiségekből szerveződtek. Elsőként 1941 végén a Turkesztán Légiónak állt össze (türkmének, üzbégek, kazakok, kirgiziek, karapalkok és tadzsikok), majd a Kaukázusi Mohamedán Légiónak (azeriek, dagesztániak, ingusok, lezginek és csecsenek), ezt követte a Grúz Légiónak, majd az Örmény Légiónak. A kaukázusi légiónakban jelentéseik szerint 102 300 fő harcolt.

- A kozák hadosztályokat (főként lovas alakulatokat) azok a kozák települések állították ki, amelyek a polgárháború alatt a Don mellett, a Kubán vidékén, Terek, Orenburg, az Ural és Asztrahán területén önálló kozák köztársaságokat hoztak létre. Ezeket a törekvéseket kíméletlenül letörte az új, bolsevik rendszer, sokszor kiirtva e települések teljes férfi lakosságát. Összesen mintegy 250 000 kozák vonult hadba, s elsősorban a partizánok ellen vetették be őket.¹

Az Abwehr, a német katonai elhárítás egységeit általában a nagyobb városokba telepítették. Rendszerint minden Abwehr-csoportnak volt egy speciális és rejtjelezett száma, valamely helyi üzemet vagy ipari létesítményt használták fedőszervül. Az Abwehr-csoportok fő feladata a Vörös Hadsereg titkos ügynökei, ejtőernyősök, rádiós operátorok és a földalatti szervezetek tagjai elleni harc volt.

A csendőrség szárazföldi katonai és a helyi parancsnokságok alá tartozott, később a civil igazgatás megszervezésével a kormányzósági adminisztráció irányította. Minden Okrugnak – területnek – megvolt a maga csendőrparancsnoksága, a kerületeknek a csendőrőrsé, a falvaknak védő őrsége. Időnként a csendőrkülönítményeket a helyi tanácsoknak rendelték alá. A Közép-hadseregcsoport mögöttes területein a csendőrség a megfelelő katonai szervezetben és irányítási struktúrában működött.

A Titkos Tábori Rendőrség (Geheime Feldpolizei) a mögöttes területeken (a Wehrmacht részeként), katonai rendőrségi funkciókat látott el. Személyi állománya a Német Rendőrségből, a Gestapóból és más büntető jellegű testület tagjaiból szerveződött. A GFP csoportok törzsei ott voltak a szárazföldi erők parancsnokságán, a hadseregek és hadseregcsoportok főhadiszállásán, a hadtesteknél, hadosztályoknál és egyes helyi parancsnokságokon. A GFP egységek a hadseregcsoportok illetékes SS- és rendőrfőnökének voltak alárendelve. A GFP alakulatai a hadosztályok *12 osztályának* Abwehr-tisztjén keresztül kapcsolódtak a hadsereg főhadiszállásához. Minden GFP csoport 80–100 főből állt, és 2–5 ún. „külső különítményre” oszlott. A GFP egységekben egy hivatásos tiszti törzs vezette a katonákból álló kisebb egységet, amelyek feladata razziaik megtartása, büntető expedíciók végrehajtása, foglyok kísérése vagy őrzése volt. A GFP csoportok és különítmények voltak a végrehajtó szervei a területi vagy helyi parancsnokságoknak, de alá voltak rendelve a Wehrmacht felderítő és elhárító szolgálatának is. A háborús övezetben és a mögöttes területeken a Gestapo funkcióit töltötték be. A GFP a helyi parancsnokságokon tartotta a kapcsolatot a Sipo-val és az SD-vel, valamint a csendőrséggel.

A RENDŐRI ERŐK

A hadjáratban részt vevő német rendőrség (a katonai vezetés hatáskörébe tartozó feladatokat nem számítva), közvetlenül az SS szerveinek és az RSHA-nak volt alárendelve. Az SS- és rendőrfőnökök a legfőbb és kerületi komisszárok parancsnoksága alatt ellenőrizték: 1. a rendőri feladatokat ellátó SS egységeket, 2. a Biztonsági Rendőrséget (Sicherheitspolizei), 3. a Biztonsági Szolgálatot (SD, Sicherheitsdienst),

4. a Csendőrséget, 5. a Német Rendőrség egységeit, 6. a Védelmi Rendőri egységeket, 7. a segédrendőrséget.

A Biztonsági Rendőrség és Biztonsági Szolgálat (Sipo und SD, Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) alkotta a rendőri titkosszolgálati és büntető szervezetet. A Reichskommissariat Ostland területén a Sipo und SD parancsnokság székhelye Minszkben volt, és különböző területi és körzeti osztályai voltak. Minden hadsereg mögöttes területi szekcióján volt Sipo és SD rendőrfőnöki adminisztráció, amely egyeztetette munkáját az Abwehrrel (a katonai titkosszolgálat) és a Titkos tábori rendőrséggel (Geheimfeldpolizei). A Sipo és SD feladata volt felkutatni a náci rezsim ellenségeit, ellenőrizni a lakosság hangulatát és a közvéleményt, büntető expedíciókat szervezett, és intézte a rendőrség személyi ügyeit.

Az Ordnungspolizei (Orpo) Kurt Daluge rendőrtábornok vezényletével a hadsereg mögöttes területein a hagyományos rendőrség feladatait látta el. Az Orpo azonban katonai és egyéb, „pacifikációs” feladatokat is ellátott. Az Orpo kereteibe tartoztak a Tartalékos Rendőrzászlóaljak, a vidéki csendőrsők, a Schutzpolizei városi kapitányságai, és a Schutzmannschaftok, a helyi lakosság tagjaiból szervezett segédrendőrség egységei. Az Ordnungsdienstet – az ugyancsak a helyi lakosokból kiállított csatlós rendőrséget – 1941 júliusában hozták létre hasonló funkciók ellátására, mint amit maga az Orpo is ellátott.

Az Einsatzgruppékat 1941-ben, a Szovjetunió elleni támadás megindulása előtt Himmler újraszervezte. Az Ausztriában és Csehországban, Lengyelországban már bevetett akciócsoportok feladata hivatalosan a rendvédelem, az ellenőrzés, a partizánelhárítás, a hátramaradt szovjet archívumok felkutatása vagy a fegyverek összeszedése lett volna, s szervezetileg az RSHA IV. osztályához, a Heinrich Müller vezette Gestapóhoz tartoztak, felsőbb irányításukat pedig Heydrich, (majd halála után Kaltenbrunner) az RSHA, „a Sipo és az SD főnöke” valamint maga Himmler, a Reichsführer SS és a Német Rendőrség Főnöke látta el.² A Nürnbergi Törvényszék Katonai Bírósága rámutatott, hogy az Einsatzgruppék hagyományos rendőri feladatai másodlagosak voltak az ún. „pacifikáláshoz”, a „tisztogatásokhoz” vagy „megtorló akciókhoz” képest. „...1941 május elején, Himmler parancsára különleges egységeket állítottak fel 'Einsatzgruppen' néven az SS, az SD, a Gestapo és más rendőri szervek állományából. Ezeknek az egységeknek fő célja az volt, hogy a német hadsereget követve a keleti területeken elpusztítsák a zsidókat, a cigányokat, a szovjet funkcionáriusokat és a civil lakosság más elemeit, akik »fajilag alacsonyabb rendűnek» vagy »politikailag nemkívánatosnak» voltak tekinthetők.”³

PARANCS A CIGÁNYOK KIVÉGZÉSÉRE

A Nürnbergi Törvényszék a cigányok elpusztítását számos alkalommal megnevezi a bevetési csoportok támadás előtt megtervezett céljai között. A Törvényszék bizonyító és eljárási anyagából, a vallomásokból, a bíróságnak a vádiratokban és a meghozott ítéletekben megfogalmazott álláspontjából az tükröződik, hogy a cigányok tudatos és módszeres legyilkolása a Törvényszék számára még evidencia volt. A történe-

ti irodalom egy részében azonban később megjelent egy olyan kritikus álláspont, amely szerint az Einsatzgruppék nem kaptak írásos parancsot a cigányok likvidálására, tehát konkrét utasításról és a cigányok módszeres kiirtásáról tulajdonképpen nem lehet beszélni a megszállt területeken. „...Bizonyos – írja pl. Karsai László 2001-ben megjelent kötetében –, hogy az Einsatzgruppék nem kaptak parancsot a megszállt szovjet területek „cigánymentessé” tételére [...] Azokon a megszállt szovjet területeken, ahol szisztematikusan öldökölték a cigányokat, általában arra hívatkoztak, hogy a bűnöző, csavargó cigányokat ölik meg. [A németek] ...csatlósaik területén vagy az általuk megszállt területen az esetek többségében nem törődtek a cigányokkal. Csak magában a Német Birodalomban folytattak többé-kevésbé következetes cigányüldözést.”⁴

A primér források elsődlegessége nem kérdőjelezhető meg – ha rendelkezésünkre állnak ilyenek – és eszerint az Einsatzgruppék nem kaptak direkt, írott parancsot a „cigányok, zsidók, aszociálisok” és a Wehrmacht „biztonságát veszélyeztető elemek” kivégzésére. A bűnjel hiánya azonban még nem jelenti a bűntény hiányát. A háborús helyzet, a parancsok továbbításának módja, valamint az írott források problémája – pl. hogy milyen forrásokat tekinthetünk primér forrásoknak –, több kérdést is felvet. Kaptak-e valamilyen parancsot az Einsatzgruppék vagy más alakulatok a likvidálásokra, parancs nélkül sor kerülhetett-e a cigányok és zsidók tömeges és szisztematikus kivégzésére, s volt-e módszeres cigány népirtás a megszállt területeken? Valóban csak a Német Birodalomban folyt volna „többé-kevésbé következetes” cigányüldözés?

A tisztogatásokat végző alakulatok tisztjeinek „hivatkozásai” természetesen úgy mutatták be a cigányok legyilkolását, mintha csakis a „nemkívánatos, bűnöző, csavargó, elemektől” szabadították volna meg a front mögöttes területeit s általában a földtekét. Ezt a „fogást” azonban, amely az áldozatokat bűnösökként mutatja be, leplezik azok a vádak, amelyeket a náci propaganda a másik áldozatcsoporttal, a zsidósággal szemben alkalmazott. „...Az első hetekben a zsidók ellen leggyakrabban hangoztatott vád a rablás, fosztogatás (Plünder) volt – írja kötetében Karsai László. Ezért a »hadiszokásokra« való hivatkozással ítélték halálra ezeket, köztük gyerekeket és nőket is”.⁵ A bevetési csoportok és a Wehrmacht jelentéseiben azonban voltak az említetteknél súlyosabb vádak is.

Az Einsatzgruppe C 1941. július 16-án jelentette Zviahel (Novograd-Volynski) állomáshelyéről:

„...A távozó bolsevikok, a zsidókkal együtt számos ukránt gyilkoltak meg [Lvov környékén] az ukránok 1941. június 25-i felkelése ürügyén, melynek során azok ki akarták szabadítani a foglyaikat. Megbízható információk szerint kb. 20 000 ukrán tűnt el Lvovból, közöttük a helyi intelligenciához tartozók. A Lvovi börtönök tömve voltak a meggyilkolt ukránok holttesteivel [...] Az oroszok és a zsidók a gyilkosságokat igen kegyetlen módon hajtották végre. A bestiális csonkítások gyakoriak voltak. A nők mellét és a férfiak nemi szervét levágták. A zsidók gyerekeket falra szögeztek, és ott ölték meg őket. A kivégzéseket tarkólövészekkel hajtották végre. A kézigránátok is gyakran használatosak voltak ezekben a gyilkosságokban. Dobromilban

nőket és férfiakat öltek meg kalapácsütésekkel, mint taglóval a marhákat levágás előtt. Sok esetben a foglyokat kegyetlenül megkínozták: a csontjaikat összetörték stb. Samborban az elfogottak száját felpeckelték, így előzve meg, hogy sikoltozni tudjanak halálra kínzásuk alatt. A zsidók, néhányan hivatalos pozícióban lévén, ráadásul a gazdasági szupremácia birtokában, szolgáltak az egész bolsevik rendőrségben, s mindenütt partnerek voltak ezekben az atrocitásokban.”⁶

Ezek a hírek részben igazak voltak: ám azzal az igen lényeges különbséggel, hogy a tettesek nem az ún. „zsidók” voltak, hanem az NKVD, a felelősök pedig maguk a legfelsőbb szovjet pártvezetők. A náci propaganda és a jelentő tisztek a „bolsevikok és zsidók” fogalmi „árukapcsolásával” kívánták elérni, hogy a bolsevik terror bűneit mindenütt a zsidósággal azonosítsák. Az orosz hadtörténeti levéltárban fennmaradt Berija 1940. március 5-i Sztálinhoz írott levele, amely az említett gyilkosságok felelőseit néven nevezi.

„Szigorúan titkos! Russian War Archives

794/B

1, M., 1993

1940. március 5.

Az SzKP Központi Bizottsága

J. Sztálin Elvtársnak [...]

Átadandó az NKVD-nek:

- 1) 14 700 volt lengyel katonatiszt, hivatalnok, földbirtokos, közrendőr, hírszerző ügynök, csendőr, határvidéki telepes és börtönőr ügye, hogy különleges bíróság döntsön róluk;
- 2) valamint az Ukrajna és Belorusszia nyugati vidékein lévő börtönökben őrzött, 11 000 letartóztatott személynek, különböző ellenforradalmi kém- és szabotőr-szervezetek tagjainak, volt földbirtokosoknak, gyárosoknak, a lengyel hadsereg volt tisztjeinek, tisztviselőinek és menekülteknek ügyei, hogy a legsúlyosabb büntetéssel, golyó általi halállal sújtsák őket.

L. Berija, az SzSzSzK belügyi népbiztosa”

(A dokumentumot az 1. lapon szignálta – a szövegen keresztül átlósan – Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan, s a margón „egyetértett” vele Kalinyin és Kaganovics.)⁷

A határozat egyik következménye a szovjet fogságba esett lengyel katonatisztek tömeges lemészárlása volt 1940-ben a katyni erdőségben, amelyet a szovjet hatóságok később a német megszállókra igyekeztek áthárítani. Berija közvetlenül a német támadás után (1941. június 24-én), elrendelte a politikai foglyok evakuálását, illetve amennyiben ez nem hajtható végre: likvidálását. A gyilkosságok és deportálások a német támadás, a „Barbarossa-hadművelet” kezdetekor még javában folytak. A nyugati területek szovjet börtöneiben 1941 júniusában körülbelül 750 000 rabot és letar-

tóztatottat őriztek. A kivégzések szinte a kivonulás előtti órákban, rendszerint a börtönökben történtek, a helyi lakosság és a bevonuló német és magyar csapatok azonnal felfedezték a bűncselekményeket.

Az NKVD csak *Kelet-Lengyelországban* 24 000 rabot gyilkolt meg, 18 000 további áldozat a deportálások halálmeneteiben pusztult el. Ha a visszavonulás idején az NKVD az őrizetében lévő foglyokat nem tudta elszállítani, kivégezte azokat, ez csaknem a frontvonal teljes hosszára jellemző volt. Nincsenek pontos adatok a Baltikumban, Oroszországban, Ukrajnában a Krímben és a maradék szovjet területen megölt áldozatokról, de ezeket gyilkoltak meg Riga, Kovno, Schaulen, Tallinn, Tartu, Szmolenszk, Kijev, Rosztov, Odessza, Poltava, Harkov, Dnyepropetrovszk, Zaporozsec, Vinnyica, Kisinyov és Sztalino büntetőintézetekben és számos más helyen. A német csapatok közeledtének hírére Berija kiadta a parancsot a Kijevben őrzött több mint 10 000 politikai fogoly „megsemmisítésére”. A táborban őrzött rabokra az NKVD géppuskatűzet nyitott, majd kézigránátokat hajított közéjük. A tábor felgyújtották, a hullákat elégették. Tömeggyilkosságok fordultak elő az áttelepítés során is: a lemaradókkal, a betegekkel sok esetben végzett a szovjet őrszemélyzet. A kb. 750 000 elítélt áttelepítése általában gyalog történt, és az útvonal hossza sokszor az ezer kilométert is meghaladta. Joggal feltételezhető, hogy további tízezrek pusztultak el az úton. A Vörös Hadsereg alakulatai visszavonulásuk során több esetben kiirtották a velük szembeforduló falvak lakosait, tűszokat és a munkatáborokban fogva tartott lengyel hadifoglyok ezreit végezték ki.⁸

A szovjet megszálló alakulatok 1941. július 2-án vonultak ki Lvovból. A város három börtöne tele volt foglyokkal, akiktől az őrség meg akart szabadulni. A kivégző osztagok a leggyilkolt foglyokat a börtön belső udvarában megpróbálták elégetni. A Wehrmacht nyomában megérkező Gestapo különleges bizottságot küldött ki, amelynek jelenlétében az összeszedett zsidó lakosoknak ki kellett ásniuk a foglyok holttesteit. A kegyetlen eljárást német operatőrök filmetzték, hogy később „bizonyítékként” mutathassák be, hogy a „zsidó bolsevikok” hogyan végeztek ki ártatlan embereket. A német megszállás első napjaiban ezek után a lakosság körében felszított pogromok során kb. 3000 zsidót öltek meg Lvovban.⁹

A cigányokat és a zsidókat a német kivégzőosztagok szisztematikusan öldökölték, és az események azt mutatják – hogy távolról sem „csak” az ún. „bűnöző, csavargó cigányokat” vagy mint az Einsatzgruppe C 111. 1941. október 12. sz. jelentése írta – az ún. „bosszúálló, szadista zsidókat” végezték ki módszeresen.¹⁰ Az áldozatoknak felrótt „bűnök” a népirtás ürügyeként szolgáltak: akkor is és később is, a különböző törvényszékek, a német és a nemzetközi közvélemény előtt. Számos háborús bűnös, aki felelős volt a tömeggyilkosságokért, igyekezett úgy beállítani az őt terhelő cselekményt – nemcsak az oroszországi hadjárat után, hanem Európában másutt, így Magyarországon is –, mint legális, megtorló eljárást a „bűnöző, csavargó, stb. cigányok” vagy a „bolsevizmussal és az NKVD-vel szorosán összefonódott zsidók” ellen. Még akkor is, ha az ártatlan emberek kiirtása a napnál is világosabb volt.

Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a bevetési csoportok vagy más alakulatok a támadás kezdetén nem kaptak parancsot a cigányok kivégzésére, mert ezt csak egy legfelsőbb szintű, írott paranccsal lehetne bizonyítani, amely általánosan megtiltotta

volna a cigányok likvidálását. Ilyen dokumentum azonban eddig még nem került elő, ellenkező értelmű dokumentum, alsóbb szintű parancs és jelentés, valamint tanúvallomás viszont annál több. Talán meglepőbb lenne, ha maradt volna fenn olyan írott parancs, amely ütközött mind a hadviselő fél titoktartási előírásaival, mind a titkos vagy bizalmas jellegű parancsok szóbeli továbbadásának szabályaival. Egy népiirtásra felszólító parancs rögzítése, amely ellenkezett a morális és nemzetközi jogi előírásokkal, súlyos hiba lett volna a náci vezetés részéről, még a saját szövetségesei előtt is. Ezért a likvidálásokra vonatkozó írott parancs kiadásától óvakodtak, s az emberiség elleni büntetteket szigorú, katonai titokként kezelték. Hitlernek és a Birodalom vezetőinek jó okuk volt arra, hogy ilyen értelmű nyílt parancs kiadását elkerüljék.

A Szovjetunió elleni hadjárat kezdetén az Einsatzgruppék parancsnokai számára az elvégzendő feladatokról több eligazítást tartottak, de csak szóban. Az első tiszti értekezletek egyike a szászországi Pretzschben zajlott, a határrendőrség kiképző iskolájában. (Más tanúk az ugyancsak Pretzsch közelében fekvő Deubent vagy Bad Schmiedeberget jelölték meg gyülekezőhelyül.) Az eligazítást több vallomás szerint 1941 júniusában Bruno Streckenbach, az RSHA 1. osztályának főnöke tartotta. Otto Ohlendorf, az RSHA III. osztályának vezetője, aki Heydrich utasítására az Einsatzgruppe D parancsnokságát vette át, a Nürnbergi Katonai Törvényszék előtt azt vallotta, hogy először Streckenbach szóbeli eligazításából tudta meg, hogy mi lesz az Einsatzgruppék feladata. Ohlendorf vallomásában többször is megismétli, hogy írott parancsot nem kaptak és nem is láttak. Arra a kérdésre, hogy tiltakozott-e a feladatok hallatán, kihallgatásának jegyzőkönyvére hivatkozva azt válaszolja, hogy nemcsak belőle váltott ki ellenérzést, de e feladatokat – mint mondotta – „általános tiltakozás” fogadta.¹¹

Walther Blume, az EG D, Sonderkommando 7a parancsnoka is megemlékezett az eligazításokról. Blume pl. azt vallotta, hogy Deubenben Heydrichtől és Streckenbachtól eligazítást kaptak a zsidókkal való bánásmódról, egyelőre még elég szűk körben, s arról esett szó, hogy „... a keleti zsidóság a bolsevizmus intellektuális tartaléka” és a Führer véleménye szerint „ki kell őket irtani”. Heydrich 1941. június 17-én a berlini Prinz Albert Palastban tartott eligazítást az Einsatzgruppék és Einsatzkommandók tisztjeinek, és ott is kiemelten említette ugyanezt. Ezen a gyűlésen jelen volt (az Einsatzgruppe D részéről) az említett Walter Blume és Erwin Schulz, az Einsatzkommando 5 parancsnoka is. Írott parancs nem áll rendelkezésre arra nézve sem, hogy Hitler már 1941 tavaszán, még a támadás megindulása előtt utasítást adott volna, hogy az összes szovjet területen lévő zsidót meg kell ölni. Ennek dacára legyilkolásuk azonnal megkezdődött, és fokozatosan eszkalálódott. A nők és a gyermekek agyonlövésére később, 1941 augusztusa után került sor.¹²

A Szovjetunió elleni támadás megindításakor július elején, az SS legfelső szintű vezetése és a rendőrfőnökök között megbeszélés folyt Kurt Daluge, az Orpo rendőrtábornoka hivatalában, amelyen Heydrich nem tudott részt venni, így egy memorandumot juttatott el az ülésre, július 2-i dátummal. A rövid feljegyzésben ez állt: „... Minden alábbi személyt ki kell végezni: A Komintern tisztségviselőit (együtt a hivatásos kommunista politikusokkal általában). A Párt felső és középszintű vezetőit és radikális alsó szintű tisztségviselőit. A Központi Bizottságot, a kerületi és helyi

pártbizottságokat; a komisszárokat; a párt és állami alkalmazásban lévő zsidókat és más radikális elemeket (szabotőröket, propagandistákat, orvlövészeket, gyilkosokat, lázítókat stb.).¹³ Az 1941. június 6-i ún. „Kommisszárparancs” néven ismertté vált utasítás (Hitler május 13-i rendelkezése) előírta a kommunista politikai tisztekkel szembeni „különleges bánásmódot”, egyben felszólított „minden zsidó elkülönítésére további intézkedésig”. A „Barbarossa bíraskodási parancs” felfüggesztette a hadbíróságok üldözési kötelezettségét egyes, a lakossággal szemben elkövetett bűntettek esetére.

A cigányokkal kapcsolatban Otto Ohlendorf, SS-Gruppenführer, az Einsatzgruppe D parancsnoka a nürnbergi bíróságnak benyújtott írásbeli vallomásában 1945-ben még azt állította. „...13. Az alatt az egy év alatt, amikor az Einsatzgruppe D parancsnoka voltam, az Einsatzkommandók és a Spezialkommandók 90 000 férfi, nő és gyermek likvidálását jelentették. A likvidáltak nagy többsége zsidó volt, de volt köztük néhány kommunista funkcionárius is. Lehetséges, (sic!) hogy a szimferopoli likvidálásokhoz kapcsolódóan cigányok is voltak a kivégzettek között, vagy más fajtajúak, akiket zsidóknak tartottak.” [A „krimcsákok” tragédiáját l. alább.]¹⁴ 1947. április 24-én Ohlendorf azt vallja, hogy a bevetési csoportok egyik célja „...a fajilag és politikailag nemkívánatos elemek megölése volt”. 1948 októberében világosabban fogalmazott: „...a cél az volt, hogy a zsidók, cigányok és kommunista aktivisták megölésével a hadsereg mögötti területeket felszabadítsuk” – továbbá, hogy: „...A Streckenbach, egykori dandártábornok által nekem kiadott parancsok alapján bizonyos számú nemkívánatos elemet, akik között oroszok, cigányok, zsidók és mások voltak, kivégeztek a hozzám tartozó területen.”¹⁵

A likvidálendő kategóriákról, vagyis a „zsidókról, cigányokról és szovjet tisztségviselőkről”, szó szerint ugyanezt vallotta Erich Neumann, SS-tábornok, az Einsatzgruppe B parancsnoka: „...Jómagam Heydrich parancsnoksága alá voltam rendelve, és világos parancsokat kaptam tőle Oroszországra vonatkozóan. Mindenekelőtt megkaptam a „Führer-parancsot” a zsidók, a cigányok és a szovjet tisztségviselők megölésére.”¹⁶ Erich von dem Bach-Zelewski, SS-tábornok, akinek feladata a partizánellenes háború vezetése a keleti fronton, s egykori beosztása „Höhere SS und Polizeiführer Russland Mitte” volt, megerősítette tisztársai vallomásait, amikor kijelentette: „...Az Einsatzgruppék fő feladata a zsidók, cigányok és a politikai komisszárok megsemmisítése volt.”¹⁷ Dr. Martin Sandberger, SS-Standartenführer, az EG A, Sonderkommando 1a parancsnoka, az utasítás helyszínére és a forrására nézve azt vallotta: „...Én magam személyesen jelen voltam a Prinz Albert Palastban, Berlinben megtartott megbeszélésen és a Streckenbach-beszéd alatt, amikor a jól ismert »Führer-parancsot« bejelentették... Streckenbach informált engem a Führer-parancsról, ahogy mondta – azért, hogy folyamatosan segítsük a keleti területeket minden zsidó, cigány és kommunista funkcionárius megsemmisítésében, minden olyan elemmel együtt, amely veszélyeztethetné a társadalmat.”¹⁸ A nürnbergi katonai bíróság Sandberger ítéletében kihirdette: „...[Észtországban] 26 hónapig tartó ott tartózkodásának hosszú ideje alatt bőséges alkalma volt bekapcsolódni a »Führer-parancs« végrehajtásába, amelyet eredetileg Pretzschben hallott, és amelyet újra részletesen megvitatnak Berlinben, mielőtt elindult volna Keletre.”¹⁹

1966-ban, már bizonyos történeti távlatból és az összegyűlt bizonyítékok alapján a mainzi bíróság a „Führer-parancsról” megállapította: „...Az Einsatzgruppék pa-

rancsnokainak azt a titkos parancsot, hogy minden zsidót le kell löni, szóban adták ki. Ohlendorf SS Gruppenführernek a nürnbergi Einsatzgruppe-perben tett tanúvallomása szerint a likvidációs parancs azt jelentette, hogy minden számukra elérhető, fajlag és politikailag nemkívánatos vagy a „biztonságra nézve veszélyesként” megjelölt elemet meg kell ölni. A parancs négy alapvető csoportra vonatkozott. Kommunista tisztségviselők, úgynevezett ázsiai alacsonyabbrendű csoportok, cigányok és zsidók.” A Nürnbergi Katonai Bíróság vádirata pedig a bizonyítási eljárás után egyértelműen meghatározta: „...Így, összefoglalva, a Führer-parancs – ebben a dokumentumban végig így fogunk hivatkozni rá –, megkövetelte a zsidók, a cigányok, az elmebetegek, az »alacsonyabbrendű ázsiaiak«, a kommunista funkcionáriusok, és az aszociálisok bírósági eljárás nélküli kivégzését.”²⁰

A cigányok likvidálására vonatkozó vallomásokat jelentősen megerősíti, hogy az ellenséges oldal, pl. a szovjet partizánmozgalom vezetői is ezt állították. Az Orosz Jelenkori Történelmi Dokumentumok Megőrzésének és Kutatásának Központja a szovjetunióbeli zsidó partizán ellenállásra vonatkozó anyagai között található a Leningrádi Partizánmozgalom Törzskarának memoranduma. („Leningrád körzetének, városának és kerületeinek helyzete a német fasiszta megszállás időszaka alatt, 1942. december 4.”). A memorandum kitér arra, hogy: „...Akik a legjobban szenvedtek a fasiszták kezei között, azok a cigányok és a zsidók voltak.” Az annotáció idézi, hogy a megszállók gyermekeket falhoz csapkodva öltek meg azzal a felkiáltással: „...Ez a koszos kutya még egy golyót sem érdemel!”²¹

Streckenbachról sokáig azt hitték, hogy a háború alatt elesett, azonban szovjet fogságba került, ott elítélték, és az ötvenes évek közepén került haza Németországba. Streckenbach ekkor állítólag nem ismerte el, hogy valaha is közvetített volna ilyen parancsot, bár nyilvánosan nem hangoztatta ezt, mivel börtönben lévő társainak helyzetét súlyosbította volna. Az ilyen jellegű értesülések ellenére Streckenbach a Düsseldorf-i Tartományi Bíróság előtt azt vallotta: „...Akkor (röviddel a Szovjetunió elleni támadás megindulása után) Heydrichhez mentem és megkérdeztem tőle, hogy ez a parancs általános érvényű-e, és kitől ered. Heydrich akkor azt mondta nekem, hogy a zsidókat egy a Führertől (magától) származó parancs alapján kell agyonlőni. Minden kritika vagy tiltakozás felesleges, mivel Hitler hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés végső megoldásának csak e módja lehetséges a jelenleg kibontakozó nagyszabású háborús események keretei között.”²²

Ohlendorf három vádlott-társa azt állította, hogy Ohlendorf arra akarta rávenni őket, hogy azt vallják, hogy a „Führer-parancsot” még a hadjárat kezdete előtt Streckenbachtól megkapták, (ez még Krausnick szerint egyáltalán nem zárja ki, hogy valóban így történt) így ugyanis nem vehettek részt annak előkészítésében, ami súlyosbító körülménynek számított. A szakirodalomban vita bontakozott ki akörül, hogy a bevetési csoportok azonnal megkapták-e a parancsot a zsidóság teljes kiirtására vagy csak két hónappal később (l. a Krausnick és Streim közleményeit a Jegyzetben). Az 1973-ban bíróság elé állított tíz Einsatzkommando-parancsnok közül kettő tagadta, hogy parancsot kapott volna zsidók meggyilkolására, négyen úgy emlékeztek, hogy 1941. június 22. előtt kaptak ilyen parancsot, négyen pedig úgy, hogy csak a Szovjetunió elleni támadás után. Az előbbi négy közül kettő úgy emlékezett, hogy Berlinben, kettő pedig hogy Pretzschben kapták meg a megsemmisítési parancsot.

A „Führer-parancs” közvetítőiként az alárendelt tisztek több személyt is megneveztek. Otto Ohlendorf Streckenbachot és Himmlert; Blume és Schulz Heydrichet és Streckenbachot; Neumann és Sandberger Heydrichet; Karl Tschierschky Obersturmbannführer (az SD III. osztályának volt főnöke az Einsatzgruppe A-nál) Stahleckert, az Einsatzgruppe A parancsnokát; dr. Alfred Filbert, az Einsatzkommando 9 volt parancsnoka Heydrichet; dr. Otto Bradfisch pedig Artur Nebet, az EG B parancsnokát. Karl Jäger – éppúgy mint Blume – azt vallotta 1959-ben, hogy Berlinben Heydrich kb. ötven SS-tiszt előtt közvetítette a parancsot. Günther Hermann a Sonderkommando 4b volt parancsnoka úgy tanúskodott 1963-ban, hogy „A parancsot, hogy Oroszországban az összes a Birodalommal szemben ellenséges elemet kivégezzük, közöttük a zsidókat is, dr. Rasch [az Einsatzgruppe C parancsnoka] csak Lembergben közölte velem.”²³ Az ellentmondásos vallomások feloldására leginkább Ohlendorf vallomása kínálkozik, aki arra a kérdésre, hogy ki adta ki végül is a parancsot a kivégzésekre, azt válaszolta: „...Egy mondatban az eljárás nem foglalható össze; a kivégzési parancsot, mint olyat, induláskor Pretzschben, később pedig, az invázió során, az SS vezetői adták ki.”²⁴

A beosztottak eszerint a szolgálati útnak megfelelően felsőbb vagy közvetlen parancsnokaiktól kapták meg a „Führer-parancsot”. Valóban nem áll rendelkezésre egy hiteles, írott Führer-parancs a zsidók, cigányok, politikai tisztségviselők és más a biztonságot veszélyeztető elemek kivégzésére. A parancs létét alátámasztó más dokumentumok, különböző alsóbb szintű parancsok és jelentések, feljegyzések, tanúvallomások, periratok viszont rendelkezésre állnak. Joggal merülhet fel a kritika – a parancs túlértékelését elkerülendő –, hogy a parancs megléte vagy nemléte másodlagos jelentőségű akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a háborús bűntettek és a népirtás bűncselekményei megvalósultak-e avagy nem. A vádlottak számára egy felsőbb parancs megléte enyhítő körülményként jöhetett volna számításba, azonban Telford Taylor érvelésében – a fő felelősök esetében – kizárta enyhítő körülmények figyelembe vételét a tömeggyilkosságok méretei és különös kegyetlensége miatt.

Ha az Einsatzgruppék végezték a kivégzéseket, és likvidálták a „Führer-parancsban” megjelölt ellenséges vagy nemkívánatos elemeket, akkor jelentéseikből azt is meg kellene tudnunk, hogy körülbelül hány cigány áldozata volt a szovjetunióbeli megszárlásoknak. A kérdés megválaszolása sokkal nehezebb akkor, ha a jelentések nem eléggé részletezők, pontatlanok, vagy ha az Einsatzgruppékon kívül más katonai vagy rendőri egységek is közreműködtek a polgári lakosság, a zsidók és cigányok lemészárlásában.

A NÉPIRTÁSBAN RÉSZTVEVŐ ALAKULATOK

A WAFFEN-SS tábornokát, Erich von dem Bach-Zelewskit 1941-ben vezényelték a keleti front Közép Hadsereg-csoportjához, ahol 1942 végéig szolgált. Noha feladata a partizánellenes háború irányítása volt, nagy mértékben felelősség terhelte a „politikailag és fajilag ellenséges elemek” elleni tömeggyilkosságok irányításában és végrehajtásában. Bach-Zelewski 1941 júliusának végétől kb. 11 000 fős SS-alakulat fő-

lőtt rendelkezett. Ez a szám négyszerese volt az Einsatzgruppék eredetileg tervezett létszámának, ami lehetővé tette a gyilkosságok számának megnövelését. Ezen kívül kb. 6000 rendőr volt az SS-tábornoknak szolgálatilag alárendelve. Bach-Zelewski beosztása ekkor „Höhere SS und Polizeiführer Russland Mitte”, s „az ellenséges fajok és nemkívánatos elemek” kiirtásában szorosan együttműködött Kurt Daluege rendőrtábornokkal, az Orpo főnökével. Az SS Rendőrezredek is részt vettek a partizánok elleni hadműveletekben és a cigányok és a zsidók üldözésében. A 133. és a 244. SS Rendőrezred fennmaradt jelentései 1941 és 1943 között számolnak be ezekről az akciókról.²⁵

A Waffen-SS egy különleges törzse, az ún. Kommandostab des Reichsführerschutstaffel 1941 júniusától, Himmlernek közvetlenül volt alárendelve. A Kommandostab olyan Waffen SS-egységek fölött rendelkezett, amelyeket nem rendeltek a Wehrmacht kereteibe, hanem Himmler személyes tartalékaként működtek. A Kommandostab azonban időről időre az alakulatok egy részét vagy egészét egy katonai parancsnok vagy valamelyik Höhere SS- und Polizeiführer parancsnoksága alá helyezte. A Kommandostab (KDoS) több SS gyalogos, lovas dandárral és ezreddel rendelkezett.²⁶ 1941 végéig Bach-Zelewski rendőr-alakulatainak létszámát (a gyalogos és lovas SS-dandárokat nem számítva) még 33 000 helyi, csatlós rendőr egészítette ki, összesen mintegy 50 000 ember, (1942 végére a csatlós rendőrség létszáma már elérte a 300 000 főt), akiknek a feladatai közé tartozott a zsidók és „...más, ellenséges fajok kiirtása, mint a cigányoké vagy a szellemileg és fizikailag fogyatékos betegeké”. A partizánvadászatban és a megtorlásokban a Waffen-SS említett gyalogos és lovas dandárjai is aktívan részt vettek, azon kívül, hogy az Einsatzgruppék állományának is jelentős fegyveres erejét képezték a Waffen-SS-ből átirányított, zárt egységek.²⁷

A Kurt Daluege rendőrtábornok vezette ORDNUNGSPOLIZEI a legjelentősebb német rendőri erő volt a megszállt területeken, amely nem volt a Heydrich vezette RSHA-nak alárendelve mint az Einsatzgruppék. Az Einsatzgruppékba azonban – ugyancsak zárt egységekben – beosztották az Ordnungspolizei egyes alakulatait is. Az Orpo parancsnokai pl. Belorussziában területi kérdésekben a területileg illetékes SS- und Polizeiführernek jelentettek, aki az összes SS- és rendőrhivatal, és egység parancsnoka volt a Generalbezirk területén. A parancsnokok funkcionális kérdésekben a Befehlshaber der Ordnungspolizei Ostlandnak, (BDO) voltak alárendelve, aki az egész „Reichkommissariat Ostland” Ordnungspolizei-egységeit irányította. A KdO főhadiszállásán helyezkedett el a Kommandeur der SCHUTZPOLIZEI (a városi rendőrség parancsnoka) és a Kommandeur der GENDARMERIE (a csendőrség parancsnoka) is. A Generalbezirk Weissruthenien két Hauptbezirkkel rendelkezett, a minszkivel és a baranovicivel. Minden Hauptbezirknek volt egy SS- und Polizei Standortführere.

Az Ordnungspolizei ezredekéből és zászlóaljából állt, amelyek a körzetükben mozogtak. Az egységeket egy SS- és Polizeiführer vagy egy katonai parancsnok utasítására jelölték ki különleges feladatokra. A létszám feltöltése céljából az Ordnungspolizei kereteiben a helyi lakosokból szervezett csatlós egységek, SCHUTZMANN-SCHAFTOK (Schuma) is szolgáltak.²⁸ Daluege tábornok minden Schutzmannschaft-zászlóaljat folyamatos sorszámmal látott el, az Északi Magasabb SS- és Rendőrfő-

nökség zászlóaljai 1–50-ig kaptak számot, ezen belül 1–15-ig Litvánia, 16–30-ig Lettország, 31–50-ig Észtország, 50–100-ig Közép-Oroszország, és 101–200-ig Dél-Oroszország és Ukrajna zászlóaljai kaptak számkeretet. Ez a számozás később felbomlott, mert a lett, litván és ukrán zászlóaljok száma meghaladta a kiadott számkereteket. A városokban vagy vidéken egyéni körzeti Schutzmannschaft-közégek is voltak szolgálatban. A Schutzmannschaftokat zászlóaljakra, századokra, szakaszokba s osztagokba szervezték. Minden századnak elvileg 140 főből kellett állnia, a zászlóaljok három századból és egy kb. 40 fős törzsből állottak. Német tiszt csak a zászlóaljok élére került.²⁹

A CSENDŐRSÉG a Hauptbezirken belül ugyancsak rendelkezett regionális Gendarmerie-Hauptmannschaftokkal. A Hauptbezirk területi egységekre, Gebietekre oszlott, ahol a csendőrség parancsnoka a Gendarmerie Gebietsführer volt. A Gebieten belül a Csendőrség Gendarmerie Post-okat tartott fenn, amelyek a legtöbb kerületben rendszerint egy tartalékos tiszt parancsnoksága alatt álltak.

A megszállók a mindennapi élet és a gazdaság újraindításának érdekében civil helyi közigazgatási szerveket, városi tanácsokat és kerületi bizottságokat állítottak fel. A lokális feladatokat ellátó, helybéli lakosokból összeállított csatlós rendőrség, az ún. ORDNUNGSDIENST a civil igazgatás megszervezése után ezeknek volt alárendelve. Az Ordnungsdienst éppúgy részt vett a vérengzésekben, a lakosság elleni atrocitásokban, a gettók őrzésében, mint a többi, helyi önkéntes alakulat. A Kanadai Igazságügyi Minisztérium Emberiségellenes és Háborús Büntetteket Vizsgáló Szekciójája 1992-ben végzett kutatásokat a Holokauszt és más háborús bűntettek tárgyában Belorussziában. A német megszálló adminisztrációra általában, és különösen az Ordnungsdienstre számos fondot találtak pl. Bialystok kerületéből. A többi területi levéltár a civil adminisztráció területeiről, az SS és a Rendőrség – beleértve a Schutzmannschaftokat – Fehéroroszországi Főparancsnokságáról, a lakossággal való bánásmódról, a zsidók szisztematikus legyilkolásáról és kifosztásáról, a lakosság reakcióiról őriz iratokat. Már az első dokumentumok között, amelyek a kanadai szekció munkatársai kezébe akadtak, az egyik egy zsidó fiú és egy szovjet hadifogoly kivégzéséről, a másik egy egész cigány család kivégzéséről szólt, akiket „partizánokként” likvidáltak. A kivégzést irányító német csendőrtiszt jelentése szerint három felnőttet és öt gyermeket végeztek ki. A legfiatalabb cigány „partizán” két hónapos volt.³⁰

A frontszolgálatot teljesítő, AKTÍV HADOSZTÁLYOKNÁL is (százdélszámokban) állítottak fel olyan VADÁSZOSZTAGOKAT, amelyeknek főleg a hadműveleti területeket kellett tisztán tartaniuk, és amelyek be tudták vonni a partizánok elleni harcba a frontheadosztályok azon ezredeit is, amelyeket felfrissítésre a mögöttes területre helyeztek át. Három szárazföldi hadseregcsoport vett részt a partizánháborúban. Azonban a hadsereg aktív csapatrészeit is az illetékes Magasabb SS- és rendőrfőnököknek rendelték alá, ha utasításukra a Wehrmacht parancsnokságainak engedélyével partizánok elleni bevetésben kellett részt venniük.³¹ A Közép-hadseregcsoport a mögöttes területekről a hadjárat első évében 80 000 „partizán” megölését jelentette, a saját veszteségeit 3000 főben adta meg.³² A Wehrmacht mellett, hogy a „kémkedő és fajilag alacsonyabbrendű, a biztonságra nézve veszélyes elemekként” számon tartott cigányokat összeszedte, s átadta az SD-nek és az Einsatzkommandóknak, a cigányok

szisztematikus kivégzéseit logisztikai eszközökkel is támogatta, egységeik maguk is végrehajtottak cigány kivégzéseket.³³

A faji és politikai alapokra helyezett megsemmisítési program kiterjedt a hadifoglyokra is. A német támadás után, már az első hetekben nagy számban zártak civileket válogatás nélkül a Wehrmacht Legfelsőbb Parancsnoksága Hadifogoly Osztálya által működtetett HADIFOGOLY TÁBOROKBA. 1941. július 17-én Heydrich kiadta 8. sz. Műveleti Parancsát, amely az Einsatzgruppék egységeinek direktíváit tartalmazta, részletezve az állandó hadifogoly táborok (Stalag) és a tranzit táborok (Dulag) feladatait. Ezek a direktívák nemcsak a Hágai Egyezmény hadifoglyokra és a háborús megszállt területek civil lakosságára vonatkozó előírásait vették semmibe, de az évszázados hadviselési szokásokat és hagyományokat is sértették, felrúgtak minden embericsségi elvet, amikor rendelkeztek a hadifoglyok és a táborokba zárt civilek hidegvérű és tömeges lemészárlásáról. „...A Wehrmachtnak – írja Heydrich – meg kell szabadulnia minden olyan elemről a hadifoglyok közül, akikben a bolsevizmus hatását lehet felfedezni. A keleti hadjárat különleges körülményei különleges intézkedéseket követelnek [eredeti kiemelés], amelyeket minden adminisztratív és bürokratikus befolyástól mentes és buzgó, felelősségteljes szellemben kell végrehajtani.”

A parancs utasítja az Einsatzgruppék egységeit, hogy „mindenekelőtt” milyen személyeket kell felkutatni, részletezi az államigazgatási tisztségek és tisztségviselők típusait és kategóriáit, a befolyásos párttisztviselőket, a gazdasági vezetőket, a szovjetorosz értelmiségieket, „minden zsidót”, s külön kiemeli, hogy „döntés előtt a faji eredetet figyelembe kell venni” és „a kivégzéseket a táboron vagy a közvetlen környezetén kívül kell végrehajtani”.^{33a}

A német hadsereg csak Belorussziában 140 büntetőexpedíciót indított a partizánok (és a helyi lakosság, a „partizántámogatók”) ellen. Belorusz adatok szerint 373 492 fő vett részt a belorussziai partizánmozgalomban, s még kb. 70 000 fő a földalatti mozgalmakban.³⁴ Belorusszia német katonai parancsnokának 1941 október–novemberi jelentése szerint több mint 10 000 „partizánt” öltek meg egy hónap alatt: a 10 490 foglyul ejtett személyből 10 431 főt(!). A német Biztonsági Rendőrség ezekben a műveletekben főként a nyomozást és kihallgatást végezte, a tömeges kivégzéseket a Schutzmannschaftok és, ahol lehetett, az Ordnungspolizei hajtotta végre. Belorusz önkéntes csatlós rendőrség is szerveződött. Ezeket az SS látta el fekete egyenruhával, amelyen fehér-piros-fehér karszalagot viseltek „Polizei” felirattal.

A lett és a litván Schutzmannschaft-zászlóaljak számos partizánelhárító és biztonsági akcióban vettek részt 1942-ben és 1943 elején, kivált Belorussziában. A litván 254E sz. Schutzmannschaft Battalion csatlakozott az „Operation Nuremberg”-hez a Glebokie körüli erdős és mocsaras területek megtisztítására. A hadművelet alatt – mint az arról szóló jelentés írja – „minden zsidóval és cigánnyal úgy bántak, mint egyenruha nélküli ellenséggel”.³⁵ A litván 15. zászlóalj, az ukrán 15. zászlóalj és a lett 171. zászlóalj a „Operation Hamburg und Altona” során ugyanígy járt el. Gottberg SS-Führer 1942. december 21-én a „Hamburg”-művelet befejezésekor jelentette: „...A második vállalkozásom (Hamburg) nagyjából befejeződött. Az eddigi eredmény, ellenséges halottak: bandita 1674, partizángyanús 1520, zsidó 2958, cigány 30. Összesen: 6172. Sajnos 7 német őrmester is elesett, 10 megsebesült, és 7 önkéntes segéderő (Hilfsvölker) megsebesült.”³⁶

A Belorusz 57. Schutzmannschaft zászlóalj, és a Litván 12. zászlóalj az ún. „Ara-tóünnep I–II” elnevezésű partizánelhárító akció során teljes falvakat semmisítettek meg. (Egy német tiszt, aki részt vett ezekben a hadműveletekben azt írta naplójában, hogy az volt a gyanúja, hogy az egész akció alatt mindössze egyetlenegy „banditát” ölték meg.)³⁷ A 36. Waffen SS Grenadier-Division, a hírhedt „Dirlewanger Batt-alion” (amelynek parancsnokát, Oskar Dirlewangert kiskorúak szexuális zaklatásáért ítélték el) egyenesen a koncentrációs táborokból a frontra vezényelt köztörvényes bűnözőkből állt. Az orosz „Peliki Partizán Köztársaság” elleni bevetésben az alakulat jelentése szerint kb. 15 000 „partizánt” semmisítettek meg, ezzel szemben mind-össze 1100 fegyvert találtak. Egy civil propagandista elborzadva számolt be arról, hogy néhány foglyot elevenen égettek meg, s a félig elégett holttestekből a helyszínen disznók lakmároztak.³⁸

A „világnézeti, totális vagy megsemmisítő háború”, kiméletlen jellege talán leg-inkább a partizánháború során nyilvánult meg. Ma már ismert, hogy a partizánok miként jártak el az ún. „kollaboráns” falvakkal szemben. „Rendszerint kiválasztottuk a legnyugodtabb településeket, amelyek lojálisak voltak a megszállókhoz – nyilatkozta egy szovjet szabotőr. – Amikor megöltünk egy német katonát, vagy aláaknáztuk a szomszédos vasútvonalat, a németek bosszút álltak az egész falun, s a parasz-toknak szörnyű leckét kellett kapniuk.” A Baltikum és Ukrajna nyugati, illetve Lengyelország keleti területein 1943-tól már több, különböző nemzetiségű és politikai irányzatú partizánegység működött. A kommunista vezetésű partizánalakulatok mel-lett számos antikommunista partizánecsoport is szerveződött. A legjelentősebb ezek közül az Ukrán Felszabadítási Hadsereg (UPA), illetve a lengyel Armija Krajowa volt. Német, illetve magyar részről ezekkel az egységekkel igyekeztek fegyverszünetet kötni. Az ukrán és a lengyel partizánhadsereg egymással is harcolt, illetve kölcsönösen igye-kezett kiirtani a másik nemzetiség civil lakosságát, etnikailag tisztán lengyel vagy ukrán területeket igyekezve létrehozni. Rendkívül hosszan elhúzódó szovjetellenes par-tizánháború bontakozott ki a balti államokban: az ún. „erdei testvérek” a háború utá-ni megtorlásokat követően a szovjet megszállók ellen vették fel a harcot.³⁹

A civil lakosság lemészárlása nem csak „reakció” volt a partizántámadásokra, hanem része volt Himmler „germanizációs” elképzeléseinek is. Öt héttel a hadjárat megindulása után Himmler a frontra látogatott, s a mögöttes területek falvaival kap-csolatban kijelentette, hogy a népi németek a legmegbízhatóbb szövetségeseek a régi-óban, a zsidókkal, lengyelekkel és oroszokkal ellenséges viszonyban lévő ukrán pa-rasztokat mint helyi munkaerő-bázist lehet hasznosítani. Himmler hozzátette, hogy német irányítással és felügyelettel ezeket a parasztokat is fel lehet fegyverezni. Azonban a „fajilag alacsonyabbrendű” és az ún. „bűnöző elemekről” kijelentette, hogy „céltablának kell használni őket”. Aki a partizánok segítségére volt, agyon kel-lett löni, a nőket és gyerekeket deportálták, a jószágot és az élelmet elkobozták, a falvakat földig rombolták.⁴⁰

JELENTÉSEK A LIKVIDÁLÁSOKRÓL

A Heydrich és Wagner tábornok (az RSHA és a Wehrmacht) között létrejött meg-egyeződésben – tudatosan – a bevetési csoportok feladatait csak nagy általánosságban határozták meg. Noha a hadsereg magasabb rangú katonai vezetőinek még emlékez-niük kellett ezeknek a csoportoknak tényleges feladataira a lengyelországi háború idejéről, ők is megkapták Hitlertől azt az utasítást, hogy a bevetési csoportok mun-káját a legteljesebb mértékben támogassák. A bevetési csoportok a mögöttes hadse-regcsoport területen csak a vonulás, az ellátás és elhelyezés szempontjából voltak a mindenkori Wehrmacht-parancsnoknak alárendelve. A bevetés irányítását, az erre vonatkozó parancsokat a Biztonsági Rendőrség és az SD megbízottján keresztül, közvetlenül személyes úton továbbították, a „szakmai” végrehajtás a Biztonsági Rendőrség és az SD főnökének utasításaihoz igazodott.⁴¹

Az Einsatzgruppék jelentései két úton futottak be a Birodalmi Biztonsági Főhiva-talhoz: rádión és írásban. A rádiójelentéseket hetente vagy kéthetente, szigorúan meghatározott, szűk körben adhatták le. Az adások idején pl. az Einsatzgruppe D-nél a parancsnokon, Otto Ohlendorf SS-Standartenführeren kívül csak megbízottja, Willy Seibert Standartenführer, a főtávírász Fritsch és a kezelőszemélyzet léphetett be a leadó helyiségbe. A jelentéseket Ohlendorf Fritschnek vagy Seibertnek diktálta és helyettese, Heinz Hermann Schubert (1941 októberétől, 1942 júliusáig) kapta meg ezeket irattározásra. Azonban az archivált jelentésekben a kivégzettek számá-nak helye üresen volt hagyva, így még a helyettes parancsnok (Schubert) sem tud-hatta meg az irat átvételekor az áldozatok pontos létszámát. Míg a leírt jelentéseket havonta futárposta vitte Berlinbe, a parancsokat titkos üzenetként rádión vagy a Biz-tontsági Rendőrség és az SD személyes megbízottja útján kapták meg.

Schubert Nürnbergben azt vallotta: „...Nem tudom, vajon az Einsatzgruppék és az Einsatzkommandók kaptak-e utasításokat az orosz hadifoglyok kivégzésére. Ha ezek a normális csatornákon érkeztek volna, látnom kellett volna őket. Nincs kizár-va, hogy Ohlendorf titkos üzenetként kapta meg ezeket hivatali helyiségében.”⁴² A bevetési csoportok még a Wehrmacht illetékes osztályait (Iz) is félretájékoztatták. Krausnick és Wilhelm kimutatta, hogy a bevetési csoportoknak azok a jelentései, amelyeket a hadseregek „Iz osztályainak” és a mögöttes hadseregcsoport területi pa-rancsnokainak adtak, egészen más információkat tartalmaztak, mint amelyeket a Biztonsági Rendőrség és az SD szolgálati útján továbbítottak Berlinbe.⁴³

1939 szeptemberében az angol titkosszolgálat a franciákkal együttműködve meg-fejtette a legnagyobb német rendőri testület, (az Ordnungspolizei) Lengyelországból továbbított rádiójelentéseit. 1996-ban Richard Breitman kutatásokat végzett az Ame-rican National Archives, National Security Agency fondjában, amelyben a megfej-tett német rádióüzenetek 1440 doboznyi, kb. 1,3 millió folió terjedelmű anyaga ta-lálható, amit az angolok átadtak az amerikaiaknak. Breitman az Ordnungspolizei ál-lagaira bukkanva 1941–1942-ből, megállapíthatta, hogy a doboz csak egy részét tar-talmazza az angolok által megfejtett és a háború után átadott dekódolt üzeneteknek. 1997-ben angol engedéllyel kb. 62 újabb dossziét kutathatott át.⁴⁴

Kurt Daluge rendőrtábornok, az Ordnungspolizei parancsnoka – akit tisztársai egyébként szellemi képességeire utalva csak „Dumm, Dummi”-ként („Kis hülye”) becéztek – a Barbarossa-hadművelet kezdetén egy elavult első világháborús kódot használt, a túl bonyolultnak tartott „Enigma” gépi kódoló készülék helyett, amelyet pl. Heydrich Einsatzgruppái is használtak az üzenetek sifrirozására. A londoni Bletchley Parkban székelő angol desifrirozó részleg 1941. június 22-én már megfejtett néhány titkos üzenetet. Az üzenetek zömét 1941 késő júliusa és szeptember közepe között a szovjet területen lévő Magasabb SS- és Rendőr Parancsnokság továbbította az Ordnungspolizei kommunikációs vonalán. A megszállt keleti területek magasabb SS- és rendőrparancsnokai nagyszámú gyilkos akcióról s ezek részleteiről számoltak be, amelyeket az Ordnungspolizei zászlóaljai vagy más, a parancsnokságuk alatt lévő egységek hajtottak végre. A dokumentumok azt jelezték, hogy az Ordnungspolizei jóval nagyobb szerepet játszott a módszeres népiirtás első fázisában mint azt a kutatás korábban feltételezte. A brit titkosszolgálatnak a német rendőri erőkre vonatkozó anyagainak nagy része jelenleg is kutatási korlátozás alatt áll, s csak fokozatosan szabadítják fel. Breitman feltételezi, hogy az Enigmával kódolt rádiójelentéseket a Bletchley Parkban nem tudták megfejteni. Ebben azonban még nem bizonyos, mert más, Enigmával kódolt üzeneteket (pl. az SS keretein belül) megfejtettek.

A megfejtés másik akadályja – az Enigmán kívül – egy titkosítási fogás volt. Erich von dem Bach-Zelewski SS-tábornok számol be arról, hogy Himmler személyes parancsára, amely a zsidókkal kapcsolatos eljárás titkosságát írta elő, rádiójelentéseiben elkerülte annak említését, hogy pl. a kivégzettek egyszerűen zsidó civilek voltak, helyette „zsidó fosztogatókat, zsidó bolsevikokat”, vagy csupán „fosztogatókat”, „bolsevikokat”, „partizánokat” és „lázadókat” jelentett. Fentebb láthattuk, hogy egy összegző jelentésekben 14 000 „fosztogató” vagy 15 000 „partizán” kivégzését jelentették, ami egyértelműen dezinformációs megfogalmazás. Christopher Browning ezt a módszert „camouflage”, álcázó nyelvnek nevezi, amelynek funkciója a valóság eltakarása volt.⁴⁵ A cigány népiirtás kutatásakor nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyanezt a célt szolgálhatták a „partizánok”, „partizánokkal való együttműködés”, „kémkedés”, a „gyanús” és „fajilag alacsonyabbrendű elemek”, az „aszociálisok”, „csavargók, lézengők” stb. „camouflage” elemei a cigányok esetében. A kutatás és a háborús dokumentumok analízise nem irányulhat pusztán a „cigány” tárgyszóra vagy annak előfordulásaira, hanem az esetleges eufémizmusok kiterjedt körét is figyelembe kell vennie.

Churchill a dekódolt jelentéseket a Bletchley Park munkatársainak köszönhetően szinte azonnal kézhez kapta. 1941. augusztus 24-i beszédében elítélte a német rendőri egységek vérengzéseit, de nem említette, hogy kik is az áldozatok, a tetteseket azonban megnevezte, s ezzel mintegy kulcsot adott a németek kezébe a desifrirozó csoport munkájáról. A beszéd után, a kivégzésekre vonatkozó jelentéseket a német rendőri alakulatok már inkább futárpostával továbbították. Valószínű, hogy a jelenleg kutatható és a brit titkosszolgálat még kutatási korlátozás alatt lévő dokumentumaiban előfordulnak cigányokra vonatkozó adatok, cigányokra vonatkozó eufémizmusok, mint ahogy ezek előfordulnak az Einsatzgruppéknak az RSHA-ban összesített írásos jelentéseiben is.⁴⁶

Otto Ohlendorf 1947. április 24-i vallomásában személyesen számolt be az Einsatzgruppék feladatairól. „...[Az Einsatzgruppék] felelősek voltak a politikai biztonsági feladatokban a hadművelési területeken és a mögöttes területeken, amennyiben az utóbbi nem volt a civil adminisztráció alá rendelve. Ezenkívül feladatuk volt, hogy megtisztítsák ezt az övezetet a zsidóktól, a kommunista tisztségviselőktől és ügynököktől. Az utóbbi feladat kiegészült minden elfogott fajilag és politikailag nemkívánatos elem megölésével, akik biztonsági szempontból veszélyeseknek minősültek. Úgy tudom, hogy az Einsatzgruppék részben ki voltak jelölve a partizánbandák felkutatására, katonai feladatokra, s alapvető feladataik befejezése után egy részük a harcoló alakulatokhoz került [...] A nemkívánatos elemektől való megtisztításra vonatkozó parancsok közvetlenül az Einsatzkommandókhöz érkeztek, és magától a Reichsführer SS-től származtak, vagy Heydrich közvetítésével futottak be. A hadsereg-főparancsnokokat Hitler utasította, hogy segítsék ezeknek a parancsoknak a végrehajtását. Az ún. „kommisszár parancsnak” megfelelően a hadsereg egységei maguk válogatták ki a politikai kommisszárokat és a hasonló nemkívánatos elemeket, és átadták őket kivégzésre az Einsatzkommandóknak. Ezeknek az elemeknek a hadifogoly táborokból való kiemelését elrendelő parancs rendszerint a hadsereg főparancsnokságoknak a katonai egységeknek kiadott végrehajtási utasításait egészítette ki.”⁴⁷

Az Einsatzgruppék jelentései közül 195 db „Az Einsatzgruppék, a Biztonsági rendőrség és az SD szovjetunióbeli hadművelési és helyzetjelentése” – címmel került összegyűjtésre Heydrich hivatalában az 1941. július 31. és az 1942. március 31. közötti időszakban. Ezek a „művelési- és helyzetjelentések” összegezték az „Eseményjelentések” adatait, amelyeket 1941. augusztus–szeptemberben összevonva, majd havonta készítettek. Az Einsatzkommandók jelentései az Einsatzgruppék parancsnokaihoz futottak be, és azok továbbították az RSHA számára. Még három jelentés maradt fenn az Einsatzgruppéktól: kettő Stahleckertől az EG A parancsnokától, és egy beosztottjától: Jägertől az EK 3 parancsnokától. Heinrich Müller, a Gestapo főnöke 1941. augusztus 1-jei üzenetében tájékoztatta az Einsatzgruppékat, hogy „...a Führer folyamatosan informálva van az Einsatzgruppék munkájáról keleten.”⁴⁸

A háború végén a Gestapo (RSHA, Amt 4.) és a felügyeleti körébe tartozó Einsatzgruppék iratanyagát megsemmisítették. A Nürnbergi Katonai Bíróság rendelkezésére álló Einsatzgruppe-jelentések olyan összesítések voltak, amelyeket az RSHA speciális hivatala állított össze a bevetési csoportok továbbított jelentéseiből, amelyek a kommandók jelentéseit foglalták össze. A „szigorúan titkos” minősítésű, összefoglaló jelentéseket stencillel sokszorosították, és számos állami és pártszerv részére megküldték. 1941 júliusa és 1942 áprilisa között mintegy 195 összesített jelentést készítettek el és osztottak szét Berlinben. A bíróság az RSHA stencil-példányairól készült fotókópiákat és azok papírra vitt másolatait használta, amelyeket a Document Controll Branch vezetője (Office of Chief of Counsel for War Crimes Evidence Division) aláírásával hitelesített. A védelem felvetette, hogy a stencilezett összesítések nem hitelesek, sok bennük a pontatlanság, a kivégzettek számát szándékosan felnagyítják, továbbá a jelentések összeállítója nem rendelkezhetett személyes ismeretekkel a jelentésekbe foglalt megfigyelésekről, személyazonossága ismeretlen, és az összegző jelentések néhol elfogadhatatlan, másodkézből való informá-

ciókra épülnek. A bíróság a tanúvallomások alapján (Nosske, Schubert) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a dokumentumok, noha keletkezésük személyhez nem köthető, hitelesek, az RSHA IV. A-1, a kommunizmus, háborús bűntettek, ellenséges propaganda alosztályán állították össze. A feladatot végző munkacsoport vezetője Lindow, munkatársai Knobloch és Fumy voltak.⁴⁹

Egy „Führer-formátumban” gépelt, összesített jelentés is fennmaradt 1942-ből, amely a partizánháborúról tájékoztatott Himmler ellenjegyzésével. A jelentés augusztus, szeptember, október és november hóról a „banditák” kategóriában 1337 harcban megölt személyt tüntet fel, 737 főt a harcok után közvetlenül, 7828 főt pedig kihallgatás után végeztek ki. A „cinkosok és gyanúsak” kategóriájában két alcsoportot különítettek el. A „kivégzettek” elnevezésű csoport 14 256 főt tartalmaz, – vajon kikből állhatott ez a csoport? – a „kivégzett zsidók” oszlopa pedig 363 211 főt. Miért tüntették fel a partizánháborúról szóló jelentésben elkülönítetten ezt az iszonyatos számot? Himmler határidő naplójából kiderül, hogy 1941. december 18-án Hitlerrel megvitatták a „zsidókérdést”. Browning feltételezi, hogy a zsidók likvidálása a partizánokkal való leszámolás leple alatt, ekkor eldöntött kérdés lehetett Hitler és Himmler között.⁵⁰

A politikai tisztek és funkcionáriusok likvidálását elrendelő ún. „Kommisszárparancs” útját a hadsereg különböző szintjein ugyancsak nehéz nyomon követni, pedig a Kommisszárparancs is magától a „Führer”-től származott, s az egész hadsereg érvényes volt. Noha a Szovjetunió nem csatlakozott a Hágai Egyezményhez, a Kommisszárparancs sok német tiszt véleménye szerint is a hadijogba és a hadiszokásokba ütközött. A parancs átadása az alsóbb szintekre fokozott körültekintéssel és az írásbeliség megkerülésével történt. A parancsot a Wehrmacht Főparancsnokság (OKW) június 6-án adta ki Walter Warlimont vezérőrnagy aláírásával.⁵¹ A parancs szóbeli továbbításakor szó esett a komisszárokon kívül a zsidókkal és más foglyokkal való bánásmódról is.

[*Megjegyzés:* Jellemző az írásbeliség kiiktatására amit a 22. gyaloghadosztály jelentésében találunk: „...Június 20... Von Gustedt lovasszázados felvilágosítja a segédtiszteket a politikai komisszárokkal, zsidókkal és egyéb foglyokkal szembeni bánásmódról.” A 8. gyaloghadosztály 1941 júniusában jelentette: „...Június 12-én megbeszélés volt a hadseregnél. A megbeszélés témái: helyzetértékelés, foglyok kihallgatása, a fogva tartott politikai komisszárokkal szembeni bánásmód.” A 6. hadsereg főparancsnokságának értekezletéről jegyezték fel: „...d) a politikai komisszárokkal szembeni bánásmód irányelvei (csak szóban továbbadni) (sic!).” A 8. gyaloghadosztály jelentése a hadosztályparancsnoknál történt 1941. június 19-i megbeszélésről részletezőbb: „...1. A Führer május 13-i rendelete (a hadosztályoknál). Minden erőszakos intézkedés csak tiszt parancsára. A komisszárokat századosig szóban nyilvánosságra hozni. A katonai komisszárok ismertető jele. Elkülönítés a foglyoktól. – Polgári komisszárok a hadműveleti területen. A benyomás dönt. Akció a csapaton kívül. Az alsóbb egység rövid írásos jelentése a hadosztálynak (1c). Nincs keresési akció.”]⁵²

A birodalom vezetői tisztában voltak azzal, hogy áthágyják a nemzetközi jog előírásait és a humanitárius elveket, ezért a tömeggyilkosságokat titokban kívánták tartani. Heydrich 1941. október 29-i parancsában a következő utasításokat adja: „...Az Einsatzgruppék parancsnokai saját felelősségükre határoznak a kivégzésre vonatkozó javaslatokról, és adják ki a Sonderkommandóknak a megfelelő parancsokat [...] Ezt a rendelkezést nem szabad írásban továbbadni...még kivonatos formában sem. A hadifogoly táborok kerületi parancsnokait és az átmeneti táborok parancsnokait szóban kell értesíteni.”⁵³ Walter Stahlecker, SS-Brigadeführer 1941. augusztus 6-án memorandumot adott ki Heinrich Lohsének, a civil kormányzónak az „Irányelvek a zsidók kezelésére Ostlandban” című utasításával kapcsolatban, amelyben a zsidók gettósításának és kényszermunkájának folytatását rendeli el. Az Einsatzgruppe A parancsnoka a következőket írja: „...Kivánatos bármely elemi állásfoglalás előtt ezeket a kérdéseket szóban még egyszer megtárgyalni, főleg amiatt, mert így biztonságosabb és mivel ezek a Biztonsági Rendőrség számára [SD] felsőbb autoritástól származó alapvető parancsok olyanok, amelyeket írásban nem lehet tárgyalni.”⁵⁴

Az Einsatzgruppék parancsnokainak és tisztjeinek – a Wehrmachttal ellentétben – nem volt sok elígazításra szükségük, hiszen korábban az SS-ben, az SD-ben, a Gestaponál, vagy az Ordnugspolizei és a Kripo kereteiben szolgáltak, sokukat korábban már beosztották az Ausztriában, Szudétaföldön, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban bevetett osztagokba. A parancsnokok nem „közönséges halandók”, hanem az RSHA, Heydrich és Himmler bizalmi emberei voltak, akik maguk is „csinálták” a „cigány- és zsidópolitikát” (gondoljunk csak pl. az Interpol elődszervényében végzett, egész Európát befolyásolni kívánó tevékenységükre) és maguk, hajtották végre a terrorintézkedéseket. Az Einsatzgruppék vezető tisztjei közül négyen az RSHA osztályvezetői voltak, így Streckenbach, (Amt I); Ohlendorf, (Amt III); Nebe, (Amt V); valamint Six, (Amt VII).

Arthur Nebe V. osztályának, a Kripo-nak a cigányok felügyelete, nyilvántartása és koncentrálása volt a feladata, s hivatalból együttműködött a IV. osztály (a Gestapo) Eichmann vezette IV-D-4-Szekciójával, amely a cigányok keletre való „evakuálását” vagy egy másik eufémizmust használva: „letelepítését” intézte. Amit egyébként 1939 őszén Himmler „a Führer instrukciói alapján”, majd ezután Heydrich Seyss-Inquart jelenlétében már eldöntött, amikor 30 000 „cigánykeverék” elszállítását rendelte el a megszállt lengyel területekre. Nebe, Reichskriminaldirektor aktívan részt vett az Eutanázia Programban, a „cigányügyekkel” megbízott Kripo pedig, a szervezeti kereteibe tartozó Bűnügyi Technikai Intézet közreműködésével fejlesztette ki a gázkamrákat és azokat a gázautókat, (a faj- és népiirtásra felkészülő rezsim első „corpus delicti”-jeit), amelyeket a betegek, majd a cigányok, zsidók, politikai ellenfelek és nemkívánatos elemek elpusztítására alkalmaztak.

Az Einsatzgruppék parancsnokainak beosztása korábban:

1. *Einsatzgruppe A:* 1941 júniusától parancsnoka *Stahlecker*, korábban a *Biztonsági Rendőrség* és az *SD* felügyelője, a *Külügyi Osztály* miniszteri tanácsosa, 1938-ban a *Sipo* és *SD* felügyelője volt Ausztriában, 1939 februárjá-

tól a Cseh-Morva Protektorátus Sipo és SD parancsnoka, majd 1940 májusiától a Sipo és az SD parancsnoka Oslóban.

2. *Einsatzgruppe B*: parancsnoka *Nebe*, a *Birodalmi Bünyügyi Rendőrség* főnöke, az RSHA V. osztályának vezetője.
3. *Einsatzgruppe C*: parancsnoka először *Rasch*, a *Biztonsági Rendőrség és az SD* felügyelője Königsbergben; később *Thomas*, aki a *Biztonsági Rendőrség és az SD* parancsnoka volt Párizsban.
4. *Einsatzgruppe D*: parancsnoka *Ohlendorf* az RSHA *SD Belföldi, III. osztályának* volt a főnöke.
5. A *Vorkommando Moskau* parancsnoka, *Prof. Dr. Franz Albert Six*, az RSHA *VII. osztályának* volt a vezetője.

A bevetési csoportok parancsnokainak megszálló feladatai a Szovjetunió elleni támadás előtt:

1. Ausztriában az *Einsatzkommando Österreich* 1938 márciusában került megszervezésre, parancsnoka az a *Prof. Dr. Franz Albert Six*, SS Standartenführer volt, aki az *Einsatzgruppe B*, *Vorkommando Moskau* parancsnokaként tevékenykedett 1941-ben Oroszországban.
2. Szudéta-földön és Csehországban az „*Einsatzgruppe Dresden*” és az „*Einsatzgruppe Wien*”, amelyeket 1938-ban vetettek be, parancsnokai *Heinz Jost* SS-Staf. és *Dr. jur. Franz Walther Stahlecker*, SS-Staf. voltak, akik a Szovjetunió elleni hadjáratban a Baltikumban és Belorussziában működő *Einsatzgruppe A* parancsnokai lettek. Csehországban még két csoport működött 1938 végén és 1939-ben, az *Einsatzgruppe I*. *Prag* és az *Einsatzgruppe II*. *Brünn*, ez utóbbinak ugyanaz a *Stahlecker* volt a parancsnoka, aki 1938 szeptemberében a Szudétaföld okkupációjában is részt vett, s három alárendelt *Einsatzkommando* fölött rendelkezett *Olmütz*, *Brünn* és *Zlín* körzetében.
3. Lengyelországban 6 *Einsatzgruppét* vetettek be a lengyel értelmiség, a zsidóság és más „ellenséges etnikumok” megsemmisítésére. Az ottani *Einsatzgruppe I*. – amely 1939 augusztusától novemberig állt fenn – parancsnoka *Bruno Streckenbach*, SS-Standartenführer volt, ő tájékoztatja a keleti hadjárat megindítása előtt a Szovjetunióba induló bevetési csoportok parancsnokait feladataikról és közvetíti (mások mellett) a „*Führer parancsot*” számukra. Az *Einsatzgruppe II*. parancsnoka *dr. jur. Emanuel Schäfer*, SS-Staf. volt, aki az *Einsatzgruppe B* kereteibe tartozó *Einsatzkommando 9* parancsnoka lett később a Szovjetunióban. Az *Einsatzgruppe III*. parancsnoka *dr. jur. Hans Fischer*, SS-Stubaf. volt, és két alárendelt *Einsatzkommandóval* rendelkezett. Az *Einsatzgruppe IV*. (két *Einsatzkommandóval*) parancsnoka *Lothar Beithel* SS-Brigf. volt.

Franz Walther Stahlecker, az *Einsatzgruppe A* parancsnoka – még mint Höherer SS és Polizeiführer –, volt a kiötlője *Eichmann* barátjával együtt annak az ún. „*Nisko és Lublin-terv*”-nek, amelyről korábban már szoltunk: a terv a zsidók, a cigányok és

is vigyázott, hogy ne legyen tanúja a beszélgetésnek, és a szóbeli utasítást négy szemközt adta ki. Himmler sem óhajtotta kompromittálni magát a közvélemény előtt.⁵⁷

(*Megjegyzés:* A volt szovjet levéltárak megnyílásával kiderült, hogy Sztálin mégiscsak adott ki írásos utasításokat is a kivégzési kvótákra. Az ún. „00447” parancsból, mely a kivégzendők számának meghatározására vonatkozott, már tucatnyi került elő a szigorúan titkos anyagokból. Ezeket a kivégzési kvótákat a sztálini titkosrendőrség a lehető legbizalmasabban kezelte. A dokumentumok azokat a számokat tartalmazták, hogy hány embert kell kivégezni egy adott körzetben, illetve településen. A mintegy 800 ezer áldozat túlnyomó többsége – akik 1937–38-ban vesztették életüket – munkás, paraszt, illetve egyszerű dolgozó volt. Hruscsov titkos beszédének interpretációja, mely szerint főként a párt vezető tagjait érintették a tisztogatások, nem állja meg a helyét. *Ebben az időben mintegy napi kétezer embert végeztek ki*, de csak mintegy öt százalékuk volt vezető párttag. A napvilágra került titkos dokumentumok, illetve a kivégzéseket elrendelő 00447-es parancs bevezetőjéből kitűnik: *társadalmi tisztogatást kívántak végrehajtani, hogy megsemmisítsék mindazokat, akiket veszélyesnek tartottak.* A 00447-es parancsok is erősítik a szabályt, hogy egy-egy perdöntő jelentőségű dokumentum igen sokáig lappanghat valahol valamely levéltár vagy irat-együttes mélyén.)⁵⁸

Hitler, illetve a rá hivatkozó Himmler vagy Heydrich mai ismereteink szerint nem adta ki az ún. „Führer-parancsot” írásban az elfoglalt szovjet területeken élő „zsidók, cigányok, és a biztonságra nézve veszélyes elemek” likvidálására a Barbarossahadművelet megindításakor. Az írott nyomok (az ún. levéltári források) így megszakadnak a legfelső szinten, ahogy nem kaptak írott parancsot az Einsatzgruppék parancsnokai, tőlük nem kapnak írott parancsot az Einsatzkommandók vagy a Biztonsági Rendőrség és az SD egyéb alárendelt egységei, a Teilkommandók, Sonderkommandók, Rollkommandók, s hiányoznak az írásos parancsok a német kommandóktól a litván vagy az egyéb csatlós zászlóaljok s rendőri egységek számára. Amíg azonban a lefelé áramló parancsok és információk területén betartják az „omertá” törvényét, a felfelé áramló információk, a jelentések megtörik azt, pl. a futárpostával (és) vagy rádión az RSHA-nak továbbított „Operációs és helyzetjelentések”.⁵⁹ Ezek a jelentések azonban nem informálnak a népirtásban résztvevő más rendőri és katonai alakulatokról, azok műveleteiről, sok esetben elnagyoltak és pontatlanok vagy szándékosan félrevezető, kódolt nyelvezetűek, s csak mintegy kulcsként használhatók a teljesebb történelmi kép megközelítéséhez.

A nürnbergi Einsatzgruppe-per vádirata – a több évig húzódó bizonyító eljárás után – felhívta a figyelmet arra, hogy: „...Az Einsatzgruppékat utasították a cigányok agyonlövésére is. Nem volt kínálkozó magyarázat arra nézve, hogy ezeket a békés embereket, akik évszázadokon át oly jelentős szerepet játszottak az énekekben és a zenében, miért ölték le, mint a vadállatokat. Színes viseletükkel, szokásaikkal szórakoztatták és vándorlásaikkal zavarták a társadalmat, s ha alkalmanként boszszantották is hanyagságukkal, egy sem ítélte meg úgy őket, mint akik halálos fenye-

getést jelentenek egy szervezett társadalomra. Nem volt ilyen egy sem, de a nemzeti szocializmus Hitleren, Himmleren és Heydrichen keresztül elrendelte a likvidálásukat. Ennek megfelelően ezeket az egyszerű és ártalmatlan embereket kocsikon – talán éppen a sajátjukon – a tankcsapdák árcaihoz vitték és lemészárolták őket a zsidókkal és a krimcsákokkal együtt”.

A vádirat – mint láttuk – az ún. „Führer-parancsról” szólva megállapította: „...Összefoglalva a »Führer-parancs«, – amelyre végig így fogunk hivatkozni –, felszólított a zsidók, cigányok, elmebetegek, alacsonyabbrendű ázsiaiak, kommunista funkcionáriusok, és aszociálisok gyorsított eljárással való kivégzésére.” J. A. Ozol főhadnagy, a Szovjetunió egyik helyettes főügyésze – a háborús főbűnösök perében – a „népirtás” bűnét felróva ugyancsak kiemelte: „... (A vádlottak) szándékos és szisztematikus népirtást hajtottak végre, faji és nemzetiségi csoportokét, a megszállt területek civil lakossága körében azzal a céllal, hogy egész fajokat, nemzeti és társadalmi osztályokat, faji és vallási csoportokat, különösen a zsidókat, lengyeleket, cigányokat, valamint másokat semmisítsenek meg.”⁶⁰

A hadjárat megkezdésekor az I. sz. Führerparancs írta elő a katonai titoktartás alapelveit. A parancs az alábbi fő előírásokat tartalmazta: „a) Senkinek sem kell tudomást szereznie olyan titkos dolgokról, amelyek nem tartoznak saját feladatköréhez. b) Senkinek sem kell többet tudnia, mint amennyit a rábízott feladat teljesítéséhez tudnia kell. c) Senkinek sem kell előbb eligazítást kapnia, mint azt a rá rótt kötelesség szükségessé teszi. d) Senkinek sem szabad több vagy korábbi titokban tartandó megbízásokat alárendelt szerveknek továbbadni, csak ha ez a cél eléréséhez elkerülhetetlen.”⁶¹

Otto Ohlendorf az Einsatzgruppe D parancsnoka beszámolt Nürnbergben az őt érintő szóbeli „eligazításokról”. „Amen ezredes: Beszélte Ön személyesen Himmlerrel arról, hogy Himmler milyen eligazítást adott a hadseregcsoporthoz és a hadseregvezetőknek a küldetésükkel kapcsolatban? Ohlendorf: Igen. Himmler elmondta nekem, hogy az Oroszország elleni hadjárat előtt Hitler beszélt ezekről a feladatokról a hadseregcsoporthoz és hadseregparancsnokokhoz tartott értekezleten, – nem, nem a hadseregparancsnokokhoz, a főparancsnokokhoz – és kérte őket, hogy támogassák a megfelelő intézkedéseket.” Ohlendorf ismertette az Einsatzgruppék parancsnokainak a Streckenbach-féle, Pretzschben tartott (fentebb említett) szóbeli eligazítást. Amikor az ügyész megkérdezte, hogy volt-e valamilyen más megbeszélése Himmlerrel a parancsokkal kapcsolatban, Ohlendorf azt válaszolta: „...Igen. 1941-ben nyár végén Himmler Nyikolajevben volt. Összehívta az Einsatzkommandók parancsnokait és embereit, megismételte a megsemmisítési parancsot és kiemelte, hogy a beosztottak és a parancsnokok, akik részt vesznek a likvidálásokban nem tartoznak személyes felelősséggel, amiért végrehajtották ezt a parancsot. A felelősség egyedül az övé és a Führeré.”⁶²

Az alárendelt személy intuíciónak és saját kezdeményezésére építő „indirekt parancs” jellemző volt az egész náci rendszerre. Főleg akkor volt használatos, amikor a beosztott valamilyen eligazítást kért, mert olyat kellett tennie, ami sértette az érvényben lévő törvényeket. 1939-ben a NSDAP Legfelsőbb Párttörvényezékének állásfoglalása nyíltan leírta ezt a módszert, amikor határoznia kellett, hogy az 1938-as

pogromokban résztvevő párttagok főkolomposait megbüntessék-e. A Legfelsőbb Párttörvényszék akkor kimondta: „...A náci aktivisták számára még a küzdelem korai szakaszából magától értetődő volt, hogy a párt a különböző akciókkal kapcsolatban nem akar szervezőként feltűnni. Ezért a rendelkezéseket nem teljesen világosan és nem aprólékosan részletezve adták ki. A náci aktivisták ezért hozzá voltak szokva, hogy a ténylegesen leírtaknál többet olvassanak ki a rendelkezésekből, éppúgy, ahogy a rendelkezések készítői is hozzá voltak szokva, hogy – a párt érdekében – ne írjanak le mindent világosan, hanem csak célozzanak arra, hogy mit is kell végrehajtani a direktíva alapján.” Ez az eljárás elsősorban a párt különböző illegális politikai akcióit jellemezte.

A „parancskiadásnak” ezt a módját az 1941-es szovjetunióbeli tömeggyilkosságoknál is alkalmazták. A végrehajtóknak biztosítottak bizonyos „szabad mozgásteret”, de csak azokon a kereteken belül, amelyeket a Birodalom vezetői határoztak meg. Ellenőrizendő, hogy a vezetők célkitűzéseit az egységek valóban megvalósították-e, Himmler, Heydrich és Daluge kiterjedt körutakat tettek a front mögötti területeken a háború első heteiben, így bátorították a bevetési csoportokat, s a hozzájuk kapcsolódó egységeket arra, hogy a kivégzendők számát folyamatosan növeljék. Az ellenőrző körutak fontos szerepet kaptak az „indirekt” (jelen esetben a fentebb leírt szóbeli) parancs megerősítésében.⁶³ A hangzatos ígérek ellenére – melyek szerint a „felelősséget a Führer és az SS vezetői mindenért vállalják” – a valódi „döntéshozók” ezzel a módszerrel a bűnök iránti felelősséget a végrehajtók nyakába varrták.

A CIGÁNYOK LEGYILKOLÁSÁNAK SZOLGÁLATI ÉS IDEOLÓGIAI ALAPJAI

A Nürnbergi Katonai Törvényszék ügyésze, James E. Heath feltette a témánk szempontjából alapvető kérdést Ohlendorfnak, az Einsatzgruppe D parancsnokának.

„Heath: Mi a helyzet a cigányokkal? Gondolom, hogy nincs fogalma arról, hogy az Ön Kommandója hány cigányt ölt meg vagy mégis?

Ohlendorf: Nem tudom.

Heath: Milyen alapon ölte meg a cigányokat, csak mert cigányok voltak? *Ők miért jelentettek veszélyt a Wehrmacht biztonságára nézve?*

Ohlendorf: *Ugyanazért, amiért a zsidók.*

Heath: A vér? („Blood?”)

Ohlendorf: *Azt hiszem, hozzáfűzhetem a saját európai történelmi ismereteim alapján, hogy a zsidók a jelen időkig, a lezajlott háborúban kémszolgálatot teljesítettek mindkét oldalon.*

Musmanno bíró: Önt a cigányokról kérdezték.

Heath: Én a cigányokról kérdeztem Önt, ahogy a Bíróság rámutatott és nem a zsidókról. Azt szeretném öntől most megkérdezni, hogy *milyen alapon döntötte el, hogy minden Oroszországban található cigányt a Wehrmachtot fenyegető veszély miatt ki kell végezni?*

Ohlendorf: *Nem volt különbség a cigányok és a zsidók között. Akkor ugyanaz a parancs vonatkozott a zsidókra. Hozzátettem e kiegészítést, mert ismeretes Európa történelméből, hogy a zsidók a jelen időkig minden háborúban kémszolgálatot végeztek mindkét oldalon.*

Musmanno bíró: Arra törekszünk, hogy kiderítsük, hogy mi mondanivalója van a cigányokról, de Ön mégis mindig visszatér a zsidókra, miközben Mr. Heath a cigányokról kérdezi. Az is fellelhető az európai történelemben, hogy a cigányok mindig is részt vettek a politikai stratégiában és a hadjáratokban?

Ohlendorf: Kémszervezetekben a hadjáratok alatt.

Musmanno bíró: A cigányok?

Ohlendorf: A cigányok különösen. Felhívom a figyelmüket Ricardo, Huck és Schiller terjedelmes leírásaira a harmincéves háborúról.

Musmanno bíró: Igen messzire megy vissza a múltba, hogy igazolja a cigányok meggyilkolását 1941-ben, nem így van?

Ohlendorf: Ezt magyarázatként fűztem hozzá, mint olyan motívumot, amely szerepet játszott ebben a döntésben.

Musmanno: Tudna egy példát mondani a cigánybandák tevékenységéről, amelyet Oroszország nevében követtek el Németország ellen ezalatt a háború alatt?

Ohlendorf: *Csak azt állíthatom – mint az zsidók esetében is feltehető volt –, hogy részt vettek a partizánháborúban.*

Musmanno: Ön nem tud egyetlen példát sem mondani nekünk arra, hogy cigányokat kémkedésre alkalmaztak volna, vagy arra, hogy valamilyen úton szabotálják a német háborús erőfeszítéseket?

Ohlendorf: Éppen ezt szeretném most mondani. Nem tudom, hogy megfelelően adja-e vissza a fordítás. Például a Yaíla-hegységben is a cigányok ilyen tevékenységét állapították meg.

Musmanno: Ön személyesen győződött meg erről?

Ohlendorf: Személyes tudomásom volt róla, ezt mondták állandóan a jelentések, amelyek a Yaíla-hegységből érkeztek.

Musmanno: Talált egyetlen esetben is objektív okot azoknak a cigányoknak a kivégzésére, akiket likvidáltak?

Ohlendorf: *Oroszországban nekem csak Szimferopolból volt tudomásom a cigányproblémáról. Nem tudok más cigányellenes akciókról, az egy szimferopolit kivéve.*

Musmanno: Rendben van.

Heath: Folytathatom Bíró Úr?

Musmanno: Tessék.

Heath: Mr. Ohlendorf, ön azt mondja, hogy a cigányok notórius hírvivők voltak. Nem az az igazság, hogy egy megtámadott ország polgárai a notórius hírvivők? Nem voltak az amerikaiak hírvivők, a németek és az oroszok hazájuk hírvivői mikor háborúztak?

Ohlendorf: De különbség van ezek között a népek között, például a német népességnek, vagy az amerikai népességnek állandó lakhelye van, míg a cigányok mint nem letelepedett nép, állandó lakhely hiányában kész megváltoztatni lakhelyét egy jobb gazdasági helyzet kedvéért, amelyet egy másik hely ígér számára. Azt hiszem, egy német például igen alkalmatlan a kémkedésre.” (Kiem. a szerző.)⁶⁴

Az Einsatzgruppe D parancsnoka a cigányokat és a zsidókat kémkedéssel vádolta, ugyanakkor nem volt fogalma arról, hogy kommandói hány cigányt likvidáltak, s személyesen egyetlen egyszer sem győződött meg arról, hogy valóban kémkedésért végezték-e ki a cigányokat. Ennek dacára, mint mondotta, meg volt győződve róla – pl. a harmincéves háborúról szóló olvasmányai alapján –, hogy a cigányok mindig is kémek voltak, s azok is maradtak. A „kémkedéssel” vádolt cigányok – mint azt Michael Zimmermann megállapítja – így a megszállók szemében egy életre-halálra szóló „totális” háborúban a „zsidó-bolsevista világellenség” szövetségeseinek minősültek: tehát ellenségként kezelték őket.⁶⁵ Az oroszországi „cigánykérdést” Ohlendorf csak Szimferopolból ismerte – ezt el kellett ismernie, mert ott személyesen jelen volt –, *ezek a cigányok azonban városlakók voltak, s így a „vándorlással együjtjáró kémtevékenységet” nem folytathattak.*

Mi volt a cigányok és zsidók legyilkolásának valódi oka? Ezekről a kérdésektől Ohlendorf mindig ideges lett – emlékezik vissza a nürnbergi vezető bíró – s olyan tónusban válaszolt, mintha arra kellett volna felelnie, hogy a föld miért gömbölyű. Azt mondta, hogy a zsidók „állandó veszélyt jelentettek a német megszálló csapatok számára”, ezen felül egy napon magát „Németországot is megtámadhatták volna, és az önvédelem diktálta megsemmisítésüket”, mielőtt megindultak volna Berlin ellen. Heath feltételezve, hogy ha a zsidók Besszarábiában, a Krímben vagy Ukrajnában fegyvert fognak, a nők segítettek volna nekik, „...de mi a helyzet a gyerekekkel, a zsidó és a cigány gyerekekkel?” – szegezte a kérdést Ohlendorfnak. „A kiadott parancsoknak megfelelően meg kellett ölni őket is, éppúgy mint a szüleiket” – válaszolta Ohlendorf.

„Elmagyarázná a Bírósnáknak, hogy milyen elképzelhető fenyegetést jelentett a Wehrmacht biztonságára nézve egy gyerek az Ön megítélése szerint?” – kérdezte Heath. „Azt hiszem, nem tudok mit hozzátenni előző válaszomhoz” – mondta Ohlendorf. „Nem határoztam meg a veszélyt, de a parancs azt tartalmazta, hogy minden zsidót, beleértve a gyerekeket is, úgy kell tekinteni, mint akik veszélyeztetik ezeknek a területeknek a biztonságát.” „Belátja, – mondta Ohlendorfnak az ügyész –, hogy abszolút nem volt ésszerű indoka annak, hogy gyerekeket öljenek meg, kivéve a nép- és fajirtást?” „Azt hiszem – válaszolta a vádlott – hogy nagyon egyszerű megindokolni, ha abból a tényből indulunk ki, hogy ez a parancs nemcsak az időleges biztonság megteremtésére törekedett, hanem a folyamatos biztonságára, mert a gyerekek egyszer felnőnek, s mivel ezek olyan szülők gyermekei voltak, akiket megölték, bizonyára nem kisebb veszélyt jelentettek volna később, mint a szüleik.”⁶⁶

Heath, akit sokkolt ez a válasz, más alkalommal újra visszatért erre a témára. „Térjünk vissza a gyilkosság kérdésére és az oroszországi mészárlások gyermekáldozataira. Azt gondolom, hogy Ön még nem válaszolt a kérdésekre. Milyen elképzelhető fenyegetést jelentettek a Wehrmacht számára az öt évesnél kisebb cigány és zsidó gyerekek?” Ohlendorf azt felelte, hogy ő már válaszolt erre a kérdésre, ezért Heath számára a bíró foglalta össze Ohlendorf válaszát. „A tanú azt állította, hogy ezeket az öt, négy, három év alatti gyerekeket annak a koncepciónak az alapján ölték meg – úgy gondolom –, mert az eljövendő években Németország számára potenciális veszélyt jelenthettek volna.”

Heath később a tömeggyilkosságok gondolkodás nélküli végrehajtását és a személyes, morális felelősséget firtatta kérdéseiben. Ohlendorf – aki egyébként három diplomával rendelkezett – e két területet össze nem vethető kategóriákként kezelte, mintha a reális „történelmi folyamatok” és a „morális törvények” öröktől fogva különböző pályákon keringtek volna az egyik az ideák világában a másik a valóságban. „...Tegyük fel, – mondta Heath –, hogy Ön rátalál a nővére Szovjet-Oroszországban, és nővére a cigányok között van – nem zsidó, hanem egy cigány csoportban – és elfogják őt az Ön szeme láttára, hogy lemészárolják pusztán azért, mert ott volt ebben a cigány csoportban, mit cselekedett volna Ön ebben az esetben? Hiszen a nővére benne lett volna a történelmi folyamatban, amelyet Ön leírt.” Ohlendorf nem találhatta „fair”-nek ezt a kérdést, mert jelezte védőjének, hogy lépjen közbe, aki tiltakozott is a kérdés ilyen feltevése ellen. A bíró helyt adott a tiltakozásnak, de újra megfogalmazta a kérdést, „személyes ismerősre” változtatva annak alanyát. Ohlendorf nem tudott kitérni, s kijelentette: ha a parancs „...katonailag abszolút szükségszerűnek mutatkozik, akkor a parancsot végrehajtja.”⁶⁷

A záró vádbeszédében (1948. február 13-án) Telford Taylor rámutatott: „...Ezeket a bűnöket hónapokkal előre átgondolt tervek végrehajtása során követték el. A bűn maga megdöbbentő mértékű: teljes faji és nemzetiségi csoportok – mint a zsidók és a cigányok – és minden kormányzati és párttisztviselő megsemmisítése. Az áldozatok bűnössége vagy ártatlansága abszolúte nem játszott szerepet, öncélú mészárlás volt, s a tervezett áldozatok száma milliókat tett ki.” Az Einsatzgruppék néhány tisztje, különösen Ohlendorf álláspontja az volt, hogy az Einsatzgruppék mészárlásai az adott körülmények között védhetőek és szükségszerűek voltak, amiből az is következhetne, hogy a modern idők háborús törvényei nem átlagos törvények, és nem alkalmazhatók bírósági úton. Ezek az érvek Taylor szerint a következők köré csoportosultak.

- a) Nem volt törvénytelen a Harmadik Birodalom részéről, hogy megtámadja a Szovjetuniót, hogy megsemmisítse az orosz hadsereget és eltörölje a szovjet rendszert.
- b) A németek azt várták, hogy ha az oroszok visszaverik a támadást, nem fogják betartani a hadijogot.
- c) Ezért a támadás jogos volt betervezni a hadijog megsértését, bármely szükséges intézkedéssel, amely a győzelmet biztosíthatta.
- d) Azok a csoportok, akiknél arra lehetett számítani, hogy ellenállnak, az oroszok mellett főleg a zsidók, a cigányok, és a politikai és párttisztviselők voltak.
- e) Ezért jogos volt, hogy a németek felkészüljenek e csoportok tagjainak a kiirtására, hogy megvédjék saját katonai és politikai biztonságukat.
- f) A modern totális hadviselésben a háborús jogot nem kell és nem is lehet figyelembe venni.
- g) Nem tehető különbség a súlyos bombatámadások – nevezetesen Drezda lerombolása és a hirosimai atomtámadás, amelyeket a szövetségesek hajtottak végre a háború alatt – és az Einsatzgruppék mészárlásai között.

- h) Végezetül a vádlottak nem tehetők büntetőjogilag felelőssé ezekért a mérszálásokért, és semmivel sem bűnösebbek, mint azok a szövetséges politikusok, akik az említett bombázásokat elrendelték.

Taylor a „felsőbb parancsnak” az alárendeltek mentesítő elve elleni érveit – a német és a nemzetközi jog alapján –, a „büntett elkövetésére felszólító parancs” végrehajtásának és a „védtelen emberek legyilkolásának” megtiltására alapozta. Márpedig – mint mondotta – a zsidók, cigányok, és a politikai tisztviselők védtelen emberek voltak. A vádlottaknak a parancs végrehajtása iránti felelősségére nézve Taylor a Control Council Law No. 10.-re hivatkozott (Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity). Egy kormány vagy feljebbvaló bűnös parancsának végrehajtása senkit nem ment fel a büntett elkövetésének felelőssége alól, de az az enyhítő körülmények között figyelembe vehető. Az elkövetett bűntettek szörnyősége, méretei, tudatos és könyörtelen végrehajtása miatt, amelyek nélkülöztek minden szükségszerű katonai indokot, ezért Taylor az enyhítő körülmények figyelembe vételét kizárta.⁶⁸

A német rendőri és a partizánelhárító katonai alakulatok a Szovjetunióban a cigányokkal szemben egységes módon jártak el. 1942. augusztus 25-én a katonai rendőrség főnökeinek a partizánmozgalomról szóló jelentését minden hadseregcsoportnak megküldték. „...A cigánybandák megjelenése komolyan veszélyezteti a terület pacifikálását, mivel e bandák tagjai koldusként járnak a vidéket és nagy szolgálatokat tesznek a partizánoknak, készletekkel látják el őket stb. Ha azoknak a cigányoknak, akiket a partizánok támogatásával gyanúsítunk, illetve akikre ezt rábizonyítjuk, csak egy részét büntetnénk meg, a maradék magatartása a német erőkkal szemben még ellenségesebbé válna, és ezek még jobban támogatnák a partizánokat, mint korábban. Ezeket a bandákat könyörtelenül ki kell irtani.”⁶⁹ Himmler a partizánháború kíméletlenebb folytatásának érdekében parancsba adta a „Dirlewanger Sonderbataillon” bevetését, egy köztörvényes bűnözőkből álló egységet. Ellenségként most már csaknem a teljes lakosságot jelölték meg, beleértve a gyermekeket is. Egy 1942. november 19-én kelt, az ellenségről készült helyzetjelentés a következő csoportokat jelöli meg, akiket ellenségként kell kezelni: „...Banditák, olyan lakosok, akik azzal gyanúsíthatók, hogy bandák tagjai vagy azokkal cimborálnak, zsidók, cigányok, vagy azok a lóval rendelkezők – beleértve a serdülőket is –, akik alkalmasak hírvivőknek vagy postásoknak.”⁷⁰

A német megszállás után Litvánia, Lettország és Belorusszia 1941 szeptemberében, Észtország pedig 1941 decemberében civil igazgatást kapott. A keleti területek rendőrfőnöke, dr. Landgraf Rigában úgy informálta Lohset, a civil kormányzót, Rosenberg keleti birodalmi biztosát, hogy a cigányokat be kell vonni „a végső megoldásba”. Lohse, 1941. december 24-én bizalmas utasítást adott ki a SS-nek: „...Az országban csavargó cigányok kettős veszélyt jelentenek. I. Betegségeket terjesztenek, különösen tifuszt. II. Megbízhatatlan elemek, akiket nem lehet hasznos munkára fogni. Továbbá ártanak a német ügynek azzal is, hogy ellenséges híreket terjesztenek. Ezért úgy határozok, hogy ugyanúgy kezelendők, mint a zsidók.”⁷¹

A cigányok likvidálása nem „spontán” és főleg nem „jogszerű, bűnüldöző” akciók keretében folyt. A gyilkolásnak megvolt a „fajelméleti”, ideológiai alapja. Benjamin Ferencz az Einsatzgruppe-perben a vád részéről rámutatott: „... *Minthogy ez a törvényszék foglalkozik a népiirtás bűnével, lényeges nyomon követni annak a náci doktrínának alapvető tételeit és fejlődését, amelyek azoknak a bűnöknek az elkövetését inspirálták, amelyeket bizonyítani fogunk... ez a teória vezette a nácikat odáig, hogy sok más népet és fajt úgy tekintsenek – főként a szlávokat Kelet-Európában – mint alsóbbrendű népeket, a zsidókat és cigányokat pedig mint az embernél alsóbbrendű [sub-human] lényeket. E tézishől következett, hogy az »alsóbbrendű« népeket meg kell tizedelni, az »embernél alsóbbrendű rendű« lényeknek a férgekéhez hasonló kiirtása ettől már csak egy könnyű lépés volt.*”⁷²

A Faji és Letelepítési Főhivatal (RuSHA) 1942-ben 3 860 995 példányban nyomatta és osztotta ki a „germanizációra alkalmas” egyedek kiválogatásáért felelős tisztségviselők számára azt a tájékoztató füzetet, amely „Az alsóbbrendű ember” (Der Untermensch) címet viselte. A füzet, amit görög, francia, holland, dán, bolgár, magyar, cseh és még hét más nyelvre fordítottak le, a következőképpen írja le az „alacsonyabbrendű embert”.

„...Az alacsonyabbrendű ember biológiai szempontból az emberhez látszólag teljesen hasonló alkotása a természetnek, kezekkel, lábakkal és bizonyos agyfélével rendelkezik, szeme és szája van, ugyanakkor az embertől teljes mértékben különböző, szörnyű teremtmény. Az (Untermensch) az emberi lényeknek csak durva másolata, ember-szerű arcvonásai vannak, ugyanakkor morálisan és mentálisan alacsonyabb szinten áll, mint bármelyik állat. Ebben a kreatúrában belülről a vadság félelmetes káosza, gátlástalan szenvedélyek, leírhatatlan romboló ösztönök, a legprimitívebb vágyak, s a legszemérmetlenebb közönségesség munkál. Alsóbbrendű lény, s semmi egyéb. Nem mindenki egyenrangú, akinek emberi arca van. Jaj annak, aki erről megfedlekkezik.”⁷³

A perben Benjamin Ferencz ismételten leszögezte: „...1941 tavaszán, a Szovjetunió elleni közeli támadásra gondolva létrehozták az Einsatzgruppékat mint katonai egységeket, de nem azért, hogy katonaként harcoljanak. Azért szervezték meg őket, hogy gyilkoljanak. Az Oroszország elleni támadást megelőzően az Einsatzgruppék-nak megparancsolták, hogy életeket oltsanak ki az arcvonal mögött. Nem minden életet persze. Meg kellett semmisíteniük minden úgynevezett zsidót, politikai tisztviselőt, cigányt, és ezernyi más ún. »aszociálist« a náci Übermensch-hez illően. Ez volt az új germán »kultúra«.”⁷⁴

A Wehrmacht egyes tisztjei nem helyeselték a cigányok kivégzését, míg mások, állítólag a 11. hadsereg parancsnoka még meg is követelték azt az Einsatzkommandóktól (a tél beálltára és a várható éhínségre hivatkozva). Leeb vezértábornagy az Észak-hadseregcsoporthoz tartozó parancsnoka 1941. november 21-én elrendelte, hogy hagyják abba a cigányok ok nélküli agyonlövését. Ez egyben azt jelenti, hogy addig a hadsereg tagjai megtették ezt. Leebnek azonban rendőri egységek felett nem volt „szakmai kérdésekben” hatásköre, feladataikat illetően azok Heydrichnek és Himmlernek voltak alárendelve. Leeb állítólag a Komisszárparancsot is elítélte, s még a hadjárat előtt megbeszélte az ügyet a neki alárendelt három hadsereg főparancsnokával, és többször személyesen tiltakozott ellene az OKW-nál és az OKH-nál.⁷⁵

A komisszároknak „Sztálinhoz és a bolsevizmushoz” való kötődése a finn háború és a spanyol polgárháború tapasztalatai alapján ismert volt, az ő tevékenységük sem volt a hadviselés szabályainak vagy a humanitárius elveknek minden szempontból megfelelő. A harcoló alakulatok komisszárjainak vagy „politikai tisztjeinek” joguk volt bírósági eljárás nélkül bárkit agyonlőni (beleértve az alakulat parancsnokát is), a „szovjethatalomhoz való hűtlenség” vagy annak „gyanúja” esetén is. Az NKVD és a katonai elhárítás tisztjei is megtehették ugyanezt. 1939 decemberében, a szovjet–finn háborúban az 56. lövészhadtest 34. páncélosdandár 1. zászlóaljának parancsnokát, Rjazanov kapitányt egy elhárító tiszt a helyszínen agyonlőtte „gyávaságért és pánikkeltésért”, mert a kapitány azt javasolta, hogy törjenek ki a a finn gyűrűből a saját vonalak felé ahelyett, hogy bekerítve tétlenül várják a páncélelhárító egységek támadását. A komisszárok megkülönböztető jele a zubbonyujjukon található vörös csillag, egyes kék nadrágot viselő egységeik feladata pedig a német csapatok hátában, a csapattestüktől elvágott vörös katonák összegyűjtése vagy helyszíni likvidálása volt.⁷⁶ Az NKVD Különleges Osztagai (Oszobije Otgyelü) foglalkoztak a „belső ellenségek” felkutatásával és megsemmisítésével. Mivel ezek számára a feladat túl nagyknak bizonyult, a legfelsőbb parancsnokság 1941. szeptember 12-én kiadott 1919. sz. parancsa hadosztályonként zászlóalj erejű záróosztagokat állíttatott fel, amelyek „gyávaság, pánikkeltés” stb. vádja miatt bírói ítélet nélkül a helyszínen felkoncolhatták az általuk elfogott vöröskatonákat. A Szovjet Legfelsőbb Parancsnokság 1941. augusztus 19-i parancsa, illetve az ehhez kiadott végrehajtási utasítás felszólította a politikai tiszteket a katonai ügyességgel történő szoros együttműködésre és a gyávaság jeleit mutató személyek azonnali likvidálására. Sztálinnak az 1942. június 28-án kiadott 227. számú parancsa kimondta, hogy a pánikkeltőket és a gyávákat a helyszínen agyon kell lőni, s hasonló parancsokat adott ki Zsukov, Vorosilov és számos más tábornok, amelyek szerint a gyávákat, a hátrálókat „a helyszínen meg kell semmisíteni”, „agyon kell verni, mint egy kutyát”.⁷⁷

A Dél-hadseregcsoport főparancsnoka, von Rundstedt 1941. szeptember 21-i parancsában a Wehrmacht tagjainak megtiltotta a zsidók és az ún. „ellenséges elemek” elleni atrocitásokban való részvételt. „...A Birodalommal szembenálló ellenséges elemek és tendenciák (kommunisták, zsidók stb.) felkutatása és az ellenük való küzdelem, amennyiben nem képezik részét ellenséges katonai alakulatnak, a megszállt területeken *kizárólag* [eredeti kiem.] az SD és a Biztonsági Rendőrséghez tartozó Sonderkommandók feladatát képezik, amelyek meg fogják hozni a szükséges intézkedéseket a saját felelősségükre és végre fogják hajtani azokat. Tilos a Wehrmacht tagjainak egyéni akciókat végrehajtani vagy részt venni az ukrán lakosságnak a zsidók ellen intézett túlkapásaiban, ugyancsak tilos számukra megfigyelni vagy lefényképezni a Sonderkommandók intézkedéseit. E tiltó rendelkezést ismertetni kell a katonai egységek tagjaival... Von Rundstedt”.⁷⁸ Rundstedt parancsa azt mutatja, hogy a hadsereg tudomást szerzett ezekről az akciókról, nem egy alkalommal tanúí voltak a kivégzéseknek, s lefotózták azokat, sőt, részt vettek a terrorakciókban. A hadsereg főparancsnokai megtilthatták ugyan a csapatnak az atrocitásokban való részvételt, azonban még a támadás előtt ők is megkapták a parancsot, hogy ezeket az egységeket minden rendelkezésre álló eszközzel támogassák.

BALTÍ ÁLLAMOK

Az Einsatzgruppék 1941 nyarán az arcvonal mögött haladva kezdték meg a kivégzéseket. Az Einsatzgruppe A az Észak-hadseregcsoporthoz volt beosztva, s a balti államokban működött, parancsnoka Stahlecker (majd Jost) volt, a csoport 4 kommandóból állt.

Az Einsatzgruppe A alegységei: Sonderkommando 1a: (pk. Sandberger); Sonderkommando 1b: pk. Ehrlinger, (Strauch); Einsatzkommando 2: pk. R. Batz, (Strauch, Lange); Einsatzkommando 3: pk. Jäger. Minden Einsatzgruppe alárendelt egységeivel együtt (Einsatzkommando, Sonderkommando) kb. 5–800 főt számlált. Az Einsatzgruppe A tevékenységi körzetei az alábbiak voltak. Einsatzgruppe A: Gumbinnen, Tilsit, Kaunas (Kowno), Siauliai (Schaulen), Riga, Pszkov, Novoselye, Pesje, Kikerino, Krasnogvardeisk. Sonderkommando 1a: Gumbinnen, Liepaja, Jelgava, Mitau, Riga, Pszkov, Fellin, Pärnu, Tallin, Dorpat, Narwa. Sonderkommando 1b: Kaunas (Kowno), Minszk, Daugavpils, Zilupe, Ostrav, Rezenke, Staraya Sussa, Tsudovo, Tosno, Wilejka. Einsatzkommando 1b: Loknja Einsatzkommando 1c: Krasnogvardeisk, Nataljevka. Einsatzkommando 2: Siauliai (Schaulen), Libau, Riga Einsatzkommando 3: Kaunas. Einsatzkommando Tilsit. Tilsit.⁷⁹

Az Einsatzgruppe A nagyobb része 1941. június 23-án érkezett a kelet-porosországi Gumbinnenbe. A Csehországban korábban már Josttal együtt bevetett veterán Stahlecker egy előretolt egység élén Tilsitbe, a litván határra irányította a csoportot, s június 25-én vonult be Kaunasba a Wehrmacht előrevetett egységeivel együtt. A csoport személyi állományát a következő alakulatokból verbuválták össze: Waffen SS: 340 fő, motorbiciklis: 172 fő, adminisztráció: 18 fő, SD: 35 fő, Kripo: 41 fő, Gestapo: 89 fő, csatlós rendőrök: 87 fő, Ordnungspolizei: 133 fő, női személyzet: 13 fő, tolmács: 51 fő, távirász: 3 fő, rádiós: 8 fő, összesen: 990 fő.⁸⁰

1941. szeptember végén Stahleckert kinevezték rigai főhadiszállással a balti államok és Belorusszia Sipo és SD egységeinek parancsnokává. Az EG A Sonderkommando 1a, amely a 18. hadsereghez csatlakozott június 27-én, Liepaya és Jelgava körzetében megkezdte az ún. „Akciók” szervezését (vagyis SS- és rendőrségi terrorműveleteket: ezt az elnevezést használták a gettókból történő deportálásokra vagy az ott végrehajtott likvidálásokra is), majd az Einsatzgruppe A törzsével július első napjaiban bevonult Rigába. Az Einsatzkommando 1b június 28-án érte el Kaunast, és július 8-án Daugavpilst. Az Einsatzkommando 2 Siaulait június 27-én érte el, majd folytatta útját Riga felé. Az Einsatzkommando 3 július 3-án vonult be Kaunasba, és ugyancsak megkezdte „akcióit” Litvániában, majd augusztus 9-én felváltotta az Einsatzgruppe B kereteibe tartozó Einsatzkommando 9-et Vilniusban.

Az Einsatzgruppe A törzse Rigában maradt, s egy ideig felügyelt a litvániai és lettországi tisztogató műveletekre. 1941. július 10-én az Einsatzkommando 1a megkezdte működését Észtországban, mialatt az Einsatzkommando 1b Leningrád déli övezetében működött Pszkov, Osztrov és Opotska körzetében. Az Einsatzgruppe A parancsnoksága be kívánt vonulni Leningrádba, s e cél érdekében tárgyalásokba kez-

dett a 4. Páncélos Csoport SS Totenkopf divíziójával, amelynek elsőként kellett volna a körülrzárt városba betömnie. A törzs azután Pszkov felé vonult tovább, ahová a Sonderkommando 1a-t és az Einsatzkommando 2-t és 3-at koncentrálták. Amikor a front megállt Leningrád külvárosainál, Krasznogvardejszk felé vonult tovább. A Sonderkommando 1a megosztásra került az észtországi Sipo és SD regionális parancsnokságai között. Az Einsatzkommando 2 nagylétszámú csoportja pedig megosztott a lettországi és a litvániai Einsatzkommando 3 helyi parancsnokságai között.⁸¹ Az Einsatzgruppe A az 1942. január 2-i jelentésében azt írja, hogy Leningrád környékén, a jelentésben szereplő időszakban több száz embert fogtak el, összesen 93 főt végeztek ki, közöttük „egy cigánybandát, amely bajt okozott a Szeverszkaja régióban.” A jelentés hozzát teszi még, hogy „nincs már zsidó civil populáció” a régióban.⁸²

1941. október 10-én Heydrich értekezletet hívott össze Prágába, amelyen részt vett Eichmann is. Ezen az értekezleten a „zsidókérdés megoldásának” jövőbeli teendőit vitatták meg, amelyek ekkor már a Protektorátus és a Régi Birodalom területére is vonatkoztak. Az értekezleten azonban a cigányok sorsáról is szó esett. A megbeszélésről készült memorandum főbb pontjai a következők voltak:

- a) Az evakuáció kezdetének dátumát korábbi döntés szerint 1941. október 15-ére tűzték ki.
- b) A lódzi hatóságokkal kapcsolatban nehézségek merültek fel. [A lódzi gettó volt a zsidó szállítmányok fogadásának egyik fő állomása.]
- c) 50 000 zsidót kell Minszkbe és Rigába irányítani.
- d) „Nebe SS-Brigadeführer és Rasch ugyancsak tudnak zsidókat fogadni a kommunisták letartóztatási táboraiiban, az operációs övezetekben. Ez azonnal meg is kezdődött, mint ahogy azt Eichmann SS-Sturmbannführer jelentette.” [Riga ekkor a Stahlecker vezette Einsatzgruppe A főhadiszállása, Minszk az Einsatzgruppe B központja, amelyet Arthur Nebe vezetett, Kijev környékén pedig az Einsatzgruppe C tevékenykedett Otto Rasch vezényletével.]
- e) Terezint (Theresienstadt) jelölték ki koncentráció céljára a Protektorátusban élő zsidók számára. (A memorandum az itt felállítandó gettó koncentrációs és adminisztratív feladatait részletezi);
- f) „A cigányokat Rigába kell szállítani.”

Az emlékeztető befejezésül megemlíti, hogy „...Mivel a Führer elhatározta, a zsidókat a lehető legnagyobb számban el kell távolítani a német területekről az év végéig, minden függőben maradt problémát azonnal meg kell oldani. A szállítás sem okozhat jelenleg problémákat e tekintetben”.⁸³

Ez az emlékeztető több információval is szolgál. A lengyelországi táborok befogadóképessége s egyéb adminisztrációs nehézségek miatt a náci vezetés a zsidók tömeges „evakuálását” rendelte el október 15-i kezdettel a Baltikumra, Belorussziába (és Ukrajnába), az Einsatzgruppe A, B és C operációs övezeteibe. Rigán és Minszken kívül, a transzportok célállomásait a front mögöttes területein a Sipo és az SD által a „kommunisták” számára létrehozott „letartóztatási táborokban” jelöli meg, hivatkozik Arthur Nebere (a Kripo főnöke) és Otto Raschra, az Einsatzgruppe B és C parancsnokaira, akik készek ezekben a táborokban „fogadni a zsidókat”, sőt fogadásuk

már meg is kezdődött, amint azt Eichmann helyben bejelentette. Mindez körülbelül fel is fedti, hogy mi lehetett e táborok funkciója valójában. A „kommunistát” éppoly tág értelemben használták, mint a „lázítót, szabotőrt, kémét” vagy a „különleges eljárás” és „végső megoldás” ködösítő fogalmait. Cigányokat zsidókkal együtt a Baltikumra, Rigába szándékoztak deportálni. A Németországot, Ostmarkot és a Cseh-Morva Protektorátust érintő „zsidókérdést” a „cigánykérdéssel” együtt kívánták megoldani. Az evakuációt Hitler parancsára az év végéig le kellett volna bonyolítani.

Az Eichmann-per ítélete arról számol be, hogy 1941. október 15-től kezdődően 20 000 zsidót, – közöttük 5000-et Bécsből – valamint 5000 cigányt deportáltak (úgy látszik „a nehézségek” dacára) mégiscsak a lódzi gettóba. A Birodalom területéről októbertől decemberig 3000 zsidót szállítottak négy transzportban szintén Bécsen keresztül Rigába és Minszkbe.⁸⁴ A háború után az „Észtországi Emberiségellenes Büntetteket Vizsgáló Nemzetközi Bizottság” megállapította, hogy a helybeli cigányokon kívül más állampolgárságú cigányokat is megöltek Észtországban. Az idegen állampolgárságú cigányok Csehszlovákia területéről kerültek ide: mindez meg egyezik a fenti értekezlet határozataival. Zsidókat Litvániából, Csehszlovákia területéről, Németországból és Lengyelországból is deportáltak Észtországba.⁸⁵

A balti államokban a helyi cigány lakossággal a megszálló rendőri egységek csak a kapott eligazításoknak megfelelően járhattak el. Az Einsatzgruppe A jelentései között a következő feljegyzést olvashatjuk: „1942. II. 1. – 38 cigány és zsidó Lokniában [megölve]. 1942. IV. 10–24. – 71 cigány Lettországból [megölve].” Az Einsatzkommando 3 parancsnokának jelentése, az ún. „Jäger-jelentés”, amely részletesen sorolta fel a kivégzéseket, s szinte csak „zsidók, litvánok és kommunisták” kivégzését jelezte, ugyancsak említett cigányokat, közöttük egy nőt és egy gyermeket is. „... A Biztonsági Rendőrség és az SD főnökének. Einsatzkommando 3. Kaunas. 1941. december 1. »Titkos birodalmi ügy«. 1941. 8. 22. Dünaburg. – 3 orosz komm., 5 litván, közt. 1 gyilkos, 1 orosz ör, 3 lengyel, 3 cigány (ffi), 1 cigány (nő), 1 cigány gyermek, 1 zsidó, 1 zsidó nő, 1 örmény (ffi), 2 politruk [megölve]. (Börtön szemle Dünaburgban) [összesen] 21 fő.”⁸⁶ Az Einsatzgruppe A 195/1942. április 24. sz. jelentése említi: „... A jelentés vonatkozó időszaka alatt 1272 személy került kivégzésre, 983 ebből zsidó, akik fertőző betegek voltak vagy annyira öregek és gyengék, hogy semmiféle munkára nem lehetett volna használni őket, 71 cigány, 204 kommunista és további 14 zsidó, akik különböző támadásokban és bűncselekményekben voltak vétkesek.”⁸⁷ A litvániai civil igazgatás lidai területi rendőrsége 1941-ben, 1942 márciusában és májusában 5 akció keretében a vilnai gettóból szökött zsidók és a lidai zsidó tanács mellett egy 86 főből álló cigány csoportot lőtt agyon.⁸⁸ Áldozatul esett az egész Lajenge Roma törzs, kb. kilencven ember, akik Tartutól északra Lauisében éltek, s a többi észtországi cigánytól külön álló csoportot alkottak.

A hírhedt litván önkéntes alakulat, a Viktor Arajs vezette „Arajs kommandó” is részt vett cigányok elleni hajtóvadászatokban és kivégzésekben. 1943 elején az Arajs kommandóhoz tartozó, salajspilsi kényszermunkatábor őrségének parancsnoka Konrad Kalejs volt. A Kalejs ellen az Egyesült Államokban lefolytatott per során kiderült, hogy Kalejs az Arajs kommandó tagja volt már 1942-ben is, ebben az időszakban a kommandó teljes falvakat gyűjtött fel és a civil lakosságot lemészárolta.

1943-ban Kalejs egy zsidókat őrző koncentrációs tábor őrparancsnoka volt Por-khovban, amikor egysége csatlakozott egy kivégzéshez, amelyben egy 20 és 30 fő közötti cigány csoportot likvidáltak. A per ítéletében ez áll: „...a civilek legyilkolása a front közelében és a cigányok kivégzése olyan cselekedetek voltak, amelyeket e személyek faji, vallási eredete és nemzeti hovatartozása vagy politikai meggyőződése miatt hajtottak végre.”^{88a}

A tallinni koncentrációs táborban és a városi központi börtönben az észt és a német SD jegyzéket készítette az 1941 és 1944 között itt őrzött foglyokról. A jegyzék észteket, külföldi zsidókat, oroszokat és cigányokat sorol fel, akiket ebben az időszakban kivégeztek.⁸⁹ A harkui koncentrációs táborban 1942. október 27-én 60 cigányt gyilkoltak meg. Az 1943-tól 1945-ig terjedő időszakban Észtországban Vairava, Vivikoni II., Ereda, Narwa, Lagedi koncentrációs táborokban zsidókat, civileket, *cigányokat és hadifoglyokat* a lagerszemélyzet „...agyonrugdosott, megfojtott, agyonlőtt, felakasztott, vízbe fojtott vagy a szelekciók és a táborok kiürítését követő halálmenetek során megölt”.⁹⁰

Az észtországi népszámlálás 1934-ben 776 fő észtországi cigányt írt össze. Az Észtországi Emberiségellenes Büntetteket Vizsgáló Nemzetközi Bizottság 243 cigány áldozatról állított össze listát, akiket 1941. október végén gyilkoltak meg. Más nemzetiségű cigányokkal együtt (köztük a Csehszlovákiából ideszállítottakkal) azonban a bizottság 400–1000 fő közöttire becsülte a cigány áldozatok számát, akik között férfiak, nők és gyermekek voltak. A jelentés tud olyan cigányokról, akik túléltek a háborút. A bizottság megállapította, hogy a német megszállók mellett az *Észt Légő* és számos észt rendőrzászlóalj vett részt a razziákban és a tömeges agyonlövészekben nemcsak Észtországban, hanem Belorussziában (Nowogradok) s Lengyelországban is (Lodz, Przemysl, Rzeszow, Tarnopol); s ők adták az őrséget számos koncentrációs táborban Észtországban és másutt. Ezek az alakulatok részt vettek ismeretlen számú ember Németországba való deportálásában is Belorussziában és Lengyelországban.⁹¹

Lettországban a német invázió után ugyanúgy megkezdődtek a mészárlások, márpedig a „bűnöző, csavargó” jelző a lettországi cigányokra különösen nem vonatkozhatott, mert az itteniek többsége saját házzal vagy lakással rendelkezett. Kelet-Lettországból három városba gyűjtötték össze a cigányokat: Ludsába, Rezenkébe és Vilaniba. Ludsában egy zsinagógába zárták a begyűjtött cigányokat, amíg éhen nem haltak, a többieket az „erdőbe deportálták”, vagyis agyonlőtték őket. 1941-től kivégzések folytak: Baltinawában (43 csehországi zsidó és ismeretlen számú cigány); Rezenkében két egymást követő éjszakán folytak a kivégzések, Vilaniban 130 cigányt öltek meg, tömeggyilkosságok voltak Wlamierában és Ligatnéban, a baukasi kerületben 250 főt, Jelgawa közelében először 200 majd egy 2–300 fős más cigány csoportot is agyonlőttek, Tukumsban 500-at, Liepajában 150-et, Aizpuitében 90-et; ismeretlen számút Libauban, Venspilsben és Tallinn közelében Harglában; Kuldigában 250 cigányt végeztek ki, az utóbbiak közül néhányat bezártak egy házba, és élve elégették. 1941 júliusa és 1942 márciusa között az Einsatzkommando 2, a libaui SD és a 13. sz. Polizeibattalion 3000 zsidót, kommunistát, cigányt és elmebetegét végzett ki Libauban, Priekulében, Aizputeban, Skedenben (Libau mellett) és Windau-

ban. A lett Schutzmannschaftbattalionokat a német rendőrzászlóaljokhoz rendelték segítségül.⁹²

A lettországi mérszárlások során Kenrick szerint kb. 1500–2000 cigányt végeztek ki, az itteni cigányok mintegy egyharmadát. Az Auschwitz-Birkenau Bile láger felszámolása előtt, a lágerbe utolsóként beérkező transzport Lettországból deportált cigányokból állt. A Szovjetunió és Lengyelország területéről érkező cigányokat – mint már említettük – nyilvántartás nélkül azonnal a gázkamrákba irányították és elpusztították. 1998-ban a lett kisebbségek történetét tárgyaló, Rigában megjelent kötet a 4000 lettországi cigány feléről, 2000 főről tudósít, akiket a náci megszállás alatt öltek meg.⁹³ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy két területben is megpróbálták megvédeni a cigányokat pl. Észtországban: a talesni területben egy Kruminsch nevezetű kerületi főnök rendeletére nem bántották őket, halála után a cigányok emlékművet emeltettek sírja fölé. Daugawpilsben is megpróbálkoztak a megmentésükkel, sokuk számára azonban már késve érkezett a parancs. 1943-ra változott a helyzet: az életben maradt cigányokat erőszakkal besorozták a német hadseregbe, hogy az oroszok ellen harcoljanak.⁹⁴ Az Einsatzgruppe A a nürnbergi vád szerint több mint 363 000 ember haláláért volt felelős körzetében, áldozataik nagy többsége zsidó volt.

A háború alatt, a német kivonulással párhuzamosan, ún. Rendkívüli Állami Bizottságokat állítottak fel a Szovjetunióban a náci háborús bűntettek kivizsgálására és a háborús károk felmérésére. A bizottságok 1942 novemberétől 1950-ig működtek. A Moszkvában működő központi vezetőség és titkársága 5562 helyi szervezetet felügyelt városi, területi és az egyes köztársasági szinteken, ezek összesen kb. 50 000 embert alkalmaztak. A helyi bizottságok munkájába bekapcsolódott a területileg illetékes NKVD is. Az NKVD részt vett a tanúk kihallgatásában, az összesítő jelentések elkészítésében, s ezeket külön szignálta.⁹⁵ A Rendkívüli Állami Bizottságot olyan magasrangú pártfunkcionáriusok felügyelték, mint A. A. Zsdanov a leningrádi pártbizottság vezetője, kulturális főideológus (aki 1940-ben még Visinszkijjal együtt a helyszínen irányította a balti államok bekebelezését és „pacifikálását”), vagy a Legfelsőbb Szovjet és a Politbüro tagja: N. M. Svernyik (a bizottság vezetőjeként), de számos történész, orvos, jogász, a kulturális és tudományos élet vezető személyisége is, mint Nyikolaj, kijevi metropolita, Alekszej Tolsztoj író, vagy a „burzoá genetika” tudományát és tudóstársait üldöző T. D. Liszenko. A rendkívüli bizottságok nem kevesebb, mint százezer dokumentumot szerkesztettek meg a háború alatt és után.

A RÁB központi archívumában 150 iratleltár maradt fenn, amelyek mindegyike kb. 5–10 dossziéra oszlik, anyagaiból 27 kötetes Fehér Könyvet adtak ki, amelynek főbb tételeit szétosztották a szovjet és a külföldi sajtónak. A RÁB jelentéseit és jegyzőkönyveit a szovjet ügyészcsoport megpróbálta megkérdőjelezhetetlen, bizonyító erejű dokumentumokként elfogadtatni a Nürnbergi Törvényszékkel (közöttük olyan otromba ferditéseket, mint pl. a katyni mérszárlást a németekre áthárító, „vizsgálati” anyagot), egyben a védelem jogát tanúk meghallgatására kizárni. A Rendkívüli Állami Bizottságok adatainak összegzésére Alekszej Sevjakov tett kísérletet 1991-ben. Sevjakov azonban nem említi külön a zsidó vagy a cigány áldozatokat, s természetesen nem tér ki az NKVD, a Vörös Hadsereg és a partizánok megtorló ak-

cióinak áldozataira. A RÁB adatainál – amint még látni fogjuk – nem hagyhatók figyelmen kívül a sztálinista propaganda torzításai.⁹⁶

A Rendkívüli Állami Bizottságok 1946-os adatai szerint *Litvániában 436 535 embert öltek meg* a megszállás alatt a helyszínen, akik között több mint 10 000 volt a gyermek. *Lettországbán 313 798-at, közöttük 39 831 gyermeket, Észtországbán 61 307 főt, Karéliában 8028 főt* (gyermekekre nincs kimutatás). A Németországba kényszer-munkára hurcoltak száma Lettországból 248 873, Észtországból 130 000, Litvániából 36 540 fő. Éhínség és járványos betegségek következtében Litvániában 170 000 ember, Lettországbán 154 000, Észtországbán 111 000 ember pusztult el a RÁB-jelentések szerint.⁹⁷

BELORUSSZIA ÉS OROSZORSZÁG

Az Einsatzgruppe B Belorussziában Minszk és Oroszországban Szmolenszk illetve a Moszkva környéki térségben működött. Parancsnoka 1941-ben Arthur Nebe, a Kripo főnöke az RSHA V. osztályának vezetője, novembertől Erich Neumann, SS-Brigadier General. Az ún. Vorkommando Moskau, parancsnoka az Ausztriában az Anschluss idején már bevetett veterán, prof. dr. Six volt (majd Klingelhöfer). Az Einsatzgruppe B a Közép-hadseregcsoporthoz volt beosztva. Az Einsatzgruppe B 6 Kommandóból állt: Sonderkommando 7a, pk. Blume, (később Steimle, Rapp); Sonderkommando 7b, pk. Rausch, (Ott, Rabe); Sonderkommando 7c, pk. Bock; Einsatzkommando 8, pk. Bradfisch, (Richter, Isselhorst, Schindhelm); Einsatzkommando 9, pk. Filbert (Schäfer, Wilbens).

1941. június 24-én az Einsatzgruppe B Poznanon keresztül Varsóba vonult, míg a Sonderkommando 7 csatlakozott a 9. hadsereghez amellyel átvonult Kelet-Poroszországon, és június 30-án elérte Vilniust. Július 3-án felváltotta az EK 9 és a SK 7 tovább vonult Minszk felé. Az SK 7a-t és a „Vorkommando Moskau”-t ekkor átirányították a 4. páncélos hadsereghez. Július 4-én az SK 7b ugyancsak megérkezett Minszkbe, majd továbbhaladt Brest, Kobrin, Pruzhany, Slonim és Baranovici irányába. Július 5-én az EG-B törzse elérte Minszket, ahol öt hétig maradt. Ekkor elrendelték, hogy a Sonderkommandók az előretörő katonai egységekkel vonuljanak tovább, az Einsatzkommandók pedig folytassák tevékenységüket a megszállt területeken.

Az EK-8 július 1-jén érte el Bialystokot. Slonimon és Baranovicin keresztül vonulva tömeges kivégzéseket hajtott végre délnyugat Belorussziában. Augusztus 6-tól szeptember 9-ig Minszkben állomásozott, majd Mogiljev felé vonult, amely a főhadiszállása lett. Innen irányította a további műveleteket délkelet Belorussziában különböző alegységeket küldve Bobruisk, Gomel, Roslavl és Klincy körzetébe.

Az EK-9 Varsóból indult, és a kelet-poroszországi Treuburgon keresztül érkezett Vilniusba július 2-án. Alegységei Grodno és Bielsk-Podlaski körzetében tevékenykedtek. Július 20-án a Minszk–Moszkva főútvonal északi körzetébe vonult előre. Fő erői Vityebszkben helyezkedtek el, ahonnan különböző alegységeket irányítottak Polotzk, Nevel, Lepel és Surazh területére. Folytatva az előretörést Moszkva felé, a törzs Vjazma felé vonult, és előrevetett egységek indultak Ghatsk és Mozsajszk felé,

a szovjet főváros közelébe. 1941. december 21-én visszavonultak Vityebszkbe. 1941. augusztus 5-én az EG-B törzse Szmolenszk felé haladt, ahol a Vorkommando Moskau állomásozott. Egy előre vetett egység csatlakozott a 4. páncélos hadsereghez, amely Moszkva felé tört előre. 1941. október elején csatlakozott az EK-9 előretolt alegységeihez, míg a Vorkommando Moskau Medynben és Marojaroslavecben helyezkedett el. 1942. április 19-e után nem szerepel többé a jelentésekben. Az SK-7a és 7b útja során tömeggyilkos akciók sorozatát hajtotta végre Minszk és Szmolenszk hatalmas keleti és déli területein, beleértve a nagyvárosokat is, mint Veliki-Luki, Kalinyin, Orsha, Gomel, Csernyigov, Orjol és Kurszk.⁹⁸

Six a későbbi Vorkommando Moskau vezetője még 1940 tavaszán Varsóban találkozott a belorusz antikommunista önvédelmi szervezet vezetőivel, közöttük Stanislav Sztankevicssel, Emmanuel Jasiukkal, Jurij Szabaleuszkivel, Radoslav Asztrowszkival. Ekkor információs és adminisztrációs feladatokra alkalmas belorusz csoportokat szerveztek meg. A német támadás után Asztrowszki Minszkben vette át a németekkel együttműködő városigazgatást, és állította fel Franz Kushellel együttműködve a 20 000 főt számláló belorusz csatlós rendőrséget. 1942–1943-ban a kollaboráns vezetést Wilhelm Kube Generalkomissar váltotta fel. Kube fő belorusz kiszolgálója ekkor Ivan Jermacsenko, (becenevén: „Herr Jawohl”) lett. Wilhelm Kube azonban nem virágoztathatta fel a rábizott területeket, mert belorusz szeretője egy kis meglepetést szerzett a Generalkomissarnak: egy bombát helyezve el Kube ágyában.

Gehlen tábornok javaslatot tett a Főparancsnokságnak, hogy tegyenek lépéseket a lakosságnak a partizánok elleni küzdelemben való bevonására. Kurt von Gottberg tábornok – a gyászos emlékezetű Wilhelm Kube posztját átvéve – korlátozott autonómiát ígért a belorusz politikusoknak a partizánok elleni harcért cserébe. Az SS Radoszlav Asztrowszkit szemelte ki az új rezsim élére, aki ekkor Szmolenszk polgármesteri tisztét töltötte be. Asztrowszki korlátozott hatáskörű Nemzeti Tanácsot állíthatott fel, s egy központosított Belorusz Honvédelmi Hadtestet (BKA), amelybe a 20 000 fős, a Franz Kushellel együtt szervezett rendőrzászlóaljakat is beépítette. Asztrowszki ezután sorozást rendelt el, és egy 60 000 fős belorusz hadtestet állított ki, amelyeket a rendőrzászlóaljakra alapozott.⁹⁹

Belorusszia cigány lakossága az invázió idején kb. 17 000 fő volt. A Minszk közelében felállított trasztinyeci koncentrációs tábor a RÁB által 200 000 főre becsült halottja között ismeretlen számú cigány áldozat is volt. Mali Trasztinyec hadifogoly-, munka- és megsemmisítő táborként működött egyszerre, gázautót is bevetettek itt. Az áldozatok hadifoglyok, partizánok, civil lakosok, cigányok és a birodalmi és a megszállt európai területekről ideszállított zsidók voltak. Az újabb belorusz kutatók szerint azonban a trasztinyeci táborban legalább 550 000 ember pusztult el. [Ld. alább.] Vityebszk közelében, Posztavinál huszonnyolc vándorló cigány családot kivégeztek. Belorussziában kb. 6000 főre becsülik a legyilkolt cigányok számát addig, amíg a civil német közigazgatás le nem állította a letelepedettek kivégzését, s ehelyett a koncentrációs táborokba való deportálásukat vezették be. Auschwitzba pl. Grodnóból, Orjoltól s Vityebszkből is deportáltak cigány csoportokat. (A Vörös Hadseregben kétszáz belorusz cigány szolgált, az otthonmaradottak közül sokan családostul csatlakoztak a partizánokhoz. A cigány Szergej Koclovskij a szovjet flotta admirálisa volt).

Az Einsatzgruppe B fennmaradt jelentéseiben szerepel a bejegyzés: „...1942. III. 6-tól 31-ig: 45 cigány Klincy térségében [megölve]; 33 cigány Mogiljev térségében [megölve].” A Klincyben kivégzett egyik cigány csoportot (30 főt) 270 zsidóval együtt ölték meg. Teherautókkal egy árok széléhez szállították őket, elvették pénzüket és felsőruházatukat, azután csoportokban agyonlőtték őket, míg a többiek várakoztak, hogy rájuk kerüljön a sor. Egy másik 15 fős csoportot, akik lovakkal, kocsikkal érkeztek Klincybe letartóztattak, és egy árok szélén tarkón lőtték valamennyiüket.¹⁰⁰ A gyilkosságot a Sonderkommando 7a hajtotta végre, amely 1942. február 21-től 1942. április 20-ig Klincy, Dobrush, Kletnya, Mglin, Novosibkov, Potsjep, Slynka, Starodrub, Trubcsevszk környékén 24 tömeges agyonlövés keretében zsidókat, cigányokat, partizángyanús civileket, kommunistákat, hadifoglyokat és elmebetegeket végzett ki. Klincy és környékén egyébként a Sonderkommando 7a azokat végezte ki, akiknek az Einsatzkommando 8 elől még sikerült elmenekülniük.

Az Einsatzgruppe B az 1942. április 21-i jelentésben, amely a március 6-tól március 30-ig terjedő műveletekről számol be, a Sonderkommando 7a-ról jelenti, hogy a kommando kivégzett 1652 személyt, akik közül 27 volt partizán vagy korábbi kommunista, 45 cigány és 1585 zsidó. Ugyanez a jelentés kimutatja, hogy az Einsatzkommando 8 megölt 1609 személyt, akik közül 20 főt orosz kommunistának, 5-öt bűnözőnek, 33-at cigánynak, és 1551-et zsidónak mutatott ki. Az Einsatzkommando 8 1941 júniusa és 1942 decembere között Bjalistokból Baranovicén és Minszken keresztül Mogiljevbe vonult, és újtától délre és északra ezerszámra végzett ki lengyel és szovjet állampolgárokat, zsidó és cigány férfiakat, nőket, gyermekeket és hadifoglyokat.

Az Einsatzkommando 9 1941 novemberétől 1942 augusztusáig Vityebszkben és környékén, valamint Lepel, Vjazma, Ghatsz környékében tömeges agyonlövéseket hajtott végre: zsidókat a lepeli gettó felszámolásakor és Vityebszk környékén egy (számkra) ismeretlen településen tömegesen agyonlőttek zsidó és cigány foglyokat valamint 80 szovjet férfit, – akiket Vityebszkben egy légitámadáskor fogtak el azzal az indokkal, hogy az orosz repülőknél fényjeleket adtak –, s kb. 70 más személyt megtorlásként, amiért a partizánok előkészítették egy a Dünán átívelő híd felrobbantását.¹⁰¹

Az Einsatzgruppe B körzetében volt Szmolenszk, ahonnan a csoport parancsnoka, Erich Neumann SS tábornok küldte jelentéseit Eichmann-nak. Neumann egyik jelentésében azt írta, hogy 1941 novemberében a parancsnoksága alatt álló Einsatzgruppe B 17 256 zsidót ölt meg, közöttük 16 gyermeket egy gyermekotthonban. Egy másik 1942 márciusáról szóló jelentés több ezer személy kivégzését említi. Bár néhány áldozatot a jelentés úgy sorol fel, mint megbüntetett „tolvajt”, „elfogott gyilkost”, „szabotört” és „kémet”, többségüket egyszerűen csak mint „zsidót”, „cigányt”, vagy mint a „kommunista párt tagját” jelöli meg. Neumann tábornok jelentette azt is, hogy a csoportja két vagy három olyan gázautóval rendelkezik, amelyek „emberek kivégzésére alkalmasak”.

1941. augusztus 15–16-án Himmler Baranovicéba és Minszkbe látogatott, és megtekintett egy tömegkivégzést az Einsatzgruppe B körzetében. Bach-Zelewski SS-tábornok beszámolt arról, hogy Himmlert megrázta a látvány. Az agyonlövés látványából az SS vezetője azt a következtetést vonta le, hogy: „az agyonlövés még nem a leghumánusabb eljárás”, és felszólította Arthur Nebet és az alárendeltségébe, az RSHA

V. osztályhoz tartozó Kriminaltechnisches Institut-ot, hogy az Eutanázia Program során kifejlesztett gyilkolási módszereket tapasztalatait most hasznosítsák, s Nebe jelentse neki az eredményt. Ezután a Reichsführer SS megtekintett egy elmebetegek számára fenntartott szanatóriumot, amelyet követően ugyancsak utasította Nebe-t, az Einsatzgruppe B parancsnokát, hogy találja meg a módját, hogy „megrövidítse ezeknek az embereknek a szenvedését”. (Nebe – a Kripo ismerős főnöke –, a cigányügyek legfőbb birodalmi referense, önkéntes frontszolgálata alatt is mindvégig megtartotta az RSHA V. osztályának, a Birodalmi Bűnügyi Rendőrségnek a vezetői posztját.)

Nebe a parancs vétele után szeptember elején utasította berlini beosztottját, Widmann-t, hogy robbanószerekkel és két gázpalackkal jöjjön Minszkbe. Widmann Berlinben megbeszélte a szállítás nehézségeit s az elmebetegeken való alkalmazási lehetőségeket közvetlen felettesével, Heesselzel, majd Minszkben sor került az első kísérletekre. Ezek során egy bunkerben először felrobbantották (!) a betegeket, de ennek eredményével nem voltak megelégedve. A kudarc után Nebe személyesen irányította a mogiljevi elmeorvosászati szanatóriumban a megküldött gázautók technikai beüzemelését, majd az „igényeknek megfelelőbb” kocsik kifejlesztését kérte a Kriminaltechnisches Institut-tól. A tervet Heydrich jóváhagyta, s így a Kripo (Amt V.) „D Csoportjánál”, vagyis a KTI-ben kifejlesztett „Kaisers Kaffee” nevű mozgó gázkamra (amelyet Lengyelországban is alkalmaztak) lett a mintája azoknak a légmentesen zárható, mozgékony furgonoknak, amelyekben a keleti területeken – a „technikai nehézség” miatt – már nem tömény szénmonoxidot, hanem kipufogógázt alkalmaztak az emberek kivégzésére.¹⁰²

Az Einsatzgruppe B parancsnokságát 1941 novemberében Erich Neumann tábornok vette át. 1947. június 27-i vallomásában Nürnbergben elmondta: „...Az Einsatzgruppe B előírás szerint a hatáskörébe tartozó eseményekről a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak jelentett. Az írásbeli jelentéseket három hetente továbbította Berlinbe, és csak a rövidebb terjedelmű eseményeket, mint a helyváltoztatás, átirányítás s hasonlók kerültek rádió leadásra.” Neumann magyarázatot adott arra a kérdésre is, hogy kitől kapott parancsot a cigányok elpusztítására. A Nürnbergi Katonai Törvényszék előtt így nyilatkozott: „...Jómagam Heydrich parancsnoksága alá voltam rendelve, és világos parancsokat kaptam tőle Oroszországra vonatkozóan. Mindezekelőtt megkaptam a »Führer-parancsot« a zsidók, a cigányok és a szovjet tisztviselők megölésére.”¹⁰³

SZMOLENSZK

Az Einsatzgruppe B parancsnokságának törzsszállása Szmolenszkbe települt, körzetében sok cigányt öltek meg, így kb. 1000 főt Szmolenszktól nem messze Rodnijában. A kivégzőosztag elé állított cigányok nem haltak meg mindannyian, s a még élő áldozatokra traktorokkal tolták rá a földet. A Szmolenszk környékén kivégzett áldozatoknak emlékművet állítottak, amelyen a cigány áldozatok nevei olvashatók. Szerencsétlenül jártak annak a propaganda-kolhozoknak a tagjai, amelyet a szovjet hatóságok cigányokból alakítottak. A kolhoz elnökét Andrej Masszalszkijt a németek agyonlőtték, a kolhoztagokat pedig a roszlavi gettóba szállították. Osztrovban a ci-

gányokat, akiket egy lettországi táborba szállítottak Saulkrasti közelébe, elszakították gyermekeiktől, s a gyerekeket egy különleges cigánytáborba: a lengyelországi *Konstantynowba*, *Lódz* közelébe szállították. Ez volt a lódzi tábor gyermekrészege. 1944-ben a cigánygyermeket innen Auschwitzba, majd három hónappal később Mauthausenbe vitték, ahol néhányan megérték a háború végét. Az osztróvi cigányok közül mintegy harmincan éltek túl a háborút. Orosz cigányok szerint Leningrád környékéről is deportáltak gyerekeket, ezek sorsáról azonban nem maradt fenn semmi nyom.¹⁰⁴ Az ebben a körzetben működő Einsatzgruppe B tevékenysége során kb. 134 000 embert pusztított el.

Belorussziában (a Rendkívüli Állami Bizottságok adatai szerint) a megszállás alatt 270 belorusz városból vagy kerületi központból 209-et és 9200 falut romboltak le és fosztottak ki részben vagy egészben (Minszk, Gomel, és Vityebszk 80–90% százalékban romokban hevert). A náci erők több mint 140 büntetőexpedíciót indítottak, csak ezek során 5454 falut tettek a földdel egyenlővé. Katyint lakóival együtt, akiket egy fából épült csűrbe zárták be, porig égették. E falu sorsában osztozott továbbá 630 vidéki település, amelyből 186 soha nem épült újjá. Kb. 1 400 000 ember halt meg a 260 helyen létesített gyűjtőtáborokban. A trasztinyeci koncentrációs táborban, amely a legnagyobb ilyen jellegű tábor volt 206 500 embert pusztítottak el (az újabb adatok szerint ez a szám sokkal magasabb), a foglyok főként a helyi lakosság köréből kerültek ki. A legújabb belorusz adatok szerint 763 000 más adatok szerint több mint 800 000 belorussziai zsidó veszett oda a háború alatt. 186 helyiségben állítottak fel zsidó gettókat, a minszki gettóban kb. 100 000 embert gyűjtöttek össze, akiknek csak egy töredéke élte túl a háborút. Kb. 380 000 embert – közöttük 24 000 gyermeket – hurcoltak el Németországba.

Oroszország területén, amelynek csak egy része került megszállás alá, 706 000 embert végeztek ki a helyszínen, ebből több mint 15 000 volt a gyermek. A gyermekekre vonatkozó adatok azonban nem hitelesek, mert a RÁB nem számolta minden megyében külön a gyerekeket. Az Orosz Föderáció területéről 1 781 841 embert hurcoltak el kényszermunkára, orosz becslések szerint a kényszermunkára hurcoltak 60%-a elpusztult. Éhínség és járványok következtében az Oroszországi Föderáció területén a pszkovi megye 75 000 embert, a kalinyini 185 000-et, a voronyezsi 198 300-at, az orlovi 65 000-t, a velikoluszki 31 900-at, a kabardino balkarszki 12 000-et és az Észak-Oszét Autonóm Terület 23 484 embert veszített el a rendkívüli bizottságok szerint.¹⁰⁵

UKRAJNA

Az Einsatzgruppe C a Dél-hadseregcsoport mögöttes területein végezte akcióit. Parancsnoka 1941-ben dr. Otto Rasch, SS-Brigadeführer és rendőr vezérőrnagy, majd 1941 októberétől dr. med. Max Thomas, SS-Brigadeführer és rendőr vezérőrnagy voltak. Az Einsatzgruppe C két Sonderkommandóval és két Einsatzkommandóval rendelkezett. A Sonderkommando 4a parancsnoka 1941-ben Paul Blobel SS-Staf., 1942-ben dr. Erwin Weinmann, SS-Stubaf. majd Eugen Steimle, SS Ostubaf. voltak.

A Sonderkommando 4b parancsnokai 1941-ben Günther Hermann, SS Stubaf. októbertől Fritz Braune, SS-Stubaf. Az Einsatzkommando 5 parancsnoka 1941-ben Erwin Schulz, SS-Oberführer, augusztustól August Meier, SS-Stubaf volt. Az Einsatzkommando 6 parancsnokai 1941-ben Erhardt Kroeger, SS-Staf., októbertől Robert Mohr, SS-Stubaf. volt. A Sonderkommandók feladata a tömeggyilkosságok nyomainak eltüntetése, a holttestek elégetése vagy felrobbantása volt. Ezeknek a megsemmisítéseknek volt a „szakértője” Paul Blobel, SS-Standartenführer.

Az Einsatzgruppe C törzse Felső-Szilézián és Kelet-Galicián keresztül érte el Lvovot 1941. július 1-jén. Az EK 5 és 6 nem sokkal később érkezett és szervezte meg a hírhedt pogromot a lvovi zsidók ellen. A SK 4b hasonlóképpen működött július 5-én Zlotcsevben és Tarnopolban. Július 6-án az SK 4a Krakkón, Zamoscon és Sokalon keresztül Lutszkba vonult, ahol június 30. és július 2. között kiterjedt irtóhadjáratot szervezett, megtorló akciók (Aktionen) címen. Július 6-án a SK 4a folytatta ezt Rovnóban, Novograd-Volinski-ben és Zsitomirban, ahol július 19-én csatlakozott az EG C törzshöz. Az SK 4 különböző szekciókra osztva Kijev északi, nyugati és délnyugati körzetében tevékenykedett.

Az SK 4b Vinnyicán és Kremencugon keresztül Poltavába vonult, 1941 decemberében elérte Kramatorszkját, 1942 márciusában pedig Gorlovkát. A Kaukázus felé haladva 1942 őszén Rosztovban állomásozott. Az EK 5 Zsitomíron keresztül Bergyicsev felé menetelt, és abban a körzetben tevékenykedett, mint a SK 4a, Kijev elfoglalása után viszont arra vette az útját. Az EK 5 Zsitomírban, Vinnyicában és Rovnóban maradt, és helyi Sipo-SD szolgálatot látott el. Az EK 5 néhány egysége a Dnyeper folyótól keletre tevékenykedett, de 1942 januárjában az egység feloszlott, és tagjait a Sipo-SD kijevi csoportjához vezényelték. Augusztusban az EK 6 tovább vonult Zlotcsevből Proskurov és Novo-Ukrainka felé, ahol a EG C törzsszállása is elhelyezkedett. Szeptemberben Krivoj-Rogban, majd októberben a Dnyeper-könyöken, Dnyepropetrovszk, Zaporozsje és a Nikopol környéki településeken folytatta akcióit. 1941 novemberében Sztalinoban állomásozott, majd 1942 szeptemberéig Rosztovban. Az EG C törzse 1941. július 25-én Kijev felé vonult, 1942 szeptemberében Sztarobelszkbe, majd 1943 februárjában Poltavába. Tekintetbe véve az elfoglalt keleti területek hatalmas kiterjedését, Schongarth a keleti főkormányzás Sipo és SD főnöke 6 egység (Truppen) felállítását rendelte el, ezek Lvovban, Rava-Ruskában, Lutakban, Kovelben, Rovnóban, Pinszkben, Bialistokban, Novogrodekben, Baranoviciban és Grodnóban működtek.¹⁰⁶

1941. szeptember 19-én a megszálló német egységekkel a SK4a bevonult Kijevbe. Szeptember 24-én, öt nappal a német bevonulás után délután négy óra körül a német főhadiszállás közelében a Krescsatik úton bomba robbant. A megszállók lezárták a környéket és összeszedték a gyanúsítottakat, amikor egy másik épület robbant fel az utcában. A főhadiszállás a letartóztatottakkal együtt biztonságos helyre költözött. Ezek után több napon keresztül bombák robbantak azokban a városrészekben, amelyekben a megszálló csapatok helyezkedtek el, ezek következtében több katona és civil meghalt vagy megsebesült.

Csak napjainkban került nyilvánosságra kortársak beszámolóí alapján, hogy az NKVD hátrahagyott diverzáns csoportja hajtotta végre az akciókat, hogy ellenállást

mutasson fel a győztes német csapatokkal szemben. Az Argumenti i Fakti egy 1991-ben megjelent, nagy vitát kiváltó cikke szerint még élő tanúk számoltak be arról, hogy a szovjet partizánlány, Zoja Koszmogyemjanskaja egy a sztálini „felperzselte föld” parancsát végrehajtó, diverzáns egység tagja volt, akit állítólag a helyi lakosság végzett ki a németek bosszújától való félelmében és otthonaik védelmében.¹⁰⁷

BABIJ JAR

A náci hatóságok a robbantásokért – mint a háború folyamán általában – a helyi zsidóságot tették felelőssé. Szeptember 29-30-án az EG C törzse segítségével megszerverték a helybéli zsidók Babij Jar-i lemészárlását.¹⁰⁸ A cigányok ellen is hajtóvadászatot indítottak a környéken, letartóztatásukat a németek az igazolványok és a „külső alapján” végezték. Élet vagy halál kérdésévé váltak az igazolványok a cigányok számára. Ha a megszállt szovjet területeken az igazolvány az elfogás helyén a két évi helybenlakás tényét nem igazolta (vagy azt nem jegyezték be), ezt a németek „csavargásként” értelmezheték, s helyszíni agyonlövés lehetett a következménye. Az igazolványok hiányos kiállításáért, a be- és kijelentkezés elmulasztásáért egyébként a szovjet hatóságok a 30-as évek közepén már ezerszám deportáltak cigányokat – s százezerszámra nemcigányokat – a Gulágra.

Kuznyecov az ukrainai tömeggyilkosságokról megállapítja: „...Közismert, hogy Ukrajnában a cigányok ugyanolyan tömeges és azonnali megsemmisítésnek estek áldozatul, mint a zsidók... A fekete szemű és hajú, hosszú orrú emberek nemigen mutatkoztak az utcán. Egész cigánytáborokat elhurcoltak Babij Jarba és a cigányoknak az utolsó pillanatig fogalmuk sem volt arról, mi fog velük történni.”¹⁰⁹ A mérszárlásban részt vevő csapatok: a 637. propagandaszászad, a 4a Sonderkommando, a dél-országi rendőrezred, a Waffen SS különleges alkalmazású zászlóalja és a 9. tartalékos rendőrzászlóalj voltak. Máig kiderítetlen, hogy hány cigány esett áldozatul a Babij Jar-i mérszárlásoknak. A cigányokat a zsidókkal együtt, válogatás nélkül semmisítették meg: a sötét hajú és szemű embereket egyazon konvojokba sorolták be. Babij Jarnál több mint 33 000 zsidót öltek meg 1941. szeptember 29-30-án, majd 1943 elejéig újabb százezerrel végeztek ugyanítt.¹¹⁰ A kijevi Pavlov Pszichiátriai Intézet betegeit előbb elgázósították, s ugyancsak ide temették. Szovjet hadifoglyokat és ezernyi civilt is kivégeztek ezen a helyen. A cigány áldozatok számáról nem maradtak fenn adatok.

Az EG C Sonderkommando 4a 1942 januárjában a harkovi zsidókat semmisítette meg, majd Belgorodon keresztül Kalacsba vonult Sztálingrád irányába. A német hadsereg ottani összeomlása után Bobrujszkon keresztül Minszkbe vonult vissza, majd feloszlott. Ugyanebben az időszakban az SS főparancsnoksága és a déli rendőrpáncsnokság az 1. SS Brigade és a Déli Rendőrhadsereg egységeivel 33 600 zsidót mérszárláltak le Kamenyec Podolszkijnál és Dnyepropetrovszkban. (Közülük a 16 000 Magyarországról kiutasított zsidót). A náci bűnökét kivizsgáló Ukrán Rendkívüli Állami Bizottság szerint a megszállás alatt egyedül Kobeljaka városában 427 személyt lőttek agyon, közöttük 110 zsidót és 27 cigányt.¹¹¹ Csernyigovban többszáz

cigányt mészároltak le a megszállás idején 1942-ben, közöttük az ukrán cigány költő, Mihajlo Kozimirenko családjának 30 tagját.¹¹²

1942-ben Kirovograd közelében egy csoport ukrán férfi és nő dolgozott a földéken, s látta, hogy egy német egység feltartóztatott egy 15 kocsiából álló cigánykarakánt. A férfiakat a legbrutálisabb módon agyonverték, mert nem akartak löszert pazarolni rájuk. Egy cigányasszony, hogy megmentse csecsemőjét, az ott álló ukrán asszonyok felé dobta a gyermekét, de mielőtt az asszonyok felocsúdhattak volna, az egyik német katona agyonlőtte az ártatlan gyermeket. E helytől nem messze korábban zsidókat mészároltak le. A Moszkva–Ogyessza vasútvonal mentén, Pomicsna állomás közelében egy másik cigány tömegsírrol tudnak. Régebben egy fakereszt állt itt, egy helyi újságíró szerint a Szovjetunió majd minden részéből érkeztek ide cigányok, hogy leróják kegyeletüket a háború alatt meggyilkolt testvéreik sírja előtt. Az egész kirovogradi régióban folytak cigány mészárlások: így pl. Talnom, Zlatopil, Cserkasszi, Szmila településeken (itt 40 cigány családot gyilkoltak meg), valamint Zvenyihorodci faluban, csak ez utóbbiban 20 családot irtottak ki.¹¹³

Cserkasszi kerületben, (Csihirin régió) Janics faluban 1944 nyarán német katonák a cigányokat a közeli erdőbe vitték, levetkőztették, és megparancsolták nekik, hogy ássák meg a sírjaikat. A helybéli asszonyokat és a gyermekeket sem küldték el onnan, és a falubeliek a borzalomtól sápadtan nézték ezt a látványt. A nácik azt hitték a kivégzés után, hogy nem maradt túlélő, de éjszaka Okszana Romanyenko ki tudta ásni magát a tömegsírból, a falubeliek itt találták meg. A tömegsír megmaradt kegyhelynek, néhány holttestet azonban átvittek a falu temetőjébe. A csihirini regionális levéltárban erről a kivégzésről maradtak fenn dokumentumok.¹¹⁴

DÉL-UKRAJNA ÉS A KRÍM

Az Einsatzgruppe D Pozsonyon és Észak-Erdélyen keresztül ért 1941. július 5-én a Besszarábiához közeli Piatra-Neamtba, ahol a Sonderkommandók kezdtek akciókba: az SK 10a Beltziben, az SK 10b a 3. román hadsereggel együtt Csernautiban, az SK 11a pedig Kisinyovban. A 11. hadsereg parancsnoka (előbb Ritter von Schober, majd von Manstein) az Einsatzgruppékat katonai műveletek céljára is felhasználta. Manstein arra kérte az Einsatzkommandókat, hogy várják meg, amíg ő eléri a Kaukázust, vagy amíg elegendő mélységű terület keletkezik a hadsereg háta mögött. Ohlendorf, az Einsatzgruppe D parancsnoka elfogadta ezt, és az Einsatzkommandókkal a Dnyeszter vonalat biztosította.

A csoport öt kommandóból állt. Einsatzkommando 10a, pk. Seetzen (később Christmann); Einsatzkommando 10 b, pk. Persterer; Einsatzkommando 11a, pk Zapp; Einsatzkommando 11b, pk. B. Müller (W. Braune, P. Schulz); Einsatzkommando 12, pk. Nosske (Ministerialrat E. Müller).¹¹⁵ A Balta-Pervomajszk vonal az EG C és az EG D között csak 1941. augusztus közepén jött létre. Az EG D törzse elérte Ananyevet, szeptember 18-án Nyikolajevet, majd november közepén Szimferopolt a Krím-félszigeten.

Az SK 11a elérve Nyikolajevet augusztus 19-én folytatta útját Kherson felé, és tömeggyilkos akciókba fogott végig a Fekete-tenger partjai mentén, majd Perekopban várakozott a Krím elfoglalásáig. Az SK 11a később főleg Szevasztopolban tevékenykedett. Az SK 11a 1941 augusztusában összeolvadt az SK 11b-vel SK 11 megjelöléssel. Az SK 11b elérve az Ogyessza-frontot megvárta a város elfoglalását, majd október 16-án bevonult a városba. December közepén az egyesült SK 11 bevonult a Krímbe. Az SK 10a és a 10b a tenger partján vonult a Krím belseje felé, ahol 1942 augusztusáig volt aktív. Az EK 12 elhagyta Nyikolajev körzetét, ahol a helyi német etnikumot kísérte figyelemmel, és ugyancsak a Krím belseje felé tartott. Az SK 10a és 11, valamint az EK 12 a hadseregnek a Kaukázus felé tartó előrevetett egységeihez csatlakozott. Az SK 11 a régió északi részében Maikopba és Cserkesszkbbe koncentrálódott, és 1942 októberében mint Sonderkommando Asztrahán állomásozott Elitsában. Az EK 12 Pjatigorszk és Kiszlovodszk déli övezetében működött. 1942 júliusában Ohlendorfól Bierkamp SS-Oberführer vette át a parancsnokságot. Amikor a visszavonulás megkezdődött, az EG D Ovruch felé húzódott hátra, ahol partizánelhárító egységként működött a továbbiakban.¹¹⁶

Dél-Ukrajna területén főként az Einsatzgruppe D tevékenykedett, de 1942 júniusa körül Kamenyec-Podolszkijban a zsidók lemészárlásában részt vett a német tábori csendőrség is. Az Einsatzgruppe D parancsnokai Otto Ohlendorf, SS-Standartenführer, 1942 júliusától Walther Bierkamp, SS Oberführer voltak. A Nürnbergi Katonai Bíróság az Einsatzgruppe-per során megállapította, hogy: „...Ohlendorf egy évig tartó parancsnokságának első kilenc hónapja során, az Einsatzgruppe D több mint 90 000 embert pusztított el. Az a több ezer személy, akiket átlagosan naponta 340-es csoportokban öltek meg különböző indokkal, zsidók, cigányok, ún. »ázsiaiak« és »nemkívánatos személyek« voltak. 1941. november 16-a és december 15-e között az Einsatzgruppe D, e 30 napos periódus alatt, átlagosan napi 700 embert gyilkolt meg.”¹¹⁷

SZIMFEROPOL

A várost a Krím-félszigeten a 11. hadsereg 1941 novemberében foglalta el. A krími tatárok (helyesebben törökök) őslakosok voltak a Krím-félszigeten, amely etnikailag igen színes képet mutatott. A mohamedán krími tatárok mellett, németek, görögök, örmények, zsidók, cigányok, ukránok, bolgárok, oroszok éltek itt, sokszor igen viharos történelmi körülmények között. 1920-ban a krími tatárok függetlenségi törekvéseit a bolsevik vezetés a Kun Béla vezette tömeges terrorakciókkal büntette. A Kun-féle akciók során kb. 60–70 000 krími tatárt lőttek agyon, amelyet fegyveres ellenállási mozgalom követett. A szovjet kormány engedni kényszerült, és megalakulhatott a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság 1921 októberében. De a tatároknak függetlenségi törekvéseik miatt bűnhődniük kellett. Végig kellett járniuk a retortziók útját. 1921-ben szörnyű éhínség sújtotta a Krímet, amelynek oka – az ukrajnaiéhoz hasonlóan – a könyörtelen begyűjtési politika volt. Egy viszonylag nyugalmasabb időszak után, 1928-tól az újabb tisztogatás a „burzsoá nacionalizmus” elleni küzdelem jegyében 3500 ember agyonlövésével indult, majd 35–40 000 tatárt ku-

lákna vagy félkulákna minősítettek, és az uráli vagy a szibériai táborokba deportálták őket. Ezernyi család került a tajgába és a tundrába szögesdrótok mögé, ahol esélyük sem volt a túlélésre. 1931–1933-ban következett egy újabb éhínség: az erőszakos kollektivizálás és a túlhajtott búzaexport után a Krímben a falvak és a városok utcáin holttestek heverték, miközben a kikötőkben a krími búzával rakták meg a hajókat, és a tankercsokat a Krímben termelt borral töltötték meg.

1931–1936-ig újabb politikai terrorhullám bontakozik ki. A „burzsoá nacionalizmus, ellenforradalom, trockizmus” stb. elleni harc erőszakos oroszosítással, üldözésekkel, deportálásokkal, tömeges agyonlövésekkel járt együtt. A terror a Jezsov-évszakban, a „Jezsovcsína” alatt kulminált. Minden társadalmi réteg célponttá vált, még azokat az orosz és tatár vezetőket is, akik az ún. „szovjetizálást” végrehajtották, letartóztatták és agyonlőtték. 1941 őszén a német bevonulás hírére az NKVD utasítást kapott a Krím kiürítésére. Éjjel-nappal folytak a kivégzések. 1941. október 31-én, Szimferopol kiürítésének éjszakáján, az NKVD székház celláiban és a városi börtönben agyonlőtték az összes foglyot, a Karasubazarból való kivonuláskor, akit az utcán találtak, agyonlőtték, az Alusta és Jalta közötti úton (a Krím főútvonalán) az útjukba kerülő helybélieket lemészárolták.¹¹⁸

Szimferopolt a német 11. hadsereg foglalta el. Dr. Braune, SS-Sturmbannführer, az Einsatzgruppe D kereteibe tartozó Einsatzkommando 11b parancsnoka szerint a 11. német hadsereg parancsnoka, von Manstein tábornok, közölte vele – a „katasztrofával fenyegető téli lakás- és élelemhiányra” hivatkozva –, hogy elvárja, hogy karácsonyig több ezer cigányt és zsidót semmisítsen meg.¹¹⁹ Szimferopolban a XIX. sz. harmadik negyede óta éltek letelepedett cigányok, akiknek háromszáz tagú kulturális egyesületük volt. Manstein azonban Braune vádját nem ismerte el. Braune a nürnbergi bíróság előtt azt vallotta: „...Ügyész: Mikor ölték meg Szimferopolban a zsidókat, a krími zsidókat és a cigányokat? Braune: 1941 decemberének első felében.” November 16-tól december 15-ig a *150. sz. műveleti és helyzetjelentés 824 cigány, 17 645 zsidó, 2504 krímcák és 212 kommunista és partizán megölését jelentette.*¹²⁰

A szimferopoli cigányok kiirtásában közreműködött Heinz Hermann Schubert, SS-Obersturmführer, (aki szörnyű csodájaként a genetikának valamely ágon leszármazottja volt Franz Schubertnek, a nagy zeneszerzőnek). Tevékenységét védője összegző beszédében a bíróság előtt „Milyen bünt követett el Schubert valójában?” címmel vázolta fel. „...Schubert – mondotta az ügyvéd – először elment Szimferopol cigánynegyedébe, és látta, ahogy kocsikra rakják, és elszállítják onnan őket. Azután a kivégzés helyszínére hajtott, látta, hogy elterelik a szállítmányt, az utak el voltak torlaszolva, majd az embereket leszállították az autókról, értékeiket elvették, majd a lövések következtek. Végül visszahajtott még egyszer a cigánynegyedbe vezető úton, és megint látta, ahogy felszállítják a kocsikra, és elviszik őket, majd visszament hivatalába. Ez volt az, amit ő tett.”

Schubert SS-Obersturmführer felügyelt olyan emberi lények kivégzésére, akik cigánynak születtek, és soha, sehol még csak említés sem esett arról, hogy vétkesek lettek volna bármiben is ezen kívül. „Ez volt az”, amit Schubert tett. A gyanútlan hallgató számára így önmagától adódhatott a kérdés: „mi rossz van ebben”? Nem volt a védő beszédében semmi utalás annak a bűnténynek a megvalósulására, hogy

Schubert aktív résztvevője volt egy tömeggyilkosságnak. A védő továbbment, és azt mondta, hogy amikor Schubert beszámolt Ohlendorfnak arról, hogy mi történt, akkor azt jelentette, hogy: „Semmi rendkívüli”,¹²¹ Egyébként Schubert nem csak a szállításokra felügyelt, hanem „megszemlélte” a kivégzésre alkalmas terepet – nem ő „jelölte ki”, mint vallotta, csak „megszemlélte” –, „felügyelte” a kivégzésükre váró emberek értékeinek elrablását és jegyzékbe vételét – itt kikötötte vallomásában, hogy ez „nem erőszakkal történt” – s felügyelt arra, hogy: „...Ohlendorf parancsának megfelelően az épp akkor sorra kerülő kivégzést katonailag és emberileg a legkorrektebb módon hajtsák végre”, mert „a gyilkolás másképpen túl nagy morális megterhelést jelentett volna a kivégző osztag számára”. Amikor a bíró megkérdezte, hogy miért éppen az adott, napi 7–800 embert végeztek ki, azt felelte: „...Nem tudom, hogy egyénileg miért kellett kivégezni őket. Lehetséges, hogy voltak közöttük olyan személyek, akiket valamilyen különleges vizsgálat miatt kellett kivégezni. Ami engem illet, általában egy dologról voltam meggyőződve, hogy a kivégzés a »Führerparancson« alapszik.”¹²²

A parancsnokló Ohlendorf egyike volt azoknak, akiknek az idegeire ment a gyerekek lemészárlása (neki is öt gyereke volt). A kommandó és szakaszparancsnokoknak revolverrel vagy karabéllyal kellett megadniuk a kegyelemlövéseket a földön vonagló vagy sikoltozó teremtményeknek, a kivégzőosztagok tagjai is sokszor elvéstették a célt, amikor nőket és gyerekeket kellett kivégezniük. Ezért Ohlendorf Eichmann-nal beszélt ez ügyben, és a szállítási szekció figyelmébe ajánlotta a problémát, amely végül is megígérte gázautók küldését a szentimentális gyilkosoknak. A gázautók zárt furgonokhoz vagy buszokhoz hasonlítottak, az ablakaik azonban le voltak festve. A kocsik odagurultak a várakozó anyák csoportjához, azt mondták nekik, hogy oda szállítják őket, ahol a korábban már elszállított férjükkal vagy apjukkal fognak találkozni. „Nem láthatták az autókból, hogy hová mennek – írta le az eljárás Ohlendorf – és az embereim elmondták, hogy minden ellenkezés nélkül beszálltak a kocsikba.” A nők karjukon csecsemőikkel, vagy gyerekeiket kézenfogva eleinte örömmel szálltak be az autókba, amelyek ajtaját azután légmentesen bezárták, az elinduló motorokból a gázt az utasterbe vezették, s mire célhoz értek, a városon kívüli tömegsírokhoz, már halottak voltak. S valóban oda temették őket, ahol előzőleg szeretteiket tömegesen legéppuskázták vagy tarkón lötték.¹²³

A cigányok azonosítását – Ohlendorf szerint – két nem cigány tanúval végeztették el, akiknek állítása alapján a kommandók az illetőt cigánynak minősítették. Ez nehézséget okozott, mivel nem volt minden cigány muszlim – mondta vallomásában – s „a muszlim cigányok kivégzése összeütközést váltott volna ki a muszlim tatárokkal, ezért olyan tanúkat alkalmaztak, akik ismerték a helyi viszonyokat”. A zsidók összeírásakor a zsidó tanácsot kényszerítették a listák elkészítésére, amelyet aztán a kommandóparancsnokok kaptak kézhez. Ohlendorf azt mondta, hogy „ő személyesen soha nem adott parancsot kivégzésekre”. Amikor a bíróság feltette a kérdést, hogy végül is ki adott parancsot a likvidálásokra, Ohlendorf azt válaszolta, hogy „...egy mondatban az eljárás nem foglalható össze; a kivégzési parancsot, mint olyat, induláskor Pretzschben, később pedig, az invázió során, az SS vezetői adták ki.”¹²⁴ A 153. sz., 1942. január 9-éről datált Einsatzgruppe-jelentés már beszámolha-

tott arról, hogy: „...Szimferopolban a zsidókérdésen kívül megoldottuk a krimcsák- és a cigánykérdést is.”¹²⁵

A „krimcsákkérdés” magyarázatra szorul. Az Einsatzgruppék vezetői nem rendelkeztek pontos információkkal arról sem, hogy kit minősítsenek zsidónak. Így amikor a Krimbe bevonultak, s találkoztak a krimcsákokkal, nem tudták, hogyan járjanak el velük szemben. E népcsoportról keveset lehetett tudni, kb. azt, hogy valamely déli, mediterrán területről vándorolt be a Krimbe, nyelvük török, s bizonytalan hírek szerint valamikor az idők homályában „zsidó vér” is került az ereikbe. Mármost zsidónak kell tekinteni őket vagy sem, agyon kell löni őket, vagy nem? Az ügyben a parancsnokok felvilágosítást kértek Berlinből, s rövidesen megérkezett a válasz: a krimcsákok zsidók, és agyon kell löni őket. Valamennyit likvidáltak.¹²⁶

Az 1942 áprilisából datált, 190. sz. jelentésből látható, hogy a Krimben a zsidókat, krimcsákokat és a cigányokat egyaránt üldözendő kategóriáknak tekintették: „...Kisebb csoportoktól eltekintve, amelyek alkalmanként feltűnnek a Krim északi vidékén, nincs több zsidó, krimcsák és cigány ezen a területen. Ha valahol el is tudtak egyesek rejtőzni hamis útlevelék segítségével, stb., előbb vagy utóbb mindenütt leleplezték őket az elmúlt hetek tapasztalatai alapján.” Egy Szimferopol városából származó beszámoló a megszállók magatartását így összegzi a különféle nemzetiségi problémákhoz: „...A németek megkezdték a nemzetiségi kérdés megoldását a zsidók és a cigányok teljes megsemmisítésével.”¹²⁷

A „GYANÚS”, „ASZOCIÁLIS”, „KÉM”, „SZABOTŐR” STB. CAMOUFLAGE NYELVI ELEMELK SZEREPE

Az Einsatzgruppe D jelentéseiből következtethetünk arra, hogy milyen „jogcímen” foghattak el és végezhetek ki cigányokat. Akár több üldözendő kategóriába is besorolhatták őket. Az Einsatzkommando 12 a téli időszakban több mint „1000 zsidó és cigány” elfogásáról számolt be Sztalino déli övezetében, „akik közül sok politikailag gyanús személy volt”. Az 1942. február 16-tól 28-ig terjedő időszakról azt jelenti, hogy „1515 embert lőttek agyon, 729 közülük zsidó, 271 kommunista, 74 partizán és 421 cigány, aszociális elem és szabotőr.” Az Einsatzgruppe D (a 190. sz. 1942. április 8. keltű jelentésében) azt írja, hogy március második felében összesen „...1501 személyt, közöttük 588 zsidót, 405 kommunistát, 247 partizánt és 261 aszociális személyt, beleértve cigányokat” végzett ki. Az agyonlövésnek teljes, naprakész száma: 91 678 fő¹²⁸ 1942. május 6-án az ukrain Szivasiban a körzeti rendőrség (Kreispolizei) letartóztatott 30 cigányt és elszállította őket a vesztőhelyre, ahol az Einsatzkommando 10a néhány tagja végzett velük.¹²⁹

Több jelentés a „politikailag gyanús személyek” és az „aszociális elemek” között említi a cigányokat – a „cigányt” akár el is hagyhatta volna, ezeknél a minősítések-nél sem volt szükség bővebb információkra. A birodalmi igazságügy-miniszter Thirack és Göbbels propagandaminiszter 1942. szeptember 14-én megbeszélést tartott, amelynek során szóba került az „aszociális elemekkel” való bánásmód is. Az emlékeztető 2. pontja szerint Göbbelsnek az volt a véleménye, hogy a következő

személyeket kell elpusztítani: „1. A zsidókat és a cigányokat feltétel nélkül, 2. továbbá azokat a lengyeleket, akiket 3–4 év büntetésre ítélték, valamint azokat a cseheket és németeket, akiket halálra vagy életfogytiglani büntetésre vagy védőőrizetbe [magyarán: bírósági ítélet nélkül koncentrációs táborba] irányítottak. Megsemmisítésükre nézve a munkával való megsemmisítés a legjobb gondolat. Más ügyekben – az előbb említetteket kivéve – mindig az egyedi esetnek megfelelően kell döntení. Ezekben az ügyekben a cseheket és a németeket különbözőképpen kell megítélni. Lehetséges, hogy egy 15 év börtönre ítélt németet így nem kell aszociálisnak minősíteni, míg ezzel ellentétben egy más, 8 évnél magasabb börtönbüntetésre ítéltet viszont lehet (!).”¹³⁰

Otto Thirack, a birodalmi igazságügy-miniszter, – az igazság és törvényesség legfőbb öre – az NSDAP pártkancelláriájának főnökéhez, Bormannhoz intézett 1942. júniusi levelében azt írta: „...Attól a gondolatától vezérelve, hogy a német nemzeti organizmust megszabadítsuk a lengyelektől, oroszoktól, zsidóktól és cigányoktól, és hogy megtisztítsuk a keleti kerületeket, amelyeket a Birodalomhoz csatoltunk, az a szándékom, hogy a lengyeleket, oroszokat, zsidókat és cigányokat illető büntetőeljárást a Reichsführer SS hatáskörébe utalom. Ekként eljárva feltételezem, hogy a büntető eljárás csak korlátozott mértékű hozzájárulás lehet ezen etnikai csoportok kiirtásához.”¹³¹ Az RSHA ezek után direktívát adott ki, a lengyel és keleti népekkel szembeni jogi eljárásról, amelyet a keleti fronton az SS- és rendőralakulatok kézhez kaptak. A direktíva kimondja, hogy az Igazságügy-minisztérium nem foglalkozik tovább a lengyel és keleti népek ügyeivel. Ezeket a rendőrségnek kell átadni „elintézésre”. A rendőrségnek kell „...foglalkoznia a zsidókkal és a cigányokkal is. Ezt a megállapodást a Führer jóváhagyta.”¹³²

Thirack és Göbbels koncepciójával ellentétben, a fronton, a „gyanús polgári elemekkel” kapcsolatos ügyintézés rövid úton zajlott. A 213. biztosító hadosztály a következő parancsot adta ki: „...Azokat a polgári személyeket, akik elegendő mértékben gyanúsak kémkedésben, szabotázsban vagy partizánságban, a Titkos Tábort Rendőrség kihallgatása után le kell löni. Azokat a nem helybélieket, akik nem tudják hitelesen igazolni tartózkodási szándékukat, ha lehetséges át kell adni az SD osztagoknak, különben be kell szállítani őket a fogolytáborokba az SD osztagoknak való átadásra. Az ellenfél által előszeretettel alkalmazott fiúk és fiatal lányok sem képeznek kivételt.”¹³³

A „fiúkról és fiatal lányokról” szóló megjegyzéshez figyelembe kell vennünk, hogy a partizánosztatok parancsnokai kényszerorozásokat hajtottak végre a civil lakosság körében, elsősorban a 15–19 éves korosztályok köréből. A sorozás részben kiküldött bizottságok által történt, de a „kettős hódoltságú” területeken az érintett községek sztarosztái csak egy levelet kaptak az alábbi szöveggel: „...Aki nyomós ok nélkül vonja ki magát a német területablókkal szembeni harcból, azt úgy tekintjük, mint egy árulót, mint egy zsidót (sic!). Aki e levél kézhezvételétől számított tizedik napon túl is szolgál a németeknek, kivégezzük. Aki ezt a lapot az ellenség kezére juttatja, családjával együtt kivégezzük.” Jelentős, feltehetően több tízezres számot tesz ki azoknak civileknek a csoportja, akiket a partizánok gyilkoltak meg „kollaboráció” miatt. A brjanszki területen 1942 tavaszára például az összes németek által

kinevezett polgármestert agyonlőtték. A megtorlások nemcsak a „kollaboránsokat”, hanem a családtagjaikat is érintették. A „kollaborációt” igen „szélesen” értelmezték, ide sorolták azokat is, akik részt vettek a német szállítási munkálatokban, vagy pl. azokat a tanárokat, akik a gyerekek tanítását a megszállás idején nem hagyták abba.¹³⁴

A „gyanús személyek” s egyáltalán, a kivégzett áldozatok etnikai hovatartozását illetően a német és csatlós alakulatok jelentéseitől nem sokat várhatunk. 1941. október 6-tól december végéig például a litván 2. Schutzmannschaft csatlakozott a Német 11. Tartalékos Rendőrzászlóalj tisztagató akcióihoz Minszkben és a környező régiókban, amelyek több mint 19 000 civil áldozatot követeltek. 1941. október 8-án a 2. Schutzmannschaft két századáról Uzlaný Rudenskből a következőképpen jelentettek: „...1 politruk, 9 partizán, egy katona (feltehetőleg tiszt) és 630 gyanús elem papírok nélkül, kommunisták és zsidók agyonlőve.” Október 9–11-én a litván 2. Schutzmannschaft mindhárom százada részt vett egy nagyszabású akcióban, amelyről így számoltak be: „...800 partizán, kommunista, zsidó és más gyanús csürhe” agyonlőve. A litvániai 2. Schutzmannschaft hajtotta végre a minszki civil fogolytáborban a „tisztagatásokat” is: 1941. október 15-én 625 ún. „kommunistát”, október 18-án 1150 „kommunistát” gyilkoltak le.¹³⁵

Hogy ezek az áldozatok – vagy az ún. „kommunistákként” elkönyveltek általában – valóban „kommunisták” voltak-e, az erősen kétséges. Eichmann vallomása alapján tudjuk, hogy ezekbe a táborokba pl. nyugatról ideszállított zsidókat is előzőkenyen „befogadott” Nebe és Rasch, az Einsatzgruppe B és C parancsnoka. A cigányok és a zsidók „fosztogatókként” való kivégzését már említettük. A Sipo és az SD ezt a jelzőt tudatosan alkalmazta a számára nemkívánatos és kivégzett áldozatokra, hogy a lakosság hangulatát ellenük fordítsa. Az EG C Einsatzkommando 5, 1941. november 25-i parancsa, (amely Kijev, Dnyepetrovszk, Mikolajev, Rivne, Zsitomir és Vinnyica Sipo és SD parancsnokságainak szól), arról értesít, hogy – az egyébként szovjetellenes – ukrán OUN mozgalom felkelést szervez a Reichskommissariat területén, azzal acéllal, hogy megalapítsa a független Ukrajnát. Ezért a Banderista mozgalom minden aktivistáját azonnal le kell tartóztatni, és alapos kihallgatás után a legnagyobb titokban ki kell végezni mint „fosztogatókat”. A kihallgatások jegyzőkönyveit meg kell küldeni a C/5 bevetési csoportnak. Az utasítást a parancsnokoknak elolvasás után azonnal meg kellett semmisíteniük.¹³⁶

Hitler az 1941. május 13-i „Barbarossa igazságszolgáltatási rendelet”-tel megszüntette a Wehrmacht-bíráskodás kompetenciáját: „...1. Az ellenséges civil személyek büntetetei további intézkedésig kivonásra kerülnek a hadbíróóságok és rögtönítelő bíróságok illetékességéből[...] 4. A gyanús elemeket azonnal egy tiszt elé kell vezetni. Ő dönti el, hogy meg kell-e ölni őket.” A széleskörű visszaélésekre lehetőséget adó rendeletről a Nürnbergi V. Haditörvénytörvény az OKW-per során kimondta, hogy „...A parancs nem egyedül a partizánokra volt alkalmazható, a megszálló hatalomnak az volt a kötelessége, hogy biztosítsa a megszállt zónában élő civilekkel való igazságos bánásmódot. Ami a partizánok elleni sommás eljárást illeti mindenképpen jogellenes, hogy a nagyon különböző tartalmú vétségek sommás elítélését átengedik egy alantás tiszt kénye-kedvének.”¹³⁷ Az eljárás tehát mindenkire vonatkozhatott, aki úgymond: „a biztonságra nézve potenciálisan veszélyes lehetett”. Ohlendorf a

procedúrát úgy írta le, hogy azt a rendőrség végezte, a kihallgató tiszt többnyire a kommandó parancsnokával együtt határozta meg a vizsgálat eredményét, és döntötte el, hogy ki veszélyes a biztonságra nézve és ki nem. Ezután hozták volna meg az ítéletet. Ez a leírás a jelentések tükrében azonban meglehetősen idealizáltak tünik.¹³⁸

A német kegyetlenkedésekkel foglalkozó szovjet források – írja Kenrick – nem említik, hogy az áldozatok zsidók voltak-e vagy cigányok.¹³⁹ Az Einsatzgruppék jelentései, de más alakulatok jelentései sem sokat bajlódtak az áldozatok etnikai, nemzetiségi hovatarozásával. Egy idő után – mint Bach-Zelewski beszámolt róla – a likvidálásokra vonatkozó jelentésekben Himmler parancsára az álcázó eufémizmusokat használták az ellenséges hírszerzés megtévesztésére, így a Nürnbergi Katonai Bíróság adataiban is gyakran csak a bizonytalan „személyek”, „ázsiai” vagy „egyéb személyek”, „gyanus elemek”, „nemkívánatos, fajilag alacsonyabbrendű, aszociális elemek” stb. megjelöléssel találkozunk. Ezt a fajta „precizitást” nemcsak az Einsatzgruppék, hanem a Wehrmacht jelentéseiben is megtalálhatjuk.

A partizánháború kegyetlenségét és a „megsemmisítő, világnézeti háború” kíméletlen jellegét az SZKP kiáltványa megerősítette – amely a megszállók elleni harci szellemet kívánta fokozni –, s arra biztatta a partizánokat, hogy „...ne hagyjanak az ellenségnek nyugalmat, mindenhol semmisítsék meg, ahol csak érik, öljk meg mindennel, ami a kezükbe akad: bárdal, kaszával, pajszerrel, vasvillával, késsel”, stb. Ez olaj volt a megsemmisítő háború tüzére és hozzájárult a partizáncsoportok (főként az ún. „vad” partizáncsoportosulások, amelyek nem tartoztak a Vörös Hadsereg ellenőrzése alá) erkölcsi küszöbének leépítéséhez, a kegyetlenkedések eszkalációjához. Ezek a partizánok foglyokat nem ejtettek, aki a kezük közé került, meghalt, gyakran kegyetlen kínzások vagy elképzelhetetlen csonkítások után.¹⁴⁰ E módszereket az NKVD és a GPU szervei is alkalmazták. 1941. június 27-én a Szluckba bevonuló német páncélosadosztály karbantartó csoportja jelentette, hogy a helyi lakosok bejelentése szerint a város északi felében egy telken – amelyen a GPU hivatala és garázsa állt – német tiszteket mészároltak le és temettek el. A holttestek exhumálásáról a német katonai igazgatás jegyzőkönyvet vett fel.

„[...] *Leutnant Schönfelder, (Gerichtsassessor)*

A karbantartó csoport parancsára kihallgattuk a katonai igazgatás tanácsosát, Brüggmann az exhumálás tárgyában... Elmondása szerint: »... Az első holttestnek nem voltak lábai. Véleményem szerint levágták azokat. Erre a lábszárcsontok állapotából következtettem, amelyek több centiméterre kiálltak a testből. Az egyik lábat megtaláltam, még rajta volt a cipő. A testen 5 márkás nagyságú égésnyomok voltak láthatók. A többi test felső részén, a mellen és a háton kb. 4 cm-nyi ék alakú égésnyomok voltak láthatók. Feltételezésem szerint ezeket valamilyen hegyes tárggyal okozták. Feltételezhetően egy forrasztóvassal okozták az égési sebeket, amelyet később megtaláltak. Egy következő test bal lábán egy kb. 6–7 cm átmérőjű gyűrű égés nyoma volt látható a boka fölött. A nemiszervek épek, a herék azonban teljesen összelapítottak voltak. A negyedik test meztelen és teljesen megcsonkított volt. Az egyik láb alsó részét eltávolították, ezt később megtalálták a gödörben. Egy sültkehez használatos

tál nagyságú seb volt a has jobb oldalán. Ezen a testen nem fedeztem fel égésnyomokat. A testek a bomlás szagát árasztották. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy valamilyen becslést tegyek a halál beálltának idejére. A testeket legfeljebb 1 méter mélyen temették el. A föld csak lazán borította el őket.»

*Brüggmann*¹⁴¹

[*Megjegyzés:* A CSEKA, az OGPU és az NKVD leleményessége a kínzások terén „szinte nem ismert határt”. Kun Miklós említi, hogy

„... Vologdában pl. a helyi börtönparancsnok a lakosság nyugalmaért féltve bárddal végeztette ki az elítélteket. Ehhez a városi pártbizottság közvetítésével előzetesen megbízható mérszárost kért a vágóhid igazgatójától. Másutt megesett, hogy a halálra ítélteteket ponyvával letakart teherautóba terelték, majd különleges csőrendszerből elgázosították... (A mérges gázt egyébként a Tuhacsevszkij parancsnoksága alatt álló szovjet katonai hatóságok – a Kreml engedélyével – már 1921-ben bevetették a tambovi kormányzóság parasztságával szemben. A második világháború után pedig az egyik lágernek a kegyetlen bánásmód ellen fellázadt őrizetesei körében okozott hatalmas pusztítást a mérges gáz.) Szibériai légerek parancsnokai a mínusz harmincegyen fokban vízzel locsolták le a foglyokat, hogy halott jégszobrok váljanak belőlük. A háború után pedig ezrével pusztultak el a »nép ellenségei« az uránbányákban, ahol védőöltözet nélkül dolgoztatták őket. Az 1940-es évek második felében az államvédelmi kommandók Moszkva, Leningrád és más szovjet nagyvárosok utcáin Sztálin utasítására több nekifutásban összeszedték az embercsonkokat – a fronton mindkét lábukat, kezüket elveszített, háborús kitérítéssel a mellükön kérégető vagy egyszerűen nyilvánosan lerészegedő veteránokat –, s hogy ne legyenek a lakosság szeme előtt, az északi Jeges-tenger távoli szigetein létesített haláltáborokba szállították őket. Senki sem tért vissza közülük. Az ilyen akciók végrehajtása során az NKVD – akárcsak később az MKGB illetve az MGB – apparátusa különleges, orwelli nyelvet használt. A »csonkok« begyűjtését a nagyvárosok utcáiról a „környezet megtisztításának” nevezték. A kínzókamrák verőlegényeit »testmechanikusoknak«. A kivégzést a »szociális védekezés első fokának.«¹⁴²]

A 194. hadszíntér parancsnokság 1942. március 10–11-én jelentette, hogy egy kb. 150 fős partizánalakulat körbezárt egy települést. A településen elhelyezkedő két magyar gyalogos szakaszt felmorzsolták, a falu segédrendőrei közül tíz fő átalált a partizánokhoz, 30 másikat pedig megöltek. Hat olyan tanyát felégettek, amelyekben a rendőrség tagjai laktak, s „néhány rendőrgyerekeknek levágták a kezét”. A német hadvezetés szerint ezekben a rémtettekben élen jártak az ún. „ázsiai származásúak”, ezért később a kínzásokkal és csonkításokkal indokolták az „ázsiaiaknak” látszó személyek válogatás nélküli lemészárlását. Az Észak-Ukrajna területén harcoló 6. német hadsereg jelentéseiből valók a következő szemelvények.

A nemzetiségi hovatartozás figyelmen kívül hagyására:

- 1942. január 6. 75. gyaloghadosztály. A német katonák ellen elkövetett rémtettek miatt parancs, hogy ettől kezdve „alapvetően minden mongol ésázsiai

megöleendő, függetlenül attól, hogy hadifoglyokról, átállókról vagy elfogott civilekről van szó”.

A gyanús és csavargó elemekre:

- 1941. július 10. A 6. hadsereg főparancsnoksága, parancsnoki rendelet: A „biztonság érdekében” le kell löni a „civil ruhás katonákat” és a „gyanús civileket”, „a bizonytalan elemeket” át kell adni a Tábori Csendőrségnek az SD-nek vagy az ukrán segédrendőrségnek.
- 1941. augusztus 14. 6. hadsereg főparancsnoksága, utasítás: Nyugodt frontszakaszokon falvak evakuálásával és minden polgári forgalom megakadályozásával olyan senki földjét kell létrehozni, ahol a Titkos Tábori Rendőrség „minden gyanús személyt” megölhet. Megfelelő igazolvánnyal nem rendelkező helybelieket, „fiúkat és lányokat” is át kell adni az SD-nek; minden ejtőernyős vadászt partizánként kell kezelni.
- 1941. december 7. 6. hadsereg főparancsnoksága, 1c-osztály, feljegyzés: A „csavargó elemek elleni akcióban több ezer főt” (!?) nyilvánosan felakasztottak vagy lelőttek.
- 1941. november. 62. gyaloghadosztály, 190. gyalogezred: Gagyacstól délre a partizánakciók során „egy maréknyi gyanús személy” kivégzése.
- 1942. január. 75. gyaloghadosztály. Mjaszojedovo: 23 „csavargó” és 12 „lézengő” civil megölése.
- 1941. augusztus 7–11. 168. gyaloghadosztály: A hadosztály letartóztatott 25 gyanús személyt, köztük 19 fiatal nőt, néhányukat megölték, négyet a zsitomiri hadifogolytáborba vittek, a maradékot átadták a Titkos Tábori Rendőrségnek.
- 1941. november 18. 1/927. helyőrségparancsnokság: Utasítás a polgári lakosság igazoltatására: „le kell tartóztatni és ellenállás esetén azonnal meg kell ölni azokat a civil személyeket, akik 18 és 5 óra között csavarognak”.

A kollektív felelősségre vonásra:

- 1941. november 9. Reichenau, a 6. hadsereg főparancsnoka parancsa: Egy merénylet után, amelyben a partizánok 3 katonát és a „Todt szervezet” 8 tagját ölték meg „a legszigorúbb eszközök” a partizánok kihallgatásánál és szállításánál mindkét nem esetében, minden olyan udvar és falu felégetése, amelyekben támogatják a partizánokat, túsok megölése, a bűnrészesek felakasztása, amennyiben a lakosság nem tudja igazolni a partizánok elleni harcban elszenvedett veszteségeit.
- 1941. december 1. gyaloghadosztály: A partizánok két erdei táborának felfedezése után Szakalovkától északkeletre 30 „banditát” öltek meg, zsákmányoltak néhány fegyvert, és Szakalovkát felgyújtották.¹⁴³

Noha az Einsatzgruppe-per vádirata az első vádpontban, „az emberiség elleni büntetek” között (3. bek.) felsorolta, hogy „a zsidók, cigányok, szovjet tisztségviselők és a civil lakosság olyan elemeinek kiirtásáról” volt szó, „akik fajilag »alacsonyabbren-

dűnek» vagy »politikailag nemkívánatosnak« minősültek”, az etnikai adatoknál a vád sokszor csak a jelentésekben szereplő általános meghatározásokra hagyatkozhatott. Ennek dacára – ami a jelentésekből egyértelműen kiszűrhető volt – több helyütt sorolt fel cigány kivégzéseket, a bíróság azonban csak az egyértelmű, „cigány” megnevezéseket s az addig felderített cselekményeket vehette tekintetbe, az esetleg cigányokat jelölő homályos eufémizmusokat nem.

6. (O) 1942. február 1-jén Loknya-ban az Einsatzgruppe A egységei megölték 38 cigányt és zsidót.
7. (T) 1942. április 10-től április 24-ig Lettországnban az Einsatzgruppe A egységei megölték 1272 személyt, közöttük 983 zsidót, 204 kommunistát és 71 cigányt.
8. (H) 1942. március 6-tól március 30-ig terjedő időszakban Klinty környékén a Sonderkommando 7a (Einsatzgruppe B) megölt 1585 zsidót és 45 cigányt.
9. (Q) 1942. március 6-tól március 30-ig terjedő időszakban Mogiljev környékén az Einsatzkommando 8 (Einsatzgruppe B) megölt 1609 személyt, közöttük 1559 zsidót és 33 cigányt.
10. (G) 1941 szeptemberében vagy októberében a Sonderkommando 4a (Einsatzgruppe C) Vyrna és Dederev környékén megölt 32 cigányt.
11. (N) 1942. február 16-tól 28-ig terjedő időszakban az Einsatzgruppe D működési területén belül megölt 1615 személyt, közöttük 729 zsidót, 271 kommunistát, 421 cigányt és más személyeket.
12. (O) 1942. március 1-jétől március 15-ig terjedő időszakban az Einsatzgruppe D működési területén belül megölt 2010 személyt, közöttük 678 zsidót, 359 kommunistát, 810 cigányt és más személyeket.
13. (P) 1942. március 15-től 1942. március 30-ig terjedő időszakban az Einsatzgruppe D működési területén belül megölt 1501 személyt, közöttük 688 zsidót, 405 kommunistát, 261 cigányt és más személyeket.¹⁴⁴

MORDKONZEPT

A Szovjetunió megszállt területein élő cigányokra 1943-tól elvileg a Himmler és a Birodalmi Bünygyi Rendőrség megsemmisítési utasítása (Mordkonzept) vonatkozott. A szovjet területeken a „kőborcigányokat” 1941–1942-ben rövid úton agyonlőtték, 1943-ban azonban már „koncentrációs táborokba való elhelyezésüket” sürgette egy rejtjeles instrukció, amely a „vándorló cigányok és cigánykeverékek Auschwitz-Birkeneaubá való deportálására” szólított fel. Himmler a koncentrációs táborokba való deportálást, s a „munkával való megsemmisítést” Sztálingrád és Kurszk után a Birodalom számára hasznosabbnak találta. A Speer-féle hadiipari terv nemcsak a táborok potenciális munkaerejének mozgósítására adott alkalmat, hanem azt közvetlenül integrálták a legszélesebb náci megsemmisítési programba. Himmler és Thirack igazságügy-miniszter megegyezésének memoranduma rögzítette a „munka

által való megsemmisítés” céljait: „... 2. Az aszociális elemeket át kell adni a büntetés-végrehajtás helyett a Reichsführer SS-nek, hogy halálra dolgoztassák őket.”

A megállapodás Thirack birodalmi igazságügy-miniszter hozzájárulásával kiterjed a 3-4 évnél többre ítélt ún. „védőőrizetben” lévő személyekre; a zsidókra, cigányokra, oroszokra, ukránokra és lengyelekre, akiket 3 évnél hosszabb időre ítélték, valamint a csehekre és németekre, akiket 8 évnél hosszabb időre ítélték. „...Az előbb említettek közül mindenekelőtt a legrosszabb aszociális elemeket kell átadni. A Führert minderről informálni fogom Bormann Rechtsleiteren keresztül. [...] 14./ Megállapodás született arról, hogy a kormány szándékainak megfelelően, amely tisztázni kívánja a keleti területek problémáit, hogy amennyiben bűncselekmény megállapítható, a jövőben a zsidókat, lengyeleket, cigányokat, oroszokat és ukránokat nem a rendes bíróságokon kell elítélni, hanem a Reichsführer SS-nek kell foglalkoznia velük. Ez nem alkalmazható a polgári törvénykezésre, sem azokra a lengyelekre, akiknek a nevét bejelentették és felvették a Germán Fajúak Listájába.”¹⁴⁵

Hitler, Himmler és Thirack egyetértett az aszociálisok elpusztításában. Az igazságügy-miniszter megemlíti, hogy értesíteni fogja Hitlert Bormannon keresztül, s a fenti, 1942. szeptember 18-i Himmlerrel folytatott megbeszélés után, október 10-én, Hitlernél is megjelent kihallgatáson, aki valószínűleg jóváhagyta az intézkedést. Himmler ugyancsak Hitlert nevezi meg az aszociálisok munkával való megsemmisítésének elrendelőjeként, többek között egy Zsitomirban zajló megbeszélésen, ahol „Hitler akaratára” hivatkozik vagy más alkalmakkor, amikor „a Legfelsőbb Helyről származó elhatározásról” beszél. Thirack 1942. október 13-án Bormannhoz intézett levelében azt írja: „...Mindezt közlöm Önnel igen tisztelt Reichsleiter Úr azzal a kéréssel, tudassa velem, hogy a Führer egyetért-e ezzel a felfogással.” A Bormannhoz intézett levél egyértelmű kifejezést alkalmaz a lengyelekre, oroszokra, zsidókra és cigányokra vonatkozóan: „kiirtani” (ausrotten). Hogy még világosabb legyen a dolog, hozzáteszi még, hogy „teljesen értelmetlen lenne ezeket az embereket hosszú éveken keresztül német börtönökben megőrizni (konservieren).” Thirack ebben a levélben „lengyeleket, oroszokat, zsidókat és cigányokat” említ, nem használja az aszociális kifejezést.

Egy az Igazságügy-minisztérium értekezletéről készült, „titkos” minősítésű feljegyzés azonban, amelyet dr. Crohne szignált 1942. október 13-án, a „III. Aszociális foglyok átadása” című fejezete elrendeli:

- „1. b) [...] A [védőőrizetes] nőket is át kell adni, ez nem kétséges. Ezt a kérdést Streckenbach SS-Gruppenführerrel kell megbeszélni. Ennek során abból kell kiindulni, hogy a *lengyel, zsidó és cigány* nőknél kétség sem merülhet fel az átadással kapcsolatban.
- c) Külföldiekre ez [az átadás] nem vonatkozik. *Lengyelek, oroszok, ukránok, zsidók, cigányok* nem számítanak külföldieknek, az észtek és a lettek viszont igen. Azokat a cseheket, akiket német bíróságok ítélték el, németekként kell kezelni.
- d) A betegeket át kell adni, amennyiben szállításra alkalmasak. Azt a kérdést, hogy azokat a büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottakat, akik az

intézet szerint elmebeteg, át kell-e adni, meg kell beszélni Streckenbach SS-Gruppenführerrel.

2. Zsidók, cigányok, oroszok, ukránok kivétel nélkül átadandók a Reichsführer SS-nek.[...]¹⁴⁶

A feljegyzés informál arról bánásmódról, amiben a lengyelek, zsidók, cigányok, oroszok és ukránok részesültek, másfelől Bruno Streckenbach, SS-Gruppenführer kulcsszerepéről. Streckenbach az RSHA I. osztályának vezetője, beavatott személyiség volt. Több főtiszt vallomása szerint ő informálta a keleti hadjárat kezdete előtt az Einsatzgruppék tisztjeit a „Führer-parancs” mibenlétéről, a zsidók a cigányok és a kommunista tisztségviselők megsemmisítéséről, s láthatóan az aszociálisok megsemmisítésében is fontos, bizalmi szerepet töltött be.¹⁴⁷ Tudjuk, hogy Himmler 1937. december 14-i, a „Bűnözést megelőző harc”-ról szóló birodalmi és porosz belügyminiszteri körlevele azokat a személyeket minősítette aszociálisoknak, akik olyan viselkedést tanúsítottak a német társadalommal szemben, amelyek önmagukban nem bűncselekmények, de arra vallanak, hogy az illetők nem kívánnak alkalmazkodni „a nemzetiszocialista társadalom természetes rendjéhez”.¹⁴⁸ A Kripo ezt követően 1943 végéig 70 000 aszociálisnak és bűnözőnek minősített személyt deportált koncentrációs táborokba.¹⁴⁹

Történetek lépések a letelepedett cigányok megmentésének érdekében is. A keleti fronton a 218. biztosító hadosztály – 1943 márciusában – levelet küldött a 822. harc-téri parancsnoksághoz, amely szerint a nem kóbor cigányokat, akik két éves tartózkodást tudnak igazolni elfogásuk helyén, mentesíteni kell a kivégzések alól.¹⁵⁰ Ez azonban azt is jelenti, hogy a parancs kiadása, 1943 márciusa előtt a letelepedett cigányok is áldozatául estek a kivégzéseknek, s ezekben a Wehrmacht is részt vett. Egy 1943. november 15-én kelt, a Baltikum és Belorusszia területére szóló utasítás kimondta: „...I. A letelepedett cigányok és cigánykeverékek az ország állampolgáriként kezelendők. II. A kóborcigányok és cigánykeverékek a zsidókkal azonos szintre helyezendők és koncentrációs táborokba küldendők. Kétely esetén a rendőrpáncsnokok döntenek el, ki a cigány.” Az utóbbi rendelkezés más területekre nem vonatkozott, az addig kivégzettek számára pedig túl későn jött. 1944 tavaszán a Fehérorosz Főfelügyelőséghez tartozó Breszt-Litovszkából már valóban Auschwitz-Birkenauban deportáltak cigányokat, akikről a tábornyilvántartásból maradtak is fenn adatok.¹⁵¹ A „csavargáson” való tettenérés elegendő volt a likvidáláshoz, 1943 után pedig a haláltáborokba való deportáláshoz. Pedig a civil lakosság nagy tömegekben kényszerült menekülésre. Menekült a harci cselekmények, a német tisztogató „akciók”, de menekülnie kellett a „Nagy Stratéga” saját népét sújtó intézkedései elől is. A Szovjet Főhadiszállás 0428. 1941. november 17. sz. Legfelsőbb Hadparancsa, hogy az ellenséges csapatok felbomlását és összeomlását meggyorsítsa, továbbá hogy megfossza a német hadsereget attól, hogy a tél beálltával a városokban és a fálvakban szállásra találjanak, s így a szabad ég alá kényszerítse őket, elrendelte:

„1. Földig kell rombolni és fel kell égetni minden lakott területet a német erők háttában 40–60 kilométer mélységben az arcvonaltól, és 20–30 kilométerre az utak jobb és bal oldalán. A lakott területek lerombolására a jelzett akciórádiuszban azonnal fel

kell szólítani a légierőt, kiterjedten kell alkalmazni a tüzéséget; felderítő egységeket, sitalpas és partizán-diverzans csoportokat kell megszervezni, benzines palackokkal, gránátokkal és robbanó eszközökkel felszerelni.

2. Minden ezredben 20–30 főből álló „vadászegységeket” kell kiállítani, amelyek feladata lesz, hogy felrobbantsák és felgyújtsák azokat a lakott területeket, ahol az ellenséges erők szállást találhatnak. Válogassák ki a politikailag-erkölcsileg legbátrabb és legfelkészültebb harcosokat, parancsnokokat és politikai munkásokat. Gondosan magyarázzák meg nekik küldetésük célját és jelentőségét a német hadsereg feletti győzelem szempontjából [...].

3. Egységeink az egyik vagy másik szektorból történő kényszerű visszavonuláskor a szovjet lakosságot vigyék magukkal és biztosítsák a lakott területek kivétel nélküli lerombolását, hogy az ellenség ne használhassa fel őket. Erre a célra mindenekelőtt a fenti »vadászegységeket« kell alkalmazni, amelyeket az ezredek kijelöltek [...].

Sztavka Legfelsőbb Hadparancs

J. Sztálin

*B. Saposnyikov*¹⁵²

A nyugati frontról november 29-én Zsukov és Bulganyin jelentették Sztálinnak és Saposnyikovnak, hogy a hadosztályok s az ezredek megkezdték a „vadászegységek” kialakítását, amelyek többségét azonnal „aktív munkára” vezényelték. A Különleges Osztály hírszerző szervei (az NKVD minden katonai egységénél jelenlévő szerve) diverzans csoportokat, összesen több mint 500 főt küldtek át az ellenség által elfoglalt területekre. R-5-ös és U-2-es repülőszázadokat, mintegy 45 repülőgépet rendeltek alá e célból a hadseregnek. Egyéni gyűjtőeszközökből – hógjutacsok, gyűjtő ampullák, palackok és hordozható robbanó töltetek –, 4300 tétel készült el és került kiosztásra. Több mint 100 000 db „Molotov-koktél” várt szétosztásra. 38 tisztet vezényeltek át a fronttartalékból, hogy segédkezzenek a vadászegységek kialakításában. Az eltelt idő alatt – 10–12 nap alatt a jelentés szerint – 398 települést gyűjtöttek fel és robbantak le. A helységek többségét a „vadász” és diverziós csoportok gyűjtötták fel és semmisítették meg: a tüzéség a gyűjtőgránátok hiánya, a légierő pedig a rossz idő miatt ekkor még nem kapcsolódott be a feladat végrehajtásába. „A főhadiszállás parancsának teljesítése a front minden szektorában folyamatban van” – fejeződik be a jelentés.¹⁵³

A civil lakosság – ha nem akart Szipériában kikötni – menekült vagy beállt a partizánokhoz, de korántsem biztos, hogy „önként”. A partizánok (mint láthattuk) kényszerorozásokat végeztek, s hírhedten kegyetlen megtorló akciókat hajtottak végre a velük együttműködni nem kívánó lakosok körében. A fedél nélkül maradt, menekülő cigányoknak a német hatóságok valószínűleg nem adtak „menekült státust”, így nyugaton 1941-től a partizánérettel vagy a német rendőri vagy partizánvadász alakulatok helyszíni kivégzéseivel, 1943-tól a „munkával való megsemmisítéssel” a német táborokba vagy rabszolgamunkára való deportálással, keleten pedig, – a visszavonuló Vörös Hadsereg mozgási övezetében – sok esetben házaik felgyújtásával s a Szipériába való áttelepítéssel számolhattak.

Az 1926-es népszámlálás a Szovjetunióban 60 000 cigányt írt össze, ebből 42 000-et az európai részekén, amely többnyire német megszállás alá került. Az 1926-os népszámlálás adatai azonban – mint a cigányokról szóló népszámlálási adatok általában

– megbízhatatlanok, mert a cigányok nem vallották be származásukat, s inkább a környező nemzetiségekhez tartozónak mondták magukat. Az 1937-es censzusnak már Sztálin megalomániáját kellett szolgálnia (pl. „a Szovjetunió minden évben egy finnországnyi lakossággal gyarapodik”), aminek – főként az Ukrajnában okozott nagy éhínség után – nyilvánvalóan az ellenkezője volt igaz. A manipulált és hajszolt tempóban (egy nap alatt) végrehajtott népszámlálás hamis eredményeiért, az egészről mit sem tehető statisztikusokat Sztálin a Gulágra számúzta.¹⁵⁴

Az Einsatzgruppék jelentéseiben szereplő „cigány” megjelölésű adatok a veszteségek valós számát nem fedhetik, mert nemcsak az Einsatzgruppék hajtottak végre a civil lakosság és a cigányok elleni megtorlásokat, számos más német és csatlós rendőri testületből akadt olyan alakulat, amely részt vett ilyen akciókban. A frontról a partizánháborúba bevont Wehrmacht egységei, a helyi, önkéntes csapatok vagy az egymással is harcoló, s a civil lakosság ellen megtorló akciókat vezető különböző partizán- és diverzáncsoportok egyaránt részt vettek a gyilkosságokban. Nem lehet tudni, hogy a jelentésekben az olyan kitételek, mint az „aszociálisok”, a „biztonságot veszélyeztető elemek” vagy az „egyéb gyanús csürhe” s ehhez hasonlók hány cigány áldozatot rejtenek magukban.

A GERMANIZÁCIÓS PROGRAM

A birodalmi vezetőknek megvolt a konkrét terve arra nézve is, hogy a szlávok lélekszámát a „germanizáció” érdekében radikálisan csökkenteni kell. Erich von dem Bach-Zelewsky tábornok, SS-Gruppenführer szerint a partizánok elleni hadviselés nemcsak a gerillatevékenység visszaszorítására irányult, hanem a „germanizációs program” és „...Himmler célkitűzéseinek megfelelően a szláv népesség [75 millióról] 30 millióra való lecsökkentésére is.”¹⁵⁵ (Bach-Zelewsky, a Waffen-SS tábornoka 1941–42-ben Észtországban és Belorussziában a tömeggyilkosságok látványától – amelyeket irányított – idegösszeomlást kapott, később azonban személyesen irányította a varsói felkelés leverését, majd részt vett Szálasi Ferenc nemzetiszocialista pártjának hatalomra segítésében Magyarországon.)

A Generalplan Ost néven ismert „germanizációs program”, amely részben az RSHA kereteiben, de főként annak irányításával készült, számos akadémiai központ kutatási programjából és előmunkálataiból épült fel. A téma referense az RSHA-nál dr. Hans Ehlich SS-Standartenführer volt. A terv eredeti példánya nem maradt fenn, azonban más dokumentumokból és a közreműködők vallomásaiból az egész elképzelés rekonstruálható volt, így pl. dr. Erich Wetzelnek az NSDAP Fajpolitikai Kérdések Központi Tanácsadói Hivatala igazgatójának, 1942. április 27-i memoranduma alapján (Stellungnahme und Gedanken zum Generalplan Ost des Reichsführers SS). A Generalplan Ost első változata az ún. Kleine Planung a közeljövőre vonatkozó aktuális feladatokat határozta meg, s 1939. november végére már összeállt, Lengyelországra alkalmazták is, a Große Planung a győztes háború megvívása utáni 25–30 évre terjedt volna ki.

A terv szerint a jövőben Kelet-Európa területeit fokozatosan germánokkal telepítenék be, s beolvasztanák az Ezeréves Nemzetiszocialista Birodalomba. A német határokat kitolnák a Ladoga-tótól a Fekete-tenger északi partvidékéig húzódó vonalig, beleértve a Krím-félszigetet is. A Birodalomba beolvaszna Lengyelország, Csehszlovákia s a balti államok – Finnország kivételével (egyelőre!), a Szovjetunió nagy része, Oroszország, Belorusszia, Ukrajna és a Krím. Ezeket a területeket „germanizálni” kellett volna a beolvasztás előtt: a helyi népességet fokozatosan kiszorítani, helyükbe németeket telepíteni. Az első tervek szerint 31 millió főt deportáltak volna 25 év alatt, de Dr. Wetzel 1942-es memorandumában ez a szám már 51 millió. A terv értelmében a „fajilag értékesebb” egyedeket a helyi lakosságon belül germanizálni kell. Wetzel – aki Himmler véleményére támaszkodott – úgy gondolta, hogy az észtek teljes mértékben, a lettek nagy részben germanizálhatók, a litvánok ellenben a szlávokkal való „vérkeveredésük” miatt teljes egészében keletre deportálandók. Wetzel (és Himmler) szerint a csehek 50%-a, az ukránok 35%-a, s a beloruszok 25%-a germanizálható, a maradék Szibériába deportálandó, a lengyelek 80–85%-a (ez kb. 20 millió főt jelentett volna) a német telepítési területekről a keleti régiókba deportálandó. 3–4 millió „fajilag értékesebbnek” minősített lengyelt – kivétel nélkül parasztokat – szét kellett volna telepíteni a germán többségű területeken, így őket egy nemzedéken belül germanizálhatónak vélték. Az oroszok közül ki kellett volna válogatni és germanizálni a „nordikus típusú” egyedeket. A megszállt keleti területeken amerikai mintára – akik Wetzel szerint az őslakosság kipusztítása után csak néger rabszolgákkal tudták megművelteni az óriási termőterületeket – a német telepesek majd az oroszokat és más nemzetiségűeket összekeverve műveltetik meg a farmjait, a dolgozókat úgy válogatva össze, hogy egymás nyelvét ne értsék, így német nyelven lesznek kénytelenek érintkezni.¹⁵⁶ A cigányoknak és zsidóknak ebben az ezeréves, germanizált „Paradicsomban” nem volt helye.

A partizánháború mintegy előkészítő része volt a germanizációs programnak: a „Bandenkrieg” vagy „Bandenbekämpfung” legnagyobb vesztese a civil lakosság volt. Míg 1942 augusztusa és novembere között a harcok során a megszállók 9902 „partizánt” likvidáltak, ugyanebben az időszakban 14 257 civil lakost végeztek ki a „partizánokkal való együttműködés” vagy annak „gyanúja” miatt. Legalább 250 helyszínen folyt tömeges kivégzés Ukrajnában, nem számítva az ún. „letartóztatási”, koncentrációs és hadifogoly táborokat, ahol ugyancsak tömegével irtották ki az embereket a táborok „tisztogatásai”kor, s pusztultak el az éhezés és a járványok következtében. A cigányok veszteségeiről pontos adatokkal nem rendelkezünk, többnyire becslésekre vagyunk utalva.

Michael Zimmermann úgy véli, hogy az Einsatzgruppe A, B, és C a jelentéseik alapján összesen 480 cigányt lőtt le, összességében a bevetési csoportok áldozatainak száma a szórványosan kivégzettekkel együtt kb. 5–600 fő lehetett, míg a Krímben (EG D) 2407 fő lehetett a cigány áldozatok száma. Ez a becslés főként az Einsatzgruppék jelentéseire támaszkodik, a partizánelhárító és megtorló akciókban résztvevő, a különféle német és csatlós, szövetséges katonai és rendőri alakulatok szerepét mérlegelve azonban ez a szám túlzottan „óvatosnak” tűnik.¹⁵⁷ A *The Destiny of Europe's Gypsies* (D. Kenrick) becslése szerint a túlélők és helyi kutatók

beszámolói alapján a Szovjetunióban a második világháború alatt kb. 30 000 fő lehetett a cigány áldozatok száma.

A nemzetiségek veszteségeinek felderítése a Sztálin által felállított Rendkívüli Állami Bizottságok feladatai közé tartozott.¹⁵⁸ Az újabb kutatások szerint a bizottságok adatai erősen megkérdőjelezhetők. Belorusz kutatók a kilencvenes évek közepén elemezték a RÁB Belorussziára vonatkozó jelentéseit. A „Minszk oblaszty bizottságának tevékenysége a náci megszállóknak a szovjet polgárok sérelmére elkövetett tömeges megsemmisítésekkel kapcsolatban 1941–1944-ben Minszk területén és környékén” c. 1944. augusztus 13-án kelt RÁB-jelentés megállapította, hogy a Mali-trasztyinjeci koncentrációs táborban az áldozatok száma 206 500 fő volt. 1995. november 14-én a Narodnaja Gazeta közzétette, hogy A Nagy Honvédő Háború Belorusz Állami Múzeuma munkatársa, Alla Vankevics levéltári adatok alapján kimutatta, hogy a tábor áldozatainak meg kellett haladniuk az 546 000 főt, ami a RÁB adatainál 339 500 fővel több.

A RÁB adataiból összeálló veszteségek nagyságát látva azt gondolnánk, hogy ezek az adatok túlzottan magasak. Egyes kutatók szerint azonban ennek az ellenkezője a valószínűbb. Emmanuil Ioffe (International Academy of National Minorities' Studies) szerint Kozlov, a minszki rendkívüli bizottság elnöke informálva volt Sztálinnak arról az utasításáról, hogy amennyire lehetséges, a bizottságok „a legkevesebb veszteséget mutassák ki a mi oldalunkról” a hivatalos jelentésekben. A RÁB Minszk környéki adatainak szinte mindegyikéről kiderült, hogy a veszteségek sokkal nagyobbak a bizottság által megadottakénál. A minszki kerület jelentését 1944-ben egyébként ugyanaz a Burgyenko akadémikus szignálta, aki pl. a lengyel tisztek katyni lemészárlását a németekre hátrító nürnbergi „dokumentumot” is jegyezte. A minszki rendkívüli bizottság elnöke Kozlov vezérőrnagy ekkor egyben a kerületi pártbizottság első titkára volt.¹⁵⁹

Néhány példa a Ioffe által idézettek közül. A RÁB szerint Minszk kerületben, a fővárost kivéve összesen 17 500 embert öltek meg (317 500 – 300 000 = 17 500). Ez logikailag sem felelhet meg a valóságnak. A legújabb adatok szerint: 33 000 ember veszett oda Boriszovban, több mint 17 000 Dzerzsinszk régióban, 1800 Krupkiban, 3906 Logojszokban, 3145 Puhovicsiben, 5091 Uzda régióban, 7561 Cserven régióban. Összesen tehát 103 500 ember esett áldozatul Minszk oblaszt 1944-es területén, a RÁB által kiszámított 17 500 helyett. A városokat számítva csak a legnagyobb 6 városban 306 500 fővel több ember pusztult el (Minszket nem is számítva), mint amennyit a RÁB kimutatott.

„Mint az köztudott – írja Ioffe – a második világháború idején a megszállt területeken a nácik csak két nemzetiséget ítéltek kiirtásra: a zsidókat és a cigányokat.” A háború utáni bizottsági adatok 400 000 főre becsülték a zsidóság veszteségeit. Az újabb adatok szerint a belorussziai zsidóság veszteségei elérik a 800 000 főt, ami 100%-kal több a RÁB által megadott számadatoknál. Ebből azonban az következik, hogy ha a veszteségek általánosan meghaladják a RÁB adatait, a cigányok veszteségeinek, mint a kiirtásra ítélt egyik célcsoportnak, is meg kell haladniuk az eddig ismerteket, nem fordulhatnak az ő adataik sem a statisztikai tendenciával ellenkező irányba. A cigány áldozatok számáról azonban Ioffe ismertetéséből sem tudunk meg

semmit. Már Kenrick felhívta a figyelmet, hogy a szovjet történeti irodalom nem említi külön, számszerűen a cigány áldozatokat, a belorusz vizsgálódások pedig már jóval a szovjet korszak után kezdődtek. Megindultak – a volt szovjet levéltári anyagok egy részének kutathatóvá tételével – olyan vizsgálódások is, amelyek a Rendkívüli Állami Bizottságok befolyásoltságát, annak mértékét és csatornáit igyekeznek feltárni.

A szakirodalomban felmerült a kérdés, hogy a szovjet vád Nürnbergben miért nem szentelt nagyobb teret cigány állampolgárai sérelmeinek és veszteségeinek, amikor a szovjet ügyészek a cigányokat a faji alapú népirtás kirívó példáiként említették a zsidóság és a szlávok mellett. Az ukrainai, oroszországi s a megszállt szovjet területek cigány állampolgárai máig egyetlen hivatalos statisztikát sem láttak saját veszteségeikről. A Rendkívüli Állami Bizottságok dokumentumai azt mutatják, hogy a Szovjetunió területén élő nemzetiségek veszteségeit a bizottságoknak számba kellett volna venniük, köztük a cigányokét is. Az áldozatok listáin („Kivégzett szovjet állampolgárok névlistája, kivégzőosztagok által agyonlőttek, felakasztottak, halálrakínzottak”) előre nyomtatott rovatai voltak a család, kereszt és atyai névnek, a születési évnek, a nemnek, a nemzetiségnek, a foglalkozásnak, s az utolsó munkahelynek. A rovatok kitöltése azonban nem volt következetes, s a területi összesítő listák a nemzetiséget már nem, csak a „szovjet állampolgárokat”, „nőket” és „gyermekeket” jelenítik meg.¹⁶⁰

Sokáig nyitott maradt az a kérdés is, hogy a szovjet vád miért nem idézett meg cigány tanúkat Nürnbergbe, akik jobban megvilágíthatták volna szenvedéseik részleteit? A szovjet ügyészek nem voltak ugyanabban a helyzetben Nürnbergben, mint pl. angol, francia vagy amerikai kollégáik. A főügyész R. A. Rugyenko, helyettese Y. V. Pokrovszki, az ügyészhelyettesek: L. R. Senyin, M. Y. Raginszki, N. D. Zorija, L. N. Szmimov, D. S. Karev, J. A. Ozol, és V. V. Kucsin voltak. Az ügyészcsoport élére Sztálin egy ún. „Nürnbergi Törvényszéket Irányító Bizottságot” nevezett ki. A bizottság élére titkos küldetéssel bizalmi emberét, Andrej Januarjevics Visinszkijt, a koncepciók perék dirigensét állította, (aki nemrég még a balti államok bekebelezését Zsdanovval együtt Tallinnban és Rigában a helyszínen irányította). Visinszkij részt vett a háborús bűnösök perét előkészítő munkálatokban is, majd Rugyenkóval együtt 1945 novemberében megérkezett Nürnbergbe. A Visinszkij-féle bizottság feladatai közé tartozott, hogy ha szükséges, avatkozzon be a törvényszék nemkívánatos menetébe, s ügyelnie kellett arra, hogy a nyilvánosság előtt ne történjen utalás az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumra és semmiféle szovjet részről elkövetett jogtalanságra. Utasítást kaptak, hogy minden „szovjetellenes” tanúvallomást hallgattassanak el vagy hurrogjanak le.¹⁶¹ A Szovjetunióban, a rendkívüli állami bizottságok munkájába még annak kezdetekor bekapcsolták a területileg illetékes NKVD szerveit, ezek végezték a nyomozást, a tanúkihallgatásokat, és testületileg jegyezték a helyi jelentéseket. A kellemetlen adatok vagy tanúvallomások tehát megfelelő szűrőkbe ütköztek.

(*Megjegyzés:* Visinszkijt a nagy konstruált perek után Sztálin fontos diplomáciai feladatokkal is megbízta. A háború éveiben Visinszkij közreműködött azoknak a nemzetközi konferenciáknak az előkészítésében, amelyeken megjelent Sztálin és Molotov, közreműködött az ENSZ-alapokmányának a kidolgozásában,

s mint láttuk részt vett a Nürnbergi Per előkészítésében, ahol azután a szovjet ügyészek munkáját felügyelte. 1947-től ő a szovjet küldöttség vezetője az *ENSZ Közgyűlésben*, s hűséges szószólója Sztálin külpolitikájának a hidegháború éveiben. 1949-től Visinszkij a Szovjetunió külügyminisztere. 1954 novemberében halt meg New Yorkban szívroham következtében.

Rugyenko pályája a Nürnbergi Per után a „Szovjetunió legfőbb ügyésze” pozíciójáig emelkedett. Sztálin halála után, 1953. augusztus 1-jén személyesen vezette a vorkutai 29. sz. láger lázadásának leverését és a lázadók likvidálását. Több forrás – Antonov Ovszejenko, Johann Urwich-Ferry – állítja, hogy Vorkutában Rugyenko egy Ignatowicz nevű lengyel foglyot saját kezűleg lőtt agyon. 1960-ban mint legfőbb ügyész az U-2 pilótájának, Powersnek a perében képviselte a vádat. Később fontos szerepet játszott az Andrej Szaharov elleni retorziók meghozatalában s a világhírű tudós Gorkijba történő száműztetésében.¹⁶²

A polgárháborút követő időszakban eleinte a szovjet politika a *lojális nemzetiségek* nyelvi-kulturális törekvéseit támogatta. Sztálin a harmincas évek elején azonban már úgy látta, hogy eljött az ideje a nagyobb függetlenségre törekvő – vagy a szovjethatalomra nézve szerinte veszélyt jelentő – nemzetiségek közötti tisztogatásoknak és áttelepitéseknek. A húszas években a veszélyes önállóságra törekvő doni kozákok vagy a krimi tatárok elleni irtóhadjáratok ezekhez képest csak tragikus nyitányként szolgáltak. A harmincas évek végén már a cigányokat is – akik szervezett politikai ellenállással nemigen voltak vádolhatók – „államellenes elemekként” tartották számon, ezrével száműzték, a vándorcigányok ellen pedig a hadsereget is bevetették. A Nürnbergi Per előtt és alatt (de azután is folyamatosan) Sztálin a negyvenes évek második nagy nemzetiségi tisztogatását végezteti el. Az elsőt a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően, a szovjet uralom alá került nemzetek körében hajtották végre. A második hullámra a német visszavonulás után került sor. A Vörös Hadsereg bevonásával, Berija és az NKVD a „kollektív büntetés” szellemében a „kollaborációval” vagy „ellenséges” magatartással vádolt népi németek, krimi tatárok, kisebb kaukázusi népek vagy a kárpátaljai magyarok és németek mellett, munkatáborokba és speciális munkatelepekre deportálja a velük élő, a náci népiirtást túlélő cigányokat is.¹⁶³

A nemzetiségek tömegeinek, a politikai foglyoknak vagy pl. az ukrán függetlenségi mozgalom (OUN) tagjainak és a németekkel szövetségre lépő hadsereg (UPA) családtagjainak elhurcolását biztosító erők létszámát, a logisztikai feladatok nagyságát, a vasúti szerelvények, vagonok és a műveleteknél bevetett, vadonatúj amerikai jeeppek és teherautók adatait szemlélve – amelyeket akkor használtak fel, amikor még javában folyt a háború – alakult ki az utódállamok történészei között az a vélemény, hogy a háborút nem Sztálin és tábornokai, hanem a németekkel szembeforduló nép fordította és nyerte meg. Ebből a szemszögből csaknem természetes, hogy a nemzetiségek, (köztük a cigányok) tragédiáját és vesztéseit szovjet részről nem exponálták a nemzetközi sajtó és közvélemény figyelmének keresztútjében álló Nürnbergi Törvényszéken, amikor otthon és a megszállt Európában éppen ebben az időszakban hajtják végre Sztálin parancsára a népeket, nemzeteket érintő megtorlásokat, milliós létszámú, büntető célzatú áttelepitéseket: közöttük a cigányokét is.

1941–1945 között a szovjet hatóságok 407 690 csecsen, 92 074 ingus, 75 739 karacsáj, 42 666 balkár, 134 271 kalmük, 202 000 krimi tatár és körülbelül 970 000 (más adatok szerint 1 209 430) német, 86 000 török, 37 000 bolgár és örmény, körülbelül 100 000 ukrán, 235 000 litván, lett és észti, ismeretlen számú finn, kurd, grúz és hemcsin nemzetiségű szovjet állampolgárt deportáltak, összesen kb. 2 385 000–2 615 000 főt. A német nemzetiségűek közül 446 480 főt 1941. szeptember 3–20. között hurcoltak el Szibériába. Ezeken kívül 1939–1941 folyamán a kelet-lengyel, balti és moldáviai területekről is százezres nagyságrendben deportáltak kényszerlakhelyre embereket, csak Kelet-Lengyelországból 381 000 főt, nem számítva az 1939-től deportált lengyelek milliós nagyságrendű tömegét. A kényszerlakhelyre hurcolt embereket ipari központokba, munkatelepekre és munkafalvakba, sokszor a szabad ég alá „telepítették”. Ezek a Gulág nyilvántartásaiba be sem kerültek. A deportáltak (több hullámban) pl. a Baltikumból még az 1950-es években is folytatódtak, de folytatódott e népek passzív és fegyveres ellenállása is. A baltikumi erdőkben még az 50-es években is jelen vannak a szovjetellenes partizánok: az „erdei testvérek”.¹⁶⁴

A náci megszállók háborús büntetteinek kezdeti felmérésekor a bizottságok szakértelme híján vagy politikai nyomásra a cigányok veszteségei homályban maradtak vagy homályban kellett maradniuk. A háború után csak bizonytalan becslésekre volt utalva a történettudomány. A nemzetközi s a magyarországi irodalomban is a cigány áldozatok ellentmondásos adataival találkozhatunk. Karsai László a cigányok veszteségeiről írja kötetében: „...Az Einsatzgruppék akciójelentéseinek sokasága bizonyítja, hogy a Szovjetunió területén 1941–1942 folyamán tömegesen mészárolták a cigányokat is. Nem mintha zsidóknak vélték volna őket, hanem mint egy aszociális bűnözőcsoport tagjait. Miután a cigányok szisztematikus legyilkolása megkezdődött, egy 1943. március 24-én kelt utasítás a »nem vándorló« cigányokat mentesítette a megsemmisítéstől. A precíz eseményjelentésekben a tömeggyilkos akciócsoportok vezetői rögzítették, hogy a zsidókon kívül még kiket, milyen nemzetiségű embereket öltek meg.”

Az ún. „aszociális bűnözőcsoport” stigmája valóban a náci, cigányellenes faji ideológia szótárából való, ennek a terminus technicusnak a segítségével ártatlan emberek tömegeit mészárolták le a csecsemőktől az aggastyánokig. A hivatkozott akciójelentések közül azonban csak egyetlen jelentést olvashatunk, amely szerint 3358 zsidót, 375 „más nemzetiségűt”, végeztek ki: ez utóbbiak közül 78 volt a cigány. Az Einsatzgruppe- (és általában a megtorlásokról szóló) jelentések etnikai, nemzetiségi adatainak ún. „precizitásáról” és parancsban elrendelt álcázó nyelvezetéről korábban már szoltunk, ezek a megszállók etnikai ismereteinek (l. „ázsiaiak”) igen alacsony szintjéről árulkodnak. „Miután a cigányok szisztematikus legyilkolása megkezdődött egy 1943. március 24-én kelt utasítás”... stb. olvastán úgy tűnhet, mintha gyorsan leállították volna a cigányok szisztematikus kivégzését, s ezután már „csak” a vándorcigányokat likvidálták volna. Azonban 1941 júniusától decemberig, 1942-ben egész évben és 1943 tavaszán túl hosszú idő állt rendelkezésre a gyilkosságok lebonyolításához, az „új koncepció” után pedig – ha azt mindenütt be is tartották volna – a vándorló vagy menekülő cigányok, továbbra is áldozatul estek a partizánháború tiszto-

gató akcióinak vagy a pacifikált területekről a megsemmisítő légerekbe való deportálásoknak.

A szerző Holokauszt c. kötetében az Einsatzgruppék tevékenységével kapcsolatban kiemeli, hogy azok „bizonyosan nem kaptak parancsot a megszállt szovjet területek cigánymentessé tételére”, s jogosan hiányolja az írott, primér levéltári forrást a „cigánymentesítés” elrendelésére. Ennek dacára, mint láthattuk, a zsidók és cigányok legyilkolása mégis elkezdődött a Szovjetunió elleni hadjárat elején, s folyamatosan eszkalálódott a későbbiekben. Az írott „Führer-parancs” hiányzik, de fennmaradtak szóbeli kiadását és továbbítását alátámasztó dokumentumok és tanúvallomások. Egy bizonyos Jacob nevezetű tábori csendőrtiszt Kamenyec Podolszkij környékéről a következőket írja 1942. június 21-i levelében tábornokának: „...Mi nem alszunk itt. Minden héten 3-4 akció, egyszer cigányok, másszor zsidók, partizánok és más csöcselék. Nagyon kellemes, hogy most van egy SD egységünk (SD Aussenkommando) amellyel kiválóan tudok együtt dolgozni.” A kötetben alább az Einsatzgruppe A, 3. sz. kommandójának jelentését olvashatjuk. Ez az egység – idézzük: „...137 346 embert gyilkolt meg, döntő többségük zsidó volt. Áldozataik között szerepeltek még (nemzetiségi megjelölés nélkül) (!) kommunisták, valamint oroszok, egy cigány nő és egy cigány kisgyerek.” Itt az ún. „Jäger-jelentés” Dünaburgban felvett adatai szerepelnek, de az 1 nő és 1 gyermek mellett a jelentésben szereplő „3 cigány férfi” is elmarad.¹⁶⁵

A náci és a bolsevik népiirtást összehasonlító tanulmányában Ungváry Krisztián a szovjetunióbeli cigány veszteségekről is ír. „...Egyes esetekben, de korántsem szisztematikusan cigányokat is kivégeztek, az ő áldozataik ezres–tízezres nagyságrenddel mérhetőek.” A cigányok kivégzésének módszeres jellegét Ungváry nem fogadja el – amit pl. Karsai László elismer –, talán ezért is említi „egyes eseteket”. Azonban az olvasó számára megmarad a kérdés, hogyan egyeztethetők össze az „egyes esetek” az áldozatok „ezres”, nem is szólva „tízezres nagyságrendjével”? Továbbá: „...A cigányok sorsát illetően sem a bevetési csoportok (Einsatzgruppék), sem a helyi rendőri erők nem rendelkeztek egyértelmű utasításokkal. Sokáig Himmler maga sem tudott dönteni. Végül úgy határozott, hogy a letelepedett cigányokra nem kell alkalmazni a »végső megoldást«, ezzel szemben a vándorcigányokat ki kell végezni. Ennek szellemében jártak el a keleti front rendőri alakulatai is. Több esetben előfordult, hogy letelepedett cigányokat is kivégeztek: ez azonban a felsőbb német parancsnokság tiltakozását és szankcióit vonta maga után... A Holocaust a Szovjetunióban körülbelül egymillió-háromszázezer áldozatot követelt.”¹⁶⁶

Láttuk, hogy az Einsatzgruppék és a csatlós rendőri erők, valamint a partizánvadászatban résztvevő alakulatok kaptak parancsokat a cigányok és zsidók „ellenségként” való kezelésére és likvidálására, jelentéseikben pedig be is számoltak erről. Az alacsonyabb szintű parancsok pedig feltételezik egy magasabb szintű meglétét. Himmler ún. „bizonytalansága” a cigánykérdésben elég sokáig tartott, az ún. „fajtisztá” szintiket és a lallerieket pl. az Ahnenerbe-program számára mintegy múzeumi példányokként kívánta volna megőrizni. Bormann azonban 1942. december 3-án figyelmeztető levelet intézett Himmlerhez, amelyben óvatosságra intette, mert – úgy mond – „ezek az intézkedések veszélyeztetnék a cigányveszély leküzdésében eddig

megtett lépéseket, és a Führer sem egyezne bele abba, hogy a cigányok egy részének megadják a régi szabadságukat”. A levél vétele után, néhány nap múlva Himmler kiadja az utasítást a Birodalom területén élő keverék, balkáni és rom-cigányok Auschwitzba történő deportálására.¹⁶⁷

A szovjet területeken az 1943-as kurszki áttörés, a visszavonulás és a munkáskezekre való égető szükség Himmlert nemcsak a cigányok, hanem a partizánok kivégzésétől is visszatartotta. Ekkor már nem hódításról, hanem „arcvonalkiigazításokról” és „sündisznóállásokról” volt szó, s keleten fontosabb lett az élő munkaerő, mint e területeknek az „alacsonyabbrendű népektől és Untermenscheiktől” való megtisztítása. A koncentrációs táborokba hurcolt cigányokra azonban nemcsak a kényszermunka, hanem Hitler–Thirack–Himmler „aszociálisokról” szóló koncepciója alapján az azonnali elgázosítás vagy a „munkával való tervszerű megsemmisítés” várt. Himmler nagyon is racionális módon a Birodalomból és más európai területekről haláltáborokba deportált cigányok tömeges megsemmisítését éppen ebben az időben, 1943–1944-ben végezteti el, s mint Höss vallomásából kitűnik, ebben egyáltalán nem ingadozik, hanem ő maga rendeli el azt. Az Einsatzgruppék parancsnokai a keleti hadjárat megindulása előtt megkapták szóbeli eligazításaikat. A partizánelhárító német, szövetséges és helyi csatlós alakulatok pedig a „biztonságot veszélyeztető vagy gyanús elemeket”, a cigányokat és a zsidókat, mint „egyenruha nélküli ellenséget” a helyszínen likvidálták. Erre 1943-ból is vannak adatok – még ha a Weermacht és a polgári igazgatás részéről valóban történtek tiltakozások és ellenlépések is.

Szita Szabolcs „Tények, adatok...” c. kötetében foglalja össze a cigány áldozatok számáról szóló vitát. „...Az üldöztetés áldozatainak számáról eltérő 200 000 és 600 000 közötti adatokat találunk. Az 1990-es évek derekától az utóbbi számadat melletti állásfoglalások kaptak erősebb hangsúlyt. A vita – megfelelő dokumentáció hiányában – még nem jutott nyugvópontra. A cigányok nemzetközi szervezetei 1,5 millió áldozatról szólnak. Ez a szám szerepel Párizsban, a Patrín információs és koordinációs központ nyilvántartásában is.”¹⁶⁸

A partizánháború áldozatainak (amely főként Ukrajnára és Belorussziára koncentrálódott) végső mérlege egyes számítások szerint 5 909 225 fő volt, amelyből Belorusszia vesztesége 1 409 225 fő. A szovjet területeken élő zsidóság veszteségeit az irtóhadjáratok következtében kb. 1 millió főre teszik. Amikor a német csapatok 1944-ben elhagyták Ukrajnát, a lakosság háború előtti 42 milliós lélekszáma kb. 27,4 milliónyira csökkent. A különbség 14,6 millió, ebből legalább 7 millió volt a halott. A hadműveleti- és megszállt szovjet területek egészét tekintve a szláv lakosság legalább 11 millió főt veszített az irtóhadjárat következtében.¹⁶⁹ A Rendkívüli Állami Bizottságok Ukrajnában 3 256 200 fő helyszíni kivégzését adják meg, akik közül több mint 75 000 volt a gyermek. A Németországba elhurcoltak számát 3 000 000 főben határozzák meg. A megszállás alatti éhínség és járványos betegségek következtében, a bizottságok szerint Ukrajnában 4 483 000 ember pusztult el.¹⁷⁰

Paul Blobel Sonderkommandói 1943 kora júniusától a Szovjetunió által korábban megszállt Kelet-Lengyelországban, Lvov (Janowska) környékén kezdték meg az „Aktion 1005” elnevezésű nyomeltüntető műveleteket, a tömegsírok kihantolását és a holttestek elégetését. Sztálingrád után Blobel két Sonderkommandót szervezett Ki-

jevben: az SK 1005 A-t és az SK 1005 B-t. A Sonderkommando 1005 A égette el Babij Jar, Bergyicsev, Belaja Cerkov, Uman, Kamenyec Podolszk, Zamosc tömegsírijainak holttesteit. A Kommandó 1944 augusztusában Lódzba vonult, ahonnan a gettóban még megmaradt zsidókat Auschwitzba kísérte. A Sonderkommando 1005 B Dnyepropetrovszkban, Krivoj Rogban, Nyikolajevben később Rigában és Dvinskben végezte el ugyanezt az infernális munkát. Belorussziában a Sonderkommando 7a és 7b tevékenykedett, valamint az (Einsatzgruppe B keretében) az Einsatzkommando 8 és az EK 9 rakta a máglyákat. 1944. augusztus 16-án ezeket az egységeket ugyancsak Lódzba küldték. A balti államokban nemcsak Rigában és Dvinskben, hanem Ponariban, Kovnóban és Klaipdában (Memel) is működtek, ahol a szovjet hadifoglyok tetemeit égették el, de megkísérelték Kloogának és altáborainak holttesteinek megsemmisítését is. Bialystok körzetében ugyancsak működött egy egység 1944 májusában és júniusában. Blobel Sonderkommandója semmisítette meg 1944-ben a jugoszláviai sajmistei tábor tömegsírijait is. Noha az „Aktion 1005” és a Sonderkommandók nem tudták maradéktalanul eltüntetni a nyomokat, a megsemmisített tömegsírok háború utáni feltárását és az áldozatok pontos statisztikájának elkészítését lehetetlenné tették.¹⁷¹

A Nürnbergi Törvényszék Katonai Bírósága a rendelkezésre álló bizonyítékok, s az SS-főtiszteknek egybehangzó vallomásai alapján – amelyekben a cigányokkal való eljárást illetően tulajdonképpen önmaguk ellen vallottak – a bevetési csoportok és kommandók parancsnokai közül Paul Blobelt, Otto Ohlendorfot és 12 társát halálra ítélte, kettőjüket életfogytiglani börtönnel s ötüket tíztől húsz évig terjedő börtönbüntetéssel sújtotta.

KÖVETKEZTETÉSEK

Figyelemre méltó, hogy a „bűnöző, aszociális, kémkedő” stb. cigányokkal szembeni *legális, rendőri-közigazgatási eljárásra* hivatkozott a cigányok elleni háborús bűntetteket elkövetők nagy része, így pl. Ion Antonescu, Otto Ohlendorf vagy a megszállt országok más német és csatlós elkövetői, de pl. a háború utáni német bürokrácia is, különösen, amikor a cigányok kárpótlásának kérdése felvetődött. A bűnöző cigányok sztereotípiájának felelevenítése racionális anyagi érdeket szolgált: bűnözők nem jogosultak a faji üldözések jóvátételére. Ezt a fajta érvelést azonban a háborús bűnöket vizsgáló törvényszékek következetesen elutasították.

A történeti irodalomban hosszú és meddő vita alakult ki a világháború cigány áldozatainak számáról. Úgy véljük, ez a „számháború” éppoly felesleges volt, mint káros. A cigány áldozatok száma a tudomány „purista” követelményeinek megfelelően valószínűleg soha nem lesz feltárható. Maguk a tömeggyilkosok gondoskodtak erről. A háború alatt a harcok és a megszállók megtorló akciói (valamint a „felperzselt föld” szovjet taktikája következtében) egyedül Belorussziában 209 várost és 9200 falut romboltak le részben vagy teljes egészében, s pusztították ki, üzték el vagy hurcolták el a lakosságát. Ezekben a településeken a különböző etnikumok veszteségeinek méretei is csak becslésekre szorítkozhatnak.

Az eddig előkerült írott források számadatainak kizárólagosságát hirdető felfogás akarva-akaratlanul a cigány genocidium bagatellizálásához járul hozzá. Ha pusztán az ismert és feltárt írott forrásokra hagyatkoznánk, és az ezekben szereplő számokat adnánk össze – mint ahogy néhány publikáció ezt *ultima ratio*-ként bemutatta – a cigányok tragédiájának jelentőségét és méreteit alábecsülnénk. A már ismert forrásokon kívül igen nagy forrásanyag vár még kutatásra a legszélesebb körben: a civil közigazgatás, a bírósági anyagok szórványadatai, a kutatási korlátozás alól felszabaduló iratok, a rádiójelentések, a volt szovjet levéltárak vagy a Szovjetunió területén maradt német vagy az Európában zsákmányul ejtett levéltárak anyagai, stb. Az Einsatzgruppék jelentései nem elegendőek a Szovjetunióban (és másutt) végrehajtott cigány tömeggyilkosságok arányainak a megítéléséhez, mert ezekben a legkülönbözőbb német katonai, rendőri és csatlós egységek, a hadifogoly és koncentrációs táborok őrszemélyzete a partizánelhárító és az ezekhez kapcsolódó megtorló akciókban pedig a német, a szövetséges és a helyi önkéntes csapatok és a frontvonalról bevont aktív csapategységek is részt vettek. *A partizánháború együtt járt a civil lakosság elleni kiméretlen megtorlásokkal, ezeken belül a cigányok és a zsidók elleni hajtóvadászatokkal.*

Ugyanakkor a cigányok veszteségeit európai kontextusban és korabeli lélekszámukhoz viszonyítva kell szemlélnünk. A veszteség egyes területeken lehet kisebb vagy nagyobb – egészében véve azonban *tragikusan nagy*. Vannak demográfiai adatok amelyek a korabeli, *náci csapatok által megszállt területeken élő, cigány lakosság* lélekszámát kb. 2 milliónyira teszik.¹⁷² A United States Holocaust Memorial Museum adatai szerint azonban 1939-ben kb. egymillió cigány élt Európában, körülbelül a fele Kelet-Európában, a Szovjetunióban és Romániában. Magyarország, Jugoszlávia és Bulgária ugyancsak nagyszámú cigány közösséggel rendelkezett. Ha ebből az egymillió lélekszámból indulunk ki, akkor a veszteség aránya még nagyobb. A heidelbergi Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma becslése több mint 500 000-re teszi a nemzetiszocialista népiirtás cigány áldozatainak számát, de vannak olyan vélemények is, amelyek szerint az áldozatok száma egy-, másfél milliónyt is kitehet (Patrin Organisation, I. Hancock); míg mások szerint csak 150 000-et (Michael Zimmermann). Mint láthatjuk, igen nagy a bizonytalanság ezen a téren. Az utóbbi harminc évben megjelent becslések a helyszíni kivégzések során és a koncentrációs táborokban elpusztított cigányok számának közép-arányos értékeit 250 000, 500 000, illetve 750 000 főre teszik.¹⁷³

Egyre inkább elfogadott az a nézet (Strom and Parsons), hogy az ekkor Európában élő cigányok teljes lélekszámának egynegyedét, egyharmadát, míg a megszállt területeken a cigányok 70 százalékát irtották ki a német egységek és csatlósai. Simon Wiesenthal azon a véleményen van, hogy a cigányságot a zsidósággal azonos arányban gyilkolták le, ezen belül kb. 80 százalékukat azokon a területeken, amelyek német megszállás alá kerültek. Heger (1980) is ezt erősítette meg: a cigányokat a nácik a zsidósághoz hasonló arányban küldték a halálba.¹⁷⁴ „...Nincs megbízható történész – szólalt fel Wiesenthal a III. Roma Konferencián Göttingenben, 1981 májusában –, aki tagadhatná, hogy a nácik a romák és a zsidók teljes megsemmisítését tervezték.” Wiesenthal szerint ez a szándék kizárólag a Harmadik Birodalom össze-

omlása miatt hiúsult meg, s elsősorban Kelet-Európára és a Balkánra koncentrált, ahol az akkori európai cigány lakosság $\frac{3}{4}$ -e élt.¹⁷⁵ A zsidóság tragédiájának elszenvedője átérezve az európai cigányság szenvedéseit így ír: „...A hatmillió zsidó meggyilkolásáról mindenki tud, a zsidó nép tragédiájáról mindenki beszél – de a cigányság tragédiájáról alig beszél valaki, alig néhányan tudják, hogy a Harmadik Birodalom megsemmisítő táboraiiban félmillió cigány is odaveszett; s ha cigányból is lett volna hatmillió, a nácik közülük is hatmilliót gázósítanak el. A cigányságot sújtó katasztrófa alig különbözött a zsidókétól.”¹⁷⁶

A tudomány jelenlegi állása szerint senki nem tud pontos és hiteles számot mondani a cigány áldozatok nagyságáról. Mi sem tehetjük ezt, azt azonban feltételezzük, hogy a valódi veszteségeknek a rendelkezésre álló, töredék-források adatait valószínűségi alapon is meg kell haladniuk. Az Ukrán Köztársaság Parlamentje 2004-ben, a Holokauszt 60. évfordulóján, augusztus 2-át, a Roma Holokauszt Nemzetközi Emléknapját – az Auschwitz-Birkenau-i „Cigányok éjszakájaként” ismert napot, nemzeti ünnepé nyilvánította. Ugyanakkor az ukrán parlament határozatában kimondta:

„...A második világháborúban körülbelül 500 000 romát hurcoltak a nácik koncentrációs táborokba. Sokan haltak meg munkatáborokban, vagy gyilkolták meg őket migrációs területükön. A legnagyobb számú Holokauszt-áldozat a romák között Ukrajnában azok közül került ki, akik a Kiiv-, Krím-, Kárpátalja-, Vinnyica-, Ogyessza-, Szumi-, Cserkasszi-régiókban éltek. Tekintettel arra, hogy Ukrajnában a Roma Holokauszt áldozatainak nagy száma mindeddig ismeretlen és dokumentálatlan, az ukrán parlament a következőket határozza:

1. Augusztus 2-át, a Roma Holokauszt Nemzetközi Emléknapját, – az Auschwitz-Birkenau-i „Cigányok éjszakájaként” ismert napot, nemzeti ünnepé nyilvánítja;
2. Javasolja az ukrán kormánynak, hogy a helyi oktatási intézményekkel együttműködve kezdje meg ezen atrocitások méreteinek felkutatását, hogy megközelítő mértékben kiderítse, hogy hány romát gyilkoltak meg Ukrajnában a Holokauszt idején, és hogy gondoskodjék a Roma Holokauszt áldozatai családtagjainak segélyezéséről.¹⁷⁷

A közép- és kelet-európai cigányság háborús sorsának véres panorámája azt mutatja, hogy a megszállók és csatlósaiak távolról sem kezelték „nemtörődöm módon” ezeket a „fajilag nemkívánatosnak” és a „biztonságukra nézve veszélyesnek” ítélt embereket. A megfelelő direktívák birtokában, barbár kegyetlenséggel úgy gyilkolták le őket, mint akikkel úgysem kell majd elszámolniuk. Számbavételükkel valóban „nem törődtek”: bíztak abban, hogy a jeltelen vagy rejtett tömegsírok örökre hallgatni fognak. A tudomány feladata, hogy számításuk ne váljon valóra.

JEGYZETEK

1. Anders, Lt. Gen. Wladyslaw–Munoz, Antonio: Russian Volunteers in the German Wehrmacht in WW II.
[<http://www.feldgrau.com/rvol.html>] I. még UPA: The Ukrainian Insurgent Army Webpage.
[<http://hometown.aol.com/shukhevych/>]
2. Browning, Christopher R.: Evidence for the Implementation of the Final Solution. Expert opinion in the Case between D. J. C. Irwing, Plaintiff, and Penguin Books Limited, and Deborah E. Lipstadt, Defendants.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/browning1.htm>]
3. Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10. Military Tribunal II. Case No. 9. Count One – Crimes Against Humanity 3. 4. 14. p.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/index.html>]
4. Karsai, Holokauszt... 93. p.
5. I. m. 89. p.
6. The Einsatzgruppen. Operational Situation Report USSR. No. 24.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/index.html>]
7. Russian War Archives. Issu # 1, M., 1993.
Central Committee CPSU for comrade I. Stalin.
[<http://www.battlefield.ru/library/archives/purges/purges2.html>]
8. Ungváry Krisztián: Népirítás – kollaboráció – megtorlás. A Szovjetunió embervesztése 1941–1945. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány 2000.
[<http://www.rev.hu/html/hu/kiadvanyok/evkonyv01/ungvary.html#eleje>]
L. még: Lavrenty Pavlovich Beria NKVD/MVD/KGB Director Soviet Spymaster (1899–1953)
[<http://www.angelfire.com/dc/1spy/Beria.html#KGB>]
9. Kahane, D.: The Devil’s Game Began. In: Gitelman, Zvi, Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR. Bloomington, Indiana University Press, 1997. 278–280. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/eye/kahane.html>]
10. The Einsatzgruppen. Operational Situation Report USSR. No. 111. 1941. Oct. 12.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/index.html>]
11. „The Einsatzgruppen Case” Military Tribunal II. Case No. 9. The United States of America. University of the West of England, Frenchay Campus, Coldharbour Lane, Bristol BS16 1QY. (p. 278)
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]
12. Affidavit of Walter Blume, 29 June 1947. In: Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Vol. IV, Washington D. C.: U. S. Government Printing Office. 139–140. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/mt/exhibit10.html>] L. még: Karsai, i. m. 87–88. p.
13. Einsatzgruppen Directives. Jewish Virtual Library.
[<http://www.us-israel.org/index.html>]
14. Affidavit of Otto Ohlendorf, 20. November 1945. In: Nazi Conspiracy and Agression. Vol. VIII. UGSP, Washington, 1946. p. 596–603.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/ohlendorf1.htm>] I. még Musmanno, Michael A. Justice: The Eichmann Kommandos. Peter Davies. London, 1961. 93–113. p.
[<http://netbistro.com/electriczen/trials/profiles/ohlendorf2.html>]
15. Einsatzgruppen Directives. Jewish Virtual Library.
[<http://www.us-israel.org/index.html>]
16. Musmanno, Michael A. Justice: The Eichmann Kommandos. Erich Naumann. London, 1961. Peter Davies. London, 1961. 156, 138–139. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/trials/profiles/naumann1.html>]

17. Edeiken, Yale F.: An Introduction to the Einsatzgruppen.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/documents/introduction.htm>]
18. Ezergailis, Andrew: The Holocaust in Latvia: 1941–1944. Riga: The Historical Institute of Latvia. 1996. 378–380. p.
[<http://www.nizkor.org/ftp.cgi/people/h/holman.eugene/2001/fuehrer-order.010628>]
19. Nuremberg Military Tribunal, Vol. 4. 532. Individual Judgements. Martin Sandberger. The Mazal Library.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0532.htm>]
20. Summary of War Crimes proceedings for War Crimes committed in Lida District. Translated by Irene Newhouse, published with permission of the Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen. 3./ Die Einsatzgruppen.
[<http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Lida-District/winwer15.htm>] és:
The Nuremberg Trials, „The Einsatzgruppen Case”, Military Tribunal II. Case No. 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. Einsatzgruppen.
[<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/einsatzdec.html>]
21. USHMM Russian Center for the Preservation and Study of Documents of Contemporary History records relating to Jewish partisan resistance in the Soviet Union, 1941–1946. (bulk 1942–1943) [microform]. [manuscript RG-22.005M] No. 990.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/index.utp?content=search/right.htm>]
22. Landsgericht Düsseldorf, Az. UI 11/60. In: Summary of War Crimes proceedings for war crimes committed in Lida District. Translated by Irene Newhouse, published with permission of the Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen. 3. Die Einsatzgruppen. Doc. Bd. III. p. 261.
[<http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Lida-District/winwer15.htm>]
23. Streckenbach tagadására, hogy a „Führer-parancsol” közzétette volna I. Streim, Alfred: The Tasks of the SS Einsatzgruppen. Simon Wiesenthal Center Annual 4.
[<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual4/chap09.html>]
23. Krausnick, Helmut: Correspondence to the Editors of the Wiesenthal Center. Annual SWC Annual 3. Copyright 1977.
[<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual6/chap15.html#31>]
24. „The Einsatzgruppen Case” Military Tribunal II. Case No. 9 The United States of America. University of the West of England, Frenchay Campus, Coldharbour Lane, Bristol BS16 1QY. 290, 298. p.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]
25. USHMM Deutsche Polizeieinrichtungen in den okkupierten Gebieten (Zus. Archivfonds) (Osobyi Fond #1323) (Amalgamated fond: German Police Agencies in Germany, Poland, Czechoslovakia, and the USSR.) [manuscript RG-11.001M.15] 292b Reports.
[<http://ushmm.org/research/collections/>]
26. USHMM Military-Historical Institute (Prague) records, 1941–1944 [microform]. [manuscript RG-48.004M]. Karton 1–2.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
27. Overy, Richard: Russia's War. Allen Lane. 1998. 140. p. In: Web Genocid Documentation Centre, Bioprofiles.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/>]
28. USHMM Belarus Central State Archives records, 1941–1949 [microform]. [manuscript RG-53.002M] Reel 3. Fond 389, Opis I Baranovich District Administration and Byelorussian Frontier Guard.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
29. Breitman, Richard: Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories.
[<http://motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual7/chap02.html>]
30. Közli: Buscher, Frank: Investigating Nazi Crimes in Byelorussia: Challenges and Lessons. Police Report. 18 August 1942. Brest State Regional Archive, 995/1/7.
[<http://muweb.millersville.edu/~holo-con/buscher.html#Investigating>]

31. Hasch, Wolfgang–Friedrich, Gustav: A Szovjetunió partizánháborúja és a német ellenintézkedések a második világháborúban. In: Hans Peoppel–W.-K. Prinz von Preußen–K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft., é. n. 209–210. p. L. még Archive of Belarus. The struggle against the Occupation [http://archives.gov.by/EItd/ETK_FR1.htm]
32. Bandenkrieg. In: Die Ostfront. Der Vernichtungskrieg. Quelle: Museum of Tolerance Online. The Simon Wiesenthal Center. [<http://mitglied.lycos.de/Warpagepf/massaker5.htm>]
33. Zimmermann, Michael: Zigeunerpolitik im Stalinismus, im „realen Sozialismus” und unter dem Nationalsozialismus. Eine Untersuchung in vergleichender Absicht September 1996. Untersuchungen des FKKS 11/1996.Forschungsschwerpunkt Konflikt- und Kooperationsstrukturen in Osteuropa an der Universität Mannheim. 24.p [<http://www.uni-mannheim.de/fkks/fkks11.pdf>]
- 33a The Nuremberg Trials, „The Einsatzgruppen Case”, Military Tribunal II. Case No. 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. *Prisoners of War*. [<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/einsatzdec.html>]
34. Archive of Belarus. Subject catalog. The struggle against the Occupation. [http://archives.gov.by/EItd/ETK_FR1.htm]
35. Loftus, John: „The Belarus Secret”, edited by Nathan Miller, Alfred A. Knopf Inc., New York, 1982. Belarusian Nazi during the World War II and their work for the Cold War. [<http://www.geocities.com/dudar2000/Bcc.htm>]
36. Bandenkrieg, i. h.
37. Loftus, John: i. h.
38. Matthew, Thomas: „The Most Ruthless Force?” Reassessing the role of the Waffen SS 1933–45. National Maritime Museum, London. " eHistory Bulletin 2. (2002). [<http://www.ehistory.freesevers.com/vol2/Waffen.htm>]
39. Ungváry, Népirtás – kollaboráció – megtorlás... uo.
40. Breitman, Richard: i. h.
41. Hammel, Klaus: A csapat kompetenciája és magatartása a mögöttes hadseregterületen. In: Hans Peoppel–W.-K. Prinz von Preußen–K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft. é. n. 164. p.
42. Affidavit of Heinz Hermann Schubert, 4 February 1947. Nuremberg Military Tribunal. Vol. IV. 98. p. [<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0098.htm>]
I. még: „The Einsatzgruppen Case”. Military Tribunal II. Case No. 9. Affidavit of Otto Ohlendorf, 24 April 1947, Concerning the Organization of the Einsatzgruppen. p. 93–94. [<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]
43. Idézi: Hammel, Klaus: A csapat kompetenciája és magatartása a mögöttes hadseregterületen... A Wehrmacht katonái, 166. p.
44. Discussion of Richard Breitman’s Official Secrets, Viking, Melbourne, 1998. 30 May 1999. [<http://www.arts.monash.edu.au/affiliates/hlc/index.html>]
45. Browning, Christopher R.: Evidence for the Implementation of the Final Solution. Expert opinion in the Case between D.J.C. Irwing, Plaintiff, and Penguin Books Limited, and Deborah E. Lipstadt, Defendants. [<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/browning1.htm>]
46. Breitman, Richard: What Chilean Diplomats Learned about Holocaust. NARA IWG. [http://www.archives.gov/iwg/research_papers/what_chilean_diplomats_learned_about_holocaust.html] az orosz dokumentumokra I. még The Michigan Daily Online: Decoded Cables shed Light on History of Holocaust 11.11.1996. [<http://www.pub.umich.edu/daily/1996/nov/11-11-96/news/news19.html>]

47. Military Tribunal II. Case No. 9. Affidavit of Otto Ohlendorf 24 April 1947, concerning the organisation of the Einsatzgruppen. Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Volume IV, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office. 92–93. p.
[<http://www.nizkor.org/hweb/orgs/german/einsatzgruppen/esg/mt/aooo.html>]
48. Browning, i. h.
49. Web Genocide Documentation Centre. „The Einsatzgruppen Case” Military Tribunal II. Case No. 9. The United States of America VI. Authenticity of the Einsatzgruppen reports. 96–115. p.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Einsatzgruppen%20Reports>]
50. Browning, uo.
51. The Comissar’s Order for Operation Barbarossa. Jewish Virtual Lybrary.
[<http://www.us-israel.org/jsource/Holocaust/commissar.html>]
52. Rohde, Horst: Politikai indoktrináció a felsőbb tisztí karokban és a csapatban – a komisszárparancs példáján vizsgálva. A Wehrmacht katonái, ih.
53. Nuremberg Trial. Military Tribunal II – Case 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. (Pages 1–54). Military Tribunal II. Palace of Justice Nuremberg, Germany, 8 April 1948.
[<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/frrials/nuremberg/einsatzdec.html>]
54. Ezergailis, i. m. 378–380. p.
55. „Nisko and Lublin Plan.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990.
[<http://motlc.wiesenthal.com/pages/t054/t05413.html>]
56. Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheistdienst 1938–1945.
[<http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html>]
57. Justiz und NS-Verbrechen Lfd. Nr. 310. Der ahnungslose Ministerialbeamte. Das Reichsjustiz-Ministerium und die Tötung von Justizhäftlingen. Lfd. Nr. 310: Urteil des LG Wiesbaden vom 24. 3. 1952, 2 Ks 2/51. Urteilstenor J.
[<http://www1.jur.uva.nl/junsv/Excerpts/310inhalt.htm>]
58. Nicolas Werth a sztálini terror áldozatairól. A megtorlás logikája. Heti Válasz. III. évf. 48. sz. 2003. 11.28.
59. Ezergailis, Andrew: The Holocaust in Latvia: 1941–1944. Riga: The Historical Institute of Latvia. 1996. Preface.
[http://vip.latnet.lv/lpra/ezergailis_preface.html]
60. Nuremberg Trial. Military Tribunal II – Case 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. (Pages 1–54). Military Tribunal II. Palace of Justice Nuremberg, Germany, 8 April 1948.
[<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/frrials/nuremberg/einsatzdec.html>]
61. Zayas, Alfred de: A Wehrmacht és a Nürnbergi Per. In: Hans Peoppel–W.-K. Prinz von Preußen–K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft. é. n. 406. p.
62. The Testimony of Otto Ohlendorf, Einsatzgruppe D. In: Berenbaum, Michael. Wittness to the Holocaust. Harper Collins, New York, 1997. 121–135. p.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/ohlendorf.html>]
63. Longerich, Peter: The Systematic Character of the National Socialist Policy for the Extermination of the Jews. In: Holocaust Denial on Trial.
[<http://www.holocaustdenialonline.com/evidence/pl220.asp>]
64. The Einsatzgruppen Case. Military Tribunal II. Case No. 9. The United States of America. University of the West of England, Frenchay Campus, Coldharbour Lane, Bristol BS16 1QY. (p.287)
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]
65. Zimmermann, Michael: A román tapasztalatai nem épültek be a társadalmi emlékezetbe – Amaro Drom. 2003. augusztus.
66. Musmanno, Michael A. Justice: The Eichmann Kommandos. Peter Davies. London, 1961. 93–113. p.
[<http://netbistro.com/electriczen/trials/profiles/ohlendorf2.html>]

67. Musmanno, uo.
68. Nuernberg Military Tribunal ('Green Series') [Nuremberg] The Einsatzgruppen Case. Closing Statement of the Prosecution, 13 February 1948, by Brigadier General Telford Taylor. Vol. IV. 378–379. p.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0369.htm>]
69. Kenrick–Puxon, i. m. 89–90. p.
70. Die Ostfront. Die Vernichtungskrieg. Museum of Tolerance Online. The Simon Wiesenthal Center.
[<http://mitglied.lycos.de/Warpagepf/massaker5.htm>]
71. Kenrick, i. m. 84. p.
72. Trial of the Major War Criminals. Nuremberg, 1947. vol. I. 287. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/mt/ndsir.html>]
73. Gumkowski, Janusz–Leszczynski, Kazimierz: Hitler's Plan for Eastern Europe. Selections from „Poland under Nazi Occupation”.
[http://www.dac.neu.edu/holocaust/Hitlers_Plans.htm]
74. The Einsatzgruppen Case. Military Tribunal II. Case No. 9. Opening Statement of Prosecution. p. 30–31.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/EinsatzI.htm#11.%20OPENING%20STATEMENT%20OF%20THE%20PROSECUTION%20>]
75. Rohde, Horst: Politikai indoktrináció... In: A Wehrmacht katonái. 124. p. l. még Kenrick–Puxon, i. m. 84. p.
76. Järvinen, Y. A.: „Suomalainen ja Venäläinen Taktiikka Talvisodassa” (The Finnish and Soviet Tactics in Winter War) WSOY, 1948, Finland.
[<http://www.winterwar.com/tactics.htm#top>]
77. Ungváry, Népirtás – kollaboráció – megtorlás... uo.
78. The Wehrmacht and the Einsatzgruppen Aktionen, September 1941. Order by von Rundstedt.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/documents/wehrmacht.htm>]
79. Officers of Einsatzgruppen and Kommandos. Jewish Virtual Library.
[<http://www.us-israel.org/index.html>]
80. Olokaustos 1933–1945. Einsatzgruppen: la struttura e le vittime. La struttura delle unità.
[<http://www.olokaustos.org/guida/sterminare/einsatzgruppen/mobili4.htm>]
81. Arad, Yitzak: The Einsatzgruppen Reports. Shmuel Krakowski and Shmuel Spector, Editors. New York, 1989. Holocaust Library, IX–X. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/documents/esgroute.html>] L. még Hertel, Peter–Miller, Michael: The Einsatzgruppen of the Sicherheitspolizei & Sicherheitsdienst, 1938–1945.
[<http://www.geocities.com/orion47/SS-POLIZEI/Einsatzgruppen.html>]
82. Operational Situation Report USSR No. 150.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr150.html>]
83. The Trial of Adolf Eichmann: Judgement (Part 24 of 70, point 83–84.) The Nizkor Project.
[<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Judgment/Judgment-024.html>]
84. Uo.
85. Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Phase II – The German Occupation of Estonia, 1941–1944.
[<http://www.historycommission.ee/temp/conclusions.htm>]
86. Kenrick–Puxon, i. m. 86. p. és The Jäger Report. Jewish Virtual Library.
[<http://www.us-israel.org/jsource/Holocaust/jager.html>]
87. Nuernberg Military Tribunal. Mazal Library. Vol IV. p. 513. Individual Judgement. Heinz Jost. Operational Situation Report USSR No. 195.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0513.htm>]

88. Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Verfahren Lfd.Nr.588. Veröffentlicht in JuNSV XXVff.
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>]
- 88a Head, Mike: Australia a „safe haven” for Nazi war criminals. World Socialist Web Site,
[<http://www.wsws.org>]
[<http://pandora.nla.gov.au/pan/21017/20020720/www.wsws.org/articles/2000/jan2000/nazi-j17.html>] I. még: Senator Brian Greig speaks on Mr. Konrad Kalejs: Suspension of Standing Orders
[http://www.democrats.org.au/speeches/?speech_id=444&display=1#]
89. USHMM Estonian State Archives of the Former Estonian KGB (State Security Committee) records relating to war crime investigations and trials in Estonia, 1940–1987. [manuscript RG-06.026]
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
90. Justiz und NS Verbrechen. Verfahren Lfd. Nr. 625. Gerichtsentscheidungen: LG Hechingen 660318. BGH 670718 Veröffentlicht in Justiz und NS-Verbrechen Band XXIII.
[<http://www1.jur.uva.nl/junsv/brd/brdengfiles/brdeng625.htm>]
91. Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Phase II – The German Occupation of Estonia, 1941–1944.
[<http://www.historycommission.ee/temp/conclusions.htm>]
92. Kenrick, i. m.: 87. p. és Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Verfahren Lfd. Nr. 760. Veröffentlicht in JuNSV. XXVff.
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>]
93. Mazākumtautēbu vēsture Latvijā (Ouvrage collectif sur l'histoire des minorités en Lettonie), p.200, Ed. Zvaigzne ABC, Rēgā 1998.
[<http://www.letton.ch/v1223c.htm#DEUX>]
94. Kenrick, i. h.
95. Steinore, Michael: Guide to records of the Extraordinary State Commission to Investigate and Establish War Crimes of the German-Fascist Invaders.
[<http://www.angelfire.com/or/yizkor/rg22002m.html#>]
96. Poulsen, Niels Bo: The Soviet State Extraordinary Commission on War Crimes 1942–1950. An Analysis of its Investigative Work.
[http://www.dchf.dk/archive/activities2002/niels_bo_p_eng.html]
97. Sevjakov, Alekszej: A hitleri népiirtás a Szovjetunió területén. In: Népiirtás a Szovjetunióban. Gulag, kuláktalanítás, náci genocídium az adatok tükrében. Magyar Russzisztikai Intézet, Bp. 1992. Szovjet Füzetek V. 69–73. p.
98. Arad, The Route Taken by Einsatzgruppe B. In: i. m., i. h.
99. Loftus, John „The Belarus Secret”, edited by Nathan Miller, Alfred A. Knopf Inc., New York, 1982. Belorussian Nazi during the World War II and their work for the Cold War.
[<http://www.geocities.com/dudar2000/Bcc.htm>]
100. Kenrick, i. m.: 88. p. és Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Verfahren Lfd. Nr. 588. Veröffentlicht in JuNSV Bd. XX. www. Zigeuner Schweiz.ch
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>]
101. Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Verfahren Lfd.Nr.630. Veröffentlicht in JuNSV XXIII. www. Zigeuner Schweiz.ch
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>] /
102. Beer, Mathias: Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden. Miscelle. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 37 (3). 403–417. p.
103. Musmanno, Michael A. Justice: The Eichmann Kommandos. Erich Naumann. London, 1961. Peter Davies. London, 1961. 156, 138–139. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/trials/profiles/naumann1.html>]
104. Jewish Virtual Library: Officers of Einsatzgruppen and Kommandos... I. még Kenrick–Puxon, i. m. 88–90. p.

105. NARB – National Archives of the Republic of Belarus. Aftermath of World War II for Belarus. Historical Information.
[<http://archives.gov.by/evov/evov.htm> – [temhttp://archives.gov.by/evov/evov.htm](http://archives.gov.by/evov/evov.htm) – [tem](http://archives.gov.by/evov/evov.htm)] és Sevjakov, i. m.: 70,73,75. p.
106. The Route Taken by Einsatzgruppe C. Electric Zen, The Einsatzgruppen.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/documents/esgcroute.html>]
107. Pető Andrea: A Szovjetunió hőse Zoja. Rubicon, 1993/3. 46. p.
108. Anatoli, A.: Babi Yar: A Document in the form of the Novel. Farrar, Straus and Giroux, New York, 1970. 93–109, 374–385. p.
[<http://history1900s.about.com/library/holocaust/aa082399.htm>] és ... [[aa080799.htm](http://history1900s.about.com/library/holocaust/aa080799.htm)]
109. Idézi: Kenrick–Puxon, i. m. 91, l. még i. m. 89. p.
110. Roma History, i. h., és Karsai, Holokauszt, 94. p. L. még Szita Szabolcs: Együttélés, üldöztetés, holokauszt. Korona K. Bp. 2001. 35. p.
111. USHMM Records of the Ukrainian Extraordinary State Commission, 1943–1944. (2001.96) [manuscript RG-31.015M] FOLDER 8: Fond p-1876, Opis 8, delo 81, pp: 1-1ob.
[http://www.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/archives/x RG-31.015M]
112. Zeikan, Juliannah: The Power of Words – A Portrait of Poet Mykhajlo Kozymyrenko. Romany Yag. Aug. 14, 2002.
[<http://www.romaniyag.uz.ua/en/?what=paper&number=10>]
113. Jurij Lukasevszkij–Leonyid Szavickij: The Roma Holocaust – An Unknown Chapter. Romany Yag. Sept. 24, 2003.
[<http://www.romaniyag.uz.ua/en/?what=paper&number=36&article=requiem>]
114. Lukasevszkij–Szavickij: August 2. Roma Holocaust Remembrance Day. Romany Yag. Aug. 14, 2002.
115. Jewish Virtual Library; Officers of Einsatgruppen and Kommandos... és Kenrick-Puxon, i. m. 90–91. p.
116. Arad, The Route Taken by Einsatzgruppe D. In: i. m. XII–XIII. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/documents/esgdroute.html>]
117. Trials of War Criminals Before the Nurenberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10. Vol, IV, Washington D. C. The Einsatzgruppen Case. Military Tribunal II. Case No. 9. Einsatzgruppe D. 44. p.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/index.html>]
118. Kirimal, Edige: Complete Destruction of National Groups as Groups. The Crimean Turks. International Committee for Crimea ICC, P.O. Box 15078, Washington, DC 20003.
[<http://www.iccrimea.org/historical/crimeanturks.html>]
119. Military Tribunal II., Case 9: Opinion and Judgement of the Tribunal. Nurenberg Palace of Justice. 8 April 1948. p. 121.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/trials/simferopol.html>]
120. Operational Situation Report USSR No. 150.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr150.html>]
121. Military Tribunal II. Sitting in the Palace of Justice Nuremberg, Germany. Musmanno, Michael A., U.S.N.R., Military Tribunal II. Case 9: Opinion and Judgement of the Tribunal. Nuremberg: Palace of Justice. 8. April 1948. p.118–119.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/trials/simferopol.html>]
122. Heinz Hermann Schubert. In: uo. 220–221. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/trials/schubert.html>]
123. Musmanno, Michael A. Justice: The Eichmann Kommandos. London, 1961. Peter Davies. London, 1961. 93–113. p.
[<http://netbistro.com/electriczen/trials/profiles/ohlendorf2.html>]
124. „The Einsatzgruppen Case” Military Tribunal II. Case No. 9. The United States of America. University of the West of England, Frenchay Campus, Coldharbour Lane, Bristol BS16 1QY. 290, 298. p.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]

125. Operational Situation Report USSR. No. 153. 9. January 1942. In: Arad, Yitzak, Shmuel Krakowski and Shmuel Spector, Editors. The Einsatzgruppen Reports. New York, 1989. Holocaust Library, 306–309. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr153.html>]
126. Nuremberg Trial. Military Tribunal II – Case 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. (Pages 1–54). Military Tribunal II. Palace of Justice Nuremberg, Germany, 8 April 1948.
[<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/einsatzdec.html>]
127. Extracts from Operational Situation Report USSR. No. 190. 8 April 1942. Nuremberg Military Tribunal, Vol. IV. p.196. Mazal Library.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0197.htm>]
128. Operational Situation Report USSR. No. 178. March 9, 1942. In: Arad, Yitzak, Shmuel Krakowski and Shmuel Spector, Editors. The Einsatzgruppen Reports. New York, 1989. Holocaust Library, 306–309. p.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr178.html>] és Operational Situation Report USSR. No. 190. 8 April 1942. The Mazal Library, Nuremberg Military Tribunal, Vol. IV. p. 197.
[<http://www.mazal.org/archive/nmt/04/NMT04-T0197.htm>]
129. Justiz und NS Verbrechen. Opfer: Zigeuner. Verfahren Lfd. Nr. 910. Veröffentlicht in JuNSV XXVff. www. Zigeuner Schweiz.ch
[<http://jenisch.ch/Justiz%20und%20NS-Verbrechen.htm>]
130. Nazi Conspiracy and Aggression. Volume III. USGPO, Washington, 1946. p. 496. I. még The Trial of German Major War Criminals Sitting at Nuremberg, Germany 7th January to 19th January, 1946.
[<http://www1.ca.nizkor.org/hweb/imt/tgmwc/tgmwc-04/tgmwc-04-37-02.shtml>]
131. Benz, Wolfgang: The Other Genocide: The Persecution of the Sinti and Roma.
[<http://www.tu-berlin.de/~zfa/journal/wbenz001.htm>]
132. USHMM Deutsche Polizeieinrichtungen in den okkupierten Gebieten (Zus. Archivfonds) (Osobyi Fond #1323) (Amalgamated fond: German Police Agencies in Germany, Poland, Czechoslovakia, and the USSR.) [manuscript RG-11.001M.15] 1323-2, 264.
[<http://www.ushmm.org/research/collections/>]
133. Hammel, Klaus: A csapat kompetenciája és magatartása a mögöttes hadseregterületen. In: Hans Peoppel-W.-K. Prinz von Preußen-K.-G. von Hase (szerk): A Wehrmacht katonái. Magyar és Tsa. Kft. é. n. 179. p.
134. Ungváry Krisztián: A magyar megszálló alakulatok tevékenysége Ukrajnában. Rubicon, 2000. 9. sz. 36. p.; I. még Népiirtás – kollaboráció – megtorlás... uo. és Szolzsenyicin, i. m. 3. k. 15–16. p.
135. United States of America, Plaintiff v. Kazys Ciurinskas, Defendant. No. 2:93 CV 97JM. United States District Court N.D. Indiana Hammond Division. June 18, 1997.
[<http://www.einsatzgruppenarchives.com/trials/ciurinskas.html>]
136. Lytopis UPA. Chronicle of The Ukrainian Insurgent Army. Series 1, Vol. 21. Abstract 52.
[<http://www.infoukes.com/upa/series01/> <http://www.infoukes.com/upa/series01/>]
137. Post, Walter: Az úgynevezett „tettesek” részaránya a milliós hadseregben. In: A Wehrmacht katonái... 439–440. p.
138. The Einsatzgruppen Case. Military Tribunal II. Case No. 9 The United States of America. University of the West of England, Frenchay Campus, Coldharbour Lane, Bristol BS16 1QY. 298. p.
[<http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Einsatz2.htm#Affidavit%20Ohlendorf>]
139. Kenrick–Puxon, i. m. 91, I. még i. m. 89. p.
140. Friedrich, Gustav: A partizánháború lefolyása és hatása; és Hammel, Klaus: A csapat kompetenciája és magatartása a mögöttes területeken. In: A Wehrmacht katonái... 208, 180. p.
141. Nuremberg Trials Files of Senator Thomas J. Dodd. Document Part II. No. 7 of the 1941 Foreign Office White Paper concerning Bolshevik crimes against the laws of warfare and against humanity.
[<http://isurvived.org/Frameset4References/-NurembergTrial-docs.html>]

142. Kun Miklós: Strukturális változások a Ljubjankán. In: [Gyarmati György szerk.] Államvédelem a Rákosi-korszakban. Történeti Hivatal. Bp. 2000, 30–31. p.
143. Post, Walter: in: A Wehrmacht katonái... Függelék, 457–472. p.
144. Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No.10. Vol, IV, Washington D.C. The Einsatzgruppen Case. Military Tribunal II. Case No. 9. 14–20. p.
[<http://www.pgonline.com/electriczen/index.html>]
145. The Concentration Camp Program of Extermination Through Work (Part 1 of 2). Nazi Conspiracy & Aggression Volume I Chapter X. 916. p.
[<http://fcit.coedu.usf.edu/holocaust/resource/document/DOCSLA13.HTM>]
146. Justiz und NS-Verbrechen Lfd. Nr. 310. Der ahnungslose Ministerialbeamte Das Reichsjustiz-Ministerium und die Tötung von Justizhäftlingen. Lfd. Nr. 310: Urteil des LG Wiesbaden vom 24. 3. 1952, 2 Ks 2/51. Urteilstenor D,E,H,J,K.
[<http://www1.jur.uva.nl/junsw/Excerpts/310inhalt.htm>]
147. Uo. Urteilstenor J.
148. Burleigh, M.–Wipperman, W.: The Racial State. Germany 1933–1945. (Cambridge, 1991.) Ch.VI.
[<http://www.history-of-the-holocaust.org/LIBARC/ARCHIVE/Chapters/Stabiliz/Racial/FightCri.html#top>]
149. Heuer, Hans-Joachim: Kriminalpolizei in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus. Newsletter – Informationen des Fritz Bauer Instituts · Nr. 15 · Herbst 1998.
[<http://www.fritz-bauer-institut.de/rezensionen/nl15/heuer.htm>]
150. Kenrick–Puxon, i. m. 86. p.
151. Uo.
152. Order of Stavka Supreme High Command No. 0428. 17. November 1941.
[<http://www.battlefield.ru/library/archives/reports/reports8.html>]
153. Report of Military Council, West Front, to Stavka VKG of 29. November 1941. Concerning measures undertaken in fulfillment of Stavka VGK Order No. 0428.
[http://www.battlefield.ru/library/archives/reports/reports8_1.html]
154. Tolc, Mark: Hányan is voltunk 1937-ben? Ogonyok, 1987. december, 51. sz. In: Több fényt! Szerk.: Gereben Ágnes. Téka K. Bp. 1988. 277–285. p.
155. Churchill, Ward: Assault on Truth and Memory: Holocaust Denial in Context.
[www.geocities.com/Paris/5121/vlib/holocaust.htm.-16k-]
156. Gumkowski, Janusz–Leszczynski, Kazimierz: Hitler’s Plan for Eastern Europe. Selections from Poland under Nazi Occupation.
[http://www.dac.neu.edu/holocaust/Hitlers_Plans.htm]
157. Zimmermann idézi: Bauer, Yehuda: Es galt nicht der gleiche Befehl für beide. Eine Entgegnung auf Romani Roses Thesen zum Genozid an den europäischen Juden, Sinti und Roma.
[<http://www.blaetter.de/kommenta/bauer198.htm>]
158. Guide to records of the Extraordinary State Commission to Investigate and Establish War Crimes of the German-Fascist Invaders.
[<http://www.angelfire.com/or/yizkor/rg22002m.html#Intro>]
159. Ioffe, Emmanuil: How many Belarusians perished during the war? Belarus Now. 30. June 1998. No. 20.
[<http://www.open.by/belarus-now/cont/1998/0630/politics/bg2-pol.html>]
160. The Soviet Extraordinary Commission Database. Jewish Gen Holocaust database.
[<http://www.jewishgen.org/databases/Holocaust/ExtraordinaryCommission.htm>]
161. Overy, Richard: Russia’s War. Penguin, London 1997, 294. p.
162. „Andrej Januarievic Vyshinski.” Hronos.
[<http://www.hronos.km.ru/biograf/vyshinski.html>] és: Gordon, Frank: Sine Ira et Studio. Latvians and Jews Between Germany and Russia.
[http://vip.latnet.lv/LPRA/frank_gordon.htm]

163. Zimmermann, Michael: Zigeunerpolitik im Stalinismus, im „realen Sozialismus” und unter dem Nationalsozialismus. Eine Untersuchung in vergleichender Absicht September 1996. Untersuchungen des FKKS 11/1996. Forschungsschwerpunkt Konflikt- und Kooperationsstrukturen in Osteuropa an der Universität Mannheim
[<http://www.uni-mannheim.de/fkks/fkks11.pdf>] l. még Stark Tamás: Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. Kortárs. 2002. 2. sz.
[<http://www.kortarsonline.hu/0202/belso.html>]
164. Ungváry, Népiirtás – kollaboráció – megtorlás... i. h.
165. Karsai, A magyarországi cigánykérdés... 82–83. p. és: Holokauszt... 93. p. Jacob levelét ld.: The Nuremberg Trials, „The Einsatzgruppen Case”, Military Tribunal II. Case No. 9. Opinion and Judgement of the Tribunal. *Authenticity of Reports. (NO-5655)*
[<http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/frials/nuremberg/einsatzdec.html>]
166. Ungváry, i. h.
167. Kenrick–Puxon, i. m. 39. p.
168. Szita, Tények, adatok..., 34. p.
169. Churchill, Ward: Assault on Truth and Memory: Holocaust Denial in Context.
[www.geocities.com/Paris/5121/vlib/holocaust.htm-16k-] és Kenrick–Puxon, i. m. 86. p. l. még Stowarzyszenie Romów w Polsce. Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau. Das Schicksal der Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau. Oswiecim, 1994. 79–82. p.
170. Sevjakov, i. m.: 69–70, 73. p.
171. „Aktion 1005.” Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company. New York, 1990. Copyright 1997, The Simon Wiesenthal Center. L. még Nuremberg Trial Proceedings Volume 19. 496–497. p. 188th Day, Saturday, 27 July 1946. The Avalon Project at Yale Law School.
[<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/07-27-46.htm>]
172. Memorial Book. The Gypsies at Auschwitz-Birkenau. Edited by State Museum of Auschwitz-Birkenau in cooperation with the Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roms, Heidelberg, K. G. Saur, München–London–NewYork–Paris, 1993. t. I. XXXI, XIII. p.
173. Holocaust Learning Center. Roma (Gypsies) in Prewar Europe. Copyright © United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.
[<http://www.ushmm.org/wlc/article.php?ModuleId=10005395>] és:
Churchill, Ward: i. h. Churchill, Ward: Assault on Truth and Memory: Holocaust Denial in Context.
[www.geocities.com/Paris/5121/vlib/holocaust.htm-16k-]
174. Strom, Margot–Parsons, William: Facing History and Ourselves: Holocaust and human behavior. Brooklin, 1978.; Heger, Heinz: The Men with the Pink Triangle. Boston, Alyson publications, 1980.; Simon Wiesenthal’s letter to Elie Wiesel, 1984. dec. 14. L. In: Hancock, The Pariah Syndrome... Ch. IX.
175. Roma History. Roma National Congress. Genocide in Eastern and South-Eastern Europe.
[http://www.romnews.com/4_1.html]
176. Wiesenthal, Simon: Zsidók és cigányok. In.: S. W.: Az igazság malmái. Európa K. Bp. 1991. 314. p.
177. Statement from Parliament Marking the 60th Anniversary of the Roma Holocaust in Ukraine. Romani Yag. Jun. 9. 2004.
[<http://www.romaniyag.uz.ua/en/>]

III. Fekete személyi igazolvány és munkatábor

KÍSÉRLET A „CIGÁNYKÉRDÉS MEGOLDÁSÁRA” AZ ÖTVENES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

„A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlők és egyenlő jogokat élveznek.”

„A polgárok bármilyen hátrányos megkülönböztetését nemek, félékezetek, vagy nemzetiségek szerint a törvény szigorúan bünteti.”

„A Magyar Népköztársaság területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”

(1949. évi XX. törv. 49. § „A Magyar Népköztársaság alkotmánya”)

A SZEMÉLYI IGAZOLVÁNY-RENDSZER BEVEZETÉSE

A magyarországi cigányok körüli súlyos gondokat a háború befejezése után először 1946-ban, az MKP elméleti folyóiratában, a Társadalmi Szemlében Kálmán András cikke vetette fel. „A magyar cigányok problémája” című írás azonban visszhang és válasz nélkül maradt – a Kommunista Párt hatalomra kerülése után is –, a cigánykérdés marxista elemzésének megkezdésekor pedig egyenesen „károsnak” minősítették a cikkben megjelenő törekvéseket, noha ezek a „szovjet példa” naiv félreértéséből származtak. A cikk a cigányoknak mint nemzetiségnek követelt jogokat a nap alatt, a „lenini nemzetiségi politikának” megfelelően. A probléma megoldására szolgáló terveket később hiába keressük az MKP választási programjában (mint ahogy a többi pártéban is), a későbbi marxista tanulmányokban pedig a Kálmán-féle elképzelés már csak, mint negatív példa szerepel, amely azt az ideológiai tabuvá merevedő felfogást erősíthette csak, hogy a magyarországi cigányok nem alkotnak nemzetiséget. Ha átfogó intézkedések nem is, de adminisztratív megoldási kísérletek mégis születtek: ezek közé tartozott a rendszer lényegéből fakadó, fokozott ellenőrzés és nyilvántartás igénye a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1953. augusztus 26-i ülésén a Belügyminisztérium javaslatot terjesztett elő a lakosság személyi igazolvánnyal való ellátásáról. A BM részéről Piros László, Pöcze Tibor és Hárs István meghívottak voltak jelen. Az előadó Pöcze Tibor rendőr vezérőrnagy volt. Az előterjesztést Gerő Ernő – ebben az időben belügyminiszter – szignálta.¹

AZ IGAZOLVÁNYOK FUNKCIÓJA

A személyi igazolványok bevezetését az indokolta – az előterjesztés szerint –, hogy: „a) a lakosságnak kevesebb okiratot kellene évenként beszereznie, b) kevesebb munkája lenne hatóságainknak, c) meg lehetne nehezíteni az osztályellenség, az imperialista ügynökök és a bűnözők káros tevékenységét, d) megkönnyítené az államvédelmi, a biztonsági szervek munkáját a határövezetben és a kiemelt városokban,

ahonnan a nem kívánatos elemeket jobban távol lehetne tartani.”² A 16 éven aluli személyek, a nem magyar állampolgárok és az elmebetegek igazolványt nem kapnak. Érvényességi tartamát tekintve az igazolvány kétféle: a) 5 évre szóló, melyet általában minden igazolvánnyal ellátandó személynek kell kiállítani, b) ideiglenes, legfeljebb 3 hónapra szóló, melyet azoknak kell kiállítani, akik a részükre kiállított személyi igazolványt elvesztették. Ez formájában eltér a rendes személyi igazolványtól.”

Ezután az előterjesztés felsorolta az igazolvány tartalmát, rovatait, elrendelte, hogy minden lakosról, aki személyi igazolványt kap, összeíró lapot kell kiállítani (amely a felállítandó személyi nyilvántartás alapja lesz), előírta a kiadással kapcsolatos adminisztratív teendőket, de nem tért ki egyéb, a fentiektől eltérő intézkedést kívánó társadalmi csoportokra, egyéb eltérő formátumú és tartalmú igazolványokra. Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a PB az előterjesztést (az 5. pont második bekezdésének kihagyásával) elfogadta. Az ülésen hozzászóltak: Gerő Ernő, Hárs István és Farkas Mihály.³ A hozzászólások tartalmát a jegyzőkönyv nem közli. A PB határozat után a Minisztertanács 512/9/1953. sz. október 16-i határozata elrendelte a személyi igazolványok bevezetését, közölte, hogy elfogadta az igazolványok bevezetéséről szóló rendelettervezetet, és a belügyminiszterre bízta a feladat megszervezését és fokozatos végrehajtását. A Minisztertanács végrehajtási határidőül 1955. június 30-át tűzte ki.⁴

Gerő Ernő mint belügyminiszter 1953. július 4-től 1954. július 6-ig állt a Belügyminisztérium élén. Fontos feladatot hajtott végre: a minden ízében kompromittálódott ÁVH „megszüntetését” – valójában szovjet mintára történő beolvasztását a BM-be. (A szovjet Belügyminisztériumot már korábban, 1953. március 14-én összevonták az Államvédelmi Minisztériummal.) A kérdés több szakértője vetette fel azt a kérdést, hogy az ÁVH beolvasztása történt-e meg a magyar Belügyminisztériumba, vagy éppen fordítva? Az újjáalakuló, egységesített Belügyminisztérium 25 központi szervezeti egysége közül 13 osztály államvédelmi munkával foglalkozott. Az ÁVH azonban ennél jóval nagyobb hatalmat mondhatott magáénak. Gerő Ernő első belügyminiszteri parancsában kinevezte a minisztérium központi szerveinek vezetőit: a 31 fő közül 27-en az ÁVH rendfokozatát viselték. Az átszervezést az ekkor újra aktivizált Belügyminisztérium Kollégiuma hajtotta végre, amelynek tíz tagja közül nyolc volt az ÁVH tisztje.⁵

A Belügyminisztérium 1954. február 1-jén megkezdte a feladat végrehajtását. A VII. o. 20–10/7/954. sz. „szigorúan titkos” minősítésű utasítása szabályozta a lakosság személyi igazolvánnyal való ellátásával kapcsolatos rendőri feladatokat. Az igazolványok kiállításához az alábbi iratok, igazolások beszerzésére volt szükség: a) születési anyakönyvi kivonat, b) házassági anyakönyvi kivonat, c) állandó és ideiglenes lakás bejelentését igazoló szelvény, d) a 22–50 éves hadköteles férfiaktól katonai igazolvány, a 20–22 év közötti férfiaktól összeírási igazolvány, e) munkáltatói igazolvány, f) a 16. életévüket betöltött fiataloktól iskolai igazolvány, (ha azt állították, hogy valamely tanintézet hallgatói), g) kisiparosoktól, egyénileg gazdálkodó parasztoktól, napszámosoktól, valamint szabadfoglalkozásúaktól a helyi tanács VB által kiállított, foglalkozást bizonyító igazolás, h) 2 db (4x4 cm) fénykép, i) állandó személyi igazolványhoz egy 4 Ft-os, az ideigleneshez egy 2 Ft-os illetékbélyeg.

Az utasítás felhívta a figyelmet arra, hogy „az igazolványok kiosztásával kapcsolatosan az ellenséges elemek különböző rémhíreket igyekeznek terjeszteni... minden... rendőrsnek az a feladata, hogy... tudomást szerezzenek arról, hogy milyen a területükön lakó dolgozók hangulata... milyen rémhíreket terjesztenek a területükön lakó vagy dolgozó osztályidegen elemek és kik lehetnek azok... A területfelelősöknek a megfigyelésüket az alábbiakra kell kiterjeszteni, s jelentésüket megtenni: a) milyen a lakosság hangulata általában az igazolvány bevezetésével kapcsolatban, b) ezen belül külön kell részletezni az ipari munkásság, dolgozó parasztság, osztályidegenek és papság hangulatát, c) milyen ellenséges híresztelések vannak, s azok mennyire vannak elterjedve, d) milyen intézkedéseket tettek az ellenség tevékenységének megakadályozására.”⁶

Az azonosítás és nyilvántartás mellett igen fontos szempont volt a polgárok tartózkodási helyének állandó szemmel tartása. Így lakáslapot kellett kitöltenie nemre, korra és állampolgárságra való tekintet nélkül mindazoknak, akik: a) állandó lakásból kiköltöznek, b) állandó lakásba beköltöznek, c) ideiglenes lakásba be- és kiköltöznek, ha az ideiglenes lakás letelepedési engedélyhez kötött városban, vagy határkörzetben van, d) akik új igazolványt kaptak.⁷

Az igazolványok kötelező átvétele alóli kibújást, a „gyanús elemek” rejtőzését megakadályozandó, megszigorított igazoltatási rendet írt elő az utasítás. „...A vizsgálat lefolytatásánál ellenőrizni kell a gyanús személyeket – lehetőleg 1948 előtti bejelentőlapjait vagy az azok mellett lévő feljegyzéseket (figyelő lap, stb.), melyekből megállapítható a gyanús személy osztályhelyzete, múltbeli foglalkozása és esetleg körözése. A vizsgálat lefolytatásánál fel kell használni a T. személyek, lakónyilvántartókönyv vezetők és lakóbizottságok segítségét. Ki kell oktatni őket arra, hogy a gyanús személyek átköltözése esetén azonnal értesítsék a legközelebbi rendőri szervet.”⁸

Az utasítás előírta, hogy az igazolványok kiosztásának befejezése után valamennyi területfelelős köteles folyamatosan meggyőződni arról, hogy a területen lakó, minden 16 éven felüli magyar állampolgár (az elmebeteg kivételével) el van látva igazolvánnyal. „...Felhívom Vezető elvtársat, hogy utasításomat minden illetékes beosztott előtt tegye beható oktatás tárgyává és a közrendvédelmi és közlekedésrendészeti alosztályokon keresztül végrehajtását ellenőrizze.”⁹ A párhuzamosan kiépített belső nyilvántartási rendszer hatékonyan működött.

„...Komolyan felhasználjuk a belső nyilvántartásokat az osztályidegen és szokásos bűnöző – körözött személyek figyelésére, felkutatására. A BM járási (kerületi) szerveit rendszeresen értesítjük a szokásos bűnözők, volt kitelepítettek, internáltak, ref. alá helyezett, kitiltott személyek stb. laccímváltozásairól... (Osztályidegen, szokásos bűnöző, stb. személyeknek az igazolványba megfelelő bejegyzést eszközünk és ennek alapján még ideiglenes lakosként sem engedjük őket a fővárosban tartózkodni.) Feltüntetjük a nyilvántartásban és az igazolványba is bevezetjük, ha a tulajdonosuk ref. alatt áll vagy valamely területről ki van tiltva.”¹⁰ (Kiem. a szerző.)

Az osztályidegenek (a bűnözőkkel egy kategóriában), a ref.-esek (rendőri felügyelet alatt állók), a kitiltottak, stb. mellett azonban még egy kategória állt: „megközelítően pontos adatok szerint kb. 40–50 ezer embert kell még igazolvánnyal ellátni. Ezek jelentős része kóbor cigány (kb. 20–25 ezer fő) – a többi beteg vagy igazolvá-

nyát hanyagságból át nem vett személy. Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat – igazolvánnyal eddig nem lettek ellátva. Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki részükre, egy évi érvényességi idővel.”¹¹

A miniszterhelyettes a határozati javaslat 3. pontjában megszabta, hogy: „biztosítani kell a kóborcigányok személyi igazolvánnyal való ellátását. Részükre egy évig érvényes ideiglenes személyi igazolványt kell kiadni. Határidő: az ellátásra július 30. Felelős: ORK vezetője.”¹² Két nappal később, 1955. június 17-én a BM Kollégium Piros László államvédelmi altábornagy, (1954 júliusától Gerő utódeként belügyminiszter) elnöklétével meghozta az 5–65/1955 sz. „szigorúan titkos” határozatát, az alábbi lényegesen módosított formában: „...Biztosítani kell a kóborcigányok személyi igazolvánnyal való ellátását. Részükre egy évig érvényes, ideiglenes – a rendes személyi igazolványtól formájában és tartalmában eltérő – személyi igazolványt kell kiadni.” (Határidő: augusztus 15. Felelős: Pöcze Tibor r. vörgy.)¹³

A rendelkezésünkre álló dokumentumok arra utalnak, hogy az ún. „kóborcigányok” számára kibocsátandó fekete személyi igazolványok koncepciója a Belügyminisztériumban fogalmazódott meg, a személyi igazolvány-rendszer országos bevezetése után, mintegy pótlólagos intézkedésként, belső javaslat alapján. A kollégiumi döntés végrehajtásáért hivatalból felelős vezetők a belügyminiszter-államvédelmi altábornagy és a belügyminiszter-helyettes, rendőr vezérőrnagy voltak. Az MDP Politikai Bizottsága és a Minisztertanács 1953-as határozataiban nincs nyoma hasonló utasításnak. A Politikai Bizottság ülésén az előterjesztéshez hozzászóltak: Gerő Ernő, Hárs István és Farkas Mihály. De sem az előterjesztés, sem az elfogadott módosított változat (az 5. pont 2. bekezdése kimaradt) nem tartalmazott a cigány-problémára vonatkozó utasítást, ugyanígy a minisztertanácsi határozat sem.

„KÓBORSZEMÉLYEK” IGAZOLVÁNYA

A BM 15. sz., 1955. június hó 26-i belügyminiszteri utasítása változatlan formában közölte a Kollégiumi Értekezlet 4. sz. határozatát,¹⁴ majd országos parancsként a Belügyminisztérium Országos Rendörkapitánysága adta ki a Rendőrségi utasítások 7. számában (1955. évi október 11. – november 3.).

„Tárgy: Kóbor és munkakerülő életmódot folytató személyek személyi igazolvánnyal való ellátása.

[...] A személyi igazolványok kiadása során a kóbor személyek, akik magukat kellően igazolni nem tudták, személyi igazolványt nem kaptak. E személyek részére – egy évi érvényességi időre – ideiglenes igazolványt rendszeresíttek. A rendszeresített ideiglenes igazolvánnyal kell ellátni azokat a kóbor, munkakerülő életmódot folytató személyeket, akik csavarognak, feltehetően kisebb-nagyobb bűncselekményekből tartják fenn magukat és az előírt okiratokkal, lakás-, valamint munkahelyigazolással nem rendelkeznek. Ennek érdekében az említett kóbor-, csavargó személyek birtokában lévő állandó személyi igazolványokat felül kell vizsgálni. A szabályellenesen kiadott állandó igazolványokat be kell vonni.”¹⁵

Az országos utasítás ugyan kimondta, hogy a legalább két éve egy helyben lakóknak és 6 hónapos munkaviszonyban állóknak, ill. akiket lakóhelyükön munkából élő becsületes személyekként ismernek, azoknak állandó személyi igazolványt kell kiadni, ezek zaklatását kerülni kell. A feltételekből az is kiderül, hogy „kóbor életmódot” folytat az, aki legalább két éves állandó lakóhelyet igazolni nem tud, és „munkakerülő” az, aki legalább hat hónapos munkaviszonyt igazolni nem tud. Mindazokat, – folytatódik az utasítás – akiket az újonnan rendszeresített (ideiglenes) személyi igazolvánnyal kell ellátni, az igazolvány kiadása előtt, illetőleg a felülvizsgálat során priorálni kell. „Gyanús esetekben” a prioráláshoz újnyomtatlapot kell felvenni.

„...Az Országos Rendőrkapitányság VI. osztálya a hozzáérkező kérdőjegyeket és az esetleges újnyomtatlapokat soron kívül priorálja és az eredményt haladéktalanul továbbítja... Az Országos Rendőrkapitányság Központi Lakcímhivatala az igazolványért jelentkezők adatait és fényképét nyilvántartási anyagában ellenőrizzé és biztosítsa, hogy ugyanazon személyi adatokra több személy igazolványt ne kaphasson. Az igazolvány kibocsátást az Országos Rendőrkapitányság IX. osztálya által elkészített részletes szabályzat szerint kell végrehajtani” (20–624/25/1955. BM. ORK. TÜK).

*Pöcze Tibor s.k., r. vezérőrnagy miniszter-helyettes.*¹⁶

Az országos parancs szóhasználatában figyelemre méltó változást észlelhetünk. Titkossága ellenére elhagyja a „kóborcigány” kifejezést, s szinonim értelemben meghagyja a „kóbor” jelzőt. Mindkét terminológia azonban egy etnikai csoportot jelölt a magyar belügyi szervek szótárában, ekkor már közel egy évszázada. A „kóborcigány”, „kóbor személyek” ugyanazt jelentették a Horthy-korszak belügyi rendelkezéseiben, de már a dualista Magyarország Belügyminisztériumának szóhasználatában is.

Pöcze miniszterhelyettes 1955. június 15-i, idézett jelentése szerint: „40–50 ezer embert kell még igazolvánnyal ellátni, ezek jelentős része kóbor cigány (kb. 20–25 ezer fő).” Ez a szám akkor igazán meglepő, ha ismerjük az 1945 előtti cigányrazziák eredményeit. E razziák a valóban mozgó, nem illetőségi helyükön tartózkodó cigányokat igyekeztek számbavenni, lakhelyükre visszatoloncolni. A legnagyobb erőfeszítések ellenére is az eredmény számszerűleg vagy nulla vagy megynként is fél, ritka esetben egy tucatnyi ember, egy anya gyermekeivel, egy esetleg két család. Ez még a területnövekedés és a háborús menekültek megjelenésének idején sem változott számottevően. 1955-re hogyan gyarapodhatott a kóborcigányok száma a területvesztés után, békeidőben, az erőszakszervezetek totális kiépítésének befejeztével több (tíz)ezernyi, kóborló, vándorló, bűnöző elemre?

Valószínűleg szó sem volt tömeges vándorlásról. Nem kaphatott állandó személyi igazolványt még az a személy sem, aki a bejelentkezési kötelezettségét elmulasztotta. A helyi hatóságoknak pl. nem állott érdekükben pl. a cigánytelepeken lakók legalizálása, hiszen lakóterületükre – bármilyen nyomorúságos is volt az – ezután joggal tarthattak volna igényt.¹⁷ A legalább két évig tartó helybenlakás feltételének nem teljesítésén kívül, az anyakönyvi adatok, a családi- és a munkaviszonyok tisztázatlansága ugyancsak kizárta az állandó igazolvány kiadását.

LENINI ELVEK ÉS MUNKATÁBOROK

Az átszervezett Belügyminisztériumot azonban – saját berkein belül – kétségkívül foglalkoztatta a „cigánykérdés”. A Közrendvédelmi főosztály javaslatot is kért a Büntügyi osztálytól 1952. január 2-i kelettel a „kóborcigányok letelepítésére és munkára nevelésére”. Az elkészült javaslatból megtudhatjuk, hogy az ország területén „...nagy számban élnek olyan cigányok, akik semminemű termelőmunkát nem fejtenek ki. Létfenntartásukat lopásokból és kéregetéssel szerzett étellel biztosítják. Sok esetben rablástól, gyilkosságtól és betörésektől sem riadnak vissza és ezzel veszélyeztetik a közrendet és a közbiztonságot. Lakásukat földből, vājogból (!) vagy fagalyakból (!) összetákolva készítik, úgynevezett putriban laknak, melyet tavasszal a jó idő beálltával elhagynak és vándorútra kelnek. A putriban az öregeket és a gyermekeket hagyják hátra és időnként a család vándorló tagjai a vándorúton szerzett étellel visszatérnek hozzájuk... A szocializmust építő Népidemokráciánkban (sic!) nem engedhető meg, hogy a kóborcigányok jelentős létszámú munkabíró tagjai ilyen laza erkölcsű életviszonyok közt jelenlegi elhagyatottságukban megmaradjanak, veszélyeztessék dolgozó népünk vagyont...és egészségét is, mert elhagyatottságuknál fogva különböző fertőző betegségek hordozói és terjesztői.”¹⁸

Valóban, – tehetjük fel a kérdést – miért voltak ezek a cigányok annyira elhagyatva és mi lehet a megoldás? „...Népi demokráciánkban – mondja a javaslat – időszerűvé vált megoldani a *Szovjetunió példája nyomán* a kóborló cigányok letelepítésének és munkába állításának kérdését... A letelepítésre számításba jöhető cigányok száma több tízezerre tehető gyermekekkel és családtagokkal együtt. Pontos számadatokat az ország területén senki sem tud, mert még senki sem foglalkozott azzal, hogy számszerűleg megállapítsa a kóborló cigányok számát. Egyes megyék jelentéseiből megállapítható az, hogy területükön nagyszámú cigánytelep van, pl. Baranya-megyében 134, Heves-megyében 91, Somogy-megyében 82 cigánytelep van.”

Ezután a megoldás részletezése következett: „...Alakítani kell egy bizottságot, melyben a Párt, a Népgazdasági Tanács, Egészségügyi Minisztérium, Munkaerőtartalékok Hivatala, Közoktatásügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium Tanács- és Közrendészeti Főosztálya egy-egy fővel képviselteti magát... A Bizottság munkáját a következő ütemterv szerint végezné: a tanácsok és a helyi rendőri szervek közös erővel megállapítanák a letelepítésre számításba jöhető cigányok számát és jelenlegi tartózkodási helyét... A Bizottság megállapítaná és *kijelölné az ország területén azokat a helyeket*, ahova a szétszórta élő kóborcigányokat a helyi tanácsok és rendőri szervek *útbaindítanák illetve kísérik*. Fontos, hogy az ország területén *ezek a helyek centralizálva legyenek* kijelölve és egy-egy családhoz tartozó cigányokat *azonos telepítési helyre* vonjuk össze.

A Népgazdasági Tanács gondoskodna a telepek fokozatos építéséről és a telepítés ennek megfelelően fokozatosan történne. A BM ezzel párhuzamosan megszervezné a centralizált telepek *rendőri ellenőrzését* (örsfelállítás) és *tanácsai ellenőrzését*, figyelemmel a cigányok *kóborlási szenvedélyére*. *Kezdetben korlátokat emelnének a szabad mozgásuk előtt*. A telephelyeken az üzemi étkeztetést megszervezné, figyelemmel a cigányok ellátatlanságára és *a költségeket a munkabérekkel levonás*

útján biztosítaná... A letelepedésre kijelölt helyeken a letelepedett cigányok a *BM irányításával önálló* tanácsot választanának. A tanács elnöke és tagjai az ő soraikból kerülnének ki... A fiatalokú kóborló személyeket a Munkaerőtartalékok Hivatala keretében felállított szakmai *nevelőintézetekben* vonnánk össze és szoktatnánk munkára, *az elhagyott, munkaképtelen öreg cigányok* pedig a koldusokhoz és munkaképtelenekhez hasonló gondozásban részesülnének, figyelemmel arra, hogy a környezetüktől ne legyenek elszakítva, tehát *ugyanazon a telepen*. A kóborló gyermekeket pedig az *Állami Gyermeknevelő Intézethez utalnánk* a fennálló rendeletek szellemében.” [Kiem. a szerző.] Mindez már csaknem a megvalósult szocializmus (vagy a „felvilágosult abszolútizmus”, hiszen a cigánygyermeknek a szüleitől való elszakításának gondolata II. József „reform”-elképzeléseiben gyökeredzik), de lelkesedésünket lehűtheti az ugyanitt olvasható elszólás: „...Az a kóborló személyt, aki annak ellenére, hogy munkaképes és mégsem dolgozik, hanem továbbra is kóborolva veszélyezteti a közbiztonságot, *az internálótábor keretében felállított munkatáborokban* gyűjtenénk össze és szoktatnánk termelő munkára.”¹⁹

Ez lenne a „letelepítési” program? Hallottuk már ezt a fogalmat valahol. Ezek lennének a „centralizált cigánytelepek” alig hét évvel Auschwitz után? Igaz, nem új gondolat ez, már ami a cigányokkal való „radikális” bánásmódot illeti. Született jó néhány elgondolás a cigányok internáló vagy munkatáborba való begyűjtésére itthon is a század első felétől a dánosi per utáni lincshangulat idejétől, a két háború közötti különböző tisztviselői javaslatokon át, Endre László és a nyilas sajtó követeléséig. De miután az Endre Lászlók, Vassányi Istvánok, Gesztelyi Nagy Lászlók elképzelései a háború alatt szinte teljes egészében megvalósulhattak, mégiscsak meglepő a szocialista humanizmus és a lenini nemzetiségi politika jegyében olyan gondolatokkal találkozni, amelyek (a kasztrációtól és a megsemmisítéstől eltekintve), ennyire hasonlítanak a korábbi korszak elképzeléseire.

De az ötvenes években még javában működött egy másik „munkaterápiás” intézményrendszer, a szovjet Gulag és a különböző típusú „speclagok” és kényszermunka-telepek szövevénye, amelynek példája sokáig ösztönözte a szocialista tábor „pedagógiai elképzeléseit”. A kényszerű „javító-nevelő” munka segítségével, úgy látszik, minden problémát megoldhatónak vélték, mert – ahogy 1952-ben a Belügyminisztérium belső javaslata megfogalmazta: „...Akkor, ha ezeket a saját hibájukon kívül a fejlődésben elmaradt és laza erkölcsi felfogású és életviszonyok között élő kóborcigányokat sikerül letelepíteni és a szocialista építő munkába bevonni, megoldottnak mondhatjuk majd a magyarországi cigánykérdést... Budapest, 1952. január 2.”²⁰ A cigányok ilyen jellegű „letelepítésére” ezidőtájt bőven akadt volna hely. Magyarországon 1948 és 1954 között 199 kényszermunkatábor működött (ugyanebben az időben pl. Csehszlovákiában 124, Bulgáriában 99, Romániában 97, Lengyelországban 47). A kényszermunkatáborok nagy része 1956 után már más célokat szolgált: a forradalomban részt vevők vagy az azzal szimpatizálók „átnevelésére” szolgáló internálótáborokká alakultak át.²¹

„FORRADALMI” ÉS „FEJLŐDÉSBEN ELMARADT” NÉPCSOPTORTOK

A BM bűnügyi osztálya 1952-es javaslata után fennmaradt egy újabb, a kőborcigányokkal foglalkozó jelentés és javaslat 1953-ból, amely azt mutatja, hogy a magyar Belügyminisztérium továbbra is foglalkozik a cigánykérdéssel. A jelentés a IV. Közrendvédelmi Főosztályon készült.²² „...A falvakban elkövetett bűncselekmények jelentős részét cigányok, részben még mindig kőborló, sátoros cigányok követik el.”²³ A bűncselekmények aránya sokkal nagyobb lehet, mint részvételük aránya az elítéltek között – írja a jelentés –, mert hallatlan nehéz ellenük bizonyítást szerezni. „...Nincs existenciájuk és a [...] születési anyakönyvi kivonat, közigazgatási bejegyzések, állandó lakhely, lakónyilvántartásban való szereplés, rendszerint hiányzik náluk. 5-6 féle néven élnek, többnejűek (?!), családi kapcsolataik szokatlanul lazák és kiismerhetetlenek, felismerésük személyleírásról is bonyolult és nehéz, mert szerfölött hasonlítanak egymásra (!?)”²⁴

A jelentés írója nem kívánt általánosítani: „...A fenti jellemzés nem vonatkozik általában arra a néprétegre, melyet a közvélemény cigányként ismer. Ennek kihangsúlyozása rendkívül fontos, mert mindenfajta intézkedés, mely előbb-utóbb szervezett formában szükségessé válik majd, hogy ezeket az embereket a társadalom egyenrangú tagjává emeljük fel, a cigányok néprajzi ismerete nélkül csak rossz lehet.”²⁵ Ezek után az előterjesztő saját néprajzi tipológiáját közölte. Ebben öt „néprajzi” csoportot írt le: magyar vagy zenész cigányok, erdei vagy oláh cigányok, erdélyi cigányok, közsőrüs vagy vend cigányok, kolompár vagy szerb cigányok. Bűnügyi szempontból az utóbbiakat tartotta a legveszélyesebbnek: „...azt lehet mondani, hogy [a kolompárok] teljes egészében veszélyes bűnözők. Férfiaik közül alig van olyan, aki büntetlen előéletű.”²⁶ (E „néprajzi” tipológiáról csak annyit, hogy a „kolompár” olyan foglalkozásnév, mint a lakatos vagy asztalos, jelentése kb.: „vas- és fémlemez-áru-gyártó”. A fentiek információértéke kb. egyenlő azzal, hogy: „a vas- és fémlemez-áru gyártók teljes egészében veszélyes bűnözők”.)

Az őrnagy világosan látta, hogy: „...A cigányok egyenrangú állampolgárrá való fejlesztésének kérdése társadalmi kérdés elsősorban [...] a kérdés ilyen megoldása automatikusan megoldaná a többi kérdést is, a bűnügyit is. A társadalmi úton történő megoldás hosszú folyamat eredményeként várható csak. A bűnügyi kérdés megoldása ilyen sokáig nem várhat. Javaslom, hogy az Országos Rendőrkapitányság a legközelebbi jövőben lépjen fel és két vonalon dolgozzék.”²⁷ Az egyik vonalon az ORK kezdeményezőleg egyéb államigazgatási szervekkel a cigányság társadalmi problémáinak megoldásában venne részt, a másik kizárólag rendőri vonalon a bűnüldözési feladatokat oldaná meg.

Mindenekelőtt létre kell hozni egy Bizottságot. (A „bizottság” a korszak alfája és omegája). Tagjait a Pártközpontból, a Minisztertanácsból, az Egészségügyi Minisztériumból, a Könnyűipari Minisztériumból, a Belkereskedelmi Minisztériumból és a BM Országos Rendőrkapitányságtól kellene delegálni. A Bizottság feladata lenne „létrehozni és támogatni a cigányok szegkovács, kosárfonó, vályogkészítő szövetkezeteinek megalakulását.” A lókereskedelemben foglalkoztatott cigányokat át kellene irányítani (a bizottsági instrukcióknak megfelelően) a termelő munkába. A tanácsok

biztosítsák, hogy földnélküli cigánynak lova ne legyen. „Használják fel azt a rendelkezést, miszerint a földművelő munkák elvégzésének biztosítására a nem hasznosított lovakat igénybe lehet venni.”²⁸ [A gondolat eredetiségét az adja, hogy a cigányok kimaradtak a földosztásból.] Akadályozzák meg a cigány lakosság nem munkavállalás céljából történő vándorlását. A vándoriparok kiadását szigorítsák meg. A bizottság tegyen javaslatot egy átfogó néprajzi, statisztikai, egészségügyi és népművelési helyzetfeltáró munka készítésére. A továbbiakban rendőri vonalon javasolja a „kolompár cigányok” adatainak pontos feltérképezését, élesen elhatárolva a többi cigányokétól, akikkel ilyen értelemben nem kell foglalkozni. Majd „... azokat a településeket, amelyekben feltűnően veszélyes kolompár cigányok laknak, folyamatosan, az ORK irányításával, büntető szankciók alkalmazásával számoljuk fel.” Végül: az országos vásárokon a cigány lókupecsek működését központi figyelő hálózattal kell biztosítani.²⁹

Az MDP Politikai Bizottsága és a Minisztertanács e javaslat megírása idején már döntött a személyi igazolványok országos bevezetéséről. Az ORK-t természetesen foglalkoztatta a cigányok személyi igazolvánnyal való ellátásának problémája is. A javaslattevő sem a „prekonceptió”, sem a „törvényesség” fogalmától nem hagyta zavartatni magát. „A kolompár cigányok személyazonosságának megállapítására, – figyelemmel a személyi igazolványok bevezetésénél fennálló igen nagymérvű veszélyekre, ujjnyomatlapok kiterjedtebb felvételét alkalmazzuk és szorgalmazzuk.”³⁰ Nem marad el a „baráti országok tapasztalatainak” kikérésére vonatkozó, obligát javaslat sem: „... Csehszlovákiától kérjünk adatokat az ottani kolompár elemekről és a cigánykérdés ott alkalmazott megoldásáról kérjünk tapasztalatokat. A Szovjetunióban a cigánykérdés megoldására alkalmazott rendőri módszerekről kérjünk eligazítást.”³¹

TITKOS RENDŐRSÉGI CIGÁNYÖSSZEÍRÁS 1953-BAN

Az 1953. október 5-én kelt jelentést, amelyet Horváth őrnagy Kutika Károly ÁVH-ezredesnek nyújtott be, már követte intézkedés. Október 8-án az ezredes egy cédulára írva felkérte Horváthot személyes megbeszélésre: „Horváth őrgy. Velem megbeszélni. X. 8. Kutika ezr. Számszerű adatok a cigányokra vonatkozóan.” A jelentés megvitatása után Kutika ezredes kiadmányozásával október 21-én a megyei rendőrkapitányságok (7 megyének küldik meg a jelentést) november 15-ei határidővel megkapták a feladatot. Számoljanak be: hány „kóbor (cigány) bűnöző” ellen indítottak eljárást az ismeretlen tettesek között, hány esetben merült fel a gyanú, hogy kóbor cigány követte el, a börtönökben mennyi a cigány letartóztatottak száma, hány cigánytelep van a megye területén, mennyi a lakóik száma, s végül: hány »kóbor bandáról« tudnak?³²

A BM Pest megyei Főosztályának Bűnüldözési és Körözési osztálya jelentette az ORK IV. osztály vezetőjének, hogy: 1952. és 1953. év folyamán 619 „kóbor személy” ellen indítottak eljárást „társadalmi tulajdon elleni lopás, csalás, szökés, betöréses lopás, erőszakos nemi közöselés, közveszélyes munkakerülés, súlyos testi sértés, gyűjtogatás, hatósági közeg elleni erőszak, botrányt okozó részegség, bejelentési

kötelezettség elmulasztása” miatt. A 619 eset az eljárások megindításának és nem a bizonyított bűncselekmények száma volt. Ki és miért minősült „kóbor személynek”, az nem derült ki a jelentésből. „...Hatósági területünkön 270 esetben jutottunk olyan megállapításra egy-egy helyszínes bűncselekmény esetében, hogy ismeretlen kóbor személyek követték el.”

Ha ismeretlen volt a tettes, – vetődik fel a kérdés – vajon miből állapította meg a hatóság 270 esetben, hogy kóbor cigány volt az illető? A kóbor személy ugyanis ezt jelentette. A beszámoló így folytatta: „...A büntetésüket töltő személyek közül 8-an járásbírói börtönben töltik büntetésüket. A ceglédi fiatalkorúak börtönében 9-en töltik büntetésüket. Márianosztráról adatokat beszerezni nem tudtunk... Hatósági területemen 89 olyan telep van, melyen *kóbor személyek* találhatóak. A telepek felnőtt lakossága 2723 fő, míg a gyermekek száma 1954 fő. A beérkezett adatok alapján vándorló *kóbor banda* Cegléden a Gerlye-telepen tartózkodik.”³³ A „kóbor (cigány) bűnözőkről” szóló jelentés megadta 89 telep teljes felnőtt- és gyermeklélekszámát és a megye területén észlelt 1 „kóbor banda” létszámát, minden különösebb aggály nélkül.

- A Bács-Kiskun megyei Főosztály 1952–1953 évre összesen 497 bűnvádi eljárást és 234 ismeretlen „kóbor személy” tettest mutatott ki. A megye büntető intézeteiben 78 kóbor személy töltötte büntetését. A megye területén 41 „kóbor személy telep” volt, ahol 2206 felnőtt és 1743 gyermek élt. Megjegyzendő: kifejezetten „...telep jellegű kóbor település 21 van, a többi helyeken a községekben elszórtan élnek... Összesen 7 kóbor család van, amely az évnek legnagyobb részében vidékről vidékre kóborol. Ezek közül kb. 5 vándoriparos (!).”
- A Csongrád megyei Főosztály az 1952–53. évekre 298 eljárás kezdeményezését jelentette, 72 ismeretlen tettes elleni gyanút, szabadságvesztés alatt álló 79 férfit és 6 nőt mutatott ki. A megye területén 24 „kóbor település” volt. A felnőtt kóborok száma 1657 személy, gyermek: 989.” A megye területén „bandába verődött kóborok nincsenek.”
- Tolna megye 582 eljárás kezdeményezését jelentette, s a hatóság 185 esetben jutott arra a megállapításra, hogy a helyszínes bűncselekményt „ismeretlen kóbor egyén” követte el. A megye területén összesen „9 (!) kóbor egyén van jelenleg letartóztatásban.” 70 kolompár és 20 teknővájó és egyéb nem kolompár telep volt található a megyében. A „kolompárok” összesen (férfi, nő, gyermek) 2232 főt számláltak, a teknővájók és egyebek összesen 1038 főt. „Nem állandó jellegű”, összesen 29 kóbor bandát észlelt a Tolna megyei hatóság.
- Baranya megye számadatai messze kiemelkedtek a 7 megye közül. A megye 1047 eljárás kezdeményezését jelentette, „544 bűncselekmény esetében jutottak a nyomozó elvtársak olyan megállapításra, hogy azokat ismeretlen kóbor-személyek követték el.” Büntetését tölti „159 kóbor személy”. A megye területén 170 „kóborszemély telep van, amelyeken 3951 felnőtt és 5708 gyermek található.” 12 vándorló kóborbandáról tudtak Baranya megyében.

- Somogy 381 eljárás indítását, 81 ismeretlen kóbor személy bűnelkövetése iránti gyanút, 33 szabadságvesztéssel, 84 „kóbortelep” jelentett, ahol 2261 felnőtt és 2217 gyermek él. „Azok a kóbor személyek, – írták – akik lakhelyüket állandóan változtatják, 15 kóbor bandára oszlanak.”
- Végül Borsod-Abaúj-Zemplén 569 eljárás indítását, 30 ismeretlen tettes „kóborszemély” mivolta iránti gyanúját, 68 büntetését töltő személyt, 186 (!) „kóbortelep” jelentett, ahol 13 899-en élnek (itt elmaradt a felnőttek és a gyermekek megoszlásának kimutatása), s vándorló kóbor bandát egyetlen egyet sem észlelt a BAZ megyei hatóság.³⁴

Kazinczyt megszegyenítő, „neológ” nyelvújítási lelemény a „kóborszemély telep”, a „kóbor telep”, s ezek koronája: a „telep jellegű kóbor település” valamint a fentiek variációi, amelyek jól jelzik azt a jelentésváltoztatást, amelyet a belügyi szervek erőszakoltak át „nyelvi vonalon” kb. egy évszázadon át a „kóbort” a „cigány” szavunk helyettesítésére használva. Így talán a „telep jellegű kóbor település” nyelvi homunculus is érthetőbbé válik a mai olvasó számára.

Nem kis jelentőségű az a tény, hogy a telepek teljes lakosságát fel kívánták mérni. Itt nem csak bűnözőkről, „kolompárokról”, nomadizálókról volt szó. Vajon mi szükség volt a telepeken lakó (tehát nem vándorló) férfiak, nők, gyermekek ilyen megoszlásban bekért számadataira? Minek fogható fel ez a szervezeten végrehajtott intézkedés, ha nem az alkotmányba ütköző, faji alapú, „szigorúan titkos” összeírásnak? Mit kell értenünk a „legveszélyesebb telepek büntető szankciók keretében történő felszámolásán”? (Ha e kérdések túlzott aggodalmaskodásnak tünnének, szeretnénk emlékeztetni arra, hogy a sváb kitelepítések idején a BM a Politikai Rendőrséggel együtt már szerzett tapasztalatokat ilyen kérdések „rendezésében”).³⁵

Hiszen mint láthattuk, a „kóbor bandákat” külön ki kellett mutatni, amelyek száma szinte mindenütt feltűnően alacsony volt, sőt a legtöbb „kóborszemélyt” jelentő BAZ megye egyetlen egyet sem észlelt (míg a titoista Jugoszláviával határos Baranya és tőle északra Tolna 12-ről, illetve 29-ről adott hírt). A „kóbor bandák” száma a többi megyében körülbelül megfelelt a m. kir. csendőrség és rendőrség által jelentett 1945 előtti kóborlások adatainak. Ezek az összeírások a személyi igazolvány-rendszer bevezetését közvetlenül megelőzően készültek, s a BM ezeknek birtokában volt, amikor 1955. június 17-i kollégiumi értekezlete úgy döntött, hogy a „kóborcigányok” számára „ideiglenes, formájában és tartalmában eltérő személyi igazolványokat” ad ki, s ennek érvényességi idejét 1 évben szabja meg. Ezeket a formájukban és tartalmukban eltérő személyi igazolványokat, amelyek a kóborcigányok számára készültek, érdekes módon fekete (egy-egy adat szerint sötétkék) színű borítóval látták el. Hogy hány „fekete” személyi igazolványt adott ki végül a minisztérium, arra nézve egyelőre nem rendelkezünk forrásokkal. A miniszterhelyettes 20–25 ezret említett, de a szám felől maga is bizonytalan volt. Hogy ki és miért minősült kóborcigánynak, az ezek után már a helyi végrehajtó apparátus káderein múltott. A kiadott utasítások minden megszorító, szabályozó törekvés ellenére teret engedtek a szubjektív megítélésnek.

Joggal gondolhatjuk, hogy a legfelsőbb pártvezetőség tudott az intézkedésről. Gerő Ernő pl. mint belügyminiszter maga jegyezte a személyi igazolványok bevezetéséről szóló előterjesztést a Politikai Bizottság ülésére, s feltételezhető, hogy éppen elegendő szovjet „tapasztalattal” rendelkezett e téren. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a cigánykérdés megjelenése, a „kóborlélek” számbavétele, nyilvántartása, valamint a kérdés „megoldására” tett javaslatok közvetlenül a sváb-kérdés „megoldása” után, egybeestek (1953 körül) a „cionista összeesküvés leleplezésével”, amelynek felszámolására egyébként ugyancsak Gerő Ernő kapott felhatalmazást.

„KÓBORSZEMÉLY-TELEPEK” ÉS KÉNYSZERFERTŐTLENÍTÉSEK

A cigánytelepek lakóinak illegális összeírása, a „kóborlók” és a telepeken élők kategóriáinak összekeverése, s a „legveszélyesebb telepek büntető szankciók keretében történő felszámolása”, a „centralizált telepek”, vagyis a munkatáborok kialakítása a belügyi szervek részéről tulajdonképpen olyan elképzelés volt, amely nemcsak a kóborlásnak, hanem maguknak a telepeknek a felszámolására is irányult. A cigánytelepek helyzetének javítására a közigazgatás is törekedett, de a kísérleteik már a kezdet kezdetén elakadtak, az ott élő lakosság beköltöztetése a települések lakóinak ellenállásába ütközött, így a helyi hatóságok legtöbbször új telepeket hoztak létre. A vezetőkes ivóvizet és a villanyáramot nélküli cigánytelepek katasztrofális egészségügyi helyzetén változtatni kellett, ezért – mint Bernáth Péter és Polyák Laura kimutatta – a hatóságok fürdető-fertőtlenítő akciókkal próbáltak meg eredményeket felmutatni. Olyan akcióprogramot tartottak szükségesnek, amelyek során megváltozik a „...cigányoknak a társadalmi elkülönülésből eredő, megrögzött szokásrendje.” A jelszó a már ismerős „átnevelés” volt. 1955-től az Egészségügyi Minisztérium utasítása alapján, „megelőző” jellegű, tehát mindenkire kiterjedő fertőtlenítést és fürdetést kellett végrehajtani a telepeken.

Az első világháború után, a 47.083/1924. sz. B.M. rendelet lehetőséget adott hetenként egyszeri orvosi vizsgálatra az egészségi állapotra és a tetveségre nézve, a tetveseknek találtak fertőtlenítésre, szőrtelenítésre és elkülönítésre. Ezt a rendelkezést a helyi hatóságok és a csendőrség sok esetben a kóborcigányok „megrendszabályozására” magyarázta: megalázására, büntetésére használták fel. Előző tanulmányunkban találkozhattunk olyan csendőrségi javaslatokkal, amelyek a lekopaszítást, mint a cigánykóborlás megfékezésének ugyan az emberi méltóságot sértő, de mint igen hatásos eszközt ajánlotta. A Pest megyei alispán, Endre László a megyei cigányellenesség fő zászlóvivője 1928-ban – még mint gödöllői főszolgabíró – a „minél gyakoribb szőrtelenítést és fertőtlenítést” tartotta a kóborcigányok elleni küzdelem egyik legkitűnőbb módszerének.

1955-től a nagyobb magyarországi településeken és városokban fürdető helyiségeket állítottak fel, a kisebbekbe kocsikkal szálltak ki az „egészségügyi dolgozók” – legtöbbször a rendőrséget, több helyen a honvédséget kérték fel közreműködésre, néhol besegítettek a tanácsai dolgozók is. Az akció rendszerint fél napig, de pl. 1985-ben (!) Bagon négy napig tartott. A fertőtlenítés során krezol szappant használtak,

amelyet 15 percig a testen kellett hagyni majd lemosni, mert hosszabb idő után mérgezést okozott. A ruhákat gépi tetvetlenítésnek vetették alá. A DDT-t széles körben alkalmazták – noha ezt a szert Egyesült Államokban kifejezetten mezőgazdasági használatra fejlesztették ki. A DDT használatát a FAO 1968-ban a mezőgazdaságban is betiltotta rákkeltő és az immunrendszer aktivitását csökkentő hatása miatt. A DDT származékok elraktározódnak a herékben, a petefészkekben, az emlőmirigyekben és a csontvelőben. Bár Magyarország az elsők között írta alá a betiltásról szóló egyezményt, a cigányok kényszerfertőtlenítésére még sokáig használták. Helyszíni kiszálláskor a fertőtlenítő brigádok mobil fertőtlenítő gépeket is használtak, főként a ZIL teherautók alvázára szerelt, kétkamrás DDA-2-t, a kamrák nagysága egyenként 2,5 köbméter volt. A fürdetéshez sátrakat állítottak fel.

Dr. K. P. egykori megyei tisztifőorvos beszámolt egy Dorozsmán végrehajtott akcióról. A nyírást és borotválást két dorozsmai borbély végezte: a szőrtelenítés teljes volt – hónalj, szemöldök, haj és fanszőrzet a nemiszervek táján. Egy idős cigány nem engedte, hogy a feleségét a borbélyok szőrtelenítsék, s inkább maga végezte el a rendelkezésére álló bádoggvágó ollóval (!) a műveletet. Csak 1961-ben született utasítás arra nézve, hogy „a nők fürdetésénél kizárólag női dolgozók segídekezhetnek.” Rengeteg eset volt, amikor olyan asszonyokat borotváltak kopaszra, akik még csak nem is voltak tetvesek. 1960-ban Takácsi községben két fiatal lány leborotválása után öngyilkosságot kísérelt meg. Ugyanebben az évben Csóton *búcsú napján* nemcsak a helybelieket, de a vendégeket is megnyírták és megfürdették. Többnek csak csikot vágta a hajába, öreget, fiatal egyaránt megszégyenítettek. Meztelenre vetkőzve kellett a fürdető kocsiba bemenniük a karhatalom és a személyzet szeme láttára, akik gúnyos megjegyzésekkel kísérték a műveletet. Az egyik szemtanú szerint a látvány olyan volt, hogy dachau emlékeit idézte fel benne. Ez a „szőrtelenítési” akció olyan felháborodást váltott ki a nemicigány lakosságban is, hogy a párt adminisztratív osztálya vizsgálta ki az esetet.

A sorozatos túlkapások miatt a központi vezetés 1961-ben úgy döntött, hogy „csak azokat a cigányokat kell ellenőrizni, fürdetni és fertőtleníteni, akikben élősködőket találnak.” Az utasítás kiemeli, hogy „az indokolatlanul fürdető és szőrtelenítő dolgozókat, illetve, akik az eljárás során megalázó megjegyzéseket tesznek a cigányokra, azokat felelősségre fogják vonni”. „A cigányokkal szembeni egységes fellépés a tiszta és normális körülmények között élő cigányokat sérti és ellenérzést vált ki belőlük”. Az intézkedést a jelentések szerint azonban gyakran ezután is figyelmen kívül hagyták, folytatva a korábbi, mindenkire kiterjedő gyakorlatot.³⁶

FEKETE IGAZOLVÁNY HELYETT: „KÜLÖNLEGES BEJEGYZÉSEK”

1956-ban az MDP, az ÁVH és a BM sok vezető kádere, a számára elrendelt történelmi szerep utolsó felvonását volt kénytelen eljátszani. A szovjet tanácsadók is mással voltak ekkor elfoglalva – közöttük Ivan Szerov tábornok is, aki októberben közvetlen fölötteseivel Mikojánnal és Szuszlovval érkezett Magyarországra. Szerovnak és Szuszlovnak már voltak a cigány- (és általában a nemzetiségi kérdés) megol-

dásában igen komoly „tapasztalatai”. Szerov a krimi, a Volga menti, moldáviai vagy a kárpátaljai cigányok problémáit (igaz, hogy vagonkérdésre redukálva) a háború alatt és után sikeresen „megoldotta”. Azonban az internáló és munkatáborokat, – mint a cigánykérdés szovjet típusú „rendezését” – a forradalom után a nemzetközi figyelem középpontjában álló letiport Magyarországon már nem lehetett számításba venni. A munkatáborok internáló táborokká alakultak át, hogy egy valóban „forradalmi népcsoportot”: a magyart, (a cigányokat akkoriban nem sorolták ide) kevésbé forradalmivá „neveljék át”.³⁷

A megkülönböztető fekete igazolványokkal szemben már 1956 elején megjelent a civil szférában a tiltakozás. László Mária a Minisztertanácshoz intézett feliratában, (amelyben többek között egy cigány kulturális szövetség megalakítását szorgalmazta), felhívta a figyelmet arra, hogy „...A személyi igazolványokat a cigányoktól a tanácsok elszedik, amely faji megkülönböztetésre ad alkalmat.”³⁸ Két év múltán, 1958-ban a Pest Megyei Tanács elnökhelyettese beadvánnyal fordult Biszku Bélához, az akkori belügyminiszterhez. Ebben a tanácselnök-helyettes értesítette a belügyminisztert, hogy a Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága megtárgyalta a megye területén élő cigány dolgozók helyzetét. „A Végrehajtó Bizottság elsősorban társadalmi, egészségügyi és művelődésügyi helyzetükkel foglalkozott. A vita során a Végrehajtó Bizottságnak több tagja kifogásolta a kettős személyi igazolvánnyal való ellátásukat. Ugyanis a vándorcigányok fekete színű személyi igazolvánnyal rendelkeznek. Maga a Végrehajtó Bizottság sem helyesli ezt a megkülönböztetést, fekete személyi igazolványok rendszeresítését. Kérjük Belügyminiszter Elvtársat szíveskedjék tájékoztatni a megyei tanács Végrehajtó Bizottságát a megkülönböztetés, illetőleg a fekete személyi igazolványok rendszeresítésének szükségességéről.”³⁹ A helyi tanácsok végrehajtó bizottságai országszerte foglalkoztak a cigánykérdéssel. „A probléma megoldása iránt a társadalmi érdeklődés növekszik – írta az 1961-ben megjelenő MSZMP határozat. Az utóbbi években a tanácsi végrehajtó bizottságok tanulmányozták és megtárgyalták a területükön élő cigánylakosság helyzetét, foglalkoztak átnevelésük lehetőségeivel, tervek készítették, amelyek számos konstruktív javaslatot és intézkedést tartalmaznak”⁴⁰

A fekete személyi igazolványok a figyelmeztetések dacára (évenkénti megújítási kötelezettséggel) több mint 5 éven keresztül érvényben maradtak Az ORFK Igazgatásrendészeti Osztálya csak 1962. január 5-én jelentette, hogy a „szocialista törvényesség és humanizmus” e nem mindennapi szüleményét 1961 első negyedében megszüntették az általános személyi igazolvány-cserék keretében: „A helyes munkaszervezés eredményezte, hogy kb. 200 000 állampolgár lejárt személyi igazolványának kicserélése [az állandó, bordó színű igazolványoké] határidőre megtörtént. A kóbor személyek részére rendszeresített BZ ideiglenes személyi igazolványok kicserélése még az év első negyedében megtörtént. Ezzel megszüntettük az állampolgárok ilyen vonatkozásban történő faji megkülönböztetését.”⁴¹

De vizsgáljuk csak meg közelebbről, hogyan zajlott le ez az eljárás. Az 1961-es párthatározat előkészítéséhez a Belügyminisztérium javaslatot terjesztett elő. Az ORFK Igazgatásrendészeti Osztályának előterjesztése a „Javaslat a kóbor- és félkóbor cigányszemélyek letelepitésére” címet viselte. A javaslat a magyarországi ci-

gány lakosságot három kategóriába sorolta be, valószínűleg a Munkaügyi Minisztérium 1958-as *Pogány-Bán*-féle koncepciója és a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya instrukciói alapján. A kialakított kategóriákba az ún. „*a szocializmus építésébe már beilleszkedett*”, az éppen „*beilleszkedőben lévő*” és a „*még be nem illeszkedettek*” csoportjába tartozó cigányokat sorolták be. Ezt az osztályozást a Politikai Bizottság átvette, és *1961-ben határozattá is emelte*. Az utóbbi két csoportot, a „*beilleszkedőben lévőket*” és a „*még be nem illeszkedettek*”, amelyek a hazai cigányság 200 000 főre becsült lélekszámának (30% + 40%) összesen 70%-át tették ki, vagyis 140 000 főt nevezett a javaslat „*félkóbor*” ill. „*kóbor*” cigánynak. *Ezzel a besorolással a BM 1961-es előterjesztése a cigányság 70%-át, mondhatni koncepció alapon potenciális bűnözőnek minősítette*. Hol van ez a szám már ahhoz a feltevéshez képest, amelyet a belügyminiszter-helyettes jegyzett 1954–55-ben, aki *25 000 főre* becsülte a „*kóborcigányok*” létszámát?

A „*félkóbor*” és „*kóbor*” cigányok összeírását – folytatta az 1961-es párthatározathoz benyújtott BM- javaslat – a helyi tanács vb-k végezzék el, amelyről igazolást adjanak ki, s az összeírt személy hivatalos okmányait, ha hiányoznak, pótlólag állítsák ki. Azokat, akik az összeíráson nem jelennek meg, elő kell vezetetni. A rendőr (járőr) köteles mindazokat a cigányokat előállítani, akik az összeírásról igazolással nem rendelkeznek, ill. az összeírás alól kivonták magukat. Az igazgatásrendészeti szervek kötelesek a még kint lévő, BZ jelű, [az ún. „*fekete*”] személyi igazolványt bevonni és helyettük rendes személyi igazolványt kiadni. „...Az ilyen módon kiadott személyi igazolvány „*különleges bejegyzések*” rovatába a következő szöveget kell bejegyezni: „*Népszámláláson részt vett ...tanács vb.-nél, 1961... hó... napján.*” A személyi igazolvány kiadásával egyidejűleg ujjnyomat felvételt kell készíteni és azt nyilvántartásba vétel végett az ORFK büntügyi nyilvántartó osztályának kell megküldeni. A járőrszolgálat közben a rendőrök igazoltassanak minden kóbor, gyanúsán viselkedő cigányt, abból a szempontból, hogy megvan-e az érvényes személyi igazolványa, a bejegyzett helyen lakik-e, és van-e állandó munkahelye. (Kelt: 1961. március 11.)⁴²

Így szüntette volna meg ez az előterjesztés a magyar állampolgárok faji megkülönböztetését. A fekete igazolványok bevonásával egyidejűleg, orwelli „*mélynyelven*” iratta volna be az állandó (az ismert, bordó színű) igazolvány „*különleges bejegyzések*” c. rovatába az intézkedő közegeknek, hogy ki is az igazolvány tulajdonosa, s milyen bánásmódot igényel. Ezt a „*bejegyzés-módszert*” korábban már az „*osztályidegeneknél*” alkalmazták. A cigányok személyi nyilvántartó lapjait *ujjnyomat-felvételekkel együtt a büntügyi nyilvántartóba* továbbították volna. A Belügyminisztérium 1961-es előterjesztését – a „*kóbor- és félkóbor*” cigányok összeírására azonban –, noha bekerült az 1961-es párthatározat előterjesztésének anyagába – a PB vitáján elvetették.⁴³ A „*vita*” abból állt, hogy Kádár János (egyedül) értékelte a javaslatot. A cigányok összeírására és a személyi igazolványba történő „*különleges bejegyzésre*” tett fenti javaslatot azzal utasította el, hogy azok, – mármint a kóborcigányok – „...*éppen azért kóborcigányok, mert nem tudják nyilvántartani őket.*”⁴⁴ Úgy látszik, Kádár érzekelte a javaslat mögött felsejlő botrányt, amely a „*fekete igazolvány*”-ügynél jóval nagyobb hullámokat verhetett volna, akár nemzetközi téren is. A cigá-

nyok számának felmérését akkorra már a Munkaügyi Minisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium kérdőíves módszerrel és a tanácsi jelentések elemzésével elvégezte, igyekezve az összeírásnak még a látszatát is elkerülni.

1961-re kikristályosodott az MSZMP-pártvezetés alapvető álláspontja a „cigánykérdéssel” kapcsolatban. A Munkaügyi Minisztériumban készült Pogány–Bán-féle tanulmány és a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának elemzése a cigányságtól megtagadta a nemzetiségként való önmeghatározás jogát, mert – szól a meghatározás – a cigányság nem „államalkotó” nép és nem is „fejlődőképes, forradalmi népcsoport”, mint például a „beduinok vagy a bantu négerek” (!). De „lényegi különbözőségeik folytán” nem tartoznak a „magyar nemzethez” sem. Így az elemzések – és a pártvezetés – a szovjet mintára kialakított „fejlődésben elmaradt népcsoport” kategóriát tette magáévá, károsnak minősítve minden nemzetiségi, önrendelkezési törekvést.⁴⁵ Idővel sor került – az 1953-as belügyi javaslatban is felbukkanó, – „baráti, csehszlovák tapasztalatok” átvételére is. Az 1958-as csehszlovák határozatot és a végrehajtásának tapasztalatait elemző tanulmányban kialakított tételek szinte szó szerint váltak a magyarországi cigánypolitika dogmatikus rendszerének részévé.⁴⁶

„...Egyértelmű, – jelentette ki Kádár János a Politikai Bizottság ülésén – hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségéről szólva megállapította: „...Az helyes, hogy ez a cigány nemzeti bizottság (!) megszűnjék. Cigány kultúregyesület káros volna?” – tette fel a kérdést, amelyre Orbán László, az előterjesztő válaszolt: „...Ez is az elkülönülés irányába vinné a cigányokat.” A magyarországi cigányok kulturális szövetségét határozatilag megszüntették, a szövetség vezetőjét László Máriát politikailag kompromittálták.⁴⁷ Az 1961-es párthatározat a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális problémaként határozta meg. „...A cigánylakosság felé irányuló politikában abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és köteleességek érvényesülését és ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését.” „...Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”⁴⁸ Az 1961-es PB (Politikai Bizottsági)-határozat az anyagi, szociális problémák kezelése terén mégis előrelépést jelentett, s legalább ráirányította a közfigyelmet a problémára – azonban az alkotmányos, politikai és emberi jogokról mindez nem mondható el.

Mintegy a „fekete igazolvány ügy” záró akkordjaként, 1963-ban a Belügyi Szemlében vita bontakozott ki az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961-es határozatának végrehajtásáról. Dr. Nemes Alajos, Baranya megyei rendőrfőkapitány vitaindító cikke után több közlemény foglalkozott a cigánylakosság helyzetével, szociológiai, kriminológiai problémákkal. Itt találkozunk először – nem csak belső használatra – a korábbi időszak negatív tendenciáinak a kritikájával, azoknak a jelenben is folytatódó elemeinek bírálatával. Dr. Györök Ferenc r. alezredes vitazáró cikkében hangsúlyozta: „...Határozottan fel kell lépni az olyan, a rendőri állomány között még élő, de a közvéleményben is előforduló nézetek ellen, hogy minden cigány bűnöző.”

Mucsi György őrnagy hozzászólásának érdekessége, hogy ő említett egyedül két igazolványokat, és tulajdonképpen fényt derített azok igazi funkciójára. „...A belügyi szervek csak akkor tudják eredményesen elősegíteni a cigányság felemelkedéséért folytatott harcot – írta – ha elsősorban a cigányokkal kapcsolatos helytelen nézeteiket számolják fel. Az ellenforradalom előtt elkövetett törvénysértések a cigányok problémáival való foglalkozás terén is éreztették káros hatásukat. Így pl. a cigánylakosságon belül a megbízhatatlanok két igazolvánnyal történő ellátása magával hozta a velük szemben megkülönböztető intézkedések tételét is, melyek azt eredményezték, hogy a cigányok között kétségtelenül meglévő bűnöző elemekkel a becsületes és fejlődőképes cigánylakosság – alaptalanul és önérzetében megsértve – azonos elbírálás alá került.”⁴⁹

NEMZETISÉGI POLITIKA ÉS CIGÁNYKÉRDÉS A SZOVJETUNIÓBAN

A „LENINI NEMZETISÉGI ELVEK”

A cigánykérdés megoldására tett korabeli magyarországi javaslatokban gyakran visszatérő fordulatként szerepel, hogy a cigányproblémát a nagy példakép, a Szovjetunió intézkedései nyomán – akár „szovjet eligazítást” is igénybe véve, valamint más szocialista országok tapasztalatait is felhasználva – kell megoldani. De hogyan oldotta meg (ha megoldotta egyáltalán) ezt a problémát a Szovjetunió?

1917 őszén Lenin a nemzetiségi politika követendő irányvonalával kapcsolatban még azt tervezte, hogy a hatalomra kerülő új vezetésnek biztosítania kellene a volt cári birodalmat alkotó népek önrendelkezési jogát. A bolsevikok uralomra jutása után azonban a nemzetiségi kérdés kezelése – baljós előjelként – Sztálin hatáskörébe került. Sztálin 1918 januárjában, a Szovjetek III. Összoroszországi Konferenciáján meghirdette az erőszakosan centralizált állam programját, amelyet a szovjetek köztestületének föderatív berendezkedéséről tartott előadásában fogalmazott meg. 1920. június 12-én írt erről a kérdéstről egyik Leninnek szóló levelében. A levél csak az 1990-es évek elején láthatott napvilágot. „...A régi Oroszországhoz tartozó népek számára a mi szovjet típusú föderalizmusunkat lehet és kell az internacionalista egységhez vezető célszerű útnak tartani. Az ok ismert: e nemzetiségeknek a múltban vagy nem volt saját államiságuk, vagy régen elveszítették azt. Ezért a föderáció szovjet (centralizált) típusa különösebb ellenállás nélkül gyökeret fog eresztene náluk.”

Ez a tétel a Szovjetunió határain belül rekedt minden nemzeti és etnikai kisebbségi önállóság megszüntetését tűzte ki célul, és mint később kiderült, azokra a nemzetekre is kíméletlenül alkalmazták, akik saját államisággal rendelkeztek (l. baltiak) vagy anyaországukhoz közvetlen határral kapcsolódtak (lengyelek, magyarok, finnek, románok). A 20. század azóta eltelt évtizedei megmutatták, hogy a Sztálin által elképzelt „föderalizmus” a Szovjetuniót alkotó népek számára egy egységes politikai-ideológiai akarattal, az uralmon lévő politikai elit kizárólagos hatalomgyakorlásának alárendelt, centralizált, bürokratikus államot jelentett, a nemzeti érzés meg-

nyilvánulásai ellen a nemzeti hadsereget és a belügyi alakulatokat is felhasználó politikai rendőrség uralma alatt.⁵⁰

Magukról a cigányokról a forradalom és az azt követő polgárháború időszakából nem sok információval rendelkezünk. A Franciaországban élő Matéo Maximoff említi, hogy a polgárháború alatt – a „kémek” kliséjére alapozva – a fehérgárdisták a cigányokat mint a vörösök kémjeit, a Vörös Hadsereg pedig mint a fehérek kémjeit végezte ki.⁵¹ Az 1926-ban megtartott első, a Szovjetunió egész akkori területére kiterjedő népszámlálása során 61 299 cigányt regisztráltak, beleértve a transzkaukázusi Bosa és Karaci, az üzbejisztáni illetve tadzsikisztáni Mugat vagy Luli cigányait is. Közülük 40 900 fő jelölte meg anyanyelveként a cigány nyelvet. Számuk – 1,6 százalékos arányban – a Romániával határos autonóm szovjet köztársaságban, Moldáviában volt a legmagasabb. Ezek a számok azonban csak töredékét jelenthették a szovjetunióbeli cigányoknak, mivel sokan – s ez a soha nem történt ok nélkül – titkolni igyekeztek származásukat és a környező nemzetiségekhez tartozónak vallották magukat. Ez a védekezési taktika azonban a sztálini terror idején éppen az ellenkező eredményre vezetett.

A polgárháború és a hadikommunizmus befejeztével (a lenini elvek jegyében) a cigányokat „nemzeti kisebbségnek” tekintették, de ezt a kisebbséget politikailag az 1925 nyarán alapított, államilag támogatott Összoroszországi Cigányunióba kívánták beolvasztani. Ezt részben az új szellemiségű felvilágosítással akarták elérni, illetve az írás-olvasás oktatásával, mely az orosz cigányok romanes-nyelvjárásában is folyt volna, amelyet szovjetunióbeli cigányoknak csak egy része beszélt. A párt a húszas években a nemzeti nyelveket és irodalmakat saját politikai céljaira akarta felhasználni a lenini tételnek megfelelően, mely szerint a nemzetiségi politikának „formailag nemzetinek, tartalmilag azonban szocialistának kell lennie”. A nemzeti kultúrák támogatását az ideológia a kommunista célok és értékek közvetítésének egyik eszközének tekintette.

1926. május elsején a moszkvai felvonuláson az Összoroszországi Cigányunió tagjai is részt vettek. (Ekkortájt a szövetség keretei között pl. egy cigány állam létrehozásáról is „vita” folyt.) A munkásosztály és a Szovjetunió nemzetiségeinek nagy, május elsejei seregszemléjén a fölvonuláson a Cigányunió tagjai, az „önkritikát” sem nélkülöző jelszavak alatt meneteltek. „Világ cigányai egyesüljetek!”, „Be a cigányszövetségbe!”, „Hát nekünk mindörökké a népek parazitáinak kell maradnunk?” szóltak a transzparenszek. Az önkritikus hangvétel vetekedett a Gulágon kiadott (az „önkéntes” éhezést lelkesen vállaló), „Tőlünk mindent, nekünk semmit!” jelmondatával. A Cigányunió a NOSZF 10. évfordulója alkalmából kiáltványban fordult a cigányokhoz, melyben a „koldulással, jóslással, lókereskedelemmel illetve lólopással” való felhagyásra szólított fel, s a letelepedést, a mezőgazdasági és ipari munkát propagálta. A felszólítás utalt egy – ekkor már működő – a Mezőgazdasági Népbiztosság által a cigányok letelepítésére felállított Különbizottságra.

Az Összoroszországi Cigányunió befolyása csak a fővárosra, Moszkvára (ahol a 20-as években néhány ezer cigány élt) és néhány nagyvárosra terjedt ki. Moszkvában 1926-tól 5 olyan iskolát létesítettek, melyekben a gyerekeket két nyelven, oroszul és cigányul oktatták. A „Loli Csergon” („Vörös csillag”) egyesület, illetve más

egyesülések Szmolenszkben, Szamarában és Szimferopolban a cigány nyelv megőrzését és a cigányzene ápolását tűzték ki célul. A moszkvai munkásklubokban fellépett egy cigánykórus is, 1928-ban egy cigány nyelvű rádióműsort is sugároztak. Néhány moszkvai roma az iparban dolgozott, ezért a Cigányunió őket – a beolvasztásra utaló terminológiával – olyan „kiváló személyekként” nevezték meg, mint „akik korábban cigányok voltak.”

1926-ban a Szovjet Küldöttek Kongresszusának Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népi Komisszárok Szovjetje határozatot adott ki „A cigányok nomád életmódjáról a letelepedett életmódra való átneveléséhez szükséges támogató intézkedésekről” címmel. Ebben megtiltották a vándorlást és előírták a kényszer-letelepítést, a modern értelemben vett rendezett munkát és az alkalmazkodni kívánó romák számára állami támogatást ígértek. 1928-ban létrehozták a „Cigányok letelepítéséért” elnevezésű bizottságot, amelynek feladata a „szocialista munkafolyamatba való integrációjuk” szabályozása lett volna. Azok, akik földművesként kívántak letelepedni, kedvezményként termőföldet és 400 rubeles hitelt igényelhettek. Még ebben az évben, főleg Moldáviából és Leningrád környékéről a letelepítési politika sikereit jelentették. Tisztázatlan maradt azonban, hogy az érintett néhány száz család esetében vándorló vagy már régen letelepedett cigányokról volt-e szó, mint ahogy az is, hogy milyenek voltak e letelepítések körülményei és hosszú távú következményei.

1928 februárjában azután váratlan fordulat következett. A Mezőgazdasági és a Tájékoztatási Népbiztosság által jegyzett, „A cigány élet szabályozása” című rendelettel feloszlatták az Összoroszországi Cigányszövetséget – amely ekkor 700 tagot számlált –, majd 1929-ben a Proletárzenészek Összoroszországi Egyesülete „Szabotázs a zenei fronton” címen erőteljes kampányt indított az ún. „Ciganscsina” ellen. A propagandakampányban a cigányzene, illetve a cigányzenészek, valamint a kávéházak és éttermek „dekadens” közönsége közé egyenlőségjelet tettek. Számos zenésztársulat, miután munkáját elvesztette, ekkor kényszerült nyugatra vándorolni.

A párt újabb koncepcióval is előállt. Azok az értelmiségiek, akik korábban az Összoroszországi Cigányszövetség élén álltak, megjelentethettek a 30-as évek első felében néhány könyvet, egy bibliográfiát, orosz elbeszélések cigány nyelvű fordításait, illetve kiadhattak egy irodalmi-politikai folyóiratot is cigány nyelven, amely azonban már nem a nemzetiségi önállóságot, hanem a cigányok „integrációját” propagálta. Egy 1931-es, tanárok számára írt „Bevezetés a cigány nyelvbe” illetve egy 1938-ban megjelent Orosz–cigány szótár szintén ezt a politikát szolgálta, mint ahogyan a Lunacsarszkij kezdeményezésére 1931-ben létrejött Moszkvai Cigányszínház is. Fennállásának első éveiben a színház Moszkvában – nyáron más városokban is – zenés revüket adott elő, melyekben a cigányokat „letelepedett életmódra ösztönözték”. Néhány darabban a táncosnőknek mezőgazdasági szerszámokkal – kapákkal, kaszákkal – a kezükben kellett föllépniük. Később olyan színpadi adaptációkat adtak elő, mint Mérimée „Carmenja”, Garcia Lorca „Vérnásza” vagy Victor Hugo „Esméraldája”. A Cigányszínház a háború alatt a frontokat járta és lelkesítette a Vörös Hadsereget. Egy másik hivatalos folklórintézményt, a „Cigány Cirkusztársulatot” a háború után, 1950-ben alakították meg.

De a Cigányszínháznak 1940-től a cigányromantika és a folklór egyvelegét már nem cigányul, hanem oroszul kellett előadnia. Sztálin és a szovjet vezetés nemzeti-politikája, a 30-as évek közepétől irányt váltott, és egyedül az orosz nyelvet előnyben részesítő ún. „szovjet nemzeti öntudatot” favorizálta. A kezdeti „formailag nemzeti, tartalmilag szocialista” elképzelések után a cigányságot mint egy „fejlődésében elmaradt népcsoportot” határozták meg, akik nem alkotnak önálló nemzetet vagy nemzetiséget, s akiknek anyagi és kulturális elmaradottsága egyúttal megoldatlan szociális problémát jelent az állam számára.⁵²

SZEMÉLYI IGAZOLVÁNYOK A SZOVJETUNIÓBAN

A Szovjetunió közigazgatási intézkedései között megtalálhatjuk a személyi igazolványok bevezetésének előképét is. „A harmincas évek küszöbén – írja Szolzsenyicin – a személyi igazolvány rendszerének bevezetése... tekintélyesen hozzájárult a légerek feltöltéséhez... az emberek eleinte nemigen tudtak bánni azokkal az igazolványokkal – aki nem jelentkezett be, vagy nem jelentkezett ki, legalább egy kurta esztendőre beterettek szépen a »Szigetekre«”.

Az író egy másik példát is említ. „...Az egykori csekista, Alexander Kalganov emlékezett arra, hogy Taskentben kapott egy táviratot: 'KüldjeteK kétszázat'. Akkor azonban éppen készen voltak egy csoporttal és látszólag már nem volt kit küldeni. Jó, hát akkor ötven embert kiegészítésül összeszedtek a kerületekből. Aztán támadt egy ötletük. A milícia által őrizetbe vett Bytowikiket felértékelní Ötvennyolcasokká. Ez is megtörtént. De az előírt számot még mindig nem érték el! Megkérdezték hát a miliciát, mit tegyenek most. Azt a választ kapták, hogy cigányok vertek tábort kicsit sem zavartatva magukat a város közepén. Hát ez az! Bekerítették a tábort és a férfiakat 17-től 60 évesig az 58. § szerint deportálták, majd jelentették a terv teljesítését.” Az 58. §, melyet a büntető törvénykönyvben az „államellenes bűncselekmények” címszó alatt foglaltak össze, homályos fogalmazásban a következő cselekményeket büntette: „hazaárulás”, „az ellenség előnyben részesítése”, „segítségnyújtás a világ burzsoáziájának”, „kémkedés”, „terror”, „bizonyos kötelességek nem teljesítése vagy szándékosan hanyag teljesítése”.⁵³

1932-ben vezették be a belső útlevelelrendszert, egyidejűleg egyes városok zárttá vagy nyílttá minősítésével. A „zárt” városok (Moszkva, Leningrád, Kijev, Odessza, Minszk, Harkov, a Don menti Rosztov, eleinte Vlagyivosztko is) különleges jogállású, jobban élelmezett városok voltak, s csak úgy volt megszerezhető az állandó ottani illetőség, hogyha oda született, oda házasodott valaki, vagy valamely különleges ottani alkalmazás jogosította fel rá. (A szovjet zárt városokban nem nehéz felfedezni a rokon vonásokat a magyarországi „kiemelt” városokkal.) A rendőrségi ellenőrzéseknek és a papírok nélküli személyek igazoltatásának több százezer ember száműzetése lett a vége. 1934 első nyolc hónapjában, csak a „zárt” városokban, több mint 630 000 személyt vettek őrizetbe az útlevelel-rendszabály megsértéséért. Ezek közül 65 661-et igazgatási úton bebörtönöztek, majd általában deportáltak mint „deklaszált” elemet. További 175 627-et száműztek. 1933. június 28-tól július 3-ig az

OGPU 5470 moszkvai cigányt tartóztatott le s deportált szibériai „munkafalvakba”. 1933-ban 4750 kijevi, 18 000 moszkvai és leningrádi „deklaszált” elem igazoltatására és deportálására került sor. Ezek közül az első csoport Nazino-szigetére került, ahol egy hónap alatt elpusztult az elítéltek kétharmada.⁵⁴

TERROR, ÁTTELEPÍTÉS, NÉPIRTÁS

1930-ban Rjazany pityelinszki kerületében a begyűjtések során a falvakban felkelés tört ki a szó szoros értelmében levetköztetett és kifosztott parasztság körében. Január 27-én a kollektivizáló (begyűjtő) brigádok egy Avaneszov nevű tagja Malije Mocsili faluban megerőszkolt egy paraszttasszonyt. Ez volt a túlsorduló csepp a pohárban. Az asszony hazatérő férje a brigádtag keresésére indult, aki a pincéjébe rejtőzött. Az OGPU jelentette, hogy az incidens tömeges felháborodást váltott ki, s kompromittálta az egész begyűjtő brigádot. A brigádok azonban más módon is kompromittálták a „kollektivizálást”. Annyi búzát sem hagytak a parasztnok birtokában, hogy legalább a következő vetést biztosíthassák. Még a kisütött kenyereket is elkobozták és a kétségbeesetten ellenálló asszonyokat a hajuknál fogva vonszolták el az útból. Az egész megmozdulásra később is jellemző volt a családjukért rettegő anyák szívós ellenállása. Több ezernyi parasztn, több mint húsz falu lázadt fel, a nyugtalanság hónapokig elhúzódott. Az OGPU erősítést kért, és a tömegbe lőtt s többszáz embert letartóztatott.

A rjazanyi megmozdulások szemtanúja, A. N. Janyin, volt pártmunkás, 1957-ben emlékezett vissza a lázadásra. Janyin feltételezte, hogy a „trojkák” (a helyszínen működő háromtagú testületek) által keltett elégedetlenséget kihasználta egy „összeesküvő csoport”. Janyin egyúttal le is leplezi, hogy kik voltak ezek az „összeesküvők”, akik e sajnálatos események mögött álltak. Szerinte a „politikai-gazdasági ellenség” (a kulákok), a „politikai-történelmi ellenség” (a fehér gárdisták és antonovista titkos ügynökök), „volt cári tisztviselők” (a cári дума tagjai), a „vallásos ellenség” (a helyi pap), különböző „csökönyös nőszemélyek”, „visszaeső bűnözők” és végül, de nem utolsósorban: a helyi cigányok. Janyin fontosnak tartotta aláhúzni, hogy az egyik lázadó falu „cigány falu” volt.⁵⁵ Az egész történet abszurd sajátossága, hogy a cigányokat a század folyamán sokféle okból büntették, de „kuláklázadásban” való részvételért talán csak egyedül a Szovjetunióban. A veszélyes precedensnek minősülő rjazanyi megmozdulás kitöréséért, s az erőszak alkalmazásáért, a pártvezetés a hangulat javítása érdekében a helyi vezetőkön példát statuált. A kerületi végrehajtó bizottság elnöke öt év javító-nevelő munkatáborot, helyettese és a helyi bíró, valamint OGPU kerületi parancsnoka három évet, a kerületi pártbizottság tükara 6 hónap kényszermunkát kapott, Verjajevo tanácselnökét és számos kollégáját pedig kirúgták állásából.

A kuláklázadásban résztvevők elindulhattak Szibéria felé. A „kuláknak vagy félkuláknak” minősített parasztnoknak nem kellett lázadniuk azért, hogy a Gulagra kerüljenek. Az 1938. július 1-jei állapotok szerint az NKVD-Gulag munkatelepein 997 329 kitelepített dolgozott, akik 1741 településen éltek. Túlnyomó többségük parasztn volt, akiket az 1929 és 1933 közötti kollektivizálás során „kuláktalanítottak” és küldtek

„kulákszámúzetésbe”. Tízezrével voltak azok a „megbízhatatlan elemek”, akiket 1933 és 1937 között telepítettek ki a nagyvárosokból és a határsávokból. A „lakatlan területek speciális betelepítésének” nevezett akció kiméretlen módszerekkel folyt. A deportáltakat a kiszállítás után sokszor otthagyták a tajga kellős közepén. Télen itt túlélési esélyek nem voltak, hacsak a foglyok nem vittek magukkal előrelátóan fészét, fűrészelt és lapátot. Ha volt szerszámuk, azonnal földkunyhókat ástak, fákat vágta ki, deszkát fűrészelték, azaz „aktívan belakták” a helyet, és így elkerülhették a biztos halált. Ez volt a kezdete a munkatelepek létrejöttének. A telepeken azután egyre több ház épült, érkeztek újabb kitelepítettek is, de még gyorsabban nőtt a sírok száma a közeli temetőben.

A munkatelepeken élők családjának élelmezési normáját – a Gulag vezetőségének 1933. július 3-án kelt jelentése szerint – maga a szovjet kormány állapította meg. Ez a következőkből állt „...5 kg liszt, 0,5 kg kása, 0,8 kg hal és 0,4 kg cukor. Ennek következtében – írja a jelentés – az uráli és északi területeken a fakitermelésben foglalkoztatott kitelepítettek helyzete erősen megromlott... Az északi és uráli területeken lévő fagazdaságokban mindenfelől azt jelentették, hogy gyakran fogyasztanak az emberek táplálkozásra nem alkalmas pótlékokat, úgymint macskákat, kutyákat és elhullott állatokat... Az éhezés következtében ugrásszerűen megnőtt a megbetegedések száma és a halálozások száma. A cserdinszki járásban a kitelepítettek 50%-a betegedett meg... Az éhezés miatt nőtt az öngyilkosságok száma, növekszik a bűnözés... Az elcsigázott, legyengült kitelepítettek képtelenek a normát teljesíteni, ennek következtében még kevesebb élelmiszert kapnak és még kevésbé képesek a munkájukat ellátni. Előfordultak esetek, hogy éhen haltak az emberek a munkahelyükön vagy hazaérve.” Különösen sok volt a haláleset a gyermekek körében – írja a jelentés.⁵⁶

Mi volt ezeknek az intézkedéseknek az ideológiai alapja? Marx még bizonyos volt abban, hogy a bűnözők megjavításának egyedüli eszköze a termelő munka. A jogtudós, diplomata és államügyész Visinszkij a megfelelő időben kidolgozta és alkalmazta, (nemcsak a bűnözőkre, de a politikaiakra, „gyanúsakra” és nehezen követhető bűnbakok hosszú sorára) az „elnyomás és kényszerítés”, másfelől a „meggyőzés és az átnevelés” elvének „dialektikus” összekapcsolását: „...A burzsoá büntetéssel szemben nálunk a foglyok szenvedése nem cél, – írta Visinszkij – hanem eszköz... A mi célunk az, hogy valóban megjavuljanak, hogy a légerekből öntudatos munkásokként jöjjenek ki.”⁵⁷ Egész népek, nemzetiségek kerültek munkatáborokba és munkafalvakba a büntető és megelőző, „biztonsági” célzatú „áttelepítések” során. Mái nem lehet tudni, hogy ezek között mennyi lehetett a cigány áldozatok száma.

A világháború kitörése, s a Szovjetunió ellen meginduló támadás újabb szenvedéseket hozott a kitelepítetteknek és a kényszermunkatáborok foglyainak. A Szovjetunió NKVD-GULAG egyik parancsnoka, V. Naszedkin harmadfokú állambiztonsági komisszár az NKVD javító munkatáborainak és telepeinek működéséről számolt be a háború éveiből. A jelentés a Szovjetunió belügyi népbiztosának, L. P. Berija állambiztonsági főnépbiztosnak, (a másolata pedig a népbiztos helyettesének, V. V. Csernisev másodfokú állambiztonsági komisszárnak) készült. A dokumentum 1944. augusztus 17-i keltezésű.

.... A Szovjetunió elleni háború elején a javító-munkatáborokban és a telephelyeken fogva tartott személyek száma 2 300 000 volt, ami 1944. július 1-jére 1 200 000 főre csökkent. A háború három éve alatt a táborokból és a telephelyekről 2 900 000 fő távozott, míg újonnan 1 800 000 elítélt érkezett. A foglyok létszámában csökkent az elítélt férfiak aránya, ugyanakkor a nők emelkedett. 1941-ben az elítéltek 93%-a volt férfi. Jelenleg [1944 augusztusában] a férfiak aránya 74%, a nők 26%. A nők főként sikkasztásért, a szocialista tulajdon elleni lopásért, a termelés során elkövetett kisebb lopásért valamint személyi tulajdon elleni lopás vétké miatt kerültek büntetőjogi felelősségre vonásra. A háború első időszakában azokon a területeken vált szükségessé a foglyok evakuálása, ahol a javító-munkatáborok jelentős csoportja és az NKVD telephelyei (belomori-balti, moncsogori, vityegori és szegezsi repülőter-építő táborok és mások) a hadi tevékenység övezetének közvetlen közelében helyezkedtek el. A táborok és a telephelyek kiürítése alapján szervezeten ment végbe, a Gulag kidolgozta a foglyok evakuálásának tervét az ipari létesítmények áttelepítésével egybehangoltan, előre tervezve a gyermekek, az anyagi értékek és a bontásra kerülő felszerelések elszállítását. *Az ismert szállítási nehézségekkel összefüggésben az elítéltek jelentős tömegeinek kitelepítése gyalog történt, nem ritkán közel 1000 km-es távolságra.* A Gulag szerveit a hátrországi járásokban az elhaladó szerelvények és fegyverszállítmányok orvosi-egészségügyi gondozása és élelemmel való ellátása érdekében mozgósították. 27 javító-munkatábor és 210 telep kiürítésére került sor, összesen 750 000 elítélttel.”

A Vörös Hadsereget ért hatalmas háborús veszteségek pótlására a köztörvényeseket besorozták és kiküldték a frontra. A feleslegessé váló őrszemélyzet mehetett a rabokkal együtt az első vonalakba.

.... Az Állami Védelmi Bizottság különleges határozatai alapján az 1942–1943-as évek során a jelentéktelen bűncselekmények miatt elítéltek közül *157 000 ember szabadult idő előtt és került a Vörös Hadsereg soraiba.* Ezen kívül a Gulag által bevezetett rendszer alapján minden frontszolgálatra alkalmas elítélt, aki büntetésének letöltése után szabadult a táborokból és telepekről, szintén átkerült a hadseregbe. *A Honvédő Háborúnak csak három éve alatt 975 000 ember került át a Vörös Hadsereg kiegészítésére. A háború három éve alatt, beszámítva a hivatásos munkatársakat is – 117 000 ember, köztük 93 500 a militarizált őrségből – a Gulagból a Vörös Hadsereg kiegészítésére 1 092 000 ember került át.* [Kiem. a szerző.]⁵⁸

Az 1929–30-ban megindult, főként a parasztság rovására történő iparosítás során a cigányokkal szembeni asszimilációs politika rendkívül elnyomó jelleget öltött. Már nemcsak hogy nem tekintették őket nemzeti kisebbségnek, hanem a terror időszakának megfelelőbb hangnemben olyan címkéket kezdtek (hivatalosan is) rájuk ragasztani, mint az „*élősködők*”, „*kártékony rovarok*” vagy a „*bűnözők*”. A sztálinizmus elnyomó intézkedéseinek részletei, a *kényszertelepítések*, vagy a *cigánykolhozok* illetve *gyárok* létrehozása éppúgy homályban maradtak, mint a különböző lágerekbe történő deportálások. A kollektív emlékezet azonban mégis megőrzött ezekről vala-

mit. A „Trud” 1989. április 6-i számában azt írta: „A vándorcigányok sokszor szörnyű üldöztetéseknek voltak kitéve. A cigánykompaniák nagy részét – amelyek ellen katonai erőket is bevetettek –, vagyonelkobzásra ítélték és gyakran élelem és meleg ruha nélkül Szibériába deportálták.” A „Pravda” 1989. június 14-én azt írta „...A 30-as évek közepén a sztálini rezsim politikai terrorja szétrombolta a cigányság öntudatát, mivel nemzetközi kapcsolataikat és szociális sajátságaikat államellenesnek tekintették.”⁵⁹

Az ukrainai Gleb Gorodnyicsenko erre az időszakra emlékezik: „...A sztálini repressziók során teljes egészében eltörölték azokat a jogokat, amelyek kulturális és nyelvi identitásuk megőrzését szolgálták a szovjethatalom első éveiben. Ezerszám számúzták őket Szibériába. A cigány ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezeteket bezárták. A náci Németországnak és más fasiszta kormányoknak az egyik fő programja ugyancsak ennek az etnikai kisebbségnek a megsemmisítése volt a második világháború alatt. Öregeket és fiatalokat lőttek agyon a helyszínen. Eddig még nincs statisztika arról, hogy hány cigány vesztette életét ebben a húsdarálóban [...] De a cigányok fegyvert fogtak. Közismert, hogy Csernyigov régióban több mint 1500 cigány csatlakozott a kisebb partizáncsoportokhoz, ezek azokból az emberekből álltak, akik 1941-ben már elkéstek, hogy csatlakozzanak a reguláris hadsereghez.”⁶⁰

A húszas éveknek a kisebbségek önállósodási törekvéseit letörő, tömeges agyonlövésekkel, néhol teljes falvak férfilakosságának megsemmisítésével járó expedíciói után, (amelyek pl. a kozákokat vagy a krími tatárokat sújtották), a nemzetiségi tisztogatások 1930 körül kezdődtek újra. Egyes népcsoportokat „csak” áttelepítettek, míg másokra kényszermunka várt. Az akciók második lépcsőjében, 1939-től, a világháború kitörése után, a „befurakodó ellenség” és a „mindenütt jelenlévő kémek” hisztérikus kampányával együtt a megbízhatatlannak vagy ellenségesnek tartott nemzetiségek elleni tisztogatások megújult erővel lángoltak fel. A Molotov–Ribbentrop-paktum után, a Szovjetunió nyugati határainak lengyel területekre való kiterjesztésével és a balti államok bekebelezésével a megszállt területek „pacifikálása” és a terrorintézkedések következtében igen nagyszámú „hadifogoly”, valamint „egyéb ellenséges elem” került szovjet fennhatóság alá.

Lavrentyij Berija a Lengyelország elleni szovjet invázió idején, 1939. szeptember 19-én rendelte el a Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatóságának (Glavnoje Upravlenyje Vojennoplennih i Intyernirovannih = GUPVI) felállítását. A gyorsan növekvő „hadifogoly”-táborvilág 340 főtáborból és kb. 4000 melléktáborból állt. A fő- és melléktáborok mellett létrehoztak még ún. speciális munkabrigádokat, kórház-táborokat, elkülönített munkabrigádokat, büntető munkatáborokat, politikai elkülönítő táborokat valamint börtönöket. A GUPVI-táborrendszer felállításával a szovjet vezetés nem tett különbséget civilek és katonák között. A háború egy idő után – a rendszer exportja mellett – a munkaerő-szükséglet kielégítését is szolgálta, annak a kb. egymilliónyi kényszermunkát végző fogolytömegnek a pótlását, akiket rabtartóikkal együtt besoroztak a Vörös Hadseregbe.

A Molotov–Ribbentrop-paktummal elért határmódosítás nem volt vértelen. A Vörös Hadsereg lengyel területekre bevonuló alakulatai kb. 2500–3000 embert veszítettek, és mintegy 200 000 lengyel hadifoglyot ejtettek. Közülük több mint 15 000 tisz-

tet az NKVD emberei később a katyni erdőben és két másik gyűjtőtáborban brutális módon kivégeztek. A lengyel foglyokat a Szovjetunió megtámadása után a Gulágra vagy a birodalom távoli, keleti régióiba szállították, ahonnan az életben maradtak egészen az 1950-es évek végéig évente olykor 80–90 ezres tömegekben repatriáltak.

1940 júniusában a független balti államokat Litvániát Lettországgal és Észtországgal, illetve a megszállt lengyel területekkel, az ún. „Nyugat-Belorusziával és Nyugat-Ukrajnával” együtt hivatalosan is a Szovjetunióhoz csatolták. A szovjethatalomra nézve veszélyesnek tartott elemek deportálását végrehajtó *Ivan Szerov tábornok* csaknem egy évvel a megszállás előtt, 1939. október 11-én kiadta a baltikumi „szovjetellenes elemek” és családjaik deportálására vonatkozó parancsát. Szerov külön rendelkezésére a deportálások végrehajtásakor azonnal elszakították az apákat a családjuktól.

001223. sz. parancs

a szovjetellenes elemek Litvániából, Lettországból és Észtországból történő deportálása végrehajtásának lebonyolításáról.

Szigorúan titkos!

[...] Mivel nagy számú deportáltat kell letartóztatni és speciális táborokba szétosztani miközben családjaiknak egy másik régióba, speciális telepekre kell menniük, lényeges, hogy a családok mindkét részének a családtagoknak és a családfőknek a szállítási műveletét párhuzamosan kell lefolytatni anélkül, hogy ezt tudtukra adnánk és a szétválasztás ellenállásra készítetné őket... Az egész család szállítását a vasúttálmásokra gépjárműveken kell lebonyolítani és csak a vasúttálmásokon kell a családfőket egy külön az ő számukra fenntartott vagonban elhelyezni. [A családok] összegyűjtésekor a deportáltak otthonában a családfőt figyelmeztetni kell, hogy személyes tárgyait külön bőröndbe kell csomagolni, mert a deportált férfiak egészségügyi vizsgálatát a nőktől és a gyermekektől elkülönítve kell majd elvégezni [...]

Az SzSzsZR helyettes belügyi népbiztosa,
harmadik fokozatú komisszár
*SZEROV*⁶¹

Közvetlenül a német támadás előtt, 1941 tavaszán 86 ezer lengyelt a határzóna „megtisztítása” címén átszállítottak a Szovjetunió belsejébe. 1941. június 14-én (egy héttel a német támadás előtt) 9 250 főt Észtországból, 15 081 főt Lettországból és kb. 13 600 főt Litvániából, összesen kb. 38 000 embert tartóztattak le 24 óra alatt. Politikusokat, különböző pártok aktivistáit, katonatiszteket, értelmiségieket, gyárosokat, de még kisebb boltok tulajdonosait is – köztük 7000 zsidót – teherszállító vagonokban Szibériába, valamint az orosz Távól-Északra deportáltak, a Gulág kényszermunkatáborába, ahol többségük elpusztult az éhségtől, a fagytól, a napi 12 órás bányamunkától vagy fakitermeléstől.⁶²

Az 1939–40-ben megszállt területeken ezek az akciók egyként szolgálták e területek etnikai arculatának megváltoztatását és a helyi társadalmak gyökeres átalakítását, lefejezését. Az 1941 tavaszán megkezdett deportálások ütemezett lebonyolítását

a német támadás zavarta meg. A hátszágban azonban minden tovább folytatódott (a hatalmas veszteségek és a visszavonulás dacára) igen jelentős erőket és szállítási kapacitást vonva el a frontokról. Az ún. „belügyi, biztonsági” szempontok és a „kollektív büntetés” elve együttesen érvényesült a szovjetunióbeli német kisebbség kitelepítésekor. A Volgai Német Autonóm Köztársaságból 1942 júniusáig 1,2 millió németet szállítottak Közép-Ázsiába és Szibériába, hogy megelőzzék a támadó Wehrmachttal való együttműködésüket, de több tízezerre tehető a GUPVI, illetve a Gulag táborvilágába hurcoltak száma is. A volgai németekkel egyúttal a velük együtt élő cigányokat is áttelepítették Kazahsztánba.⁶³ A Vörös Hadsereg támadó hadműveleteivel párhuzamosan 1945-ben Kelet-Poroszországnak a hadsereg által elfoglalt területeiről az áttelepítésre ítélt németek mellett, elhurcolták az ottani szintiket és romákat is. De ugyanígy: amikor a Vörös Hadsereg 1944–45-ben bevonult a Krimbe, Moldáviába és Besszarábiába, az ott élő „ellenségesnek” vagy „árulónak” minősített nemzetiségekkel együtt deportálták a cigányokat is.

A moldáviai és besszarábiai cigányok áttelepítéséről Nyikolaj Bugaj tesz említést: „1945 márciusában más nemzetiségek áttelepítésére is sor került a Moldáv Köztársaságban, beleértve... a cigányokat... További dokumentumok a cigányok Besszarábiából történő áttelepítésére vonatkoznak. Őket a pavlodari régióba [Kazahsztán], Nyizsnij Tagilba [Oroszország] és az akmolinszki régióba, [az ázsiai kirgiz sztyep-pékre] költöztették.”⁶⁴ Ezek az akciók sztálini a „kollektív felelősségre vonásnak”, s annak az „áttelepítési politikának” a részei voltak, amelyeket a Vörös Hadsereg bevonulásakor az NKVD és a SZMERS azonnal megkezdett az adott területeken, majd folytatott a háború után.

Az „áruló”, „ellenséges” vagy „megbízhatatlan” etnikumok és a „potenciálisan szovjetellenes elemek” elleni tisztogatásokat az állambiztonsági és belügyi szervek a visszafoglalt vagy megszállt területeken 1944–45-ben ott kezdték újra, ahol 1941-ben a német támadáskor kénytelenek voltak abbahagyni. Ukrajnában az NKVD különleges egységei letartóztatták és elhurcolták a függetlenségre törekvő ukrán OUN mozgalom tagjainak (Ukrán Nemzeti Unió, Organizacija Ukrajszkih Nacionaliszto-vo) és a német szövetségben harcoló UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg, Ukrajszka Povsztanszka Armija) katonáinak hozzátartozóit, mintegy 100 ezer polgári személyt. [Az OUN mozgalom tagjait korábban a Németországtól is független Ukrajna megteremtésének törekvései miatt a németek is elfogták és titkos utasításra mint „fosztogatókat” kivégezték.] A bevonuló szovjet szervek letartóztattak több százezer katonaszökevényt, „kollaboránst” és olyanokat, akiket „a szovjet hatalom lehetséges ellenségeinek” tartottak. Az etnikai és politikai tisztogatások újra kezdődtek a balti államokban és az újonnan vagy újra megszállt lengyel területeken is

A civil lakosság, nők és gyermekek elleni atrocitások, és az erőszakos áttelepítések „szovjetellenes”, háborús vagy politikai büntettekkel nem magyarázhatók. A náci megszállók által üldözött cigányok és zsidók deportálása ugyancsak nem. Az etnikai (kollektív felelősség) alapján végrehajtott retorziók – amelyek még az ötvenes évek elején is folytatódtak – az ENSZ Közgyűlése által 1948 decemberében elfogadott, „A népirtásról szóló egyezmény” „C” pontjába ütköztek, amely népirtásnak minősítette azokat a cselekményeket, amelyek egy nemzeti, etnikai vagy vallási

„csoport életfeltételeiben szándékosan olyan változást okoznak, amely kiszámíthatóan annak részben vagy egészében való megsemmisüléséhez vezetnek”.

A krími tatárokat, karacsájokat, kalmüköket, ingusokat, csecseneket és balkárokat, összesen mintegy 900 ezer főt 1943 novembere és 1944 júniusa között a németekkel való együttműködés vádjára alapján telepítették át a Szovjetunió ázsiai vidékeire. 1944 novemberében a török határ mentén élő meszhetek, kurdok és hemcsinek kerültek sorra. Őket is „határvédelmi, belbiztonsági okokból” telepítették Szibériába.⁶⁵

1944. május 11-én a Vörös Hadsereg visszafoglalta a Krím-félszigetet. Ezen a napon az Államvédelmi Bizottság N5859ss sz. határozata, Sztálin aláírásával elrendelte minden krími tatár deportálását Üzbegisztánba. A parancs Lavrentyij Beriját az NKVD részéről és Lazar Kaganovicsot az NKPS (Szállítási Népbiztosság) részéről bízta meg a végrehajtással. A helyszíni kivégzések, erőszakos cselekmények és megtorló akciók után, 1944. május 18-án megkezdődött a krími tatárok tömeges kitelepítése.

Berija két helyettese, az újra felbukkanó Ivan Szerov valamint Bogdan Kobulov személyesen felügyelték a helyszínen – a forradalmi időkre emlékeztető páncélvonatukból – a razziákat és a családok bevagionozását. Az egész művelethez 23 000 NKVD tisztet és katonát, 9000 NKVD-NKGB alkalmazottat mozgósítottak. Az 1944-ben Amerikától kapott 100 „Willye Jeep”-et, és 250 „Studebaker” teherautót nem a frontokon vetették be, hanem a tatár családoknak a vasúti gyűjtőpontokhoz való szállítására használták fel. 67 férfival, nővel és gyermekekkel megrakott, teljes vasúti szerelvényt indítottak útnak Üzbegisztánba. A családoknak 15–20 percet adtak az elvileg engedélyezett 500 kg személyes holmi összeszedésére. A tatárok elhurcolása több hullámban zajlott le, illusztrációul itt csak az első, – valószínűleg a történelem egyik leggyorsabb tömeges áttelepítése – adatait közöljük.

Nap	A vasútállomásokra koncentráltak	Útnak indítottak Üzbegisztánba
1944. május 18.	90 000	48 400
1944. május 19.	165 515	136 412
1944. május 20.	183 155	183 155
3 nap alatt összesen	438 660 fő	367 967 fő

A Krím hagyományos nemzetiségi területei, mint a zsidó Freidorf, a német Buyuk Omlar vagy az ukrán Isun régió éppúgy belekerültek ebbe az akcióba, mint más nemzetiségi csoportok: az örmények, görögök, és a bolgárok, de a krími akció során áttelepítették a német megszállók krími vérengzéseit túlélő cigányokat is. A Szovjetunió földrajzi atlaszában 1950-ben megjelent etnográfiai térképe a „A Szovjetunió nemzetiségei” c. lapján a Krími Autonóm Köztársaság helyett már „Krím-oblasztyot” jelez, s csak orosz népességet mutat ki. Az orosz nemzetiségű telepeseket a központi, Moszkva környéki területekről telepítették be a félszigetre.⁶⁶

Az erőszakos kitelepítések emberveszteségeiről nem állnak pontos adatok rendelkezésre. Egy 1949-es NKVD jelentésből csak következtetni lehet ezekre. „A speciális telepekre kezdetben letelepített száműzöttek és speciális telepések száma, és a száműzöttek és speciális telepések száma a legutóbbi, 1948–49-es újrászámlláláskor” címet viselő jelentés megadja a nemzetiségi tömegek számát a deportálások idején, a telepeken élőkét az újrászámlláláskor és egy „megjegyzések” rovatot, amelyben közli az 1948. július 1-jéig elhalálozottak számát. A nemzetiségek nagy részének veszteségeit azonban csak a kitelepítéskor és az újrászámlláláskor felvett adatok különbsége foglalja magába.

A jelentés 608 749 karacsáj, csecsen, ingus és balkár deportálását mutatja ki 1943–1944 teléről. 1948-ban 450 034 észak-kaukázusit tart számon a speciális telepeken élők között: a különbség 158 715 fő. Ebben az időszakban 144 704 halottat mutat ki ezek között a nemzetiségi csoportok között a speciális telepeken. 228 392 krimi tatárt, bolgárt, örményt és görögöt deportáltak, akik közül 1948-ban 185 707 főt számoltak újra. A különbség 42 685 fő. A számbavett halottak száma ezeknél a csoportoknál 44 125. Ezekhez hasonló számokat mutattak ki a kalmükök és a meszhet törökök között is. Az áttelepített *németeknél* nincs a halottakról szóló kimutatás. A deportált németek száma több mint 1 235 322 fő volt, ezek közül 1 063 041 főt mutatnak ki a telepeken élők között 1948-ban.⁶⁷

Amikor Vörös Hadsereg elérte a Kárpátokat, a „kollektív büntetés” elvét a magyarlakta területeken is alkalmazták. A 4. Ukrán Front 1944. november 12-én kiadott, 0036-os számú parancsa kimondta, hogy Kárpátalján „...számtalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket, csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni”. 1944. december 16-án a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának határozata a német nemzetiségűek összegyűjtéséről rendelkezett.

„...Mozgósítani és a szovjetunióbeli munkára kell irányítani az összes 17–44 év közötti német férfit, a 18–30 év közötti német nőket, akik a Vörös Hadsereg által felszabadított Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén tartózkodnak. A mozgósítás irányításával az NKVD-t, ezen belül Berija elvtársat kell megbízni. Az NKVD-re kell bízni a gyűjtőtáborok megszervezését, a mozgósítottak befogadását, a menetoszlopok kialakítását, útnak indítását és azoknak útközben őrzésének biztosítását. Kötelezni kell Magyarországon Malinovszkij és Tolbuhin elvtársakat, Csehszlovákiában Petrov elvtársat, hogy a katonai parancsnokokon keresztül a front parancsnoka nevében rendelkezzenek a németek mozgósításáról, a jelen határozat pontjai értelmében.”

A 4. Ukrán Front mögöttes területeit biztosító NKVD-csapatok parancsnoka, Fagyajev vezérőrnagy 1944. december 17-i jelentésében beszámol arról, hogy „...november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok a Kárpátalja területén összesen 22 951 személyt tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborokba [...] A tisztítóakció folytatódik a hátszországban.”⁶⁸ A kárpátaljai történészek szerint az elhurcolt civil férfiak teljes létszáma elérte a 40 ezret. De nemcsak a magyar és német nemzetiségűeket gyűjtötték össze. A többségében magyarajkú férfilakosság mellett elhurcolták a kárpátaljai cigány férfiakat is.

A Komszomolszkaja Pravda cikksorozata után 1944 novemberében Kárpátalján a SZMERS az NKVD-vel együttműködve kezdte meg a parancs végrehajtását. A Kárpátaljai Magyarok Szövetsége a politikai foglyok rehabilitációjáról szóló törvény megalkotásakor memorandumot juttatott el Ukrajna köztársasági elnökéhez, amelyben a magyar, német és cigány foglyok sürgető rehabilitációjára emlékeztet.

„[...] Csak 1985 után lehetett megemlíteni aényt, hogy 1944 őszén a 18 és 50 év közötti magyar, német és cigány férfiaknak jelentkezniük kellett különböző gyűjtőponton három napos közmunkára. Erre a „három napra” minden család emlékezni fog. A férfiakat fegyverrel szögesdrótok mögé terelték. Az embertelen bánásmód, az egészségügyi ellátás teljes hiánya, az éhezés és a hideg következtében ezeknek az embereknek a többsége még a táborokba vezető út során meghalt. Akik visszatértek, nyomorékok lettek, sokan meghaltak a táborokban szerzett betegségben és nem érték meg, hogy láthassák ennek a törvénynek a megszületését. Engedje meg, hogy ne térjek ki a nem-szláv lakosság 1944 végén történt internálásának motívumaira. Ezek közismertek. Az is közismert, (mint azt a tudományos konferencia kimutatta), hogy a IV. Ukrán Front parancsnoka, aki úgy jelentette a civil lakosság internálását, mint ellenséges katonák foglyul ejtését, magas állami kintüntetést kapott ezért a csalásért. Azok az emberek akiket internáltak átlagosan három évet töltöttek fogásgban, de sokan 7-9 évet töltöttek a szögesdrótok mögött. Az a tény, hogy ezeket az embereket bíróság soha nem ítélte el csak súlyosbítja a sztálini büntető rendszer akcióinak bűnös jellegét. [...]

Fodó Sándor

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke

Forgon Pál
püspök⁶⁹

Az NKVD és a SZMERS munkáját Uszta Gyula, Priscsepa és Tkankó partizán alakulatai támogatták. Az akció előkészítésében a szovjet pártvezetés részéről részt vett N. Sz. Hruscsov, a SZMERS részéről pedig – a, ki tudja hányadszor – Kárpátalján is felbukkanó Ivan Alekszandrovics Szerov tábornok. A 4. Ukrán Front parancsnoka Petrov tábornok volt, aki 0036. sz. parancsát Sztálin és Berija instrukciói alapján adta ki. Az internálások, amelyek során 13 éves gyerekeket és 64 éves férfiakat is elhurcoltak 1944. november 18-át követően is folytatódtak, egészen 1945 januárjáig. A foglyul ejtett és deportált emberek 60%-át soha nem látta viszont a családja.⁷⁰

Petrov tábornok parancsa etnikai megkülönböztető jellegét bizonyítja, hogy a szláv nyelvű lakosságra nem vonatkozott: a ruténeket, szlovákokat elengedték, a magyar, német és cigány férfiakat azonban összegyűjtötték és deportálták, annak dacára, hogy a cigányokat a parancs még csak említésre sem méltatta. Kárpátaljára a Vörös Hadsereg a terület elcsatolásának tudatában vonult be. Az erre vonatkozó térképek megtalálhatók az NKVD levéltárában. Az NKVD és a SZMERS a Vörös Hadsereg mögöttes területein egy általános magyar felkelés kitörésétől való félelmében internálta és deportálta az ellenállásra képes férfi lakosságot. A kárpátaljai magyar aktivisták 115 olyan magyarlakta települést számoltak össze, ahonnan ismeretlen helyre hurcoltak embereket.

(Megjegyzés: A fenti terrorakciók egyik főszereplője Ivan Alekszandrovics Szerov, Magyarországon az 1956-os forradalom leverésében és a megtorlásokban játszott szerepéről ismert. 1956-ban Szerov már széles nemzetközi „tapasztalatokra” támaszkodhat. 1925-től több mint tíz évig a Vörös Hadseregben szolgál. 1935-ben felveszik a Kujbisevi Hadmérnöki Akadémiára. A nagy terror éveiben először a rendőrséghez kerül, majd a 30-as évek végén Kijevben a belügyi és államvédelmi apparátus irányítója lesz, és bevásztják az Ukrán Kommunista Párt politikai bizottságába. Ekkor Hruscsov környezetében tűnik fel, annak vezetésével részt vesz az ukrain megtorlásokban. Érdemei elismerésül Moszkvába vezénylik, s ott Malenkov és Berija pártfogolják. Vannak arra utaló források, hogy 1940-ben részt vesz a fogoly lengyel tisztek katyni lemészárlásának előkészítésében. 1941-től az államvédelmi népbiztos, Berija egyik helyettese. A háború alatt kerül Sztálin közelébe, s a SZMERS (a Sztálin által létrehozott, „Halál a kémekre” elnevezésű szervezet) kereteibe. 1941 augusztusában Szerov személyesen irányítja a Volga Menti Német Autonóm Terület lakosságának „áttelepítését”, majd 1944-ben Berija és Kobulov mellett a helyszínen vezényli le a krími tatárok, csecsenek, görögök, zsidók, cigányok és más kaukázusi nemzetiségek elleni megtorlásokat és az azt követő deportálásokat. Részt vesz a balti államok és Lengyelország elleni retorziókban, a polgári lakosság tömeges deportálásában, a lengyel földalatti kormány vezetőinek Moszkvába hurcolásában. 1946 augusztusában szerepet játszik Vlaszov tábornok moszkvai perében és kivégzésében. Főtanácsadó a szovjethű lengyel és NDK-beli állambiztonsági szervek kiépítésében. 1954–1958-ig a KGB elnöke. 1956 októberében és novemberében a KGB részéről irányítja a magyar forradalom leverését és az azt követő megtorlásokat: a kivégzéseket, a forradalomban résztvevők vagy az azzal szimpatizálók letartóztatását, internálását, szovjet területekre való elhurcolását (Kárpátalja és Ukrajna: Ungvár, Csop, Struj, Dragobics, Csernovci, Sztanyiszlav). 1958-tól ő lesz a katonai titkosszolgálat, a GRU főnöke, ahol (Szuvorov szerint) mint a rivális NKVD és a SZMERS volt vezető kádere sok ellenséget szerez. 1962-ben eltávolítják posztjáról és csendben likvidálják...)⁷¹

A sztálinista hatalmi politika legsötétebb lapjait idézik fel a népek, nemzetiségek „áttelepítései”, amelyeket Hruscsov 1956-ban, a 20. kongresszuson elmondott titkos beszédében említ először. Ezek a nemzeti-etnikai áttelepítések, ütköztek a Raphael Lemkin által 1944-ben leírt népiirtás büntetének „C” és „E” pontjával: amelyek a népiirtás részeként tárgyalták a pusztító természeti környezetbe való áttelepítéseket és a gyermekeknek a szülőktől való elszakítását. Az ENSZ Közgyűlése elfogadta a népiirtás büntetéről szóló 96-I. sz. határozatot, amelyet 1948-ban követett az erről szóló konvenció. Az 1948-as konvenció szövegét azonban a Szovjetunió nyomására módosították, a politikai alapú népiirtást, az ún. „gazdasági alapon” megkülönböztetett csoportok elleni atrocitásokat az újabb változat már nem tartalmazta. Mialatt a szovjet ügyészek a Nürnbergben – teljes joggal – a náci háborús bűnök, a népiirtás (a zsidók, szlávok, cigányok és más, etnikai, vallási csoportok kiirtása, megkínzása és rabszolgamunkára hurcolása) ellen szólalnak fel, ugyanebben az időben Sztálin és végrehajtói a szovjet és a megszállt európai területeken, a szlávok nagy részét (volt hadifoglyokat, „hazaárulókat”, „kollaboránsokat”, „kémeket” stb.), az „ellenséges nemze-

tek” tagjait („hadifoglyokat”, „málenkij robotra” hurcolt polgári lakosságát), és saját nemzeti és etnikai kisebbségeit (németeket, tatárokat, zsidókat, cigányokat és más etnikai, vallási csoportokat) teljes egészükben vagy jelentős számarányukban deportálják, visszaállítják a halálbüntetést (1950), s a civil lakosságot családotól kényszermunkatáborokba és munkatelepekre deportálják, ahonnan sokuknak soha nem volt többé visszatérés. A német megszállók háború alatti mézárzásai után, ezek a szovjet megtorlások és „belbiztonsági intézkedések” érintették az „ellenségesnek” vagy „bűnösnek” minősített nemzetiségekkel együtt a cigányokat is.

Nincs adatunk arról, hogy a cigányok áttelepítése kiterjedt volna más területekre, bár ez nem zárható ki. A jelek szerint az „ellenséges” vagy a megszállókkal való együttműködéssel vádolt népekkel, nemzetiségekkel (a krími tatárokkal, a németekkel, magyarokkal) élő cigányokat büntették, vagy a leendő szovjet fennhatóság alá kerülő (vagy visszakerülő) területeket igyekeztek „megtisztogatni” a már korábban is megbízhatatlannak, államellenesnek tartott cigány népességtől. A náci Németország faji alapú üldözéseivel és szisztematikus, faji megsemmisítő politikájával szemben a sztálini önkény politikai indíttatású és kampányszerűen hullámmzó. A gyanakvást a cigányság – a kezdeti paternalista intézkedések után –, az egységes „szovjet nemzeti” elképzelésekből, és az „új ember” gigászi öntőformájából való kilógásával vívta ki magának, éppúgy, mint a többi „osztályidegen, deklasztált, kulák, kártevő, megbízhatatlan” stb. „elem” vagyis szinte az egész, a bolsevik kísérletnek alávetett, s annak megfelelni nem tudó és nem akaró nép. A háborút követő, a „kollaboráns” nemzetekkel való együttélést büntető kitelepítések után, a cigányoknak a „szovjet társadalom fejlődéséhez” képest elmaradott életformája, pozitív (és negatív) tradícióihoz és identitásához való ragaszkodása váltotta ki a hatalom retorzióit.

A sztálinista kisebbségi politika a nemzeti nyelvek használatának korlátozásával kezdődött, majd áttelepítésükkel és részleges vagy teljes megsemmisítésükkel és beolvasztásukkal folytatódott. Azzal, hogy megfosztották a nemzetiségeket saját nyelvük használatától az iskolákban és a hivatalokban, a kulturális fejlődés lehetőségét is megtagadták tőlük. Sztálin, „a nyelvész”, a „Marxizmus és a nyelvészet kérdései” c. esszéjében fejtegette ki hamis premisszáját „a nyelvek és a nemzetek gyors beolvadásáról”. E teória következménye lett, hogy ezerszámra számolták fel a nemzetiségi falvakat, közösségeket és területeket. Csak 1932–1933-ban, a belső „útlevélrendszer” bevezetése idején, az etnikai és nyelvi közösségek száma a felére csökkent. 1926-ban a Szovjetunióban 194 kisebbséget jegyeztek fel, amelyekből 1979-ben már csak 101-et ismertek el hivatalosan. Az etnikai és nyelvi jogok korlátozása csökkentette a kisebbségek lehetőségeit, és megnyirbálták emberi jogait, hosszú távon pedig teljes beolvasztásukat célozták meg.^{71a}

AZ „OLVADÁS” KORA

A nevezetes „olvadás” Sztálin halála után, a desztalinizáció, a XX., XXI. és XXII. pártkongresszusok bizonyára nagy változásokat hoznak majd magukkal a cigányok életében is. Az előrelépés a cigánykérdés megoldásában azonban csaknem olyan nehezen indult meg, mint a lágerrendszerek lebontása. Kiderült, hogy: „...az új ember

nevelése bonyolult és hosszan tartó feladat” – ahogy azt a XXII. pártkongresszus megfogalmazta. A visinszkiji pedagógiában gyökerező „nevelésben” különös módon nagy szerepet kapott a szovjet milícia. A milícia szervei fő feladatuknak tekintették a cigánylakosság felemelése érdekében végzett „nevelő-, megelőző munkát”. Valamennyi intézkedés „segítő” jellegű volt és (azért a kényszerítésről sem megfeledkezve) elsősorban a „meggyőzés” elvére épült. A cigányság átnevelésében is fő célkitűzésként a „rendszeres munkára, a munkafegyelemre nevelés” szerepelt.⁷²

A XX. kongresszus után azonban nemhogy csökkent, de inkább megerősödött a „parazita életmódot folytató elemekkel szembeni általános harc”. A szövetséges köztársaságok többségében törvényrendeleteket hoztak, amelyeknek lényege hogy: „...Fokozni kell a harcot azokkal a személyekkel szemben, akik kivonják magukat a társadalmilag hasznos munka végzése alól, és parazita életmódot folytatnak.” E rendeleteket követte 1956. október 5-én a Legfelső Tanács Elnöksége által hozott speciális törvényerejű rendelet, amely immár csakis a cigányokra vonatkozott. A Kliment Vorosilov (aki ekkor a Legfelső Tanács Elnökségének elnöke, a háború utáni Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökeként ismert) nevéhez fűződő rendelet „A csavargó cigányok munkába való bevonásáról” címet viselte. A rendelet előírta, hogy:

1. Meg kell tiltani a cigányság vándorlását és kóborlását, és javasolni kell nekik a letelepedett munkáséletmód kialakítását.
2. A szövetséges köztársaságok minisztertanácsai kötelesek megfelelő intézkedéseket hozni a cigányság állandó jellegű letelepítésére, munkába állítására, és a kultúrált életkörülmények kialakítására.
3. Azokat a nagykorú cigányokat, akik rossz szándékúan kivonják magukat a társadalmilag hasznos munka elvégzése alól és tovább folytatják a vándorlást, kóborlást – büntetni kell: a népi bíróságok ítélete alapján száműzhetők, és a száműzés helyén javító-nevelő munkára kötelezhetők. Ennek maximális időtartama: 5 év. Azok a cigányok, akik nem rendelkeztek munkahellyel az iparban vagy a mezőgazdaságban és nem adták föl a vándorló életmódot, öt éves, vagy visszaesés esetén 25 éves börtönbüntetéssel és kényszermunkával büntetendők.⁷³

A kampány kb. öt éven keresztül tartott. A bíróságok sorozatban hozták meg az ítéleteket, s ismét csak cigányokkal megrakott szerelvények indultak az Urálon túlra. Családokat szakítottak szét, gyermekeket küldtek árvaházakba, mert szüleiket táborokba hurcolták, vagy száműzték lakóhelyükről. Sokan külföldre, Romániába, Lengyelországba, Magyarországra, sőt még Kínába (!) is menekültek. 1958. június 30-án megjelent a Szovjetunió belügyminiszterének határozott parancsa: „Fokozni kell a harcot a cigányok által elkövetett bűncselekményekkel szemben.” Az SZKP XXII. kongresszusa megállapította: „A kommunizmus építése jelenlegi szakaszában még keményebb harcot kell folytatni a kapitalista csökevények – az élődiség és a naplopás, az iszákosság, a huligánság, a csalás és nyereszkeskedés... és más efféle csökevények ellen. Ilyen dudváknak nincs helyük a mi mezőnkön!”⁷⁴

A szovjet népek „denacionalizálásában” Mihail Szuszlov tette meg a következő nagy előrelépést 1958-ban. Szuszlov a háború utáni litvániai megtorlások és orosz-

sítások vezetője, (aki Mikojánnal és Szerovval együtt 1956 októberében a Magyarországon is tevékenykedett) litvániai működésével, majd a kelet-európai országok „megrendszabályozásával” Sztálin szemében nagy érdemeket szerzett. Szuszlov Sztálin halála után is változatlan politikai, kulturális, nyelvi eszközökkel és hatalmas apparátus élén folytatta a „nemzetiségi szervezkedésekkel” szembeni „harcot”. A szuszlovi korszakban a szovjet személyi igazolványok ötödik pontjában feltüntetett nemzetiségi hovatartozást a szovjet vezetés a társadalmi mobilitás egyik fő feltételévé tette: a társadalmi kiemelkedés ettől kezdve elsősorban a származástól függött. A tagköztársaságok vezetésének öt tagja – a kommunista párt másodtitkára (Grúzia kivételével), a központi költségvetéssel kapcsolatban álló miniszterelnök-helyettes, a KGB, a rendőrség és a helyőrségek első embere csak orosz nemzetiségű lehetett. A birodalom nem orosz népeinek a kulturális identitás megélésére való törekvését a Hruscsov-, majd a Brezsnyev-korszakban is szovjetellenes tevékenységnek minősítették és a büntető törvénykönyv cikkelyei alapján szigorított lágerben végzendő, sokéves kényszermunka-büntetéssel torolták meg.⁷⁵

A cigánykérdés elsősorban rendőrségi, bűnügyi probléma maradt. A Vorosilov-kampány csillapodása után a szuszlovi politika idején is megtörtént, hogy a milícia a cigányok lakhelyén megjelenve kiválogatta a „munkaképes” embereket kötelező közmunkára, ún. „rehabilitációs” munkára, (a jól ismert „málenkij robot” hivatalos elnevezése) pl. a betakarításhoz. Minden egyszerűen ment. „Tizenöt nap rehabilitációs munka!” Ebből állt az egész eljárás.⁷⁶ De milyen eszközök álltak a szovjet milícia rendelkezésére a cigánykérdés megoldásában? A milícia az államigazgatási és társadalmi szervekkel együttműködve segített a munkanélküli cigánylakosok elhelyezkedésében. A milícia tagjai – elsősorban a kmb-k – (körzeti megbízottak?), elmentek a cigányok közé, s ott *felvilágosító munkát* végeztek, *segítettek intézni* ügyes-bajos dolgait. Figyelemmel kísérték a bűncselekményt már elkövetett cigányok magatartását és *figyelmeztették őket*, ha újabb bűncselekményt szándékoztak elkövetni (?). Esetenként szükségessé vált, hogy a notórius munkakerülő cigányokat *más területre telepítsék át*. A munkakerülőök közül nagy figyelmet fordítottak arra a kategóriára, amelyik nem rendelkezett állandó lakhellyel. Az ilyen személyeket *nevelő jellegű* ráhatással, de ha ez nem volt elég, a törvény teljes szigorának alkalmazásával igyekeztek a milícia szervei *rábírni* a letelepedésre, *ránevelni* a munkára.⁷⁷ (Lásd a Legfelsőbb Tanács Elnöksége 1956. október 5-i törvényrendeletét a számúzetésről.)

Szuszlov „érdemei” közé tartozik, hogy ő vezette be az orosz nyelv kötelező használatát olyan területeken is, ahol a nemzeti kisebbségek korábban erre nem voltak rákényszerítve. Nagy erővel indult meg a nyelvi asszimiláció folyamata. Felgyorsítása érdekében az SZKP központi szervei egységesítették a politikai és a gazdasági fejlődést, az oktatást (amelyből mindenhol kimaradt a nemzeti kultúra), az irodalmi-művészeti életben pedig mindenütt az orosz szupremáciát sulykolták a nem orosz nemzetiségű, új típusú szovjet emberek fejébe. Az SZKP újabb nemzetiségi tézisei, amelyek – a hivatalos pártprogramban már a gorbacsovi időkben, de még a régi szuszlovi szellemben – a megtett útra s az elmúlt időkre visszatekintve mintegy végső összegzésként nem kis büszkeséggel állapították meg:

„... A megtett út tapasztalatai meggyőzően bizonyítják, hogy a múltból megmaradt nemzeti kérdést a Szovjetunióban sikeresen megoldottuk. A nemzetiségi viszonyokat országunkban a népek és nemzetek szüntelen felvirágozása és folyamatos közeledése jellemzi az önkéntesség, az egyenlőség, a testvéri együttműködés alapján.”⁷⁸

JEGYZETEK

1. Kálmán A., Társadalmi Szemle, 1946. (I.) 8–9. sz. 656–658. p. és Magyar Országos Levéltár. 276. f. 53. cs. MDP PB 133. öe. Jegyzőkönyv a politikai Bizottság 1953. augusztus 26-i üléséről (Min.: Szigorúan bizalmas!); és Előterjesztés a MDP KV Politikai Bizottságához a lakoságnak személyi igazolvánnyal való ellátásáról (Min.: Szigorúan titkos!) Kelt: 1953. augusztus 12-én. Aláírás: Gerő Ernő (sk. áthúzva) belügyminiszter.
(Megjegyzés: A fenti és a továbbiakban közölt „szigorúan titkos”, „szigorúan bizalmas” minősítésű dokumentumok visszaminősítése megtörtént. PBGY.)
2. Uo.
3. Lásd: Uo. Jkv. 13. napirendi pont és határozat.
4. Magyar Országos Levéltár. 276. f. 62. cs. 286. öe. A magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 512/9/1953. sz. határozata a személyi igazolvány bevezetéséről. Min.: Titkos! A Határozatok Tára nem közli. Kelt: Budapest, 1953. október 16. Aláírás: Nagy Imre sk. a Minisztertanács Elnöke.
5. Kajári Erzsébet: Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi tevékenysége, 1953–1956. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Szerk.: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp. 2000. 157. p. és Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története. Korona K. Bp. 2000. 322. p. L. még a 24, 28. sz. jegyzetet: 335–336. p.
6. BM Központi Irattár (a továbbiakban: BM Irattár) VI. R.M. 196. 20-10/7/1954 (45. d.)
7. Uo.
8. Uo.
9. Uo.
10. Uo. Kelt: Budapest, 1954. február 22. Aláírás: Jindrich Kálmán r. örgy. 1954. II. 23.
11. BM Irattár. BM Koll. 106-1-45. öe. 10-12/18/1955. BM Országos Rendőrkapitányság vezetője. Jelentés. Tárgy: A személyi igazolványok kiosztásának befejezése Min.: Szigorúan titkos! Kelt: Budapest, 1955. június 15-én. Aláírás: Pöcze Tibor r. vezérőrnagy miniszterhelyettes.
12. Uo.
13. BM. Irattár 106-1-45 öe. BM Koll. 5-65/1955. A kollégium 1955. június 17-i határozata a személyi igazolványok kiosztásának befejezéséről. Aláírás: Piros László av. altábornagy belügyminiszter. Szignálja: Pöcze T. vörgy. VI. 23.
14. BM. Irattár. BM Min. ut. 15. sz. 1955. jún. 26. 2-23/15/1955 (33.d.) A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 15. sz. utasítása. Kelt. Budapest. 1955. június hó 26. Min.: „Szigorúan titkos!” Ad 4./ Határidő: augusztus 15. Felelős: Pöcze Tibor r. vörgy. Aláírás: Piros László sk. Államvédelmi altábornagy belügyminiszter.
15. Belügyminisztérium Országos Rendőrkapitánysága. Rendőrségi utasítások. Sorszám: 34. J. sz. II. 1–2. p. Aláírás: Pöcze Tibor s.k. r. vezérőrnagy, miniszterhelyettes.
16. BM ORK Rendőrségi utasítások. Uo.
17. Kortársak beszámolóí alapján (Bársony János szives közlése).
18. BM Irattár. Közrend Főo. VII. Szem. tul. 143 /szn./ 1951. 52.d. Belügyminisztérium IV./6. Bűnügyi osztály. Javaslat a kőborcigányok leteleítésére és munkára nevelésére. Kelt: Budapest, 1952. január 2. Aláírás: B. Tóth István (gépelt) r. ny. fhdgy.
19. Uo.
20. BM Irattár. Közrend Főo. VII. Szem. tul. 143 /szn./ 1951. 52.d. Belügyminisztérium IV./6. Bűnügyi osztály. Javaslat a kőborcigányok leteleítésére és munkára nevelésére. Kelt: Budapest, 1952. január 2.

21. Open Society Archives Reference Information Paper 8 Forced Labor Camps Under Communism.
[<http://www.osa.ceu.hu/rip/R8Sep01.shtml>]
22. BM Irattár. ORK TÜK Közrend Főo. 130. 00574/1953 (51.d.) BM Országos Rendörkapitányság IV. osztálya. Min.: „Szigorúan titkos!” Jelentés. Tárgy: Cigányok szerepe a bűnözésben. Kelt: Budapest, 1953. október hó 5. Aláírás: Horváth István r. őrmagy osztályvezető.
23. Uo.
24. Uo.
25. Uo.
26. Uo.
27. Uo.
28. Uo.
29. Uo.
30. Uo.
31. Uo.
32. Uo. A 00574/1953 ORK TÜK. sz. jelentés melléklete. A megyék „szigorúan titkos” minősítésű jelentéseiket a fenti ORK számra hivatkozva küldik meg.
33. Uo. A BM Pest megyei Főosztályának jelentése. Kelt: 1953. IX. 18.
34. Uo. BM Bács-Kiskun megyei Főosztály Kecskemét, Rendőri Osztály Bűnüldözési és Körözési Alosztálya. Kelt: Kecskemét, 1953. november 14.; BM Csongrád megyei Főosztály. IV. oszt. Kelt: Szeged, 1953. nov. 13-án.; BM Tolna megyei Főosztály, Bü. és kör. alosztály. Kelt: Szekszárd, 1953. november 13.; BM Baranya megyei Főosztály. Bűnüldözési és Technikai Alosztály. Kelt: Pécs, 1953. november 14.; BM Somogy megyei Főosztály. Kelt: Kaposvár, 1953. november hó 12-én.; BM Borsod-Abaúj-Zemplén megyei főosztály Bűnüldözési és körözési alosztálya. Kelt: Miskolc, 1953. november 13.
35. Dálnoki Miklós Béla Ideiglenes Nemzeti Kormányának Minisztertanácsa 1945. augusztus 13-án megtárgyalja a magyarországi németek kitelepítésének ügyét. Szviridov altábornagy „elígazítása” a következőképpen hangzott: „...Acélseprővel kell kisépérni őket!” Ld.: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15. (Szerk., bev. tanulmány, jegyzetek: Szűcs László.) Kiadói szerk.: Purcsi Barna Gyula. Bp. Magyar Országos Levéltár, 1997. „B” k. 44. jkv. 1945. augusztus 13. 44/a. sz. melléklet. Tárgy: „Magyarországi németek kitelepítésének előkészítése. Minisztertanácsai előterjesztés”; és 46. jkv. 1945. augusztus 22. 46/b. sz. melléklete. Tárgy: „Feljegyzés a Szviridov altábornaggal folytatott megbeszélésről.” 60–64, 130. p. A Politikai Rendőrség szerepére a német kitelepítésben I. még Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Pannon Műhely Könyv – Lapkiadó Kft. Szombathely – Vép, 1990. 53. p. sköv.
36. Bernáth Péter–Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. Beszélő, III. folyam, VI. évf. 6. sz. 2001. június. 38–45. p.
37. Open Society Archives, Forced Labor in the Communist Countries. Online Exhibition.
[<http://www.osa.ceu.hu/gulag/f.htm#top>]
38. László Mária: Felirat a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához a Magyarországon élő cigány néptöredék gazdasági, politikai és kulturális életszínvonalának emelése tárgyában. (1956. január 9.) In: Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. Oktatási CD ROM. Bp. 1996. Dokumentumok. 6. 5. (A továbbiakban CDRoma.)
39. BM Irattár. Min. 374. 1-1827/58. Pest megyei Tanács 852/1958. Pest megyei Tanács VB Elnökhelyettesétől Biszku Béla elvtársnak, Belügyminiszter. Kelt: Budapest, 1958. május 21. Aláírás: Szabó Sándor VB-elnökhelyettes.
40. Az MSZMP KB PB határozata „A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról.” 1961. június 20. In: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Kossuth K. 1986. 241. p.

41. BM Irattár. BM II. Főcsof. f. ORFK Ig.r.o. 1962. (szn.) BM Országos Rendőrfőkapitányság Igazgatásrendészeti osztály. Jelentés. Kelt: Budapest, 1962. január 5. Tárgy: Az igazgatásrendészeti szervek 1961. évben végzett munkája. Aláírás: dr. Horváth János r. alezr. osztályvezető.
42. BM Országos Rendőr-főkapitányság Igazgatásrendészeti Osztály. Javaslat a kóbor és félkóbor cigányszemélyek letelepítésére. Kelt: 1961. március 11. Aláírás: dr. Horváth János r. alezr. osztályvezető. In: CD Roma Dokumentumok 6. 10.
43. MOL MDP-MSzMP Iratok Osztálya, 228. f. 5/233. ö. e. (In: CD Roma. 4. 2.)
44. A pártthatározat előkészítése. In: CD Roma 3. 4. 4.
45. Pogány György-Bán Géza: A magyarországi cigányság helyzetéről. (3. A cigányság nemzeti-ségi hovatartozása.) Munkaügyi Szemle. 1958. 5. sz. 42–45. p.
46. MOL MDP-MSzMP Iratok Osztálya, 228. f. 5/233. ö. e. (In: CD Roma. 4. 2.)
47. Uo.
48. A cigányság története 1945-től a rendszerváltásig. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2000. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda. Szerk. Kállai Ernő-Törzsök Erika. Szakmai lektor Kemény István.
[http://www.romaweb.hu/doc/tortenelem/a_ciganysag_tortenete_1945.pdf]
49. Belügyi Szemle, 1963. 4. sz.: Mucsi György, 75. p.; Dr. Györök Ferenc, uo. 1963. 7. sz. 88, 87. p.
50. Gereben Ágnes: A szovjet birodalom múltja és jövője. Rubicon, 1995. 13. sz.
[<http://www.rubicon.hu/assign.php?ID=1995060724>]
51. Zimmermann, Michael: Zigeunerpolitik im „realen Sozialismus“ und unter dem Nationalsozialismus. Eine Untersuchung in vergleichender Absicht September 1996. Untersuchungen des FKKS 11/1996.Forschungsschwerpunkt Konflikt- und Kooperationsstrukturen in Osteuropa an der Universität Mannheim
[<http://www.uni-mannheim.de/fkks/fkks11.pdf>]
52. Zimmermann, i. m., és Schiffer János-Dobos János: A cigánylakossággal kapcsolatos problémák a Szovjetunióban. Belügyi Szemle, Bp. 1963. 3. sz. 68–69. p.
53. Szolzsenyicin, Alekszandr: A Gulag szigetvilág. Európa K. Bp.1993. I. k. 72. p.
54. A kommunizmus fekete könyve. Nagyvilág K. Bp. 2000. 183–184. p. és Szolzsenyicin, A. Im. II k. 157–159. p.
55. McDonald, Tracy: A Peasant Rebellion in Stalin's Russia: The Pitelinskii Uprising, Riazan 1930. Journal of Social History, Fall, 2001.
[http://www.findarticles.com/cf_dls/m2005/1_35/79151296/p6/article.jhtml?term=]
56. Zemszkov, Viktor Nyikolajevics: A kulákok kitelepítése az 1930-as években. In: Népirtás a Szovjetunióban. Szovjet Füzetek V. Magyar Russzisztikai Intézet, Bp. 1992. 28–29, 34. p.
57. Idézi: Szolzsenyicin, i. h.158–159. p.
58. Az Orosz Föderáció Központi Állami Levéltára (CGA RF), f. 9414 op. 1, d. 28–29, l. 6. Közli: V. A. Pronyko–V. N. Zemszkov, In: Eszmélet, 45. sz.
[<http://eszmelet.tripod.com/45/gulag45.html>]
59. Zimmermann, i. h.
60. Cahn, Claude: The Roma in Ukraine in Word and Fact. European Roma Rights Center. Notebook.
[http://www.errc.org/tr_sum1997/notebook.shtml]
61. Crimes against Humanity. Latvian Site. ORDER No. 001223 regarding the Procedure for carrying out the Deportation of Anti-Soviet Elements from Lithuania, Latvia, and Estonia.
[<http://vip.latnet.lv/LPRA/order001223.htm>] L. még Küng, Andres: Communism and Crimes against Humanity in the Baltic States.
[http://www.rel.ee/eng/communism_crimes.htm#Genocide]
62. Gereben, i. h.
63. Zimmermann i. h. (Anmerkungen 25. Forrás: Cserenkov, Bugaj, Gilsenbach).
64. Bugaj, Nyikolaj: The Deportation of Peoples of the Soviet Union. New York: Nova Science Publishers Inc., New York, p. 156.

65. Stark Tamás: Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban.
[<http://www.kortaronline.hu/0202/belso.html>]
66. Zimmermann, i. h. és Pohl, J. Otto: The Deportation and Fate of the Crimean Tatars. International Committee for Crimea.
[<http://www.iccrimea.org/scholarly/jopohl.html>] I. még Kirimal, Edige: Complete Destruction of National Groups as Groups. The Crimean Turks. International Committee for Crimea.
[<http://www.iccrimea.org/historical/crimeanturks.html>]
67. German-Russian Settlement Map. Russification and the Sibiria/Asia German-Russians. Roll Reunion.
[<http://www.rollintl.com/roll/grsettle.htm>]
68. Dupka György (ed.): Genocide – The Tragedy of the Hungarians of Transcarpathia.
[<http://www.net.hu/corvinus/lib/dupka/index.htm>]
69. Dupka, i. m. Epilogue. L. még Bognár Zalán: A kárpátaljai magyarság „babiloni” fogsága. Hunsor – Infomédia.
[<http://www.geocities.com/ihunsor/karpataljainfotar/karmagybabilonifogsaga.html>]
70. Dupka, i. h.
71. „Javaslom, hogy Selepint válasszuk meg a KGB elnökének” Alekszandr Selepinnel Kun Miklós beszélgetett. (21. jegyz.)
[<http://beszelo.c3.hu/97/89/12.htm>] L. még Suvorov, Victor: Inside Soviet Military Intelligence. London, MacMillan Publishing Company, 1984. Appendix A.
[<http://militera.lib.ru/research/suvorov8/index.html>] és: Granville, Johanna: Megtorlás Budapestben. Szovjet invázió és normalizáció, 1956–1957. Történelmi Szemle 1997. 2. szám.
[http://www.tti.hu/tsz97_2_johanna_granville.htm]
- 71a Dupka György (ed.): Genocide – The Tragedy of the Hungarians of Transcarpathia. Appendix. Hungarian Cultural Association of Transcarpathia (KMKSZ) Transcarpathian Victims of Stalinism. Beregszász, November 18, 1989. Lecture of Zseliczky Béla.
[<http://www.hungarian-history.hu/lib/dupka/index.htm>]
72. Schiffer J.–Dobos J. i. m. 69–70. p.
73. I. m. 70. p.
74. I. m. 71. p.
75. Gereben, i. h.
76. Cahn, ih.
77. Schiffer–Dobos, i. m. 71–72. p.
78. Gereben, i. h.

A cigánykérdés „megoldására” a XX. század elején a modern európai társadalmak az integrációs feladatok hosszú távú, szociális, gazdasági és kulturális kezelése helyett az állam elnyomó eszközeit, a rendészeti és bűnüldözési módszereket alkalmazták. Nemcsak drasztikus adminisztratív intézkedéseket vezettek be a nehezen beilleszkedő rétegek vagy az ún. „kóborlók” életmódjának megváltoztatására, hanem ezzel együtt a cigányok „letelepítése” vagy „megrendszabályozása” érdekében az elemi emberi jogok csorbítását is megengedhetőknek tartották.

A cigány népirtás ideológiája, a faji alapokra helyezett kriminalizáció, a „cigányveszély leküzdése” néven mint program már a Harmadik Birodalom előtti Németországban és más európai országokban is megjelent. A nemzetiszocialista vezetés már nem érte be a kérdés adminisztratív kezelésével. Az „egységes árja néptest” elvére épülő náci államrezon a „népidegen” cigányoknak és ún. „cigánykeverékeknek”, a zsidóknak, a színesbőrűeknek és az „árja vértől fajilag különböző kisebbségeknek” előbb az állampolgári jogoktól való megfosztását, nyilvántartását, elkülönítését, majd megsemmisítését vitte végig. A meghódított területek germanizálандó és rabszolgasorsra szánt „nemzetközi népközösségébe” a cigányok és az ún. „alacsonyabb rendű fajok” „faji alkatuknál fogva” nem fértek bele. Rájuk a megszállók helyszíni kivégzései, a megsemmisítő táborok, a „munkával való megsemmisítés” s később a germanizációs terv alapján mint germanizálhatatlan elemekre a kipusztítás várt volna az Urálig terjedő „Ezer éves nemzetiszocialista birodalomban”.

A kötetből megtudhatjuk, hogy az ötvenes évek Magyarországon hogyan köszönnek vissza a háború előtti cigánypolitika elemei, hogyan kívánja az új Belügyminisztérium a cigánykérdést – alig hét évvel Auschwitz után – munkatáborok felállítással a „szovjet példa” nyomán megoldani, milyen volt a Szovjetunió nemzetiségi és cigánypolitikája, mi is volt a „szabotázs a zenei fronton”, hogyan vehettek részt a cigányok „kuláklázadásban”, miért lettek „élősködők”, „államellenesek”, s miért kerültek száműzetésbe még a posztstálinista, ún. „olvasás” korszakában is.

ISBN 963 260 196 3

